

Հեղինակ՝ ՄԷՎԼԱՆ ԶԱՏԷ ՐԻՅԱԹ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ
ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ Ը
Ե Ի
ՄՈՒԹ ԾԱԼՔԵՐԸ

(Պատկերազարդ)

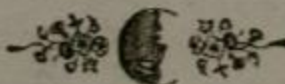
ՏՊԱՐԱՆ

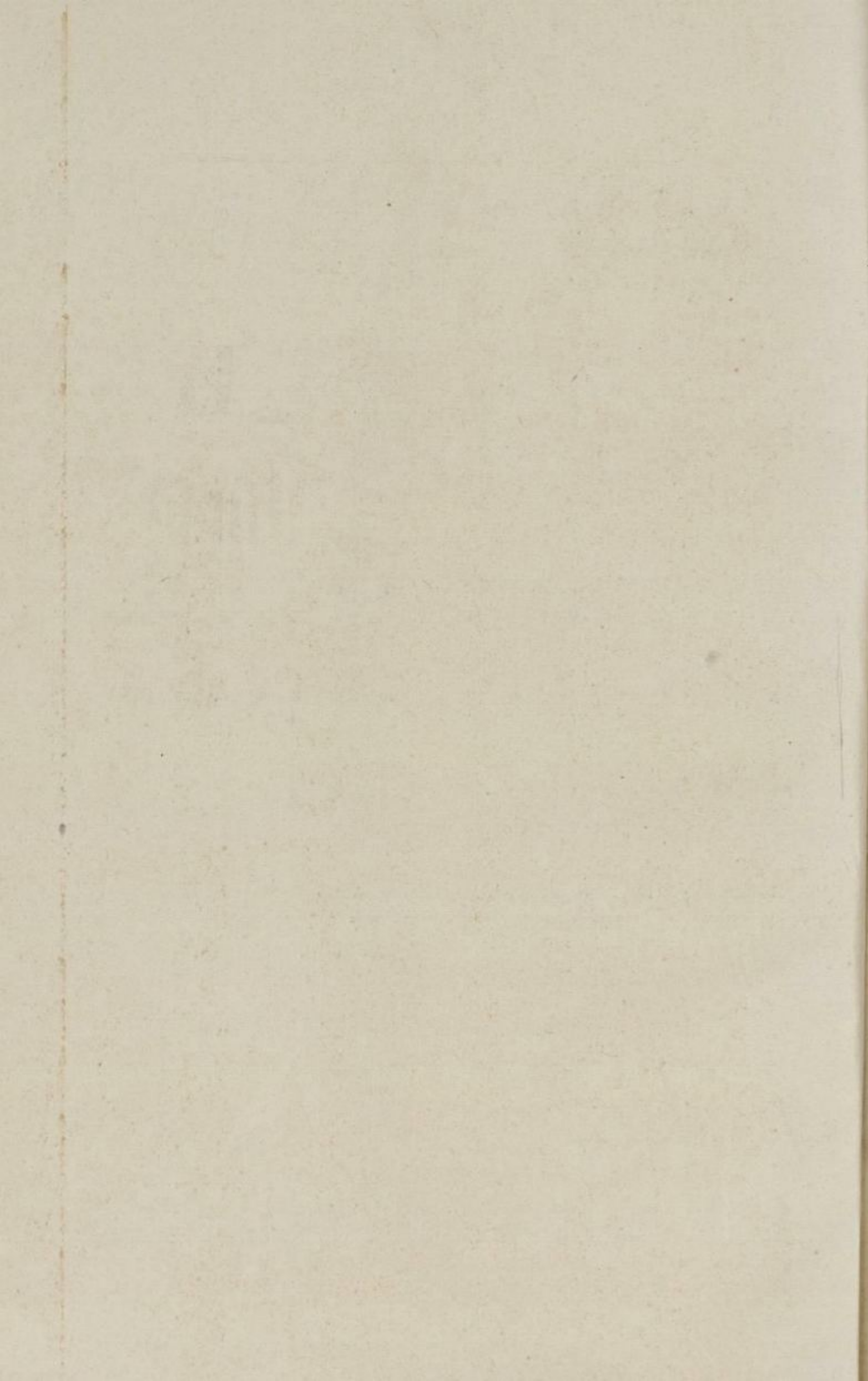
ԳՐԱՏՈՒՆ

G. DONIGUIAN

Rue Nahr [St. Michel]

Beyrouth Liban

Հեղինակ՝ ՄԷՎԼԱՆ ԶԱՏԷ ՐԻՑԱԹ

Օ Ս Մ Ա Ն Ե Ա Ն

ՅԵՂԱՓՈՒՍՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒԹ

Ծ Ա Լ Ք Բ Ե Ր Ը

Տ Գ Ա Ր Ա Ն

Կ. Տ Օ Ն Ի Կ Ե Ա Ն

Rue Nahr (St. Michel)

Beyrouth

1938

394/

Ներկայ գրոյկի ընդգրկած նիւթերուն շուրջ ցարդ հրատարակուածները կիսկատար եւ մասամբ իրականութեան անհամապատասխան եւ դիւանական փաստերէ զուրկ ըլլալուն, այս խնդիրներով հետաքրքրուողները յանախ բուն իրականութեան անսեղեակ մնացած են: Ահա այս պարագան է որ պարտէ կ'զգացնէ մեզ թարգմանութեան հանրութեան ներկայացնելու սոյն հրատարակութիւնը:

Հեղինակը Իթթիհաս եւ Թերագգրի նախկին ղեկավարներէն մին ըլլալով շատ մօտէն սեղեակ եւ շատ անգամ ներկայ զնուած է յիշեալ կուսակցութեան ժողովներուն, որոշումներուն, գործադրութեան ձեւերուն եւ անոր վարած քաղաքականութեան: Հեղինակը սոյն գրով նոր լոյս կը սփռէ Օսմանեան յեղափոխութեան բուն իրական, ներքին ծալքերուն, Թուրքիոյ ընդհ. պատերազմի մուսֆին, հայկական սպանդին պատճառին եւ պատասխանատուներու մասին, ու լաւ կերպով կը ներկայացնէ պատերազմի յարակից խնդիրները, Քէմալական միսիոնի գաղտնի նպատակը ու Միլի կառավարութեան կազմութիւնը, ինչպէս նաեւ Սիօնական կազմակերպութեան հրէական քաղաքականութիւնը:

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

Մ Ա Ս Ա.

Պիււանագիտական փաստերու յենլով կը պատկերացնէ Օսմանեան կայսրութեան ընդհ. պատերազմին մուտքը և այդ շրջանին կատարուող դէպքերը:

1914 Յունիս 28ին Սերայ Պոսնայի մէջ Սերայիացի Փիւր Նէճիպ անուն ուսանող մը, իր ձեռքին մէջ տրուած ատրճանակին՝ աւերիչ սլոթը փորձելու մեծ փափաք կ'զգար: Այս փափաքին ջերմ մէկ վայրկեանին իր առջեւէն կ'անցնէին Աւստրիա-Հունգարիոյ կայսրութեան գահաժառանգ Արհիդուքս Ֆրանսուա¹ Ֆէրտինանտ և տիկինը Դքսուհի Տօհօհէնպուրկ: Փեր Նէճիպ ասոնք տեսնելուն, գիտակցութիւնը կը կորսնցնէ. մատը ատրճանակին ըլթակին կը հպի, իրարու ետեւէ արձակուած գնդակները կ'սպաննեն գահաժառանգըն ու իր տիկինը:

Այս գնդակներուն կայծերը արծարծեցին տարիներէ ի վեր աշխարհի մէջ անբարուած գիւնամթերանոցները, Եւրոպայի, Ասիոյ, Ափրիկէի, Ովկեանիայի, և զոյգ Ամերիկայի մէջ իրենց առօրեայ գործերով զբաղող բոլոր ազգերը ոտքի հանելով զիրար բզբտելու մղած և այս քանդիչ արարուածը ճիշտ չորս տարի, երեք ամիս և ութ օր ամբողջ աշխարհը սարսած էր:

Այս ընդհ. պատերազմին՝ օղէն արձակուած
ուումբեր, ծովերու մէջ գետեղուած ականներ և
միլիոններու հասնող բանականներ իրար կը բաղխէին,
ամէն բան կը քանդէին, կ'ոչնչացնէին լեռներ,
քաղաքներ, գիւղեր. վերջապէս շարժուն և ան-
շարժ ամէն բան, մարդիկներով միասին կը բնա-
ջնջուէին: Մարդկութիւնը, քանդելու, աւերելու առ-
ժամեայ յիմարութեան մը մատնուած կը կարծուէր:

Ընդհանրացող այս պատերազմը, գահաժա-
ռանգին սպաննութեան վրայ, Աւստր — Հունգա-
րիոյ փոքր Սերպիոյ դէմ պատերազմի յայտարա-
րութեամբ սկսած էր:

Աւստր — Հունգարիոյ Սերպիոյ դէմ պա-
տերազմի սկսելուն երրորդ օրը, իր զինակիցը
Գերմանիա, նախ Ռուսիոյ և ապա երկու օրուան
մէջ յաջորդաբար Ֆրանսայի և Պէլճիքայի դէմ
պատերազմ յայտարարած և միլիոններու հասնող
բանականերով յարձակման սկսած էր. դիտող
Անգլիան. Պէլճիքայի վրայ եղած յարձակումը
առիթ նկատելով, Գերմանիոյ և Աւստր — Հուն-
գարիոյ դէմ պատերազմի դաշտը նետուած էր:

Ընդհ. պատերազմի բուն սկզբնաւորութեան
թուականը նկատուած է Գերմանիոյ Ռուսիոյ դէմ
պատերազմի յայտարարութեան օրը, որ է 1 Օգոստ.
1914:

1914 Օգոստ. 1 Շաբաթ օր ժամը 7. 40 ին
Գերմանիոյ Ս. Փեթրսպուրկի դեսպան կոմս Փոր-
թալլին Ռուս կառավարութեան կը յանձնէր պա-

տերազմի յայտարարութեան վերջնագիրը:

Գերմանիա կարճ ժամանակի մը մէջ Պէլճիքական ամրոցները քանդելով Ֆրանսական հող մտած և Փարիզի ուղղութիւնը բռնած էր: Գերման բանակներուն այս արագ և չսպասուած ճակատներէն կատարած յարձակումը և յառաջխաղացումը Ֆրանսան դժուար կացութեան մը մատնած էր: Ֆրանսա մէկ կողմէն կեդր. կառավարութիւնը Պօրտօ փոխադրելով, իսկ միւս կողմէն կեանքը անարգող բանակներով և գերմարդկային ճիգով մաքառելով՝ վերջապէս Մառնի ճակատամարտին յաջողած էր Գերման յառաջացող բանակը կասեցրնել և հետզհետէ նահանջի ստիպել:

Մառնի ճակատամարտին, Գերման բանակներուն կասեցումը և հետզհետէ կատարուած նահանջը զինուորական մտանադէտներու կողմէ, Գերմանիոյ պարտութեան սկզբնաւորութիւնը նկատուած է:

Գերմանիա ասիկա կը մըռնէր, սակայն ամիսս որ պատերազմի սկսողը ինք ըլլալուն, չէր կրնար նահանջի ճար մը գտնել. յաղթանակը ապահովելու համար սկսած էր նոր զինակիցներ փնտռել. օրինաւոր և ապօրինի ամէն տեսակ աւերիչ միջոցներու գործածութեան դիմելով, պատերազմը միջազգային օրէնքներու հակառակ ձեւի մը վերածած էր. Գերման ընդծովեաներ, ճամբորդատար, չէզոք կառավարութեանց պատկանող փոքր ու մեծ նաւերը փոքր կասկածով մը ընկղմած և աշխարհի բողոքներուն տեղի տը-

ւած էին, այս բողոքները Գերմանիոյ վրայ չազդեցին, ընդհակառակը կը կարծէին, թէ այս միջազգային օրէնքներու հակառակ միջոցներով պատերազմելով պիտի կրնային յաղթութիւնը ապահովել: Վերջապէս Գերմանիոյ վերջին յոյսը այս ապօրինի միջոցներու գործածութեամբ յաղթելու վրայ կեդրոնացած էր:

* * *

Այս ընդհ. պատերազմէն առաջ Եւրոպայի մեծ պետութիւնները, «Երրեակհամաձայնութիւն» և «Երրեակ զինակցութիւն» անուան տակ երկու ճակատներու բաժնուած էր:

«Երրեակ համաձայնութիւնը» կը բաղկանար Անգլիոյ գլխաւորութեամբ՝ Ֆրանսայէ և Ռուսիայէ, իսկ «Երրեակ զինակցութիւնը» Գերմանիոյ գլխաւորութեամբ՝ Աւստրիա-Հունգարիա և Իտալիայէ: Միւս փոքր տէրութիւնները, որպէս արբանեակներ, այս երկու ճակատներու շուրջ կը դառնային:

Եւրոպայի այս երկու թշնամական ճակատներու բաժանման միջոցինէր, որ Սերպ Պօսնայի մէջ Փիլը Նէճիպի ձեռքի ատրճանակին պայթիւնը ամբողջ աշխարհը ոտքի հանեց:

Օսմն. կայսրութիւնը իրենց ձեռքին մէջ ունեցող «Իթիհատ և Թերազզը» կուսակցութեան պատկանող զինուորականներէն Գերմանիոյ մէջ ուսած մասը Գերմանիոյ զինուորական սլոխին վրայ կը հիանար, այս հիացումը պատճառ

դարձաւ, որ Պալքանեան պատերազմէն քայքայուած Օսմն. բանակին բարեկարգման համար Ա. բանակի հրամանատարի ախտդոսով կը հրաւիրուի Գերման զօրավարներէն Լէման Ֆօն Չանդերսփաշան, ինչ որ Անգլիոյ, Ֆրանսայի և Ռուսիոյ ցասուժին տեղի տուաւ:

Գերմանիա Մառնի ճակատամարտէն անյաջող դուրս գալուն, կ'ստիպուէր ամէն գնով նոր զինակիցներ փնտռել, որովհետեւ մէկ ամսուան ընթացքին պատերազմական կացութիւնը հետեւեալ ձեւը առած էր:

1 Օգոստ. ին Գերմանիա՝ Ռուսիոյ, 3 Օգոստ. ին Ֆրանսայի, 4 Օգոստ. ին Պէլճիքայի դէմ. 7-րդ օրը Անգլիա՝ Գերմանիոյ, 6 Օգոստ. ին Աւստր—Հունգարիոյ դէմ, 12 Օգոստ. ին Գարա Տաղ՝ Գերմանիոյ դէմ, 13 Օգոստ. ին Եգիպտոս՝ Գերմանիոյ դէմ, 23 Օգոստ. ին Ճափոնիա՝ Գերմանիոյ դէմ. 25 Օգոստ. ին՝ Աւստր—Հունգարիոյ դէմ. 28 Օգոստ. ին Աւստր—Հունգարիա Պէլճիքայի դէմ պատերազմ յայտարարած էին:

Պատերազմի դաշտը մէկ ամսուան ընթացքին այս աստիճան ընդարձակուած էր և աւելի ընդարձակուելու հաւանականութիւն ցոյց կուտար:

Կացութեան այս վիճակին մէջ, Գերմանիոյ «Կօպէն» և «Պրեսլաւ» անուն երկու զրահաւորները միջերկրականի միջ Անգլիական և Ֆրանսական տորմիդէն հալածական և բնաջնջուելու վտանգին ենթակայ՝ առիթը գտած էին Չանագ գալէէն

անցնելու և Պօլսոյ նաւահանգիստը ապաստանելու:

Գերման տորմիդին պատկանող այս երկու զրահաւորներուն Պօլիս ապաստանելուն վրայ Անգլիոյ, Ֆրանսայի և Ռուսիոյ դեսպանները պահանջած էին. որ կամ այս երկու նաւերը յանձնուին և կամ ապագինուելով մինչև պատերազմի վերջաւորութիւն արգելափակուին:

Օսմն. կայսրութիւնը կառավարող (Իթթիհատ և Թէրագզը) ի ղեկավարները շատոնց Գերմանական սպորտուլթեան տակ մտած և նոյնիսկ Գերմանիոյ Պօլսոյ դեսպան Վանկէնհայմի հետ զինակցութեան բանակցութեան սկսած էին, ասոր համար դեսպաններուն պահանջքին զոհացում տալու հարկ չէին տեսած:

Երբ Անգլիոյ, Ֆրանսայի և Ռուսիոյ դեսպաններուն պահանջքը սպառնական դարձաւ, Գերման դեսպանը թելադրեց յայտարարել, որ այն երկու զրահաւորները Գերմանիոյ կողմէն Օսմն. կառավարութեան ծախուած են, միևնոյն ժամանակ պահանջել շուտափոյթ յանձնումը (Օսմանիյէ) և (Րէշատիյէ) անուն երկու զրահաւորներուն, որոնք Անգլիոյ մէջ կը շինուէին և այսպէսով ժամանակ շահիլ:

* * *

(1) Կացութիւնը երբ այսքան կը փափկանար, Գերմանիոյ Պօլսոյ դեսպան Վանկէնհայմ, իրիկուն մը վարչապետ Սախտ Հալիմ փաշայի նոր գիւղի ապարանքը կ'այցելէր և իրենց մէջ

հետեւեալ խօսակցութիւնը տեղի կունենար՝
Վանկէնհայմ — (Ժպտումբերես) Ն. վսեմութիւն,
այսօր Ձեզի շատ ուրախառիթ լուր մը կը բերեմ.
վաղուրնէ սկսեալ կրնաք կօպեն և Պրեսլաւ
գրահաւորներուն անունը փոխել և Գերմանակա-
նին տեղ Օսմն. դրօշակը պարզել. ուրախ եմ, որ
կրցայ վերջապէս կառավարութեանս հաւանու-
թիւնը ստանալ և Ձեզ ազատել Սնդլօ. Ֆրանկ
և Ռուսական դեսպաններուն սպառնալիքներէն:

Սախտ Հալիմ փաշա. — Շնորհակալ եմ Ն,
վսեմութիւն, ըսել է որ այս նաւերը Օսմանեան
կառավարութեան իւրացնել տ'ալ կ'ուզէք:

Վանկէնհայմ. — Կ'ուզեմ տեղեկացնել Ձեզ
թէ այս երկու նաւերը Ձեզի տրուած են, նոյն-
իսկ Օգոստօստփառ կայսրը առանձինն դիւրու-
թիւն մըն ալ ցոյց տուած է, եթէ թոյլ տաք
պարզեմ:

Սախտ Հալիմ փաշա. — Խնդրե'մ:

Վանկէնհայմ. — Ինչպէս գիտէք, այս նաւե-
րը գիտութեան և արագութեան վերջին ձեւով շին-
ուած են և ռազմական արժէքնին շատ մեծ է.
Ձեր ծովայինները չեն կրնար ասոնք պէտք
եղածին պէս գործածել. կառավարութիւնս այս
կէտը նկատի առած և կայսերական հրովարտա-
կով անոր բոլոր գինւորական կազմը, մինչեւ
պատերազմի վերջաւորութիւնը, Ձեր հրամանին
ենթարկած է, (Ժպտելով) ուրեմն կրնաք վաղու-
նէ սկսեալ անոնց տարագները փոխել և Ֆէս
դնել տալ:

Սախտ Հալիմ փաշա —. խնդրեմ, հաճեցէք ընդունիլ անկեղծ շնորհակալութիւներս և նորին կայսերական բարձրութեան ներկայացնել իմ խոնարհ երախտագիտութիւններս:

Վանկէնհայմ —. հիմա հեռագրով կը ներկայացնեմ:

* * *

Սախտ Հալիմ փաշա, օսմն. կայսրութեան փլուզման նախանշանը և ընդհ. պատերազմի մուտքին միակ պատճառը եղող այս սև լուրը, որպէս յաջողութիւն, անմիջապէս ընդհ. կեդրոնին հեռաձայնած էր, մինչդեռ ընդհ. կեդրոնը արդէն խնդրին տեղեակ, նոյնիսկ դեսպան Վանկէնհայմ ասոնց խնդրանքին վրայ Սախտ Հալիմ փաշան այցելած էր: Ընդհ. կեդրոնին մէջ թալաաթ, ձէմալ, էնվեր. Ճավիտ և միւս ընկերները գլուխ գլխի այս նիւթին շուրջ կը խորհրդակցէին և էնվեր կը խօսէր:

Էնվեր —. Այլեւս կը հաւատամ որ Մակեդոնիոյ կորուստը կրկինով պիտի դարձան ենք, քանի Գերմանիան, պողպատէ բանակներու տէր հզօր Գերմանիոն մեզի թիկունք կը հանդիսանայ, ոչ միայն Մակեդոնիան, այլ կովկասը և Եգիպտոսն ալ կրնանք իթթիհատ և թէրազզըի իշխանութիւնը աշխարհի ամենահզօր կայսրութեան վերածել:

Ճավիտ —. ընկեր էնվեր, այս աստիճան երեւակայութեամբ մի տարուիր. աղէկ խորհէ և

Նկատի առ, որ այսօր մենք նիւթապէս ճիշտ սնանկացած վիճակի մը մէջ կը գտնուինք. ամէն բանէ առաջ մեր նիւթական անձկութիւնը խորհելու ենք, ես զինուոր չեմ և զինուորականութենէ բան մը չեմ հասկնար. միայն Նաբօլէօն նշանաւոր խօսք մը ունի, որը իմ պաշտօնիս հետ առընչութիւն սենեկալուս կը յիշեմ և ես ալ պիտի կրկնեմ, Նաբօլէօն ըսած է որ պատերազմը երեք բանի կը կարօտի, դրամ, դրամ. նոյնպէս դրամ, (խորհրդաւոր ժպիտով մը) առանց դրամի բան մը կարելի չըլլալը. դուք ալ Նաբօլէօնի չափ կը շեշտէք. այնպէս չէ՞:

Էնվէր (հպարտօրէն) տարակոյս չիկայ, սակայն դրամական խնդրոյն կարգադրութիւնը Ձեր կարողութենէն կախեալ է, մեզի այսչափ ձեռնտու եղող Գերմանիան, կրնայ մեզի հարկ եղած դրամն ալ հայթայթել:

Թալաաթ — Գերման գեոպանին առաջարկին ինչ կըսէք, այս պայմաններու տակ այդ երկու գրա հաւորներուն ընդունուիլը յարմար է:

Ճէմալ — Գեոպանը կը յայտարարէ, որ այդ երկու նաւերը մեզի տրուած են, սակայն դեկը ուղղակի մեզի չի յանձներ, կողմը իրենց ձեռքը պիտի մնայ, այս ձեւով այդ նաւերէն օգուտ մը չ'սպասուիր, և չենք կրնար զանոնք հրամանի ենթարկել. և այս բանը ծովային նախարարի հանգամանքովս կը խօսիմ:

Էնվէր — Եթէ բարեկամեցողութիւն ըլլայ

դիւրին է. անգամ մը յայտարարենք, որ այս նաւերը մերն են, մնացածը կը հարթուի:

Ճէմալ. — Մեր առաջին քայլին չի սխալինք, վերջը նահանջը դժուար կըլլայ. մեզի դէմ պիտի ելլեն Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա և ասոնց դաշնակիցները. իսկ մենք պիտի գործակցինք Գերմանիոյ հետ. ամէն պարագայի տակ պէտք է խորհեմու թեամբ շարժինք:

Գարա Քէմալ. — Մէկ կողմը Քիթիթիկ (Անգլիա). ԹԱՆԿՕ (Ֆրանսա) և ՀիթիՍիՍԱՅիՆ ԱՐՁԸ (Ռուսիա), միւս կողմը անպարտելի Գերմանիան կեցցէ Գերմանիան:

Թալաթ. — Կատակաբանութիւնները ձգենք և բուն նիւթին դառնանք. Գերման դեսպանը թէև կը յայտարարէ, թէ սոյն երկու նաւերը իր ամբողջ կազմով մեր տրամագրութեան տակ դրուած են, սակայն յայտարարութիւնը երկդիմի է. Ճէմալ կը փափաքի, որ սոյն նաւերուն ղեկը ուղղակի մեզի յանձուի, անկասկած ասիկա աւելի լաւ է. այս կէտը խորհրդակցինք և միևնոյն ժամանակ աշխատինք որ Գերման դեսպանը չի դժգոհի:

Էնվէր. — Խնդրեմ ընկերներ, տարակոյսներով չի գործենք. խնդիրը պարզ է. այս նաւերը ղեկավարելու համար ծովային սպաներու պակասը ունինք. սակայն Գերմանները մեզմէ աւելի լաւ կ'ըմբռնեն և այս առաջարկով կուզեն մեզի դիւրութիւն տալ. ես վստահ եմ թէ Գերման

Յայսրը մեզի հանդէպ անկեղծ է. Գերմանիոյ այս առաջին զոհողութիւնը պէտք է գնահատենք, արդէն Գերման սպաները չեն կրնար մեր հրամանին ենթարկուիլ, մեր և անոնց միջեւ գիտական ահագին տարբերութիւն կայ:

Ճէմալ. — Ինքզինքնիս այսչափ նուաստ չ'զգանք, եթէ ղեկը հիմակուրնէ Գերմաններուն յանձնենք, չեմ գիտեր թէ վերջաւորութիւնը ո՞ւր կը յանգի:

Շիւքրի. — Խնդրեմ ընկերներ. ինչո՞ւ այս նաւերուն համար պարտապ տեղ ասանկ կը վիճաբանինք. այս նաւերուն մեզի տրուիլը անակնկալ բարիք է և ինչ պայմաններով որ մեզի յանձնեն ընդունելու պարտաւոր ենք. բուն կարեւոր խընդիրը դրամի անձկութիւնը բառնայն է. ամէն բանէ առաջ պէտք է բանակցութիւնները վերջացնել, համաձայնութիւնը ստորագրել և դրամը ձեռք բերել. տակաւին քանի մը օր Անգլիական, Ֆրանսական, և Ռուսական դեսպանները կրնանք օրօրել. օրինակի համար, կրնանք վաղը «ՕՍՄԱ. ՆԻՅԷ և ՐԷՇԱՏԻՅԷ» զրահաւորներուն անմիջական յանձնումին համար կիներու միջոցաւ Անգլիական դեսպանատան առջեւ ցոյց մը կազմակերպել և քանի մը օրուայ ընթացքին պէտք է որ մենք ալ գիրքերնիս ճշդենք:

Իսմայիլ. — Լաւ միջոց մը, այս ձեւով Գերման դեսպանը շոյած և միևնոյն ժամանակ Խալիտէ անըմին ալ նեղուցի զբօսանք մը պատրաստած

կ'ըլլանք:

Թալաթ. — (Ճէմալին դառնալով) Ընկեր ճէմալ, դու'ք ծովային նախարար էք, ըսէք տեսնենք այս նաւերուն ին'չ անուն պիտի տաք:

Ճէմալ. — Նախ պարզուի թէ մերն են, յետոյ Աստուած ողորմած է:

Թալաթ. — Եթէ Աստուծոյ ողորմութեան ձգենք, վայն է եկեր մեր գլխուն, նաւերը մերն են և մեր նաւահանգիստին մէջ, ըսէ'ք ուրեմն ին'չ անուն գտաք:

Ճէմալ. — (Քիչ մը խորհելէ ետք) Եթէ յարմար կը տեսնաք կոպենը՝ Եավուզ և Պրեսլանը՝ Միտելի կոչենք:

Ճավիտ. — Ին'չ գեղեցիկ անուններ. կը յուսամ թէ մօտերս Եավուզին Աղեքսանդրիան գրաւելը և Ճէմալին ալ Միտիլիով Գահիրէ յաղթական մուտքը կը տօնենք:

Ճէմալ. — Եթէ յարմար դատէք, իմ հրամանատարութեանս տակ Մարմարայի բացերուն մէջ ռազմափորձ մը կատարել տամ: Այսպէսով թէ մեր ծովայիններուն կարողութիւնը և թէ Գերմաններուն մեր հրամանատարութեան հանգէպ ունեցած հնազանդութիւնը կշռած կըլլանք:

Թալաթ. — Շատ յարմար կ'ըլլայ:

Ճէմալ (Էնվէրին դառնալով) Ընկեր Էնվե'ր, դուք ալ մեզի հետ պիտի ըլլաք:

Թալաթ. — Բոլորս կուգանք:

Յետ խորհրդակցութեան նաւերը առաջար-

կուած պայմաններով ընդունիլ և ճէմալինալ ուղ-
մափորձի թելադրութիւնը յարմար դատուեցաւ:

* * *

Այս գաղտնի խորհրդակցութեան յաջորդ օրը
բոլոր Պօլսական թերթերը կը ծանուցանէն թէ
«Կօպէն և Պրէսլաւ» զրահաւորները Օսմն. կառա-
վարութեան կողմէ գնուելով Եալուզ և Միտիլի
կոչուած և անոնց ամբողջ զինուորական կազմը
օսմն. բանակին մէջ ընդունուած են:

Արդարեւ, այս զրահաւորներէն «Կօպէն և
Պրէսլաւ» անունները ջնջուած և անոնց տեղ թըր-
քերէն Եալուզ և Միտիլի անունները գրուած և
անոնց զինուորական կազմին օսմն. ծովային
տարազ տրուած էր:

Նոյնպէս տարածայնուած էր թէ նոյն օրուայ
երեկոյին Իթթիհատ և Թէրադզը կուսակցութեան
նշանաւոր բանախօսուհին՝ Խալիտէ Էաիպի նա-
խագահութեամբ, թուրք տիկիններէ կազմուած
յանձնախումբ մը Անգլիական դեսպանատան Թա-
րապիյէյի և Նոր գիւղի միջեւ գտնուող ամառ-
նային ապարանքը դիմած և Անգլիոյ մէջ Օսմն.
կառավարութեան հաշուոյն շինուող Օսմանիյէ և
Րէչատիյէ զրահաւորներուն անմիջական յանձ-
նումը պահանջած է:

Անգլիոյ դեսպանը թերթերու ծանուցումնե-
րէն և տիկիններու դիմումէն դժգոհած, մանա-
ւանդ տեղեկացած ըլլալով որ յաջորդ օրը Օսմն.
Օսմ. Յեղափոխութեան մութ ծալիերը Թիւ 2

տորմիդը այս երկու զրահաւորներուն մասնակցութեամբ Մարմարայի բացերուն մէջ ուղղամարտ մը պիտի կատարէ, բոլորովին կասկածի մատնուելով՝ իր դաշնակիցները Ֆրանսայի և Ռուսիոյ դեսպաններուն հետ Օսմն, կառավարութեան նոր բողոքագիր մը ներկայացուցած էր:

Կը զրուցուի թէ Անգլի, դեսպան Սըր Լոյս Մալէթ նոյն իրիկուն մասնաւոր կերպով վարչապետ Սաիտ Հալիմ Փաշայի նոր գիւղի ծովեզրեայ ապարանքը այցելած և մէջերնին հետեւեալ խօսակցութիւնը տեղի ունեցած է:

Անգլի, դեսպանը.— Նորին վսեմութիւն, կը տեսնամ որ Մեծն Բրիտանիոյ և իր դաշնակիցներուն հանդէպ թշնամական դիրք մը բռնել սկսաք, ես անձնապէս ցաւ կ'զգամ, Մեծն Բրիտանիան Օսմն, կառավարութիւնը քանիցս քայքայման վտանգներէն փրկած էր, և կը կարծեմ որ այսօր իսկ Օսմն, կառավարութեան շահը կը պահանջէ որ Մեծն Բրիտանիան չի վշտացնէք:

Սաիտ Հալիմ Փաշա.— Նորին վսեմութիւն, կը տեսնամ որ սխալ հասկացողութիւն մը կայ, վստահ եղէք որ մեր կառավարութիւնը Մեծն Բրիտանիոյ բարեկամն է և փափաք ունի այդպէս մնալու, միայն թէ այսօր Ձեր դաշնակիցներէն Ռուսիոյ դէմ կարգ մը պաշտպանողական միջոցներու դիմելու պարտաւոր ենք. պաշտօնապէս կը յայտարարեմ որ Օսմն, կառավարութիւնը միայն խաղաղութիւն կը ցանկայ:

Անգլի. Գեոպանը — Ես ալ այնպէս կը կարծեմ սակայն կը զարմանամ, թէ Գերմանիոյ Պօլսոյ նաւահանգիստը դրկած երկու զրահաւորներու մասին մեր պաշտօնական պահանջքին ինչ՞ու գուհացում չի տրուեցաւ:

Սախտ Հալիմ Փաշա. — Ստոր մէջ ալ թիւրիմացութիւն կայ, հոս Գերմանական զրահաւոր գոյութիւն չսունի, Օսմն. կառավարութեան Գերմանիայէն գնած նաւերը կան:

Անգլի. Գեոպանը. — (բմծիծաղով) Փոխարժէքը կանխիկ վճարուած նաւերը . . . չէ, նորին վսեմութիւն, Անգլի. կառավարութիւնը և իր դաշնակիցները սարքուած այս խաղերուն չեն կրննար հաւատք ընծայել. անպայման պէտք է որ կամ նաւերը յանձնուին և կամ ապագինուին, Անգլիոյ և իր դաշնակիցներուն այս պահանջքը միջազգային օրէնքներու վրայ հիմնուած է, և եթէ Օսմն. կառավարութիւնը Գերմանիոյ և իր զինակիցներու կողմը հակելով օգուտ մը կ'սպասէ ըսելիք չկայ, միայն բարեկամաբար կը յանձնարարեմ Ձեզ որ զգոյշ ըլլաք:

Սախտ Հալիմ փաշա. — կը կրկնեմ. նորին վսեմութիւն. որ կառավարութիւնս Անգլիոյ և իր դաշնակիցներուն, հաճոյ և բարեկամ ըլլալ կուզէ, միայն մինչև պատերազմի վերջաւորութիւնը զինուած և չեղոքի դիրքին մէջ մնալ կը վաժառէ:

Անգլի. Գեոպանը. — Անգլիա և իր դաշնակիցները Ձեր այս խորհրդածութիւնը կը գնտհա-

տեն և ի հարկին կրնան Ձեզի նիւթապէս ու բարոյապէս աջակցի, Ձեր այս շարժումը տեղին է, միայն թէ նեղուցներու ազատ անցքը չի վտանգուի, երկիրը կը հարստանայ և ղեկավար շրջանակներուն հեղինակութիւնը կը զօրանայ, և Ձեր պետութեան հողային ամբողջականութիւնը կը պաշտպանուի. և եթէ կը փափաքիք այս մասին կարելի է մեզի հետ բանակցութեան դուռ մը բանալ:

Սաիտ Հալիմ փաշա. — Մեր նպատակը այդ է:

Անգլի. դեսպանը. — ուրեմն կրնա՞ք զիս լուսաբանել, թէ Գերմանական նաւերը երբ պիտի ապագինուին և թէ Մարմարայի մէջ կատարուելիք ծովային ռազմափորձերուն ո՞վ պիտի հրամայէ:

Սաիտ Հալիմ փաշա. — Խնդրեմ նորին վրասեմութիւն, կը կարծեմ որ ապագինուելիք օտար նաւերու գոյութենէն տեղեկութիւն չունենալս յայտնած էի. մեր նաւահանգիստին մէջ գտնուած ռազմանաւերը մերն են իսկ կազմակերպուած ռազմափորձն ալ միայն մեր ռազմանաւերուն ոյժը և մեր ծովայիններուն կարողութիւնը փորձելու համար է. և կը կարծեմ որ ասիկա ներքին ինդիր մըն է:

Անգլի. դեսպանը. — (քմծիծաղով) Ուրեմն ըսել կուզէք, թէ Կոպէն և Պրէսլաւ գրրահաւորներուն և անոր գերման զինուորական կազմին Գերմանիոյ հաշուոյն թիւրք ջուրերու մէջ ազատ

շարժումը ներքին խնդիր մըն է, և մենք իրա-
ւունք չունինք այդ մասին հարցում ուղղելու:

Սախտ Հալիմ փաշա — Խնդրեմ, նորին վսե-
մութիւն, սխալ մի մեկնեք: մենք Գերմանիոյ
հետ գործ չ'ունինք, մենք զինուած չեզոքի դիր-
քին մէջ մնալ կուզենք: Եւստի, Միտիլլի և այլ
պատերազմական նաւերը մեր կառավարութեան
կը պատկանին և անոնց սպայակոյտը և զինուո-
րական կազմը օսմն. բանակին մաս կը կազմեն:

Անգլի. դեսպանը (ոտքի ելլելով) հասկցուե-
ցաւ, վերջին տնգամ ըլլալով անկեղծօրէն կը
յանձնարարեմ. որ խոհեմ ըլլաք և զգոյշ. Գեր-
մանիոյ այս երկու նաւակներուն մի վստահիք:

Սախտ Հալիմ փաշա. — (նոյնպէս ոտքի ել-
լելով) Նորին վսեմութիւն. պատիւովս Ձեզ կը
վստահացնեմ, թէ քանի այս աթոռին վրայ մնամ,
Օսմն. կառավարութիւնը իր չեզոքի դիրքէն դու-
րըս պիտի չգայ:

Անգլի. դեսպանը. — Ձեր խօսքին և պա-
տիւնին վստահութիւն ունիմ, ուրեմն ներեցէք որ
անկեղծօրէն և բարեկամարար ձեռքերնիդ սեղմեմ:

Սախտ Հալիմ փաշա. — նոյն անկեղծութեամբ
ձեռքերնիդ սեղմելու պատիւը ունիմ:

*
* * *

Ելեւմտական նախարար Ճավիտ. պետական
գանձին անձկութիւնը պատճառաբանելով. Գեր-
մանիոյ դեսպանին փափաքներու իրագործման.
Գերմանիոյ հաշտոյն պատերազմի դաշտը իջնալու

ու համար դաշնագր ութեան շուտափոյթ ստորագրութեան գաղտագողի աշխատանք կը թափէր, ներքին գործոց նախարար Թալաթ և Պատերազմական նախարար Էնվեր ասոր համամիտ էին: Ծովային նախարար Ճէմալ խնդրոյն առնելիք ընթացքը նկատի ունենալով ցարդ իր կարծիքը չէր յայտնած. վարչապետ Սաիա Հալիմ փաշա զինեալ չէզոքութիւն պահել կ'ուզէր. և այս կէտին վրայ կը պնդեր, և քանի օրերը անցնէին Գերման գեսպանը կը մտահոգուէր. որովհետեւ Գերման սպայակոյտը նեղուցները իրենց ձեռքին մէջ ունենալ կուզէին. եթէ նեղուցները Համաձայնական ուժերու կողմէ բացուէին, թէ անմիջապէս Ռուսիոյ հարկ եղած ռազմամթերքը հասցնել կարելի պիտի ըլլար և թէ պալքանեան տէրութիւնները ասոնց պիտի ենթարկուէին, Ռումանիա, Պուլկարիա, և Սերպիա միասնաբար Աւստր — Հունգարիոյ վրայ պիտի քալէին և զայն պիտի կրնային տապալել: Ահա այս մտահոգութեամբ, կօպէն և Պրէսլաւի Պօլիս մուտքին վաղորդայնին, Գերման կառավարութիւնը իր Պօլսոյ գեսպանին խիստ հրահանգներ կուտար ամէն գնով աշխատելու և համոզելու Օսմանեան կառավարութիւնը. որ Գերմանիոյ հաշւոյն պատերազմի դաշտ նետուի: (1)

(1) Ծովակալ Լօրայ, իր ընդհ. պատերազմի ընթացքին թրքական ջուրերու մէջ պատերազմը անուն գրքոյքին մէջ կըսէ:

Գերման դեսպանը վանկէնհայմ, որչափ որ
յաջողած էր ճավիտը, Թալաթը և մասնաւորա-
բար տակաւին երիտասարդ էնվէրը ձեռք ձգել,
Սակայն տակաւին Սախտ Հալիմ փաշայի գլխա-
ւորութեամբ ընդդիմադիրներ կային:

Գերման դեսպանը ամէն տեսակի զոհողու-
թիւն կը շուայլէր, և երբ առիթը ներկայացաւ,
մասնաւանդ որ երբ Օսմային նախարար Ճէմալ
փաշա Ֆրանսայէն յուսարեկ վերագարձաւ, էն-
վէրը դրգեց և մասնաւոր անսակցութիւն մը
կազմակերպելով մէջերնին հետեւեալ խօսակցու-
թուներ տեղի ունեցաւ:

Վանկէնհայմ. — Նորին վսեմութիւնք, պալ-
քանեան պատերազմին, Ձեր պատերազմական
միջոցները փճացած և Ձեր ոյժերը և դրամը սպա-
ռած ըլլալով հանդերձ. մենք կուզենք Ձեզ մեր
զինակցութեան մէջ առնել. Սեւ ծովու Ռուս
նաւատորմիդը մէկ յարձակումով իսկ փճացնելու
կարող վերջին ձեւ մեր երկու զրահաւորները
Անգլի. և Ֆրանսի. տորմիդներու մէջէն անցնե-

Գերմանիայէն եկած զանազան հրահանգնե-
րու մէջ փափաք կը յայտնուէր, որ Թիւրքիա
պատերազմի դաշտ իջնայ. ի շարս այլոց Գերման
սպայակոյտի պետը Տ Սեպտ. ին ընդհ. բանակա-
տեղիի սպայակոյտի պետէն հետեւեալ հեռագիրը
կատանար:

«Նեղուցները ամբացուելէն յետոյ փափաքե-
լի է որ Թուրքիա պատերազմի դաշտ իջնայ:»

լով, մեր ամենաճարպիկ ծովային սպաներով
Չեզի կը յանձնենք. եւ աւելին պէտք եղածին
չափ դրամ եւ ռազմամթերքը տալ եւ ի հարկին
Գերման գինւորական ուժ ալ տրամադրել կը
խոստանանք եւ տակաւին Չեզ դժգոհ վիճակի
մը մէջ կը տեսնանք, պարոններ, չեմ հասկնար
թէ տակաւին ինչ կուզէք եւ ինչ կակնկալէք.
ինչո՞ւ մինչեւ ոտքերնիդ եկող Այս բարիքները
գնահատանքով չէք կրնար ընդունել:

Կը լսեմ թէ Չեզմէ ոմանք Պուլկարիա-
յէն վախ ունին այս վախը անտեղի է. Չեզ կը վըս-
տահացնեմ թէ Պուլկարիոյ հետ մեր զինակցու-
թիւնը ստորագրուելու վրայ է. կառավարութեան
Պուլկարիոյ Չեր հետ զինակցութիւնը Չեզի համար
է. Պերլին. Պօլիս գիծը ապահովել, նեղուցները
զինելով Ռուսիան արտաքին օժանդակութիւններէ
դրկել և Չեզի հետ միացեալ ուժերով զայն ճշգ-
մել: Կովկասը Չեզի տալով, ձեր առջեւ Թուրանի
ճամբան բանալ կուզենք, Թուրքիոյ ամբողջա-
կանութեան արգելք տարրերը պիտի փճացնէք
և Պարսկաստանն ալ պիտի գրաւէք, վերջապէս
Պալքանեան պատերազմին նահանջի արարը,
պատիւով և յաղթանակող պիտի սրբէք, միջնորդի
հանգամանքովս կը խորհիմ և Չեր վառանուժին
պատճառ մը չեմ կրնար գտնել. եթէ ոչ Անգլիա-
ցիներուն խաբ՞ուիլ կուզէք. արդարեւ, վարչա-
պետութեան աթոռը գրաւող Սախտ Հալիմ փա-
շա Եզիպտացի մը ըլլալով կրնայ Անգլիացիներ-

րուն, հալածանքէն սարսափած ըլլալ, կրնայ իր
Եգիպտոսի մէջ ունեցած կալուած և շահերուն
վրայ խորհիլ, իրականին մէջ այս անձին
Եգիպտոսի հետ ունեցած կապը բնականաբար
աւելի ամուր է քան Չեզի հետ, և զինուորակա-
նութենէ բոլորովին անտեղեակ, դուք ալ կ'մբռո-
նէք որ անոր վարչական կարողութիւնն ալ սահ-
մանափակ է. հետեւաբար անոր կարծիքը կեղծ
է շիտակ չի կրնար ըլլալ. բայց դո՛ւք նորին
վսեմութիւն. հռչակաւոր էնվէ՛ր. վարժ գորա՛վար
քաջ զինու՛որ, և Օսմն. Սահմանադրութեան հիմ-
նադրութեան հիմնադիր. դո՛ւք, որ երկար ժա-
մանակ Գերմանիա բնակած, Գերման զինուորա-
կան ոյժը մօտէն քննած և զայն ուրիշ տէրու-
թիւններու զինուորական ոյժին հետ բաղդատած
ու կշռած կարող հրամանատար մըն էք: Չեր տա-
կաւին տատամսող ընկերները լուսաբանելու և
զանոնք համոզելու պարտականութիւնը կարծեմ
ամենէն առաջ Չեզի կիյնայ. երեկ կառավարու-
թենէս հեռագիր մը ստացայ, որով զինակցու-
թեան շուտափոյթ կնքումը կը հրահանգուէր.
եթէ շարաթ մըն ալ յիտաձգուի մեր մէջ կը
խօսիմ. սոյն զինակցութեան ընծայելիք բոլոր
բարիքներ պիտի անհեաանան. (ոտքի ելլելով)
նոյնպէս պաշտօն ունիմ Չեր վսեմութեան հա-
ղորդելու նորին կայսերական բարձրութեան
միայն Չեզի ուղղեալ ողջոյնը:

էնվէր. — Նորին վեհափառութեան շնորքին

համար խորին շնորհակալութիւններս յայտնելէ վերջ. Ձեր վսեմութեան բոլոր խօսքերուն իրաւունք կուտամ, Գերման մեծ կառավարութեան ցոյց տուած երախտիքները գնահատողներէն ե.մ. վստահ եղէք. նորին վսեմութիւն. Գերմանիոյ հետ պատերազմի շարքին վրայ գտնուիլ ինձի համար մեծ պատիւ մըն է. ամէն պարագայի տակ ընկերներս համոզելու և նորին կայսերական բարձրութեան ինձ հտնդէպ ունեցած վրատահութիւնը արժեցնելու համար բոլոր ուժովս պիտի աշխատիմ, միայն նորին վսեմութիւն. դրամական խնդիրն ալ պէտք է լուծել, մեր նիւթականը այս օրերս շատ տկար է. զիւէք որ մեր ընդդիմադիրներուն տեղի առած Պալքանեան պատերազմէն պարտուած դուրս եկանք, փափաքելի է որոշ կերպով դիտնալ թէ մեզի եր՞բ և որչ՞ափ կանխավճար պիտի տրուի. եթէ այս մասին կրնաք զիս լուսաբանել, խնդրոյն լուծման և վերջնական կարգադրութեան համար զիս քաջալերւած ըլլալով ընդհ. կեդրոնն դրկած կըլլաք. վանկէնհայմ. — (քիչ մը խորհելէ ետք)

Կաշխատիմ որ երբոր ուզէք. Ձեզի 10 միլիօնի հնչուն օսկի կանխավճար տրուի.

Էնվեր. — Այս շատ քիչ է և Ձեր խօսքերն ալ որոշ չեն. կաշխատիմ որ տրուի-երկբայի տակ է ես զինուոր եմ, որոշ եւ մէկին խօսք կուզեմ, որ կարենամ ընդհ. կեդրոնին մէջ կորովի կերպով պաշտպանելով խնդիրը լուծել.

Վանկէնհայմ.— (ժպտելով) Կը տեսնամ որ
ինչպէս դինուորականութեան, նոյնպէս դիւանա-
գիտութեան մէջ ալ ճարպիկ էք. տրուելիք գրա-
մը առաջին կանխավճարն է և քիչ չէ. այնուհե-
տեւ զդասցուած պէտքին համաձայն վճարումը
պիտի շարունակուի. ստացած մասնաւոր տեղե-
կութեանս համաձայն կառավարութեանս Ձեզի
բանալիք վարկը քանի մը հարիւր միլիօն է.

Էնվեր.— Այս տասը միլիօնի կանխավճարը
կրն՞աք վաղը մեզի յանձնել.

Վանկէնհայմ.— (քիչ մը խորհելէ վերջ) Կը
հասկնամ, դուք կուզէք որ խնդիրը այսօր իսկ
լուծէք.

Էնվեր.— շատ հաւանական է.

Վանկէնհայմ.— Այդ պարագային երբ ուղ-
ղակի Ձեր վսեմութեան կողմէ պահանջուի, նոյն
իսկ ոչ գրաւոր և թէլէֆօնով. բոլոր պատասխանա-
տուութիւնը ստանձնելով նոյն ժամուն Ձեր կա-
ռավարութեան 10 միլիօն ոսկի վճարել պիտի տամ.

Էնվեր.— Լաւ չի կրցայ ըմբռնել.

Վանկէնհայմ.— (ժպտելով) նորին կայսե-
րական բարձրութեան կատարեալ վստահութիւնը
վայելող Ձեր վսեմութեան հանդէպ ես ալ կա-
տարեալ վստահութիւն ունենալով, դաշնագրի
փոխանակութեան ձեւակերպութիւններուն ա-
ռանց սպասելու և միայն Ձեր վսեմութեան խօս-
քին վստահելով սոյնդրամը Ձեր կառավարու-
թեան անուան անձնապէս վճարել տալ կը խոս

տանամ, հերիք է որ որոշէք, թէ կընդունիք:

Էնվէր. — Կրնաք վստահ ըլլալ. թէ Ձեր վստահութիւնը շարաշար չպիտի գործածեմ:

Վանկէնհայմ. — Սյդ մասին եբբէք կասկած չունիմ:

Էնվէր. — (ստքի ելլելով) այդ պարագային ինծի ներեցէք:

Վանկէնհայմ. — ցտեսութիւն նորին վսեմութիւն:

* * *

Էնվէր. — Գերման դեսպան Վանկէնհայմէն բաժնուելէն յետոյ ուղղակի ընդհ. կեզրոն եկած և անմիջապէս Իթթիհատի պարագլուխները և վարչապետ Սաիտ Հոլիմ վաշան կեզրոն հրաւիրած և պատերազմական նախարարի հանգամանքով պահանջած էր. որ Գերմանիոյ հետ ղինակցութեան համար անմիջապէս որոշում տրուի:

Խնդիրը կարեւոր էր. պետութեան կենաց և մահուան կը վերաբերէր. գումարուած գաղտնի նիստին թալաթ նախագահած էր:

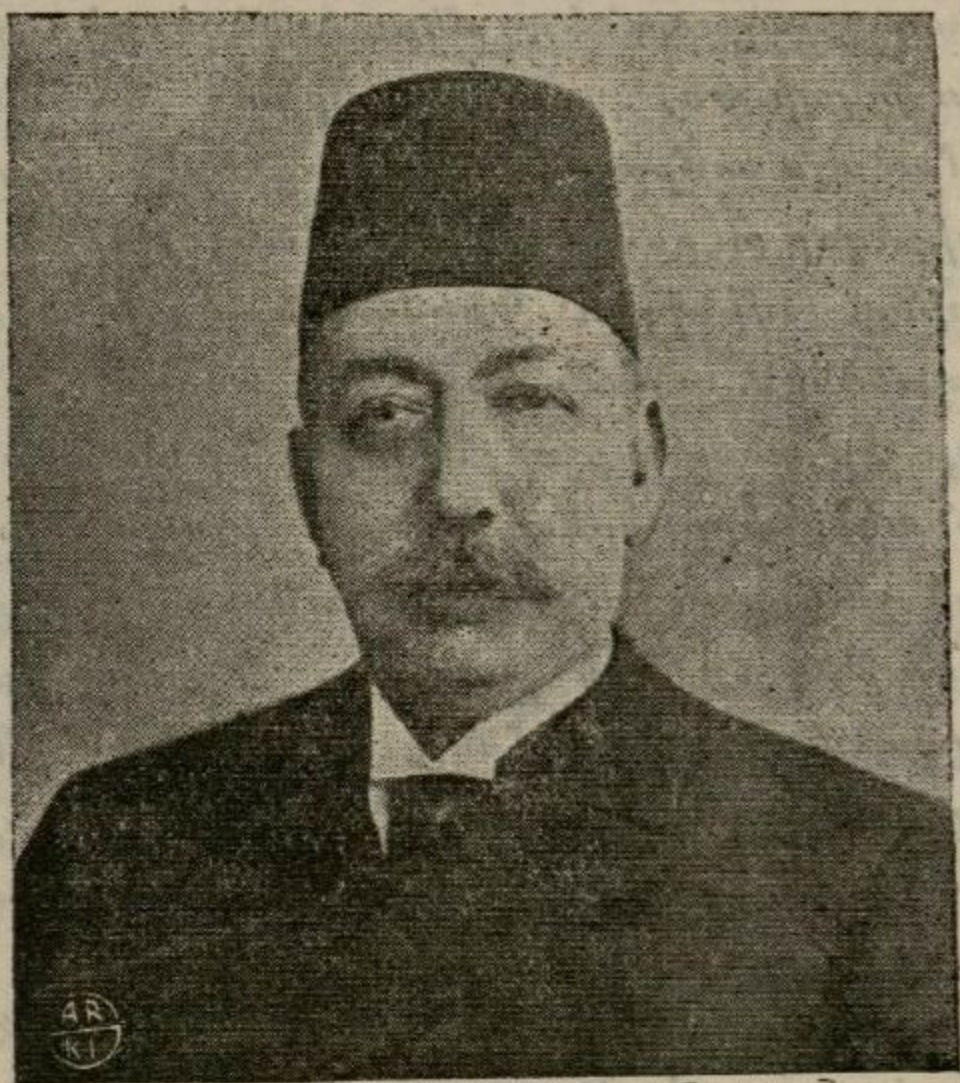
Վիճաբանութիւնը բուն և կրակոտ սկսաւ և առաջին խօսքը Էնվէրին տրուեցաւ, Էնվէր կացութիւնը պարզելով կրսէր:

Էնվէր. — Ընկերներ, պատերազմական կացութիւնը փափկացած է, եւրոպական տէրութիւնները երկու կողմերու բաժնուած, իրարու հետ պատերազմի բռնուած և յաղթանակը շահելիք կողմը վճռած է պարտուողը փճացնել. այս

Երկու կողմերու մին Գերմանիան, իսկ միւսը Անգլիան կը ղեկավարէ, միւս տէրութիւնները պարտաւորուած են այս երկու կողմերէն միոյն կամ միւսին յարիլ. նոյնիսկ հաստատ տեղեկութիւն ունիմ, թէ մեր դրացի Պուլկարիան Գերմաններու հետ զինակցելու վրայ է. իսկ մենք տակաւին կը վարանինք և մեր բոնելիք ուղղութիւնը դեռ չի կրցանք վճռել. եթէ Պուլկարիա մեզմէ առաջ Գերմանիոյ հետ զինակցութիւն կրնաքէ. կը վախնամ որ այս ի վնաս մեզի ըլլայ. Գանք Անգլիոյ և իր դաշնակիցներուն, անոնց հետ հասկացողութեան գալու հնարաւորութիւն չէ մնացած, որովհետեւ այս կողմին յարած և մեր դարաւոր թշնամին Ռուսիա և դաշնագրութեամբ Պօլիսը անոր խոստացուած և այս կը հստատակ մեր արտաքին դործոց նախարարութեան պաշտօնական լրատուութիւնը, ուրեմն պէտք է մեր դիրքը ճշդենք և զգուշանանք Ռուսիոյ որս դառնալէ. Գերմանիա, առանց մեր կողմը դիմում կատարուելու, մեզի զինակցութեան ձեռք կ'երկարէ, պայմանները շատ մեղմ և չի մերժուելու աստիճան նպաստաւոր են, հակառակ այս ամենուն, շաբաթներէ ի վեր մեր առած դիրքը ինչ է, ինչ ու այս աստիճան կասկածոտ կը գտնուինք ինչ ու այս թանկագին ժամերը կը կորսնցնենք. տակաւին ինչ բանի կ'սպասենք, պատերազմի ներկայ կացութիւնը վաղը կրնայ փոփոուիլ և Գերմանիա մեզի պէտք չ'ունենայ, ուրեմն գէթ

խորհինք, թէ ինչ ընել հարկ է. կը կրկնեմ, Ան-
գլիական ճակատը մեզ Ռուսիոյ շոյած և մեր
մայրաքաղաքը անոր նուիրած է, հետեւաբար
կարելիութիւն չէ մնացած անոնց հետ հասկա-
ցողութեան գալու. ըստ ոմանց կարծիքին, չե-
զոքի դիրքին մէջ չենք կարող մնալ, մենք չենք
կրնար մեր գոյութիւնը պաշտպանել, կացութիւն-
նիս վատ է. երեւակայութիւնէ դուրս վատ, մեր
ընդդիմադիրներուն տեղի տուած պալքանեան
պատերազմէն պարտուած դուրս եկանք. Մակե-
դոնիան վրայ տուինք. գանձին մէջ դրամ և մը-
թերանոցներուն մէջ գէնք և մթերք չէ մնացած.
այս դառն իրականութիւնը ինչ ու իրարմէ պա-
հենք: մենք զմեզ սուղ ծախելու վիճակին մէջ
չենք. Գերմանիոյ առաջարկները, որպէս մի մեծ
բարիք. որպէս մի անակնկալ երախտիք ընդու-
նելու պարտաւոր ենք, մեր ազգային շահը այդ
կը պահանջէ, վատնուելիք ամէն վայրկեան հայ-
րենիքի դէմ դաւաճանութիւն է. ահաւասիկ Գեր-
մանները, Անգլի, և Ֆրանսի, տորմիդներուն մէ-
ջէն ճողոպրելով մեզի այս երկու արժէքաւոր
զրահաւորները ղրկեցին. զինուորական ամբողջ
կազմով մեզի յանձնեցին: Ռուսիոյ Սեւ ծովու
տորմիդը մէկ յարձակումով փճացնելու կարող
այս երկու նաւերը քանի մեր ձեռքն են, Ռուսիոյ
Սեւ ծովու կողմէն յարձակման կարելիութիւն
չկայ, կը մնայ Միջերկրականի կողմը. Չանադ
Գալէի նեղուցը մենք մեզի. մեր միջոցներով չենք

կրնար պաշտպանել, մեր ծովեզերքի դիրքերը
չատ տկար են. ասոնք ներկայ պահանջներու
համաձայն ամրացնելու միջոցներէն զուրկ ենք,
ուրիշ հզօր տէրութեան մը աջակցութեան կը կա-
րօտինք, մինչդեռ Գերմանները այս կէտն ալ
կ'ստանձնեն. ուրեմն ինչ՞ի կ'սպասենք, ինչ կու-
զենք. կը անանանք որ, Անգլիա Ֆրանսա և ասոնց
դաշնակիցները, իրենց բոլորուժը սպառելով հան-
դերձ չի կրցան Գերման բանակները իրենց դիր-
քերէն թիզ մը իռկ խախտել, Գերման բանակը
պողպատեայ ամրոց մըն է. հետեւաբար Ռուսիա
չի կրնար կարեւոր ուժով մը կովկասէն մեր վրայ
յարձակիլ և պաշտպանողական դիրք պահելու աշար-
տաւոր է. որոշ է որ Անգլիա եւս չպիտի կրնայ
Եգիպտոսը պաշտպանել. Գերմանիա համաձայն է
որ Եգիպտոսը, կովկասը վերագրաւենք և նոյնիսկ
Պարսկաստանն ալ գրաւենք, և կարելիութիւն
ստեղծուած է որ այդ երկու կողմերը զինուո-
րական պտոյտով մը մտնենք: Այս կերպով, տա-
րակոյս չկայ որ մենք պիտի կրնանք թուրանի
ճամբան բանալ և թուրք միութիւնը ապահովել,
ընկերներ, կը խնդրեմ, հայրենիքի սիրոյն կ'ա-
ղերսեմ, այս առթիւ ձեռքէ չի հանենք և այսօր
իսկ Գերմանիոյ հետ զինակցութիւնը որոշենք, որ
պատերազմական կարգադրութիւններու համար
թանկագին վայրկեաններ կորսնցուցած չըլլաք:
Պէհաէտտին Շաքիր. — ընկեր էնվերին յայ-
տարարութիւնները կարեւոր են, կացութիւնը

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀՄԷՏ Ե.

լուս կերպով պարզեց, այս կը բաւէ, Թուրքիոյ յաղթութեան ճամբան էնվէրին ցոյց տուածն է, Գերմանիոյ հետ քալել նախընտրելի է. այս ճամբան փրկութեան և Թուրանի ճամբան է:

Տօքի. Նազըմ. — Ո՞վ Թիւրք. կը տեսնամ որ Բաղդադ արեւը պիտի ծագի. Թուրանի ճամբան բացուելով լոյսերը աչքերը պիտի շլացնեն (ոտքի ելլելով և բարձրաձայն.)

Ո՞վ մեծն Աստուած, ո՞վ սերելի հայրենիք
Խնդրենք ըսէ մեզ, ո՞ւր է քու ուղին:

Երգը երգել սկսած էր: Ասոր վրայ Վարչատետը
խօսք առնելով հետեւեալ կձու խորհրդածութիւնը
յայտնած էր:

Սաիտ Հալիմ փաշա. — Խնդրեմ պարոննե՛ր,
այս խնդիրը շատ փափուկ է, տէրութեան և հայ-
րենիքին կենաց մահու խնդիրն է, պէտք է լաւ
խորհիլ. զգոյշ և հեռատեսութեամբ շարժիլ.
Գերման դինուորական ոյժին արտաքին տեսքը
թող մեր աչքերը չի շլացնէ. կը կարծեմ որ անմի-
ջապէս Գերմանիոյ գիրկը նետուիլ վտանգաւոր
պիտի ըլլայ, երեւակայուած յաղթանակը ու շահը
ձեռք բերել կասկածելի է, մեր դէմ ելլելիք թըշ-
նամիները մեծ են և չ'անտեսուելու աստիճան
գօրաւոր. Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա, Ռուսիա և
իր գաշնակիցները:

Գարա Քէմալ. — (Սաիտ Հալիմ փաշան ընդ-
միջելով Քիքիրիկներ, Թանկօներ և Հիւսիսային
Արջեր):

Սաիտ հալիմ Փաշա (խօսքը շարունակելով)
այո՛ բայց մեր աշխարհագրական դիրքը նկատի
առնելով պիտի կրնանք մեր երկիրը այս մեծ տէ-
րութեանց քանդիչ միջոցներուն դէմ պաշտպանել,
այս կէտը լաւ խորհիլ պէտք է. Պալքանեան
պատերազմին ցաւերը տակաւին չեն մոռցուած,
ինչպէս ահադին Մակեդոնիան ձեռքէ հանեցինք.
այս անգամ ալ Արարիան չի կորսնցնենք ըստ
իմ անձնական համոզումիս և դեսպաններէն ստա-
Օսմ. Յեղափոխութեան մութ ծալֆերը Թիւ 3

ցած յանձնարարութեանց կըսեմ որ մեզի համար
ամենէն ապահով ուղին զինեալ շեզոքութիւնն է:

Էնվէր (Չղայնոտ). — Փաշա՛, ի՛նչ կըսէք,
խենթայ՞աք, զինեալ շեզոքութիւն պահել ինչպէս
կարելի է, երբ Պօլիսը մեր դարաւոր թշնամին՝
Ռուսիոյ խոստացուած է:

Սաիտ Հալիմ Փաշա. — Ստիկա պարզ լուր
մըն է. կրնոյ իրականութիւն կամ սխալ ըլլալ.
Ես Անգլի. դեսպանը մեզի շատ համակիր կը տես-
նամ, եթէ կը փափաքիք անգամ մ'ալ անոր կար-
ծիքը շօշափենք:

Թալաթ. — Մեր Արտաքին տեղեկատուութիւնը
սխալ չի կրնար ըլլալ. ես կը տեսնամ որ Սաիտ
Հալիմ փաշան Անգլի. դեսպանի ազդեցութեան
տակ է. չի խորհիր որ իրեն Անգլի. դեսպանին
հետ տեսակցութենէն անմիջապէս յետոյ թեր-
թերը պիտի յայտարարեն. թէ «երէկ վարչապետ
Սաիտ Հալիմ փաշան Անգլի. դեսպանին հետ
մասնաւոր տեսակցութիւն մը ունեցած է. և այս
լուրը կարգսցող Գերման դեսպանը Պօլիսը ձգած
ու Պերլին մեկնած է» անա այն ժամանակ ամէն
բան կ'անհետի:

Էնվէր. — (բարկացայտ) Սաիտ Հալիմ փա-
շային ներելի է. որովհետեւ Եգիպտացի է. որով-
հետեւ Անգլի. հալածանքներէն ասրսափած է,
որովհետեւ . . . :

Սաիտ Հալիմ փաշա (էնվերին խօսքը ընդ-
միջելով և հետզհետէ աւելցող գրգռութեամբ) կը

ներէք, կը յանձնարարեմ որ Ձեր խօսքերուն ուշադրութիւն ընէք, լաւ պէտք է գիտնաք որ այս վայրկեանիս ես գործնականապէս Օսմն. կայսրութեան վարչապետն եմ:

Էնվէր. — (բարձրաձայն խնդալով) Ես ալ այսօր, այս վայրկեանին նուիրական Իթթիհատ և Թերազզի իշխանութեան գործնականապէս պատերազմական նախարարն եմ. ասկէ ի՞նչ կելլայ, այս մեր միջեւ աարբերութիւն մը կայ. ան ալ քեզի պէս Եգիպտոսի մէջ կալուածատէր և այդ մտավախութեամբ Մնզլիոյ ազգեցութեան տակ գտնուելու ստիպուած չ'ըլլալս է.

Սաիտ հալիմ փաշա (մեծ ցաւով) եթէ կուզեք հիմա կը հրաժարիմ:

Թալաթ. — Խնդրեմ ընկերնե՛ր, անօգուտ խօսքերը ձգենք և պաղարիւնութիւննիս պահենք. խնդրոյն կարեւորութիւնը և փափկութիւնը չի մոռնանք. հայրենիքը վտանգի տակ է. Ռուսական վտանգը մեր աչքին առջեւ մեր քթին տակ է:

Ճավիտ. — Ձէի փափաքեր խօսիլ, որովհետեւ այս խնդիրը իմ ճիւղէս դուրս է. ես զինուոր չեմ. Սաիտ Հալիմ փաշային նման զինուորական. գործերէն բան մը չեմ հասկնար. միայն թէ մենք Անզլիոյ և Ֆրանսայի շատ մը կողմերէ կը պարտինք. նոյնիսկ երախտապարտ ենք, այս տէրութիւնները Օսմն, կայսրութիւնը յաճախ փրկած են Ռուսական ծաւալումէն, ասկէ զատ Ֆրանսայէն միլիօններով ոսկի տռինք, անուշ անուշ կերանք

Եթէ Ռուսական վտանգը չըլլար, եթէ Անգլիա և Ֆրանսա Պօլիսը Ռուսիոյ խոստացած չըլլային, անտարակոյս ես ալ Սաիտ Հալիմ փաշային պէս Անգլիան և Ֆրանսան կը նախընտրէի և Գերմանիայէն երես դարձնենք պիտի ըսէի:

Սաիտ Հալիմ փաշա. — Խնդրեմ պարօննե՛ր անմիջապէս զիս մի դատապարտէք, ես և ոչ մէկուն ազդեցութեան տակ կը խօսիմ, ես միայն հայրենիքին, միայն աէրութեան բարձր շահը և փրկութիւնը խորհելով կը խօսիմ, Պալքանեան պատերազմին նման փորձանքի մը չի հանդիպելու համար կ'զգուշացնեմ. երանի դիտնայիք թէ մեր դեսպանները ինչե՛ր կը գրեն. հաճեցէք կարդալ սա հեռագիրը, որ տակաւին ժամ մը առաջ ստացայ մեր Բարիզի դեսպան Րիֆաթ փաշայէն:

Սաիտ Հալիմ Փաշա գրպանէն հեռագիրը հանելով էնվերին երկարեց:

Էնվեր սոյն հեռագիրը առնելով ակնարկ մը պըտըտցուցած և ապա հրապարակաւ կարդալ սկսած էր:

Ահաւասիկ հեռագրին նոյնութեամբ պարունակութիւնը.

«Ձեռքերնիդ, ոտքերնիդ պաղնեմ, պատերազմի մի մասնակցիք. մասնաւորապէս ստուգուած է. որ Գերմանները Մարնի ճակատամարտէն յետոյ բացարձակապէս չպիտի յաջողին, իսլամութիւնը երկրորդ աղէտի մը մի ենթարկէք: Թալաթ. — Խեղճ ծերուկ. հին մտայնութենէն ձեռք

ուտք համբուրելէ տակաւին չէ ձերբազատուած։
Էնվէր (Նղաշնոտ) Այս հին գլուխներէն, այս
եառամածներէն եր՞բ պիտի ազատինք։

Հիքմէթ. — Խնդրեմ ընկերներ, չի Նղաշնա-
նանք. և ինդրոյն շուրջ լրջութեամբ խորհրդակ-
ցինք. վարչապետ Սախտ Հալիմ փաշային խոր-
հրդածութիւնը և մեր Փարիզի գիսպան Ռիֆաթ
փաշային հեռագիրը նկատի պէտք է առնուի.
համաձայնականներու գէմ մեր սահմաններուն
պաշտպանութիւնը դիւրին չպիտի ըլլայ, մանա-
ւանդ Մարնի պարտութենէն ետք Գերմանիոյ
վատահիլ յարմար չէ. Անգլիոյ և Ֆրանսայի կարգ
մը տնտեսական շահեր ցոյց տալով ներկայ ընդհ.
պատերազմի ընթացքին զինեալ չեզոքութիւն
պահել կարելի չէ. մենք մինչեւ հիմա Գերմա-
նիայէն ինչ օգուտ տեսանք Մեր Սուրբ յեղափո-
խութեան նախօրեակին իսկ չէր. որ Աւստրիա
Պօնա Հէրսէքը մեր ձեռքէն խլեց։ Աւստրիա
Գերմանիոյ. ամենաանկեղծ զինակիցը չէ և ասոր գէմ
Գերմանիա ինչ ըրաւ։ Անանկալ յարձակումով
մը Ափրիկեան Թրիփօլին, Պէնկազին և մեր մի-
ջերկրականի կղզիները գրաւող Իտալիան, Գեր-
մանիոյ զինակիցը չէ. Գերմանիոյ այս վերջին
անգամ հայկական բարեկարգութեան խնդրոյն
միջամուխ ըլլալը կարե՞լի է մեզի բարեկամութիւն
նկատել։ Անոր բարեկամութիւնը, միայն Ռուս
ազդեցութեան մինչեւ Պաղտատի գծին սահ-
մանները ընդարձակուիլը արգելիլու մէջ կը կա-

յանայ, եթէ ոչ, վտանգի մը պահուն մեզ պաշտ-
պանել անոր դիւանագիտական ծրագրէն բոլորո-
վին դուրս է: Անցեալները մեր պէտք ունեցած
գրամին համար Գերմանիոյ եղած դիմումին ստա-
ցուած պատասխանը մոռցանք. մեզի չի յայտ-
նեցին թէ մեր միակ փրկութեան ճամբան Ֆրան-
սացիներուն հետ հաշտ ապրիլը և անոր նիւթա-
կանէն օգտուիլն է: Ուրե՛մն, Անգլիոյ և Ֆրան-
սայի հետ հասկացողութեան գալու և անոնց
ապաւինելով այս պատերազմի ընթացքին չեզոք
մնալու աշխատիլ հարկ է:

Խալիլ. — Խնդրե՛մ, Հիքմէթ պէյ, սխալ դի-
տելով միտքերը չի խանգարենք. Անգլիոյ և Ֆրան-
սայի հետ հաշտ ապրելու համար ինչե՛ր չ'ըրինք
որչափ բարեացակամութիւն և զոհողութիւն ցոյց
տուինք. Պասրայի ծոցին մէջ. Արաբիոյ թերա-
կողիին հարաւային կողմը թուրք, Անգլի. ազ-
դեցութեան շրջանակներ հաստատելով, Ատէնի
շրջակայքը եօթը գաւառակներու հարցն ալ Անգ-
լիան գոհ ձգելու ձեւով լուծել ընդունեցինք:
Պաղտատի գծէն մինչեւ Պասրա երկարաձգումի,
Մուրատ և Տիգրիս գիծերուն վրայ նաւարկու-
թեան հարցին մէջ ալ Անգլի. պահանջները նկատի
առինք: Էլճէզիբէյի մէջ քարիւղի աղբիւրներ փրն-
արուելու, Այսրնի գծին երկարաձգումով կարգ մը
ճիւղերու յաւելման, Տրապիզոնի և Սամսոնի նա-
ւահանգիստներուն շինութեան մենաշնորհները
Անգլի. ընկերութիւններու տուինք. անոնց նման-

շատ մը գոհողութիւններ ընելով հանդերձ, տակաւին մէկ երկու ամիս առաջ երբ մեր հայկական նահանգներու բարեկարգութեան վարչութիւնը Անգլիացի պաշտօնեաներու յանձնել առաջարկեցինք. Ռուսիոյ կողմէն ընդդիմութեան հանդիպելով, Անգլիա մերժեց. Անգլի. բաղաքականութիւնը, մեր նուիրական կուսակցութիւն իթթիհաա և թերագգըի իշխանութեան խիստ կերպով դէմ. ասոնց հետ հասկացողութեան գալ անհնար է:

Թալաթ. — Ներքին գործոց վարչութեան կազմակերպութեան և պաշտօնեաներու բարեկարգման համար ալ Ներքին գործոց նախարարութեան մօտ Անգլիացի ընդհ. քննիչ մը և քահնի մը Անգլիացի պաշտօնեաներ նշանակելով. նոյնպէս մեր Մաքսատուներուն բարեկարգումն ալ Սըր Գրաւֆօրդ անուն անգլիացիի մը չի յանձնեցինք և չի որ ոչնչեցինք որ տակաւին կարգ մը Անգլիացի մաքսային քննիչներ ալ հրաւիրենք:

Ճավիտ. — Մեր ելեւմտական գործերու բարեկարգման համար նախապէս նշանակուած ելեւմրտական բարեկարգիչ յանձնախումբին աւելի լայն իրաւասութիւններ չի տուինք, այնպիսի իրաւասութիւն մը, որ մեր ելեւմտական ունէ գործառնութիւնը, առանց նախապէս այս յանձնախումբին քովէն անցնելու, չպիտի կրնայինք երեոփոխանական ժողովին ներկայացնել: Մեր ելեւմտական պաշտօնեաները դիւական հսկողութեան

տակ պահելու և այսպէսով զանոնք կարգապահութեան և պարտաճանաչութեան վարժեցնելու համար ելեւմտական պաշտօնէից ընդհ. Քննիչութիւնը Պր. Ժիւլիին չի յանձնեցի՞նք: Մենք Անգլիոյ և Ֆրանսայի բարեկամութիւնը. ինչ գնով որ ըլլայ, շահելու շատ աշխատեցանք. սակայն վերջապէս հասկցանք որ այդ անկարելի է:

Թալաթ. — Մեր ուստիկան-գինուորներու բարեկարգումը Զօրավար Պօմէն անուն Ֆրանսացիին չի յանձնեցի՞նք և այս Զօրավարին իրաւասութիւնները աւելի ընդլայնելով, մինչեւ այն ժամանակ մեր Քատրէն գուրս ձգուած Լիբանանի ուստիկան-գինուորներու բարեկարգութիւնն ալ, Ֆրանսան գոհ ձգելու գիտումով, անոր չի փոխանցե՞ցինք:

Օսմն. պետութեան ճամբաներու շինութեան գործն ալ Ֆրանսական ընկերութեան մը չի տուի՞նք:

Թալիլ. — Անգլի. գեսպանը Սըր Լօյտ Մալէթ թէև բարի մարդ մըն է. թերեւս մեզի ալ բարեացակամ. սակայն Անգլիոյ Թուրքերուն, մանաւանդ մեր կուսակցութեան հանդէպ ունեցած չար դիտաւորութիւնը չի կրնար փարատել և վերջին անգամ Ռուսիոյ հետ կնքած դաշնագրութեան մէջ ընդգրկած Անգլի. դարաւոր քաղաքականութիւնը չի կրնար փոփոխութեան ենթարկել, ես ասոր շատ աշխատեցայ, Ֆրանսացիներն ալ նոյն ուղղութեամբ կ'ընթանան, նոյնիսկ վերջին փորձ մը ըլլալու համար. անցեալները իբր

Ֆրանսայի բարեկամ ճանչցուած ընկեր Ճէմալ Փաշան մինչեւ Վրանսադրկեցինք. ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ գիտե՞ք. եթէ կը հաճի այս մասին ինքը թող բացատրութիւն տայ:

Ճէմալ.— Մեծ յոյսով Ֆրանսա մեկնած էի մեծ յուսախարութեամբ վերադարձայ, այսօր այս վայրկեանիս մեզի համար Գերման առաջարկը ընդունելէ ուրիշ ճար չէ մնացած:

Հիքմէթ.— (խօսքը Ճէմալ փաշային սւղղելով) նորին վսեմութիւն, Ձեր այս անգամուան Փարիզ ուղեւորութիւնը Ֆրանսայի հետ հասկացողութեան գալու համար էր. այնպէս չ'է:

Ճէմալ.— Այո ընկե՛ր, Պօսնայի մէջ Փիլը Նէճիպին պայթեցուցած զէնքին վերջ ի վերջոյ համաշխարհային պատերազմի պատճառ դառնալը կոահած (էնվէրին գառնալով) և մեր կարգ մը ընկերներուն կողմնակցութեան հակառակ, երբեեակ զինակցութենէն, երբեակ համաձայնութիւնը նախընտրած և այս մեզի աւելի նպաստաւոր ըլլալու համոզումը ունեցած էի, կը կարծէի որ Ֆրանսական կառավարութիւնը և հանրային կարծիքն ալ շահիլ կարելի պիտի ըլլար: Ահաւասիկ այս համոզում և կարծիքին վրայ, կառավարութեան հրամանով բանակցութեան առիթ մը ստեղծելու համար գացած էի. զաւով կը յայտնեմ որ Արտաքին գործոց նախարար պր. Վիվիանի ինծի հետ ուղղակի տեսակցիլ հարկ չի տեսաւ և այդ պաշտօն յանձնեց ղիւանապետ պր. Մարթօրիի և

ես այս ձեւը բարեկամեցողութեան վերադրած էի. խնդիրը լաւ կերպով Ձեզի կարենալ հասկցնելու համար պր. Մարտօրիի հետ մեր տեսակցութիւնը նկարագրեմ. երբ տեսայսր պր. Մարտօրի վերապահութեամբ կ'արտայայտուի, բայէ ի բաց իրեն ըսի. —բարեկամս, փոխանակ խօսքը ասդին անդին դարձնելու, ուղղակի նպատակին գանք. գիտէք որ Օսմն. կայսրութիւնը յաճախակի յարձակումներու ենթարկուելով տկարացած. վերջին Պալքանեան պատերազմին պարտուած և Եւրոպական հողամասը գրեթէ ամբողջութեամբ և կղզիներէն մեծ մասը կորսնցուցած է. հիմա մենք այս տկար և անկարող պետութիւնը զօրացնելու, անոր նոր կեանք մը տալու համար մեր բոլոր գոյութեամբը կաշխատինք սակայն պարագաներ կան. որ մեր ոյժերը կը ջլատեն, մեր այս օրուան ամենէն կարեւոր պօրտականութիւնը գանոնք բառնալն է:

Աղա Օղլու Ահմէտ. — (ժպտելով) Որչա՛փ քաղձր, որչա՛փ անկեղծ և դիւանագիտական նախաբան . . . :

Ճէմալ. — (խօսքը շարունակելով) Պր. Մարտօրի, դուք Յոյներուն հանդէպ ունեցած Ձեր համակրութենէն և ապագայոյս շահերու մղումով կը կարծէք, Յոյները պաշտպանել դիւանագիտութեան պահանջքն է, բայց երբ որ քարտեօր բանաք և քննէք, պիտի տեսնանք. որ մենք Ձեզի Յունաստանէն աւելի պէտք պիտի ըլլանք. կտուա-

վարութիւնսկըսէ որ Ֆրանսայի և Անգլիոյ դիւանագիտութեան նպատակն է կեդրոնական կայսրութիւնները պողպատեայ օղակի մը մէջ առնել, այս օղակը Հարսէ — Արեւելքի կողմէն լրացած է, վերջին մասին չ'ամբողջանալուն պատճառը Թիւրքիան և Պուլկարիան է. եթէ Թիւրքիա Երրեակ համաձայնութեան մէջ մտնէ, Պուլկարիա Պալգաններու մէջ պիտի մեկուսանայ և պիտի ստիպուի այս կողմը հակելու, ուրեմն, եթէ կը փափաքիք, որ այս օղակը ամբողջանայ, Յունաստանի և միջեւ եղած կղզիներու վէճը հարթելու միջոց մը գտէք և ի վերջոյ մեզ ալ Ձեր մէջ ընդունեցէք և Ռուսիոյ կողմէն մեր ակնկալած հարուածներու դէմ պաշտպանելով. մեր յառաջգիմութիւնը ապահովեցէք, այսպէսով կարժ ժամանակի մը ընթացքին Արեւելքի զօրաւոր դինակից մը կունենաք:

Ազա Օղլու Ահմէտ. — Զինուորականի մը վայել բաց խօսք . . . :

Ճէմալ. — Առաջարկս բոլորովին անկեղծ էր. կղզիներու վէճը Յունաստանի հետ լուծելու միջոց մը գտնել. Թուրքիոյ հետ համաձայնելով Գերմանիոյ Արեւելքի ճամբան բախրովին փակել:

Ազա Օղլու Ահմէտ. — Այո՛, Այո՛. պր. Մարտօրի ինչ պատասխանեց:

Ճէմալ. — Ինչ պատասխանէ լաւ է. քիչ մը խորհելէ վերջ ըսաւ որ կղզիներու խնդրոյն լուծման համար ինչ միջոց կը խորհիք:

Հետեւեալ կերպով պատասխանեցի և կրկին բաց
խօսքով ըսի թէ օրինակի համար, սոյն կղզիներու
և Իտալիայէն վերադարձուելիք երկոտասան
կղզիներն ալ աւելցնելով, Օսմանեան Գերիշխա-
նութեան տակ ինքնավարութիւն տալ, ամբողջ
հասոյթը կղզիներուն յառաջդիմութեան յատկաց-
նել, տեղական ժողովուրդը ղինուորական ծա-
ռայութենէ դերժ կացուցանել և այլն:

Պր. Մաթօրի սոյն բացատրութեան վրայ
ըսաւ որ, Փաշա կղզիներու հարցին լուծման հա-
մար Ձեր առաջարկները բանաւոր կը գտնեմ, և
կը կարծեմ որ այս պայմաններով կարելի պի-
տի ըլլայ վերջնական լուծման մը յանգիլ. կեդ-
րոնական տէրութիւններու համար մեր ծրագրած
երկաթէ օղակը շատ լաւ գուշակած էք, սակայն
Ձնգի հետ դաշնակցութիւն մը և կամ քաղաքա-
կան համաձայնութիւն մը կարենալ կնքելու. հա-
մար, մեր դաշնակիցներուն համաձայնութիւնը
հարկ է. և ասոր կարելիութիւնը կամ անկարե-
լիութիւնը կասկածելի է. այսու հանդերձ Օոմն,
կառավարութեան այս անգամուան առաջարկը
շատ որոշ է և մեկին. Հանրապետութեան և Նա-
խարարաց խորհուրդին Նախագահներուն Փեթերս-
պուրկ այցելութեան ես ալ պիտի ընկերանամ:
Ձեր խորհրդածութիւնները մեր դաշնակիցներուն
կը հաղորդեմ և միասնաբար տրուելիք որոշման
վրայ մեր գեսպանին հարկ եղած հրահանքը կու-
տանք. դժբաղդաբար ներկայիս Ֆրանսական կա-

ուսման արտաբերութիւնը անջատօրէն չի կրնար գործել:

Աղա Օղլու Ահմէտ. — Կտրուկ մերժողական մը:

Ճէմալ. — Այո՛, ասոր վրայ յուսաբեկ Յուլիս 18 ին Փարիզէն դէպի Պօլիս մեկնեցայ:

Խալիլ Պէյ. — Աշխարհի մէջ անուրանալի ճշմարտութիւն մըն է, որ Ռուսիա Օսմն. կայսրութեան յետեւ թշնամին է, և Պօլսոյ տիրել անոր գլխաւոր նպատակը, Ռուսիան այս գաղափարէն հեռացնել անկարելի է: Յարութիւնը Պերլինի դաշնագրութեամբ երբ հասկցաւ թէ Պօլսոյ շախտի կրնայ տիրանալ, աչքերը Հնդկաստանի վրայ յառած էր, սակայն Անգլի. դիւանագիտութեան նրբութիւններու շնորհիւ երբ տեսաւ որ այդ ճամբան իր առջեւ գոցուած է, դէպի հեռաւոր Արեւելք դարձաւ, մինչեւ Փորթարթիւր երկարած թաթը Ճափոնիոյ կողմէն ջախջախուեցաւ և արիւնլուայ նահանջից և հիմա իր հին քաղաքականութեան վերադարձաւ. Խրիմի պատերազմին յաջորդող վիճակը, Պերլինի վեհաժողովով ատեղծուած կացութիւնը այսօր բոլորովին փոխուած է: Եզիպտոսի վրայ իշխող Անգլիան, Պասարայի ծոցին վրայ տնտեսական նպատակներ անուցանող Գերմանիան աւելի վնասակար կը գտնէքան Պօլսոյ և ամբողջ Անատօլուի վրայ յաւակնութիւն ունեցող Ռուսիան, ճիւղաւար միջագետքի փոխարէն Պօլիսը Ռուսիոյ յանձնելէ շախտի վարանի, իսկ Զրանսան Սուրիոյ մէջ իրեն

արգելք չի յարուցանելու պայմանաւ թիւրքիոյ
բաժանման չպիտի հակառակի: Իր դաշնակիցնե-
րուն շահերուն և իր փափաքներուն նոյնութիւնը
տեսնող Ռուսիոյ շահը կը պահանջէ որ ըստ կա-
րելւոյն աշխատի թիւրքիան մեկուսացնել: Ահա-
ւասիկ պր. Մաժօրիէն, լաւ եւս ըսել, անոր մի-
ջոցաւ Արտաքին նախարար Վիվիանիէն առնուած
մերժողական պատասխանին միակ պատճառը այս է:

էնվէր. — Խնդրե՛մ աւելի պարզ և հասկնալի
կերպով ներկայացնեմ. թուրքիոյ հանդէպ երկու
պատերազմիկ կողմերու կացութիւնը ի՞նչ է:
Գաշնակից պետութիւններէն Անգլիա կուզէ Եգիպ-
տոսը ամբողջութեամբ իր իշխանութեան տակ
առնել, միջագետքը անպայման, Պաղեստինը եթէ
կարելի է ձեռք անցնել և ամբողջ Արաբական թե-
րակղզիին վրայ իր ազդեցութիւնը տարածել:
Ֆրանսա տարիներէ ի վեր ծրագրած է անպայ-
մանօրէն Սուրիան գրաւել և ամենաշնչին առիթ-
ներէն իսկ օգտուելով կուզէ իր այս ծրագիրը
իրագործել: Ռուսիա, առանց փաստերու թուր-
քին թշնամին է և կուզէ ամէն պարագայի տակ
Պօլսոյ տիրանալ: Այս տէրութիւններէն և ոչ
մէկը այսօր մեզի կ'օգնէ: Գալով Եւրոպակ զինակ-
ցութեան պետութիւններուն. Աւստրիա-Հուն-
գարիա և Իտալիա թուրքիայէն պահանջելիք բան
մը չ'ունին, իրենց աւերը գործելէն վերջ հեռա-
ցան, միայն Իտալիա դաշնակիցներուն փափաք-
ներուն դէմ կարգ մը նպատակներ կրնայ ունե-

նալ, օրինակի համար Անթալիոյ և Փիւնիկէի ծովեզերքները: Իսկ Գերմանիա, ով ինչ կուզէ ըսէ Թիւրքիոյ զօրացումը փափաքող տէրութիւն մըն է, Գերմանիոյ շահը մասնաւորապէս Թիւրքիոյ զօրացումով կրնայ ապահովուիլ, Գերմանիա չի կրնար Թիւրքիան գաղթավայրի մը վերածել, ասոր ոչ աշխարհագրական դիրքը և ոչ ալ անոր միջոցները կը ներեն, ուրե՛մն, Գերմանիա, իր շուկան եղող Թիւրքիոյ դաշնակիցներու միջեւ բաժանման ամենամեծ հակառակօրդն է: Ահաւասիկ այս երկու կողմերէն մին միայն Գրաւման, իսկ միւսը իր մասնաւոր շահերը նկատի ունենալով բարի նպատակ կը սնուցանէ: Առաջինը մեր զինակցութիւնը կը մերժէ. երկրորդը՝ այսինքն Գերմանիա, իրաւունքի և պարտականութեան հաւասարութեամբ մեզի զինակցութիւն կ'առաջարկէ. այս զինակցութիւնը ինչպէ՞ս կրնանք մերժել:

Տօքթ. Նազըմ. — Ընկերներ, շատ թանկագին վայրկեաններ կը կորսնցնենք. կը խնդրեմ, թող վիճաբանութիւնները վերջանան և քուէներու դիմուի:

Թալաթի ազդարարութեան վրայ վիճաբանութեան վերջ տրուեցաւ. քուէները առնուելով դասաւորուեցաւ. և Գերմանիոյ հետ առաջարկուած զինակցութեան պայմանները նոյնութեամբ ընդունելու և ստորագրելու համար մեծամասնութիւն գոյանալը տեսնուեցաւ: Գերմանները յաղթանակը տարին:

Ժողովը փակուած էր. կեդրոնին մէջ միայն թալաթ, Ճավիտ, Էնվէր, Ճէմալ, Շիւքրի, Խալիլ և Սաիտ Հալիմ փաշա մնացած էին, Նախարարաց խորհուրդը կազմող այս անձերը մասնաւոր խորհրդակցութեան մը սկսած էին, ասոնցմէ Ճավիտ կ'ըսէր:

Ճավիտ. — Դիրքերնիս ճշտուեցաւ, կը մնայ դրամական խնդիրը, Ձեզ կը վստահացնեմ, որ եթէ մինչեւ վաղը ասդու Գերմանիայէն 2.3 միլիօն ոսկի կանխավճար մը չ'կարենանք դանձել, ոչ միայն ամսաթոշակները չ'պիտի կրնամ վճարել, այլ և պատերազմական նախարարութեան հրամանին ալ սանթիմ մը իսկ տալու կարելիութիւն չունիմ:

Էնվէր. — Քանի որ զինակցութիւնը որոշուեցաւ, պէտք է անմիջապէս Գերման դեսպանէն դրամ ուզենք, ես վաղուան համար երկու հարիւր հազար ոսկիի ստիպողական պէտքը ունիմ:

Սաիտ Հալիմ փաշա. — Դաշնագրութեան փոխանակումէն առսլ դրամ չի պահանջուիր վաղուան համար եթէ այս օրուլնէ դրամ ուզենք պետական գործերու մէջ. մեզի ապիկարութիւն կը վերագրուի, մինչեւ դաշնագրութեան փոխանակումը, թող Ճավիտ պէյ կարգադրութիւն մ'ընէ:

Թալաթ. — Աստուած իմ Աստուած, անհին մտայնութիւն մըն ալ, կարգադրութիւն կարգադրութիւն ինչ ըսել է, այս բառին գործնական նշանակութիւնը ինչ է, դրամի պէտք ունինք, ուրեմն ըլլալիք կարգադրութիւնը պէտք,

եղած դրամը ճարելն է:

Էնվէր. — Հիմա թէլէֆօնով ուզենք.

Ճավիտ. — Ո՞րմէ:

Էնվէր. — Ո՞րմէ պէտք է ուզենք, Գերման
դեսպանն Վանկէնհայմէն:

Սախտ Հալիմ փաշա. — Շատ անտեղի կ'ըլլայ:

Ճէմալ. — Լաւ միջոց մը գտայ, Լէման Փօն

Սանտէրս փաշայի միջնորդութիւնը խնդրենք:

Ճէմալ. — (հետաձայնի ընկալուջը առնելով

Սլօ՛ Սլօ՛ . . .

. . . .

—Առաջին բանակի հրամանատարութեան
թիւը տուէք:

. . . .

—Ո՞վ էք պարոն.

. . . .

—Հա՛, բարեւ, Լէման Փօն Սանտէրս փաշա,
ես ծովային նախարար Ճէմալ, կ'աւետեմ Ձեզ,
մեր Գերման բարեկամներուն առաջարկած գի-
նակցութիւնը ընդունել ընդհ. կեդրոնին կողմէ
որոշուեցաւ:

. . . .

—Սլո՛, Սլո՛, Սլո՛, ընդունուեցաւ խնդիրը
վերջացաւ:

—Սլո՛, առաջարկուած պայմանները նոյ-
նութեամբ ընդունուած է, հիմա ձեզմէ կարեւոր
խնդրանք մը ունինք. պետական գանձը իր վաղ-
ուայ ստիպողական պէտքերը հոգալու համար 2
Օսմ. Յեղփ. Թիւ 4

միլիօն ոսկիի պէտք ունի, յանուն ընկերներուս
կը խնդրեմ որ, բարի ըլլաք միջնորդելու դեպքան
վանկէնհայմի մօտ, որպէսզի առ հաշիւ այս դրու-
մը անմիջապէս վճարէ:

. . . .

—Եթէ կարելի է հիմա թէլէֆօնով դիմեցէք:

. . . .

—Շնորհակալ ենք, հոս Ձեր պատասխանին
կ'սպասենք:

Ճէմալ ընկալուչը տեղը դնելով և ընկեր-
ներուն դառնալով ըսաւ:

— Ահաւասիկ միջնորդել ընդունեց, արդիւն-
քը հիմա պետի տեղեկացնէ:

Կէս ժամ վերջ դանդակիկը կը հնչէր. Ճէմալ
անմիջապէս ընկալուչը առնելով:

Ալօ', Ալօ' . . .

. . . .

—Այո ես. ծովային նախարար Ճէմալ:

. . . .

Պարապ տեղ Ձեզ ձանձրոյթ պատճառեցինք,
շնորհակալ ենք:

Ճէմալ ընկերներուն դառնալով:

Լէման Ֆօն Սանտերս փաշա դիմած և դեպ-
քանէն պատասխան ստացած է թէ դաշնագրու-
թեան փոխանակումէն առաջ կարելի չէ:

Սաիտ Հալիմ փաշա (յաղթականօրէն) ես
Ձեզի չը'սի:

Էնվէր (վայրկեանական գրգռու թեամբ) Ասանկ

բան կ'ըլլայ, խօսք ըսել, ստորադրութիւն ըսել է, թող փոխանակութեան ձեւակերպութիւնները կատարուին. իսկ քանի որ ճավիտը վաղուայ համար դրամի պէտք ունի, հիմա պէտք է տրուի:

Սախտ Հալիմ փաշա (քմծիծաղով) էնվէր փաշա, այսօր Ձեզ շատ ջղային կը տեսնամ:

էնվէր. — Ես ջղայնութիւն կայլն չեմ գիտեր քանի որ դրամի պէտք կայ և գինակցութիւնն ալ որոշուած սւրեմն դեսպանը մեր ուզած դրամը հիմա պէտք է տայ:

Սախտ Հալիմ փաշա. — Ամէն բան օրէնքով և պետական գործերու մէջ պէտք է այդ օրէնքները յարգուին, դեսպանը եթէ այդ դրամը տալ ուզէ իսկ, հիմա չ'կրնար:

էնվէր փաշա. — Մեզի պետական գործերու դասախօսութիւն կուտաք, մենք յեղափոխականներս այսչափ նուրբ ձեւակերպութիւններէ չենք ախորժիր, քանի որ դրամի պէտք ունինք, անմիջապէս պէտք է տրուի, կեցէք՝ անգամ մ'ալ ես թէլէֆօնով խօսիմ:

Սախտ Հալիմ փաշա. Որո՞ւ հետ:

էնվէր. — Աստուած իմ Աստուած, որո՞ւ հետ պիտի ըլլայ, դեսպան Վանկէնհայմի հետ:

Սախտ Հալիմ փաշա. — Խնդրեմ, շատ ամօթ բան կ'ըլլայ մասնաւորապէս Լէման Ֆօն Սանտէրս փաշա հիմա թէլէֆօնով խօսեցաւ և մերժողական պատասխան ստացաւ, գէթ Ձեր անձնական պատիւը խորհեցէք:

Էնվէր՝ խնդրեմ՝, փաշա՛, խորհեցէք և այնպէս
խօսեցէք. այլեւս շատ կը ճոռսմաբանէք, մենք
զառամած գլուխները չենք սիրեր, ըսելով և
տեղէն ելլելով թէլէֆօնի ընկալուշը ձեռք առած էր:
Էնվէր. — Ալօ՛ Ալօ՛, Գերման դեսպանին թիւը
տուէք:

.

Ո՛վ էք. —

.

Օ՛, նորին վսեմութիւն, դո՞ւք էք, ես Ձեր
բարեկամը աշտտերագմական Նախարար Էնվէր:

.

Քաւլիցի, հրաման չունիմ, Ձեզ աւետել
կ'ուզեմ. խորհրդակցութեան նիւթ դարձած զի-
նակցութեան ընդհ. կեդրոնին կողմէ ընդունուած
ըլլալը կը տեղեկացնեմ.

.

Այո, Այո, և ոչ մէկ կէտ իսկ փոխել հարկ
չէ տեսնուած. Թուրքիա Գերման կառավարու-
թեան հանդէպ կատարեալ վստահութիւն ունի:

.

Բան մը չէ, մեր պարտականութիւնն է,
Նորին վսեմութիւն, փոքր խնդրանք մը ունիմ,
հասկցայ որ մեր ելեւմտական նախարարութիւնը,
իր վաղուայ ստիպողական պէտքերը հոգալու
համար 10 միլիօն ոսկիի պէտք ունի,
զիս երախտապարտ պիտի ձգէք, եթէ առանց դաշ-
նագրութեան փոխանակութեան սպասելու, կան-

խավճարին ի հաշիւ, իմ երաշխաւորութեանս
տակ այս գումարը վաղը ելեւմտական նախա-
րարութեան հաճիք վճարել:

.

Այո՛, Այո՛, Այո՛, ամէն պարագայի տակ եթէ
վաղը վճարուի լաւ կըլլայ:

.

Շնորհակալ եմ, շնորհակալ եմ:

Էնվէր ընկալուջը տեղը դնելով ընկերներուն
ըսաւ,

Ահաւասիկ ընդունեց, վաղը Տէօյն Օրիան
Պանգին դիմելով 10 միլիօն ոսկի պիտի կրնաք
առնել:

Ճավիտ. — Կեցցես էնվէր, բառին բուն
նշանակութեամբ հերոս ես եղեր, ես երկու միլ-
իօնով պիտի գոհանայի, դուն 10 միլիօն փրցուցիր:

Էնվէր. — Կը ներէք, սխալ մը գործեցի,
վաղը կը սրբագրէք:

Ճավիտ. — Ո՛չ, ո՛չ, լաւ ըրիք. լաւ:

Ճէմալ. — Երեսփոխանական ժողովին գու-
մարման յետաձգուիլը որչափ լաւ եղաւ, կը
շնորհաւորեմ Ձեզ թալաթ, եթէ ժողովը չի յե-
տաձգուէր, մեր այս խորհրդակցութիւնը այս-
չափ շուտ չէր կրնար վերջանալ, այս 10 միլիօն
ոսկին ալ այսպէս միանուագ չէր կրնար գան-
ձուիլ. ժողովին ներկայացնել և անոր որոշումը
ստանալ հարկ պիտի ըլլար:

Թալաթ. — Նոյնիսկ խնդիրը գաղտնի ալ

չէր կրնար պահուիլ և դուրօր պիտի տարածայ-
նուէր:

Էնվէր. — Ձինակցութեան առաջարկէն առաջ
Գերմանները երեսփոխանական ժողովին յետա-
ձգումը պահանջելով իրենց զիւանագիտական
նրբութիւննին ցոյց տուին, այս զինակցութիւնը
մեծ յաջողութիւն մըն է:

Ճավիտ. — Տարակոյս չ'կայ, մանաւանդ
այս 10 միլիօն սակիին տասնկ անմիջապէս վճա-
րումը ցոյց կուտայ թէ Գերմանները նիւթականով
ալ լաւ վիճակի մէջ են, և անոնց վարկը մեր մօտ
աւելի կը բարձրանայ:

* * *

Սաիտ Հալիմ փաշա այս կատակերգութենէն
անտեղեակ, շուարած մնացած էր, շատ կը ցաւէր
որ Անգլիական դեսպանին տուած չեզոք մնալու
պատուոյ խօսքը չէր կրցած յարգել, միևնոյն
ժամանակ ենթարկուած այսչափ ծաղրանք և ար-
համարհանքներ տանելով չէր կրցած հրաժարիլ:

Էնվէր, Թալաթին գաղտնի համամտութիւնը
առնելով ընդհ. կեդրոնէն ելած, ուղղակի Գերման
դեսպան Վանկէնհայմին այցելած և մէջերնին
հետեւեալ խօսակցութիւնը տեղի ունեցած էր:

Էնվէր. — Նորին վսեմութիւն, այսօր ինձ
հանդէպ ցոյց տրուած վստահութեան համար
չնորհակալութիւնս յայտնելու եկայ:

Վանկէնհայմ. — Ձեր արժեք, Ձեր վսեմու-
թեան հանդէպ իմ վստահութիւնս շատ բնական

է, նորին կայսերական Բարձրութեան բացարձակ վստահութիւնը վայելող զօրավար Էնվէրին հանդէպ Պօլսոյ դեսպանն ալ վստահութիւն ցոյց տալու կրնա՞յ վարանիլ, զինակցութեան խնդիրը ի նպաստ մեզի լուծելով զիս պաշտօնակիցներու մօտ վարկաբեկութենէ փրկելնուդ համար շնորհակալութիւն յայտնելու պարտականութիւնը ինծի կրնայ. շնորհակալ եմ զօրավար:

Էնվէր.— Իրաւի շատ համակրելի և քաղաքավար էք:

Վանկէնհայմ. Կարծեմ վաղը ծովային ռազմափորձերուն պիտի սկսինք:

Էնվէր.— Այո՛, ծովային նախարարը այդպէս ըսաւ:

Վանկէնհայմ.— Այս ռազմափորձերը Մարմարայէն վերջ Սեւ ծովու մէջ ալ պիտի կրկնէք չէ, շատ լու խորհեր էք: Այսպէսով Ձեր հրամանին տրուած Գերման ծովային ոյժին քաջութիւնը, և զօրութիւնը տեսած և անոնց պատերազմական արժէքը գնահատած կ'ըլլաք:

Էնվէր (շփոթած դեսպանին նայելով.) նորին վսեմութիւն, Սեւ ծովու մէջ կատարուելիք ռազմափորձէն տեղեակ չեմ, և կը կարծեմ որ ասանկ փորձ մը անմիջապէս Ռուսիոյ ընդդիմութեան կը կը հանդիպի և միջադեպի մը տեղի կուտայ:

Վանկէնհայմ (Սատանայական ժպիտով մը) նորին վսեմութիւն, ասկէ վերջ Ռուսիոյ և նայնիսկ Անգլիոյ և Ֆրանսայի ընդդիմութիւնները

ին՝չ արժէք կրնան ունենալ: Գերմանիա և Թիւրքիայ զինակցած են, այս օրուրնէ սկսեալ Ձեր բարեկամները՝ մերինը, Ձեր թշնամին նոյնպէս մերինն են և փոխադարձաբար: Երբ Գերմանիա Ռուսիոյ հետ պատերազմի մէջ է, Օսմն. կառավարութիւնն ալ պատերազմի մէջ ըսել է, ուրեմըն, թրքական տորմիղը. ըստ թերթերու յայտարարութեան: Եւ Մարմարայի ռազմափորձերը վերջացնելէ յետոյ (ժպտելով) նոր գնած Գերման զրահաւորներուն պատերազմական արժէքը և թրք. բանակին կցուած զինուորական կազմին արիութիւնը և փորձառութիւնը հասկնալու համար երբ Սեւ ծովու մէջ ալ կրկնէ՝ ասոր ո՛վ ին՝չ ըսելու իրաւունք կ'ունենայ:

Էնվէր.— Ձեր վսեմութեան փափաքը լաւ չի կրցայ ըմբռնել:

Վանկէնհայմ.— Խնդիրը շատ պարզ է. Թրքական տորմիղը Մարմարայի մէջ կատարած ռազմափորձը բաւարար չի նկատելով Սեւ ծովու մէջ ալ կրկնած կըլլայ, ճամբան Ռուս տորմիղին հանդիպելով յարձակման կենթարկուի, Թրք. տորմիղը չէզոքութիւնը պահել ձեւացնելով պաշտպանողական դիրք կաննէ և վերջապէս Օտեոսայի նաւահանգիստը ապաստանելու կ'ստիպուի: Օտեոսայի դիրքերէն կրակ կը բացուի և երկու սուրի մէջ մնացած կ'ըլլայ. Թիւրք տորմիղն ալ ինքնապաշտպանութեան համար կ'ստիպուի Օտեոսայի դիրքերը ռմբակոծելով քանդել և լռեցնել, Ռուս-

ԷՆՎԷՐ ՓԱՇԱ

սական տորմիդը մասամբ ընկղմեցնել և մասամբ ալ նահանջի մատնելով անձնաս Պօլիս վերադառնալ, Օսմն. կառավարութիւնն ալ այս անակընկալ դէպքը պատճառաբանելով Ռուսիոյ դէմ կը բողոքէ:

Էնվէր (զարմացած). — Ինչ աղուոր ծրանքիւր, պատերազմի յայտարարութեան համար ուրիշ պատճառ փնտռելու հարկ մնացած չ'ըլլար՝ վանկէնհայտ. — Ասիկա չ'ըլլալիք բան չէ:

Էնվէր. — Լաւ խորհուրդ, սակայն ընկերները, մանաւանդ ծովային նախարարը տեղեակ պահել պէտք է:

Վանկէնհայմ. — Անտարակոյս, և կը կարծեմ որ դուք հոս գալու ժամանակ այս խնդիրը լուծուած պէտք էր ըլլար:

Էնվէր. — (ցասկոտ) ուրե՛մն:

Վանկէնհայմ. — (Էնվէրին ցատումը շի տեսնել ձեւացնելով և ժպտելով) Լսածիս համաձայն Սաիտ Հալիմ փաշա Անզլ. դեսպանին խոստացած և զինեալ շէգսքութիւն պահել և ասոր համար մեծ մտահոգութեան մը մատնուած է եղեր, այս ձեւը գայն կը փրկէ, որովհետեւ պատերազմին կատարուած իրողութեամբ մը ծագելուն պատասխանատուն Ռուսիան ըսել է:

Էնվէր (զարմացած) Խնդիրը վճռուած ըսել է:

Վանկէնհայմ (չփոթած տեղէն ելլելով) Քիչ մնաց որ մոռնայի, նորին վեհափառութեան կողմանէ Ձեր վսեմութեան ուղղեալ նամակ մը և ծրար մը կայ, ներեցէք որ Ձեզ ներկայացնեմ:

Այս ըսելով Վանկէնհայմ սենեակին անկիւնը գտնուած երկաթէ արկղը բացած և արժէքաւոր տուփ մը և նամակը հանելով Էնվէրին երկարած էր Էնվէր տուփը և նամակը ստանալով զայրոյթը անհետացած էր:

Էնվէր. — Նորին կայսերական բարձրութեան յաջորդական շնորհքները զիս կը յուզեն, շնորհակալութիւնս կը ներկայացնեմ, նորին վսեմութեան:

Վանկէնհայմ. — հա՛, ուրիշ լաւ լուր մըն ալ ունիմ, Չանազ. Գալէի մարտկոցները պատերազ-

մական տեսակէտով շատ տկար են, Անգլ. և
Ֆրանսական տորմիդներուն ռաբակոծումներուն
երկար ժամանակ չեն կրնար դիմադրել, ասիկա
նկատի ունեցող կառավարութենէս քանի մը ժամ
առաջ հեռագիր մը ստացայ, որով կը տեղեկա-
ցնէ թէ շատ մը պատերազմական պետոյքներ և
կարող սպաներ և երկրաշափներ զրկուած են,
կը կարծեմ որ մինչեւ երկու օր հոս կը հասնին.
Պուլկարիա ասոնց անցքը ազատ ձգած է և կաս-
կածելի կէտ մը մնացած չէ, ուրիշ մէկ տեղեկու-
թեանս համաձայն ալ ժամանակ մը վերջ Նորին
Վեհափառութիւնը Չանագ-Գալէն պիտի այցելէ
և Չեզ ընդհ. Հրամանատարի դիրքին մէջ տեղնալ
կը փափաքի:

* *
*

Այս տեսակցութեան յաջորդ օրը թրք. տոր-
միդը Պօլսոյ նաւահանգիստէն կը մեկնէր, Նե-
ղուցներու և Ընկերութեան շոգենաւերու ողջոյ-
նի սուլիշները անդադար կը սուլէին, Իթթիհատ
Թերագղը կուսակցութեան մասնաճիւղերուն կազ-
մակերպած սոյն ցոյցին մասնակցողներ վարձուած
նաւամակոյկ և շոգեմակոյկներով սոյն տորմիդը
չըջապատած կոկորդալից ձայնով «կեցցէ Եավուզ,
կեցցէ Միտիլլի» կաղաղակէին. կամուրջին վրայ
«ասեղ ձգելու տեղ չկայ» ասացուածին պէս իրա-
րու վրայ խոնուած, այս ցոյցը, այս շարժումը
կը դիտէին, կարգ մը ծերուկ կիներ ուրախու-
թեան արտասուէնք կը թափէին, այս շարժումին

սպագային ծնելիք աղէտին վրայ ոչ ոք կը խորհի:

Հասարակութիւնը զարմանալի և ոչխարի մը շտի միամիտ կ'ըլլայ, ինչպէս ոչխարը անգիտակցաբար զինք մորթողին հետեւելով սպանդանոց երթայ, հասարակութիւնն ալ ինքզինք հերոս ճանչցուցած պոռոտախօսներու կը հետեւի և կոյր զկուրայն վտանգներու կ'ենթարկուի:

Օսմանեան տորմիղի անուն առած այս երկու Գերմանական շարաշուք զրահաւորները, խնդրոյն անտեղեակ ժողովուրդին ծափերու հեղեղին մէջ պատերազմական դիրք առած կամաց կամաց կը յառաջանան:

Պօլսոյ դեսպանատուներուն պատերազմական և նաւային կցորդները, օտար և թիւրք թերթերու թղթակիցներ, հայթայթուած միջոցներով սոյն տորմիղին կը հետեւէին և անոր շարժումները կը դիտէին:

Տորմիղը, Գրգ Գուլէսին, Սարայ Պուրնին անցնելով Գուլմ Գափուլի առջեւէն դէպի Մարմարա ուղղուած և ժողովուրդին տեսողութենէն հեռացած էր:

Տորմիղին հետեւողներուն և երեկոյեան թերթերուն յայտարարութեան համաձայն, տորմիղը իր ռազմափորձներուն մէջ կատարելապէս յաջողած, Եափուզ և Միտիլլի երեւակայութենէ դուրս ճարպիկութիւն ցոյց տուած էին:

Քանի մը օր վերջ Պօլսոյ մէջ հետեւեալ լուրը կը տարածուէր: Օսմն. տորմիղը, Եափուզ և

Միտիլլի հետ Մարմարայի ռազմափորձերը լրացուցած, Սեւ ծովու մէջ ալ կարգ մը փորձեր կատարելու համար գիշերանց Նեղուցէն անցած և Սեւ ծովու ճամբան դոցելու համար Նեղուցներու մուտքին վրայ ալան գետեղելու եկող Ռուս տորմիդին հանդիպած և այս վերջինը Օսմն. տորմիդը տեսնելուն ռմբակոծման սկսելով յարձակման անցած է: Օսմն. տորմիդը առանց փոխադարձելու ինքնապաշտպանութեան դիրքով ուզած է Օտեսայի նաւահանգիստը ապաստանիլ և Օտեսայի դիրքերէն ալ ռմբակոծուած է: Երկու կրակի մէջ մնացող Օսմն. տորմիդը ինքնապաշտպանութեան և փոխադարձելու ստիպուած, Օտեսայի դիրքերը ռմբակոծելով զայն լռութեան դատապարտած, Ռուս տորմիդին մէկ մասը փճացուցած և մէկ մասն ալ նահանջի մատնելով անվնաս Պօլսոյ նաւահանգիստը հասած է:

«Կեցցէ՛ Նավուզ, կեցցէ՛ Միտիլլի. թող կորչին Ռուսերը»:

Օտեսայի ռմբակոծումը կը պատահի 29 Հոկտ. 1914 ին. այս լուրերուն կը յաջորդէ հետեւեալ լուրը:

Ռուս բանակը կովկասի ճակատէն յարձակման սկսած, սակայն թիւրք քաջարի բանակը փոխադարձ յարձակման անցնելով Ռուսերը նահանջի մատնած է:

(Կեցցէ՛ թիւրք բանակը, թող կորչին Ռուսերը»
Քանի մը օր վերջ ալ, 5 Նոյ. 1914 ին Անգ.

լիոյ դէմ, և 6 ին ալ Քրանսայի դէմ պատերազմ
յայտարարուած էր:

* * *

Օսմն, կառավարութեան այս կերպով Դեր-
մանիոյ հաշուոյն պատերազմի մտնելուն յաջորդ
օրը, Տրդ. զօրաբանակի հրամանատար զնդապետ
Ճէմալ պէյ (կիւչիւք Ճէմալ փաշա) ուր Պէհնէթ
պէյի հրամանատարութեան տակ Հօմս գտնուող
23րդ զօրաբանակի քննիչութեան ղրկուած էր.
պատերազմական նախարար էնվէրէն ստացած
ծածկագիրը հաղորդազրութեան վրայ, զօրաբանա-
կի սպաները հրաւիրած և հետեւեալ ճառը
խօսած է.

«Մեր կառավարութիւնը Ռուս տորմիդին
յանկարծական յարձակման ենթարկուեցաւ: Անգլ.
բարեկարգիչ յանձնախումբին դաւաճանութիւնը
ցաւալի պարագայ մէ. Մովակալ Լեմփօս և իր
ընկերները մեր զրահաւորներու ամէնէն կարեւոր
մասերը փակելով զայն անգործածելի վիճակի մը
մէջ դրին: Պատերազմական նախարարութիւնը
ասիկա ժամանակին տեղականալով հարկ եղած
միջոցները ձեռք առած և Մովակալ Լեմփօս և
իր սպայակոյտին պաշտօնին վերջ տուած է:
Արդ Օսմն, կառավարութիւնը, այս կազմակեր-
պուած յարձակման դէմ, Աստուծոյ զօրութեան
ապաւինելով և կեդր. պետութեանց հետ զինակ-
ցելով պատերազմի մտած է. յաղթանակը մերն է:
Անգլի. բարեկարգիչ յանձնախումբին պաշ-

տօնին վերջ տուող Մովսիսին նախարար ձէմալ
փաշա, իր յուշերուն մէջ այս դէպքը հետեւեալ
կերպով կը մեկնէ և կ'ըսէ:

(Յաւալի է որ ընդհ. պատերազմի նախօրեա-
կին, մեր թերթերուն մէջ, Գերման թերթերէն
քաղելով, սուտ լուր մը հրատարակուած էր,
ըստ որում, Անգլիացի ընդհ. Տնօրէնը, Անգլիկ.
բարեկարգիչ յանձնախումբին հրահանգին համա-
ձայն, մեր նաւերուն նորոգման միջոցին ամե-
նէն կարեւոր մասերը հանել տուած և այսպէսով
մեր նաւերուն արագութեան չափը նուազեցու-
ցած է:

Այս լուրը հրատարակուած ժամանակ 4-րդ
բանակի հրամանատարութեան պաշտօնը ունէի.
և ինծի փոխանորդող էնվէր փաշային տեղեկա-
ցուցի, թէ այս լուրը բացարձակապէս սուտ է,
թէ Անգլիկ. բարեկարգիչ յանձնախումբը և թէ մեր
նաւաշինարանները արդիական վիճակի վերածել
ստանձնող Անգլիկ. ընկերութեան երկրաչափները
մինչեւ իրենց պաշտօնին վերջ տրուիլը կատար-
եալ խղճի մտօք և պատուով աշխատած և ոչ մէկ
գուժանութիւն գործած են, և խնդրեցի որ այս
լուրը Մովսիսին նախարարութեան կողմանէ հեր-
քուի: Յարդ չեմ գիտեր թէ այս հերքումը կա-
տարուեցաւ կամ ոչ, սակայն ցաւով կը տեսնամ
որ այս անհիմն լուրին հրատարակումը շատ մեծ
արձագանգ գտաւ և շատ մը քաղաքական հեղի-
նակութիւններու մէջ մեր և Գերմանիոյ դէմ

չարամիտ հրատարակութիւններու տեղի տուաւ։
Քարոյական պարտականութիւն կ'զգամ հաս-
կըկնելու, թէ Մովսէս Լեւոնտիս և իր սպայակոյտը
և թէ մեր նաւաշինարանները բարեկարգելու պաշ-
տօն ունեցող Անգլիացի երկրաչափը և գործաւոր-
ները իրենց պարտականութիւնը խիստ պատ-
ուաւոր կերպով կատարեցին)։

Սոյն գէպքերը փաստելու համար հարկ կը
տեսնամ 1922ին հրատարակուած յուշերէն քաղել
հասկ հետեւեալը։

«Որչափ որ Գերմանները նախապէս ընդու-
նած էին, որ մենք մինչեւ մեր զօրաշարժը լրա-
ցընենք, մեր շէգոքի դիրքը պահենք և կարելի եղա-
ծին չափ ուշ պատերազմի մասնակցինք, սակայն
ի վերջոյ Մարնի պարտութեան վրայ, երբ ստի-
պուեցան իրենց յարձակող բանակը ետ քաշել և
յարձակողականէն պաշտպանողականի անցնիլ և
երբ Ռուս բանակը մէկ կողմէն Արեւելեան Բրու-
սիան ոտնակոխ ընելով յաղթական կը յառաջանար
և միւս կողմէն Կալեցիան կ'ողողէր, և իրենց
դիրքը բոլորովին խախտած էր, կտրուկ կերպով
պահանջեցին որ պատերազմի մասնակցինք, որով-
հետեւ Կովկասի մէջ Ռուսական, իսկ Նգիպտոսի
մէջ Անգլի. կարեւոր ոյժերը մենք կրնայինք կա-
սեցնել։

Գերման դեսպանը այս ուղղութեամբ ամէ-
օր թէ եպարգոս Սախտ փաշային և թէ մեր մօտ
դիմում կը կատարէր, այդ միջոցին մեր ընդհ.

զօրաշարժը լրացած և բանակները հարկ եղած ուղ-
ղութեամբ զրկուելու պատրաստ վիճակի մը մէջ
զրուած էին. զիւականօրէն կը մարզուէին և
զրեթէ ամէն օր Պօլսոյ և Սկիւտարի կողմերը
ուազմափորձ կը կատարուէր:

Էնվէր փաշային, հրամանատարական կազմը
զօրացնելու նպատակով ի գործ դրած զինուորա-
կան բարեկարգումը ի դէպս ըլլալը ի յայտ կու-
գար, զօրագունդերուն՝ զինուորական առաքման
եւ այլ կանոններուն տեղեակ երիտառարդ հրա-
մանատարներու ձեռքին տակ մարզուած ըլլալը
կը տեսնուէր:

Գերմանները այս յաջողութիւնը տեսնելով
կառարկէին թէ, երբ մեր ձեռքը ասանկ կանոնա-
ւոր զինուորական ոյժ ունինք, փոխանակ ասոնք
անմիջապէս գործի լծելու, Գերմանիոյ եւ Աւս-
տրիոյ պարտութիւններուն հետուէն հանդիսատես
կըլլաք:

Արդարեւ, մեր բանակին ընդհ. զօրակոչը
պատճառաբանելով պատերազմէն խուսափելու
կարելիութիւն չէր մնացած. այն ժամանակ
դրամական խնդիրը առաջ քշուեցաւ, թէ և առանձ-
նաշնորհումները առժամեայ օրէնքով մը ջնջուած,
սակայն ասկէ անմիջապէս օգտուիլ կարելի չէր,
մաքսատան հասոյթները 3/4ով նուազած եւ տա-
սանորդի հասոյթներն ալ ամբողջութեամբ բա-
նակին յատկացուած էին:

Օսմ. Յեղփ.

Թիւ 5

Մեր կառավարութեան, Ֆրանսայէն առած փոխառութեան առաջին մասնավճարը հազիւ թէ մինչեւ տարեվերջ պետական ծախքերուն բաւէր, ուստի Գերմանիոյ առաջարկուեցաւ որ գրամական խնդիրն ալ լուծուի:

Դեսպան վանկէնհայմէն հրաւիրագիր մը ստացայ, որով կը տեղեկացնէր թէ Հոկտ. 11ին Թարապիոյ դեսպանատան մէջ տրուելիք կէսօրւայ ճաշկերոյթին հրաւիրուած եմ, դեսպանատուն երթալուս, Եպարքոս փաշան, Թալաթ եւ Խալիլ պէյերը ու Էնվէր փաշան հոն գտայ, այդ միջոցին Գերման դեսպանատան խորհրդական նշանակուած Փօն Քօլմանն ալ հոն էր. ճաշէն վերջ դեսպանին աշխատութեան սենեակը անցանք:

Վանկէնհայմ մէկ կողմէն գրամական խընդրոյն կարգադրութիւնը Գերմանիոյ կողմէն ընդունուած ըլլալը կը յայտնէր եւ միւս կողմէն ալ, (ասկէ վերջ ուրիշ արգելք մի յարուցանէր) ըսել հասկցնելու ձեւով երեսս կը նայէր:

Այդ միջոցին Էնվէր փաշա յայտարարեց, որ կօպէն եւ Պրեսլաւ զրահաւորներուն Սեւ ծով անցնելու արգելքը չպիտի կրնայ շարունակել, որովհետեւ ծովակալը կարգ մը շատ օրինաւոր պինուորական պատճառներ կը ներկայացնէր, սակայն այս երկու նաւերուն մեր միւս նաւերուն հետ Սեւ ծով անցնիլը կրնար մեր անպայման պատերազմի մտնելուն առիթ ստեղծել: Համաձայնական տէրութիւնները անգամ մը

բացէ ի բաց ազդարարած էին որ Կօպէն և Պրէս-
լաւը որպէս թրքական նաւ շէն ընդունիր, և եթէ
ասոնք Օսմն. դրօշ պարզելով և թրքական նա-
ւազներով նեղուցներէն դուրս գան, անմիջապէս
թշնամական արարքի մը պիտի հանդիպին:

Ուստի յայտնի էր որ Ռուս նաւատորմը սոյն
նաւերը տեսնելուն անմիջապէս յարձակում գոր-
ծելու չպիտի վարանէր:

Ուէ պարագայի տակ, եթէ Ռուս նաւատորմը
Կօպէն և Պրեսլաւի վրայ յարձակում չի գործեր,
մեր պատերազմի մտնելուն շատ փափաքող Ծո-
վակալ Սօշօն, ուղղակի Ռուս նաւատորմին և կամ
Ռուսական նաւահանգիստներուն վրայ յարձա-
կելով կրնար մեզ պատերազմի քշել:

Համաձայն Ծովակալ Սօշօնի Սեւ ծովու մէջ
29 Հոկտ. ին տեղի ունեցած ընդհարումներու
մասին տուած տեղեկագրին, թէ և պարտաւորուած
են ընդունելու, որ Ռուս նախայարձակումը
առիթ տուած է որ մենք ծովային գործողութեան
ձեռնարկենք, սակայն այս պատճառ դարձաւ որ
Ռուսերը և յաջորդաբար Անգլիացիները և Քրան-
սացիները Օսմն. պետութեան դէմ պատերազմ
յայտարարեն:

Եպարգոս Սախտ Հալիմ փաշայի վրայ հողե-
կան մեծ տազնապ մը կը նշմարուէր, ըստ իրեն
Դերմանիա թիւրքիան պատերազմի մղելու պա-
տասխանատուութիւնը չպիտի ուզեր ստանձնել:
Այդ օրերուն տօն ըլլալուն իր ծովեզրեայ ապա-

րանքին մէջ կը գումարուէինք, Սաիտ Հալիմ
փաշա կը յայտարարէր թէ, եթէ տորմիդին այս
յարձակումը պազերազմին պատճառ դառնայ ան-
պայման պիտի հրաժարի: Պատշաճ լեզուով մը
անոր հասկցուեցաւ որ, Գերմանիոյ հետ զինակ-
ցութիւնը ինքը ստորագրած և ասկէ ծագելիք
բարդութիւններուն դեմակալելու համար տակա-
ւին քանի մը օր առաջ տրուած որոշման ինքն ալ
ձայնակցած ըլլալով, այս ընդհատումին բնական
հետեւանքը եղող ներկայ կացութեան վրայ հը-
րաժարիլ աններելի է:

Սոյն անհերքելի փաստարկութեան վրայ
իշխանը լռեց և համակերպելով շի հրաժարեցաւ:

Օսմանեան կառավարութիւնը, այս կերպով
Գերմանիոյ հաշուոյն ընդ, պատերազմի մղած
ժամանակ իթթիհատ և թերագզը կուսակցութեան
դիրքը ինչ վիճակի մէջ էր, այս մասին գաղա-
փար մը կարենալ տալու համար հարկ կը տես-
նենք անցեալի դէպքերէն ամփոփ մէջբերում մը
ընել:

1910ին Եէմէն ապաստամբութեան դրօշ
պարզեց, Թալաթ երեսփոխանական ժողովին
առջեւ յայտարարեց, թէ պիտի կրնայ այս ապրս-
տամբութիւնը երեք ամսուայ մէջ ջախջախել և
զանոնք տեւական անշարժութեան մատնել, այս
յայտարարութիւնը շիրմ ծափերու արժանացած
էր:

Թալաթ Եէմէնը զուպելու և բարեկարգելու

պաշտօնով. Ահմէտ Իզզէթ փաշան կառավարիչ հրամանատար նշանակել տուած և ճամբու դրած էր. Իթթիհատ և Թէրազզը կուսակցութիւնն ալ Ահմէտ Իզզէթ փաշայի գործերը հակակշռելու համար. իբր լիազօր պատուիրակ հազարապետ խուլ Ըսմէթ պէյը (1) անոր ընկերացուցած էր.

Դէպի Եէմէն կարեւոր ոյժերու տուաքման սկսուած էր. և այս ոյժին 18000ը՝ իւրօր պիտոյքներով Ափրիկեան Թրիփօլիէն փոխադրուած և այսպէսով Թրիփօլին անպաշտպան ձգուած էր.

Թրիփօլիի հրամանատար-կառավարիչը Իպրահիմ փաշա, կեզը. կառավարութեան տեղեկացուցած էր, թէ այս փոխադրութիւնը վտանգաւոր է. թէ անոր հետեւանքը աղէտալի պիտի ըլլայ շնչուած էր թէ Իտալիա Գրաւման յաւակնութիւններ կը սնուցանէ և թէ Իտալիոյ կողմէն այս միջոցին յարձակում մը գործուի, ինչ որ շատ հաւանական է, հոն մնացած 3000 զինուորով, որոնք գրեթէ անզէն են, կարելի պիտի չ'ըլլայ պաշտպանուիլ. սակայն կեզը. կառավարութիւնը լուռ մնացած էր:

1911 Սեպտ. 16ի գիշերը Վարչապետ Հազզը փաշա, ըստ իր սովորութեան, երբ Ոստիկան զինուորներու բարեկարգութեան հրաւիրուած Իտալացի քննիչ Ռօպէլլան փաշայի տան մէջ տիկիններու հետ թուղթ կը խաղար կը գուարճանար, սե-

(1) Այս Ըսմէթ պէյը, ներկայիս Անգարայի Հանրապետութեան Վարչապետ Ըսմէթ փաշան է:

դանին վրայ Խտալական գեոպանտան կնիքով կըն-
քուած և շատ կարեւոր և խիստ ստիպողական
մակագրութեամբ նամակ մը բերուելով իրեն
յանձնուած էր. Հագգը փաշա տիկիններու հան-
դէպ քաղաքավար գտնուելու համար, նամակը
առանց բանալու սեղանին վրայ դրած և խաղը
շարունակած էր:

Կը պատմուի թէ. Ռօպէլլան փաշա նամա-
կին պարունակութենէն և կացութեան փափկու-
թենէն տեղեակ ըլլալով կը դարմանար թէ Հագ-
գը փաշա, ինչ՞պէս պետական կարեւոր գործերու
մէջ այսչափ անհոգ կը գտնուի. և միայն կէս
գիշերուան մօտ Հագգը փաշային դիտել տալ
հարկ տեսնելով ըսած է.

—Փաշա, կը տեսնամ որ սեղանին վրայ
ձգուած նամակին վրայ շատ կարեւոր և ստի-
պողական մակագրութիւնը կայ, կը կարծեմ որ
եթէ հաճիք քանի մը վայրկեան խաղը ընդհա-
տել և նամակը կարգալ, գէշ չ'ըլլար, անշուշտ
տիկինները ներողամիտ կը գտնուին, այսու հան-
դերձ այս դիտողութեանս համար Ձեր ներողա-
մրտութիւնը կը խնդրեմ. որովհետեւ ես տակա-
ւին Արեւելքի նիստ ու կացին և սովորութիւն-
ներուն կատարելապէս տեղեակ չեմ:

Ռօպէլլան փաշայի այս դիտողութիւնը, որը
տեսակ մը ծագրանք էր, Հագգը փաշան սթափե-
ցուցած, խաղը ընդհատած նամակը բացած և
գրութեան տեղեկանալով շուարման մատնուած

էր, որովհետեւ նամակը Իտալիոյ կողմէն վերջ-
նագիր մըն էր, որով Օսմն. կառավարութենէն
Թրիփօլին 24 ժամուայ մէջ պարպել կը պահան-
ջուէր:

Հագգը փաշա ժամանակի ուշութեան պատ-
ճառաւ շէր կրցած ուէ միջոցի դիմել և յաջորդ-
առառն, 1706-տ. 1911ին Թրիփօլին Իտալիոյ
կողմէն գրաւուած էր:

* * *

Իտալիոյ կողմէն այս անակնկալ և միջազ-
գային օրէնքներու հակառակ տրուած հարուածը
Իթթիհատ Թէրագգը կուսակցութիւնը և Պօլսոյ
բոլոր քաղաքական շրջանակները շմեցուցած էր:

Գնդապետութենէ հանդստեան կոչուած Սա-
տրգ պէյ, Իթթիհատ և Թէրագգը կուսակցութե-
նէն անջատուելով «Հիւրրիյէթ և Իթիլաֆ» ան-
ուան տակ ընդդիմադիր կուսակցութիւն մը հիմ-
նելու կաշխատէր, յիշեալը Եէմէնի ապստամբու-
թեան վրայ աւելցող Թրիփօլիի Իտալական
գրաւումը յարմար առիթ նկատած և թէ երես-
փոխանական ժողովին մէջ թէ գուրսը գտնուած
համախոհներով սկսած էր Իթթիհատ և Թէրագգը
կուսակցութեան դէմ պայքարիլ, քանի պայքար-
ը կը սաստկանար այս նոր հիմնուած կուսակ-
ցութիւնը աւելի ժողովրդականութիւն կը գտնէր,
և Երեսփոխանական ժողովին մէջ քանի մը
աթոռ ունեցող «ժողովրդային» կուսակցութեան
հետ միանալով իր դիրքը աւելի ամրացուցած էր:

«Հիւրըրիյէթ և Իթիլաֆ» կուսակցութեան միջոցաւ ընդդիմադրութիւնը միութիւն մը կազմադ և այս միութիւնը նախկին վարչապետ Կիպրոսցի Քիամիլ փաշան կրկին ակթոս բարձրացնել կը ձգտէր:

Արասքին թշնամիները երկրին այս խառնակ վիճակը օգտագործելու չի յապաղեցան: Յունաստանի հռչակաւոր վարչապետը՝ Վէնէզէլոս, Օսմն. կառավարութեան դէմ Պալքանեան դաշնակցութիւն մը կազմելու կ'աշխատէր:

Վէնէզէլոսին այս աշխատութեան միակնապատակն էր կրէտէն ամբողջութեամբ Յունաստանի կցել: Այս միջոցին եթէ կառավարութեան ղեկը վարչապետ և դիւանագէտ մէկու մը ձեռքը գրտնուէր, Յունաստանի հետ համաձայնիլ շատ դիւրին կ'ըլլար և տեղի չէր տրուէր որ Պալքանեան դաշնակցութիւնը կազմուէր և Մակեդոնիան կորսուէր, սակայն ինչ օգուտ որ պետական գործերը ընդդիմադիր եռամսհ փաշաներու և Իթթիհատ և Թէրագզըի նորելուկ անփորձներու ձեռքերուն մէջ էին:

* * *

*

Քաղաքական կացութիւն Թիւրքիոյ համար աննպաստ էր, Մակեդոնիոյ մէջ վտանգը գլուխ կը ցցէր: Իթթիհատ և Թէրագզըի ղեկավարները ժողովրդեան մօտ կուսակցութեան պատիւը և վարկը պաշտպանելու համար կը խորհէին կառավարութիւնը առժամեայ կերպով ընդդիմադիր:

ներու յանձնել և անխուսափելի պատերազմը
փութացնել:

Իթթիհատ և Թէրագզը կուսակցութեան ղե-
կավարները այս կերպ շարժելով և իրենց կամ-
քով 1912 Յունիսին կառավարութիւնը ընդդի-
մադիրներուն յանձնեցին և հեռացան: Ընդդիմա-
դիրներու կողմէ կազմուեցաւ Ղազի Մուխթար
փաշայի դահլիճը, որուն կ'անդամակցէր նաև
Քէմալ փաշա:

Ահմէտ Մուխթար և Քեամիլ փաշաները իրա-
րու դէմ կը պայքարէին, անցեալի մէջ պատահած
կարգ մը պէպքերու պատճառաւ գժուած էին,
այս երկու հինցած, ծառամած գլուխները, մին
Մարաշախար, միւսը Նախարար, որ պէտք էր
փորձառութիւն ունեցած ըլլային, չի կրցան կա-
ցութեան ստացած փափկութիւնը կշռել: Քեամիլ
փաշա պատերազմական նախարարութեան կոչ-
ուած Նազըմ փաշային ազդեցութեան և զինուո-
րական տաղանդին կը վստահէր, կը խօսքուէր
կարծելով որ բանակը Իթթիհատ և Թերագզի
ձեռքէն խլուելով իրենց թիկունք պիտի ըլլայ:
Իսկ ներքին նախարարութեան կոչուած Րէշիտ
պէյին ալ չափէն աւելի կարեւորութիւն և վստա-
հութիւն ցոյց կը արուէր:

Մակեդոնիոյ մէջ կացութիւնը ծանրացած
էր. Իթթիհատ եւ Թերագզի պարագլուխները
զիտնալով հանդերձ որ հետեւանքը պարտութիւն
պիտի ըլլայ, ընդդիմադրութիւնը հանրային

կարծիքին առջեւ վարկարեկելու համար պատե-
րագժը արագացնել կ'աշխատէր:

Ահմէտ Մուխթար եւ Քեամիլ փաշաները
պատերազմէն կը խուսափէին, պետութեան գին-
ուորական կացութիւնը եւ նիւթականը ձեռնառու
չէին նկատէր եւ խնդիրը դիւանագիտական ճամ-
բով լուծել կ'աշխատէր, նոյնիսկ թերթերու միջո-
ցաւ յայտարարելով թէ կառավարութիւնը Պեր-
լինի դաշնագրութեան 77-րդ յօդուածը իրագոր-
ծելու վրայ է, հանրային կարծիքը կը շօշափէին:

Պերլինի դաշնագրութեան 77րդ յօդուածը
Մակեդոնիոյ տեղական ինքնավարութիւն տալ
կը տրամադրէր: Այս միջոցին խնդիրը այս կեր-
պով լուծել քաղաքական կատարեալ հասունու-
թիւն մը պիտի ըլլար, գէշ միջոց մը չէր, մանա-
ւանդ որ իրաւական կողմ ալ ունենալով կարե-
լի էր մեծ աէրութիւններու հետ բանակցութեան
գուռ բանալ և ժամանակ շահիլ, սակայն ինչ
օգուտ, որ Իթթիհատ-Թէրազզըի ղեկավարները
ժողովուրդը զրգուելով պատերազմը փութացնել
կ'աշխատէին, ընդդիմադրութիւնը և կառավարու-
թիւնը չէին կրնար հակամիջոց մը գտնել:

Իթթիհատ և Թէրազզը կուսակցութիւնը
վերջապէս բարձրագոյն վարժարաններու և հա-
մալսարանի ուսանողութիւնը Բ. դրան առջեւ
ցոյց մը կատարելու մղեց, և Ահմէտ Մուխթար
փաշայի կառավարութիւնը շփոթութեան մատնե-
լով պատերազմ յայտարարել աալու յաջողեցաւ:

Ամէն երկիրներու մէջ համալսարաններ, գիտութեան հաստատութիւններուն սիրտը կը նկատուին, երբեմն համալսարանականները, երբ ազգին ներկայացուցիչը և ջիղը, կրնան ցոյցերու յառաջումը ըլլալ, բայց այս կը պատահի, երբ ազգային և ընդհանուր պէտք մը կ'զօյցուի:

Յաւ ի սիրտ պէտք է ըսել, որ 1908ին պատահած Իթթիհատ և Թէրազզըի յեղափոխութիւնը, Օսմն. կայսրութեան ամէն կողմերուն, ամէն խաւերուն մէջ ծայրահեղութիւններ, գինովութիւններ յառաջացուցած և այս գինովութենէն ամէնէն շատ ազդուողը համալսարանի և բարձր վարժարաններու ուսանողութիւնը եղած է. որոնք իրենց սահմանէն և պարտականութենէն դուրս կոյթ զկուրայն Իթթիհատ և Թէրազզըի պրօպականտիսթները դարձած էին. և ասոնց սրտին մէջ իրական հայրենասիրութեան տեղ, կեղծ և շեշտուած հայրենասիրութիւն մը ազգասիրութիւն մը բոյն դրած էր:

Պերլինի գաշնագրութեան 77րդ յօդուածին գործադրութիւնը կառավարութեան կողմէ ծրագրուելու լուրին թերթերու միջոցաւ յայտարարութեան երկրորդ օրը, Հայտար փաշայի բժըշկական վարժարանի ուսուցիչներէն ոմանք. բժըշկական դասախօսութեան տեղ աշակերտութեան քաղաքական լուրեր տալ սկսած և ըսած էին, թէ կառավարութիւնը պատերազմէն կը խուսափի, թէ Պօսնա-Հէրսէքի պէս Մակեդոնիան ալ

Թշնամիներուն ծախելու վրայ է, և կեղծ գայ-
րոյթ մը ցոյց տալով ուսանողութիւն կառավա-
րութեան դէմ գրգռելով ցոյց մը կազմակերպե-
լու կը մղէին, նոյն իսկ ուսուցիչներէն մէկը
գրգռած ըսած է:

«Պարոններ. կառավարութեան նպատակը
Մակեդոնիան տալ, ծախել է, կառավարութեան
այս շատ ակներեւ դաւաճանութեան դէմ զար-
գացած երիտասարդութիւնը պէտք է լո՛ւ է, եթէ
պատերազմինք հարիւրին հարիւր յաղթանակը
մերն է. և սակայն դաւաճան Քեամիլ փաշան,
Պոսնա Հէրսէքին պէս Մակեդոնիոյ մնացած մա-
սերն ալ ծախել կուզէ, ո՞վ հայրենիքի պաշտ-
պան երիտասարդութիւն, զարգացած երիտա-
սարդութիւն, այս հայրենադաւուրութիւնը լուռ
ու մունջ պիտի դիտէ՞ք, պարոններ, Ձեր երակ-
ներուն մէջ արիւն, ջիղերուն մէջ պրկում, և Ձեր
սրտին մէջ կամք և փառք չի մնա՞ց, ինչ՞ու համար
Բ. դուռ դիմելով Վարչապետէն և Արտաքին նա-
խարարէն բացատրութիւն չէք պահանջեր, այս
թէ Ձեր իրաւունքը և թէ պարտականութիւնն է:

Բժշկական վարժարանին գրգռութիւնը իր
գագաթնակէտին հասած էր. ուսուցիչներու դի-
տումով ուսանողութիւն Հայտար Փաշայէն մեկ-
նած և Պօլիս անցնելով «Ձէյնէպ հանըմի ապա-
րանքը» կոչուող համալսարանը հասած էին՝ և
հոն ալ նախապէս պատրաստուած ուսանողու-
թեան հետ միանալով դասախօսութեան սրահը

մտած էին, հոն աթոռ բարձրացող և իր ընկեր-
ներուն կողմէ քաջալերուող բժշկական ուսանող
մը. առտուան իրենց ուսուցչին ըսածները կը կրկնէր
և երիտասարդութեան յատուկ ջղայնութեամբ
մը կ'ըսէր:

Ընկերներ, Մակեդոնիան մեր ձեռքէն կը
խլեն, դեկավարները պետութեան դէմ կը դա-
ւաճանեն, այս ճշմարտութիւն է. այս պարա-
գային մեր պարզացած եւ հայրենասէր երիտա-
սարդներու պարտականութիւնը ինչ է. ընկեր-
ներ, սրտիս բոլոր թափովը Ձեզի հարցում
կուղղեմ, մեր պարտականութիւնը ինչ է այսօր
ինչո՞ւ հաւաքուելով անմիջապէս Բ. դուռ չենք
երթար և այդ դաւաճան նախարարները օձիքէն
բռնելով փողոցներու մէջ չենք քաշկուտեր և ա-
նոնց դաւաճանութեան արժանի պատիժը չենք
տար, և կամ ինչո՞ւ պատերազմ չենք յայտարա-
րեր, երբ ապահով ենք թէ մենք պիտի յաղթենք
օ՞ն ընկերներ, Բ. դուռ երթանք և Վարչապետն
ու Արտաքին նախարարը մինչեւ դուռ բերելով
բացատրութիւն պահանջենք

Համալսարանի ամէն ճիւղերու մէջ այս
ուղղութեամբ ճառեր խօսուեցան, դիրար թելադ-
րելով և գրգռելով խնդիրը արծարծուեցաւ, հա-
մալսարանի դրօշակը պարզած ուսանողութիւնը
Ազատութեան երգեր երգելով դէպի Բ. դուռ
ուղղուեցաւ և ճամբան՝

(պատերազմ կուզենք, չենք թոյլ տար որ Մա-

կեդոնիան տրուի). կաղաղակէին, այս ցուցարար-
ները քանի մը հոգիի կողմէ առաջ կը բշուէին,
այս քանի մը հոգին յորձանքէն բռնուած, իրենք
ալ իրենց ընկերները յորձանքի կուտային՝ ասոնք
կը պոռային և պոռացնել կուտային:

Համալսարանականներէ և բարձրագոյն վար-
ժարաններու ուսանողութենէն բաղկացած այս
խումբը պատերազմական նախարարութեան շէնքին
առջեւէն անցնելով «Տիվան Եօլու»ին միացած
ճամբան մտած և Տամատ Ֆէրիտ փաշայի ապա-
րանքին առջեւ հասած էին, այս միջոցին երկու
ձիեր լծուած կառքի մը աեանուեցաւ, ցուցարար-
ները դայն շրջապատելով (պատերազմ կուզենք.
շենք ձգեր որ Մակեդոնիան տրուի.) պոռացին.
կառքի մէջի ճամբորդը անհամբեր գլուխը դուրս
հաննելով ցուցարարներուն.

«պատերազմ փափաքողները՝ ձեռքովը պատերազ-
մական նախարարութեան ուղղութիւնը ցոյց տա-
լով՝ թող հոն գան» և կառասպանին ալ, քշէ՛ ըսաւ
կառասպանը ձիերը մտրակած և ուսանողութիւնը
վայրկենական ճամբայ բանալով, կառքը դէպի
պատերազմական նախարարութիւն սուրացած էր.
կառքին մէջ գտնուող անձը, օրուան պա-
տերազմական նախարար Նազրմ փաշան էր:

Ցուցարար ուսանողները թէև պատերազմ
կուզենք ըսելով կը պոռային և սակայն անոնցմէ
և ոչ մէկը պատերազմի դաշտը պիտի երթար և
զսնուէր, խումբը ճամբան շարունակելով Բ. դուռ

հասած էր. 30ի մօտ զինուորներ և 10ի մօտ սու-
տիկաններ արգիլել ուզեցին սակայն երիտասար-
դական ծայրահեղութիւնը յաղթեց, ուսանողները
մինչեւ դուռ մօտենալով բարձրադադակ:

Վարչապետ փաշան և Արտաքին նախարարը տես-
նել կ'ուզենք:

Մակեդոնիանչի կրնար տրուիլ, պատերազմ կ'ու-
զենք» պոռային:

Ենիշէրիներու շրջանը յիշողներ անշուշտ կը
կռահէին թէ նման ցոյց մը Վարչապետին և Ար-
տաքին նախարարին գլխատումը(1) ուզել կը նշա-
նակէր, շատ անգամ ալ գոհացում տալ հարկ կը
տեսնուէր, փառք Աստուծոյ այդ սեւ օրերը
պատմութեան անցած են:

Այս ցոյցերուն դէմ Բ. դռան մէջ և ոչ մէկ
չարժում կը տեսնուէր. և ասկէ զայրացած ու-
սանողութիւնը լուտանքներ. հայհոյութիւններ

(1) Ենիշէրիներու շրջանին թագաւորական
պալատին առջեւ «չենք ուզեր» պոռալով ցոյց
ընող ենիշէրիները գոհացնելու համար նախկին
թագաւորներ վարչապետը գլխատելով ցուցարար-
ներուն կուտային. Այս ցոյցը կազմակերպողներ
երբ դիրքի տիրանային և անոնցմէ հարցնէին թէ
«ինչ կուզեն» ասոնք ալ կը պատասխանէին թէ
պատրաստուած կերակուրը մաքուր չ'ըլլալուն
ցոյց ընելու ստիպուած են. վերջապէս այս ժո-
ղովուրդը սկիզբէն ի վեր անգիտակ և փառա-
սէրներուն գործիք եղած է:

և անէծքներ կը թափէր. վերջապէս շարժում մը տեսնուելու պէս եղաւ, և շուկ մը ելաւ. թէ պիտի գան. կուգան չպիտի գան և այլն. չ'եկողը Արտաքին նախարար Նորատունկեան էֆէնտին, իսկ եկողը իր գաւկին Մահմուտ Մուխթար փաշայի ընկերակցութեամբ, վարչապետ Ահմէտ Մուխթար փաշան էր:

Յուցարարներուն գոռում գոչումին վրայ Ղազի Ահմէտ Մուխթար փաշայէն մինչեւ դուռ մօտենալը կառավարութեան տկարութիւնը ցոյց կուտար, վարչական և դիւանագիտական ապիկարութիւնը, կառավարութեան հակառակ գործող ձեռքերը տեսնելու կուրութիւնը չէր կրնար ծածկուիլ:

Ղազի Ահմէտ Մուխթար փաշա սկսած էր իր զինուորական անցեալը պատմել Գարա Տաղ և Սերպիայէն սկսելով մինչեւ կովկասի պատերազմը գէպքերը կը դասաւորէր, եւ Պերլինի դաշնագրութեամբ կուզէր խօսքը վերջացնել, հանգուցեալին նպատակն էր հասկցնել, թէ ի՞նչ պատճառներով այդ դաշնագիրը կնքուեցաւ, կուզէր հասկցնել թէ կառավարութիւնը ստիպուած էր գործադրել, եւ վերջապէս համոզել թէ կառավարութեան բռնած ուղին, այդ օրուան համար ամենէն շիտակ եւ ասպահով ուղին է:

Միայն թէ չէր կրցած հասկնալ, թէ իր առջեւ գտնուող ամբոխը լարուած մեքենայ մըն է, եւ չպատերազմ կ'ուզենք խօսքէն դուրս բան

մը, չէր հասկնար:

Ամբոխին մէջ կը գտնուէր Իթթիհատ և Թէ-
րազզըի հետեւորդներէն եւ «Ագա Կիւնտիւզ»
անունով ծանօթ էնիս Աւինի, որը խօսքը Ահմէտ
Մուխթար փաշայի ուղղելով ըսաւ. ո՛վ փաշա,
դուք շատ պատերազմներ տեսաք. Ղազի պատուա-
նունը առիք. և հիմա Մակեդոնիան ձեռքէ կ'ելլայ
ազգը եւ երիտասարդութիւնը Ձեզի թիկունք
ըլլալով պատերազմ կուզէ, եթէ անմիջապէս այս
պատերազմը յայտարարէք քառապատիկ Ղազի կը
դառնաք:

էնիս Աւինիյին այս պատասխանին վրայ բո-
լոր ուսանողութիւնը միաբերան:

«պատերազմ կ'ուզենք, չենք ձգեր որ Մակեդո-
նիան տրուի» աղաղակեցին, Մահմուտ Մուխթար
փաշան ալ խնդրոյն միջամտած եւ խոստացած էր
որ պատերազմ պիտի ըլլայ եւ նոյնիսկ ինքն ալ
պիտի մասնակցի, վերջապէս այս խոստումին
վրայ ձայները լսեցին, Մահմուտ Մուխթար փա-
շային խոստումը վստահութիւններ չնշեց եւ ցու-
ցարարները ցրուեցան:

* * *

Ցուցարարներուն տրուած պարտականու-
թիւնը ասով չէր վերջացած, Իթթիհատը Թէրազ-
զըի խլրդային աշխատանքները ուսանողութիւնը
մինչեւ թագաւորական պալատ մղած էր ճամբան
նոյն գոռում գոչումները,

Օսմ. Յեղփ.

Թիւ 6

«պատերազմ կ'ուզենք, թոյլ չենք տար որ Մա-
կեդոնիան տրուի» աղաղակները կը շարունակուէին
և առանց արգելքի պալատին ծաղկանոցը մտան
և միաձայն

«Մեր թագաւոր հայրը տեսնալ կուզենք»
պոռացին, հինգ վայրկեան յետոյ հանգուցեալ
Սուլթան Մուհամմէտ Բէշատ Ե. ընդունելութեան
սենեակին պատուհանէն տեսնուեցաւ, հասկցուե-
ցաւ որ ուսանողութեան ուղղեալ բաներ մը կը
խօսէր, սակայն չէին լսուեր, միայն շրթունք-
ներուն շարժումները կը տեսնուէին, վերջապէս
ձեռքը բարձրացնելով ըսած էր. Սմբոխին մէջ
գտնուող փրօպականդիսթ մը բարձրաձայն ըսաւ,

— Ահաւասիկ պարոններ, կը լսէք չէ, մեր
թագաւոր հայրն ալ մեզի համամիտ է, ան ալ
պատերազմ կուզէ և կառավարութիւնը դաւա-
ճանութեամբ կ'ամբաստանէ, կեցցէ՛ մեր վեհա-
փառ թագաւորը անկ'ցին դաւաճանները:

Այս կեցցէ՛ և Անկցի՛ն բառերը ուսանողու-
թեան կողմէ կրկնուած էր, և վերջապէս պալա-
տէն մեկնելով դէպի Պօլիս վերադարձը սկսած
էր: Ճամբան հանդիպած բարձրաստիճան անձնա-
ւորութեանց կառքերը կեցնելով

«պատերազմ կ'ուզենք. թոյլ չենք տար որ Մա-
կեդոնիան տրուի»

աղաղակները կը կրկնէին և ապա թոյլ կուտային
որ կառքը ճամբան շարունակէր: Ճամբան թալա-
թին կառքին ալ հանդիպեցան, թալաթ գլուխը

կառքին պատուհանէն. դուրս հանելով:

պատերա՛զմ, պատերա՛զմ, պատերա՛զմ,
պոռացած էր, այս պատերազմ բառը ոչ միայն
ուսանողութեան, այլ և Իթթիհատ-Թէրազզըի
ուղն ու ծուծը եզոզ Թալաթին բեռնով ալ երեք
անգամ կը կրկնուէր, պատերազմ բառը ըլլայ
Իթթիհատ — Թէրազզըին ուսանողութեան, ըլլայ
ուսանողութենէն Իթթիհատ — Թէրազզըին նե-
րարկուած ըլլայ՝ որոչ էր որ մզում մը կար,
վերջապէս այս բառը լայն շրջանակ գտնելով,
կառավարութեան, բարձր անձնաւորութեանց և
նոյն իսկ Թագաւորին կողմէ իւրացուած էր:

Ուսանողութեան պարտականութիւնը ասով
ալ չէր վերջացած. նոր գաղափար մը, պէտք էր
թերթերն ալ պատերազմի կուսակից դառնային:

Ուսանողութեան երկրորդ անգամ Բ. դուան
պողոտան եկած ժամանակ, արդէն մթնած և
լոյսերը վառուած էին. «Սապահ» և «Իզտամ»
թերթերուն առջեւ քիչ մը կենալէն և պոռալ
կանչելէ յետոյ, ամբոխը դէպի «Նուրը Օսմա-
նիյէյի» մօտ «Թանին» թերթի խմբագրատունը
ուղղուած էր:

«Թանինի» խմբագրութեան մէջ պատրաս-
տութիւններ տեսնուած և շէնքը վերէն վար լոյ-
սերով և Օսմն. կարմիր դրօշներով զարդարուած
էր, Իթթիհատ և Թէրազզըին նշանաւոր բանա-
խօսը՝ Էօմէր Նաճի պատշգամին վրայ անհամ-
բեր ուսանողութեան հասնելուն կ'սպասէր, երբ

անոնք հասան և

«պատերազմ կսկսենք, թոյլ չենք տար որ Մա-
կեդոնիան տրուի քայագանչեցին. էօմէր Նաճի
պէյ, յուզուած սկսած էր բանախօսել. և թեր-
թերուն Պերլինի դաշնագրին շուրջ տուած բա-
ցատրութիւններուն ապապայ վտանգը և անոր
հանրային կարծիքին վրայ ձգած տպաւորութիւնը
շեշտելով պարզել, խօսեցաւ և վերջապէս ուսա-
նողութեան այս շարժումը ամենամեծ հայրենա-
սիրութիւն որակելով ըսաւ, — պարոննե՛ր. պիտի
պատերազմինք և մենք պիտի յաղթենք. Պուլկարն
ալ պիտի յաղթէ ! Գորա Տաղն ալ պիտի յաղթէ!
Յոյնն ալ պիտի յաղթէ!»

Այս պօռոտախօս բանախօսին այս երկու
երկդիմի խօսքերը խոր տպաւորութիւն ձգած էին,
էօմէր Նաճին ալ այս տպաւորութիւնը աւելի
կը խորացնէր, խօսած ժամանակ մէյ մը ձեռքը
կուրծքին կը զարնէր, Ֆէսը և պատշգամին վրայ
դրուած դրօշակները վար կը ձգէր:

Այս՛, Օսմանեան դրօշակները վար կը ձգուէին
և ձգողներն և անոնց անկումը դիտողները ար-
դեօք չէ՛ին հասկնար թէ, Օսմն. կայսրութեան
անկման կաշխատէին:

* * *

Հազի Ահմէտ Մուխթար փաշա, այս ցոյցե-
րու ազդեցութեան տակ Պալքանեան պատերազ-
մը յայտարարած էր: Հազար ու մէկ դաւերու
մէջ գալարուող, և ամէն միջոցներէ և ոյժէ զուրկ

կառավարութեան այսպէսով պատերազմ յայտա-
բարելը մեծ և անդարմանելի սխալ մըն էր. սա-
կայն ամիսո՛ս, որ կատարուած էր, սկսուած պա-
տերազմը գէշ փուլի մը մէջ մտած էր, և այս
տեսնող Ղազի Ահմէտ Մուխթար փաշան հրաժա-
րած և գործէ քաշուած էր, բոլոր սխալ և պա-
տասխանատուութիւնը Քեամիլ փաշայի կազմած
դահլիճին կը վերագրուէր և Քեամիլ փաշայի
հասցէին հազար ու մէկ լուտանքներ կը թափ-
ուէին և

Վօսնա — Հէրսէքը և Արեւելեան Մակեդոնիան
ծախող Քեամիլ փաշան. այս անգամ ալ ամբողջ
Մակեդոնիան կը ծախէ խօսքերը ոչ միայն հա-
սարակութեան, այլ նաև կարգ մը բարձր անձ-
նաւորութիւններու կողմէ կը յեղյեղուէր:

Բանակին մէջ կարգապահութեան հետքը չէր
մնացած, Իթթիհատ և Թէրագզը կուսակցութեան
պատկանող սպաներ զինուորական գործը գէշ և
վտանգաւոր կերպով կը վարէին, կամաւոր ար-
ձանագրուելով շարքերուն մէջ մտնող Թալաթ և
Իթթիհատ Թէրագզի պարագլուխներ, զինուորը
բարոյալքելէ չէին քաշուէր. հայրենիքին ազա-
տութեան տեղ, կուսակցութեան փառասիրութիւնը
տեղ բռնած էր:

Նազըմ փաշան ալ ակնկալուած հեղինակու-
թիւն և հմտութիւն չէր կրցած ցոյց տալ. ոչ
բանակին վրայ կրցած էր իշխել և ոչ ալ զինուո-
րական առաքումները կանոնաւորել. բոլոր գոր-

ծերը Իթթիհատ և Թէրազզըին պաականոյ սպաներուն ձգուած էին:

Պալքանեան դաշնակցութեան բանակը ամէն կողմէն յարձակման սկսած էր Օսմն. բանակը դաւերու հետեւանքով չէր կրնար դիմադրել և քանի մը օրուայ ընթացքին — Աստուած հեռու ընէ —, այն տեսակ խուճապահար նահանջ մը սկսած էր, որ խղճի տէր մարդոց աչքերը արցունքով և սիրտերը արիւնով կը լեցնէր, նահանջ մը, որ խուճապ խուճապ գինսւորները գէնքերնին նետած, իր սպան և ընկերները կորսնցուցած և շուարած վիճակի մէջ ճամբաները ինկած էին: Մակեդոնիոյ բնակչութիւնն ալ յանկարծակիի գալով սարսափահար, իր կէտնքը փրկելու համար, ամէն բան ձգելով և միայն իրենց կիճնն ու դաւակները միասին առած իշան սայլերով Պօլսոյ ուղղութեամբ կը գաղթէին:

Պաւլկար բանակը, էտիրնէն պաշարման տակ առնելով Չաթալճաի կողմէն Պօլսոյ կ'սպառնար, Յունական բանակը Սելանիկ մտած՝ վերջապէս քանի մը օրուան մէջ ամբողջ Մակեդոնիան ձեռքէ ելած էր:

Քեամիլ և Նազրմ փաշաներու դէմ յարձակումը սաստկացած էր: Քեամիլ փաշան և իր ընկերները, Իթթիհատ - Թէրազզըին՝ ժողովուրդին և բանակին մէջ սերմանած որոմները մաքրելու անկարող էին: Իաղթականներուն ալ չէին կրնար հոգ տանիլ, պաշտօնեաներուն ամսական-

ները անվճար կը մնային, բոլոր դէպքերը Քեամիլ Նազրմ փաշաներուն աննպաստ էին:

Քեամիլ փաշա և իր դահլիճը շուարած, շշմած հաշտութեան միջոցներ կը փնտոէին, ասով հանդերձ հաշտութեան պայմաններուն ծանրութենէն ալ կը վախնային և պատասխանատուութիւնը ուրիշներու հետ բաժանելու կերպով կը խորհէին:

Սահմանադրական կառավարութեան մը համար անթոյլադրելի «Երեւելեաց ժողովի» մը կազմութեան ձեռնարկեցին, այս ձեռնարկը Քեամիլ փաշայի կառավարութեան ապիկարութիւնը և պետական գործերու մէջ տգիտութիւնը ցոյց տուաւ: Իթթիհատ և Թէրազզըն ալ կրկին կառավարութեան դէկը ձեռք առնելու և բոլոր պատասխանատուութիւնը ընդդիմադիրներուն վերադրելու համար յարմար առիթի մը կ'սպասէր. Երեւելեաց ժողովը սպասուած այս առիթն ալ տուած եղաւ և Բ. դռան վրայ յարձակում գործուելով կառավարութիւնը կրկին Իթթիհատ Թէրազզըին ձեռք անցաւ:

* * *

Բարձրագոյն դռան դէմ գործուած յարձակումը շատ տխուր է. ոճրագործութեամբ վերջացած ասպատակութիւն մըն է: Ալէմտար Մըսթաֆա փաշայի զինուորական մթերանոցը օդը հանուած օրէն ի վեր Բ. դռան մէջ արիւն չէր հոսած, ոճիր չէր գործուած: Բ. դուռը պետու-

թեան ամենէն կարեւոր, ամենէն բարձր մէկ ներկայացուցչութիւնը նկատուած էր: Մեծ պետութիւնները Օսմն. կայսրութեան միահեծան Սուլթաններու պալատին աւելի, բարձրագոյն դռան կարեւորութիւն կուտային և անոր որոշումները աւելի յարգի կը գտնէին, Բ. դուռ ըսել կառավարական կեդրոն կը նշանակէր. Բ. դռան անձնաւորութիւնները պետութեան ամենէն կարող և ամենէն վարչագէտ մարդիկն էին, Բ. դռան յարաբերականը շատ նրբացած էր:

Իթթիհատ և Թէրագզըն այս պաշտօնավայրին անունը աղարտած և նոյնիսկ կանանոցին. վարչապետական յարկաբաժնին մէջ ոճիր գործելէ չէր քաշուած:

«Բարձրագոյն Դռան յարձակումը» մակագրութեամբ պատմութեան անցած այս նախնիքը, Նազըմ փաշայի և թիկնապահներուն սպանութիւնը պետութեան մեծ տէրութիւններու մօտ ունեցած վարկը կտրած և Իթթիհատ Թէրագզը կուսակցութեան և անոր կառավարութեան ոճրագործներու բոյն մը ըլլալը ցոյց տուած էր:

Բ. դռան յարձակումը նախապէս Իթթիհատ և Թէրագզըի ղեկավարներուն կողմէ ծրագրուած գործադրութեան համար յարմար առիթի մը կ'ըստպասուէր: Ընդդիմադիրներէն ոմանք ասիկա տեղեկացած և որչափ որ ալ ներքին նախարար Րէշիտ պէյն ու Պատերազմական նախարար Նազըմ փաշան զգուշացնելով կանխամիջոցներ ձեռք

Մեծ Եպարեոս **ՔԵԱՄԻԼ ՓԱՀԱ**

առնել յանձնարարած էին, սակայն ընդդիմադիր պարագլուխներ համոզում գոյացնելով, թիթթիհատ թէրազզըն ասանկ մեծ ոճիր մը գործելու չ'պիտի կրնայ համարձակիլ, տրուած տեղեկութիւններուն կարեւորութիւն չէին տուած և արգելիչ միջոցներ ձեռք առած:

Դժբաղտութիւնները ասանկ կուգան, միջոցներ չեն խորհուիք, տրամաբանութիւն և հեռատեսութիւն կը կուրանան և ճակատագիրը կը գործադրուի:

Ըլլայ անհատներու, ըլլայ ժողովուրդներու մէջ երբեմն անանկ յանկարծակի բաղդ և դժբաղ

դուժիւններ ու աղէտներ կը պատահին, որ աւսոր ծագման պատճառը չի կրնար հասկցուիլ և ի՞նչ ընենք. ճակատագիր է ըսելով կը վերջանայ:

Իրականութեան մէջ երջանկութիւն և աղէտ կարգ մը դէպքերու ծնունդն են, զգոյշ ըլլալու է և կանխամիջոցներու մէջ պէտք չէ թերանայ, ասով հանդերձ այս երկուքն ալ կեանքի պատահական դէպքերուն ենթակայ են. մարդը և մահը, պատերազմը, փոթորիկը եւ նոյնիսկ առողջ եւ մաքուր օդ մը երբեմն մեծ փոփոխութիւններու կը ծառայէ եւ ահա երջանկութիւնը աղէտի եւ աղէտը երջանկութեան կը փոխուի վերջապէս ազգի մը, անհատի մը պատահած աղէտը, ուրիշ ազգի, անհատի մը բաղդ կը բերէ:

Գիտենք որ կլիմայի բերումով Պօլիս Յունուարին ցուրտ կ'ընէ, ձիւն, անձրեւ անպակաս կ'ըլլայ: 23 Յունուար 1913ին կատարուած Բ. դռան յարձակման օրը գարունը յիշեցնող արեւատ օր մըն էր: Օդը պայծար, անամպ արեւը կը փայլէր, երթեւեկը դժուարացնող անձրեւ եւ ցեխերէն հետք չէր տեսնուէր: զգուշութեամբ քալելու ստիպող սառ ալ չ'կար, ամենուն գէմքին վրայ գոհութիւն մը կը նշմարուէր, Իթթիհատական պարագլուխներ օդին այս նպաստաւորութենէն կրցած էին իրասպէս օգտուիլ, իրենց կազմագ ծրագիրը դիւրութեամբ կը գործադրէին:

23 Յունուարին այս գառնանային օրուան կէս օրէն վերջ ժամը 1,30ին մօտերը, փոխգըն-

դապետ Ճէմալ պէյ (1) հետեւորդ ունենալով ուրիշ երկու հեծելազուէի սպաներ, ինք եւս կարմիր ձի մը հեծած. Բ. դռան ետեւի ճամբաները կը թափաւէր և ծրագրի գործադրութիւնը կը կազմակերպէր և անոնց վրայ կը հսկէր:

Բարալը Յրուսէն, ծերակոյտի և Բ. դռան մէջտեղի ճամբուն հետեւելով Սալղըմ Սէօկիւտէն Ապու էլ Սուուտ ճամբան անցնելովը Մէսէրրէթ Օթէլին առջեւէն Բ. դռան պողոտան կտրելով, Եէնի Փոսթախանէի շէնքին ետեւի ճամբէն Ոստիկանական տնօրէնութեան շէնքին առջեւ ելլելով Պարսիկ դեսպանատան քովէն Բ. դռան ընդհանուր մուտքին առջեւ եկած էր. ամբողջ այս ճամբու ընթացքին կարգ մը մարդոց կը հանդիպէր և ասոնց մասնաւոր հրահանգ կուտար:

Այն ժամանակ Բ. դռան դեմաց «պաշտօնանկներու սրճարան» անուանով ծանօթ սրճարան մը կար, Ճէմալ և իր ընկերները այս սրճարանին առջեւ ձիերէն վար իջան:

Այս միջոցին Թալաթ ձեռքերը գրպանը երեւցած և Ճէմալի հետ փոխանակ խօսելու կարգ մը նշաններ փոխանակած և Ճէմալ Թալաթէն հարկ եղած հրահանգը ստացած էր:

Ճէմալ անմիջապէս գրպանէն փոքր սուլիչ մը հանելով երեք անգամ սուլած էր, այս սուլումին վրայ վերոյիշեալ սրճարանէն 10ի չափ

(1) հռչակաւոր Ճէմալ փաշան է, այս դէպքին ես անձամբ ահանատես եղած եմ:

յետադիմական տարազով և ձեռքերնին մէյմէկ
ցօղիկներու վրայ կրօնական վերտառութեամբ
կարմիր-կանանչ դրօշակներ բռնած մարդիկ գուրս
գալով և բարձր ձայնով աղօթելով Բ. դուռ յա-
ռաջացած և մուտքը գրաւած էին. ասկէ վերջ
ետեւի փողոցներէն 5-10ական հօգինսց խումբեր
գալով ասոնց միացած և թալաթն ալ երկու
ձեռքերուն մէջ մէյմէկ ումբ բռնած ընդհ.
մուտքին առջեւ եկած և հերթապահի պէս դիրք
առած էր. Գարա Քէմալ և իր քանի մը արբան-
եակներն ալ նոյն զէնքով զինուած թալաթին քով
գալով անոր հրամանին կ'սպասէին:

Այս կարգադրութիւնը լրանալէ յետոյ, ձէ-
մալ նորէն թալաթին նշանացի հրահանգին վրայ
ձի նստած և իր հետեւորդներով սրարշաւ Պար-
սիկ դեսպանատան դիմացի կառավարչատունը
գալով ձիէն իջած և ուղղակի վեր ելլելով կա-
ռավարիչ խուլ Մէմտուն փաշան հսկողութեան
տակ առած և անոր աթոռը գրաւելով առանց
միջադէպի սկսած էր գործերը վարել, և նոյն ձեւով
և նոյն ժամուն Ազմի պէյ ալ Ոստիկանական
տնօրէնութիւնը գրաւած և ընդհ. Տնօրէն Ճա-
ֆէր Իհամի պէյն ալ հսկողութեան տակ առնել
տուած էր:

Պօլիս բոլոր թերթերուն խմբագրատունե-
րուն առջեւ մէյմէկ ոստիկան-զինուոր պահակ
դրած ելեւմուտքը արգիլուած էր. Բ. դռան.
կառավարչատան, պատերազմական նախարարու.

թեան և այլ պաշտօնատուներու միջեւ եղած հե-
ռագրի և հեռաձայնի գիծերը կտրուած էին:

Բ. դռան ընդհ. մուտքը գրաւող կեղծ յե-
տադիմականներու աղօթքի ձայնին վրայ տեղւոյն
պահակ ջոկատը սուիները անցուցած եկած, մուտ-
քի և սանդուխին մէջտեղի միջոցը գրաւած էր.
վերջապէս Բ. դուռը ամէն կողմէն պաշարուած
էր. ներսը գրասենեակներուն առջեւ ալ երկեր-
կու պահակ դրուած և պաշտօնէութեան դուրս
գալը արգելուած էր. խնդրէն անտեղեակ պաշ-
տօնեաներ ահ ու դողի մատնուած էին:

Այս միջոցին երկու ինքնաշարժ եկած և Բ.
դռան մուտքին մօտեցած էր. յետադիմական
տարազով հոն դանուող և աղօթող խումբը ա-
սոնց դէմ զինուորական պատուոյ դիրք առած էր,
ինքնաշարժին մէկէն դուրս եկած էին էնվէր, եղ-
բայրը Նուրի և հօրեղբայրը Սալիլիսկ միւսէն հա-
րիւրապետ Մըսթաֆա Նէճիպ և շորս ենթասպա-
ներ որոնք էնվէրին հրամանին կ'սպասէին:

էնվէր, Թալաթին նայելով հարկ եղած հրա-
հանգը ստացած և առանց բառ մը փոխանակե-
լու իր ընկերներով դէպի վարչապետութեան
յարկաբաժինը յառաջացած էր:

Այս շարժումէն քանի մը վայրկեան յետոյ
զէնքի քանի մը պայթիւններ լսուած և Թալաթ
ժամացոյցին նայելով 2.45 անցած ըլլալով իր
յուշատետրին մէջ արձանագրած էր:

Զէնքի ձայները չէին կրկնուած եւ հասկցուած

էր որ էնվէր իր պաշտօնը լրացուցած էր: Եւս
ժամ վերջ էնվէր եւ իր ընկերները, միայն հա-
րիւրապետ Մըստաֆա Նէճիպ բացակայ ըլլալով,
վերադարձած եւ իրենց սպասող ինքնաշարժերուն
հեծնալով վարիչներուն դէպի թագաւորական պա-
լատ, արա՛գ—հրամանը տուած էին. Բ. դռան առ-
ջեւ հաւաքուածներուն մեջէն ցած ձայնով կեցցէ
էնվէր, գործը շատ շուտ վերջացուց կըսուէր:

Ճիշտ այս միջոցին թալաթ դու ձայնով հե-
տեւեայ հրամանը կ'արձակէր:

Անմիջապէս յայտարարութիւնները տրուին,
ժամանակ չի կորսուի:

Նոյն վայրկեանին ամբօխէն 50 հողի մօտ
բաժնուելով զանազան ուղղութիւններով մեկնած
էին. ասոնք իրենց մօտ գտնուող հարիւրաւոր
տպուած յայտարարութիւններէն անցորդներուն
կը ցրուէին:

Պօլսոյ ժողովուրդը այս յայտարարութիւն-
ներէն տեղեկացած էր որ կառավարութիւնը
կրկին Իթթիհատ և Թէրազզըի վարիչներուն ձեռք
անցած էր, Նազըմ փաշայի սպանութեան դէպքը
հազիւ կէս գիշերէն վերջ Բերայի շրջանակներուն
մէջ տարածայնուած էր:

* * *

Բարձրագոյն դրան մէջ գործուած ոճիրին.
Նազըմ փաշայի և թիկնապահներուն սպանու-
թեան պարագաները նոյնութեամբ ներկայացնել
անտեղի չի կրնար ըլլալ:

Նկարագրուածին պէս, էնվէր և ընկերները
ինքնաշարժերով Բ. դուռ հասած և թալաթէն
հարկ եղած հրահանգը առնելով, առանց բառ մը
իսկ փոխանակելու զէնքերնին ձեռքերնին, մա-
տերնին բլթակին հպած դէպի վարչապետութեան
յարկարածինը ուղղուած էին. յարկարածնին մեծ
սրահին մէջ պատերազմական նախարար Նազրմ
փաշա դիմաւորած և էնվէրը տեսնելով ցասուժով
և բարկութեամբ ըսած էր:

— Էնվէր, ի՞նչ է այս խայտառակութիւնը,
Ձեր ինծի տուած զինուորականի խօսքը այս էր:

Նազրմ փաշայի այս յանդիմանութեան հա-
րիւրապետ Մըսթաֆա Նէճիպ պատասխանած և
ըսած է:

— Փաշա՛, Ձեր դաւաճանութիւնը կուսակ-
ցութեան կողմէ ստուգուած և մահուան դատա-
պարտուած էք, և ահա տեսէք, վճիռը գործադ-
րելու պաշտօնը մեզի յանձնուած է. իբրեւ զին-
ուոր Ձեզի կ'ազդարարեմ, եթէ կտակ մը ունիս
ըսէ և կամ գրէ:

Մըստաֆա Նէճիպին այս թշնամական և ռճ-
րային խօսքերը Նազրմ փաշայի զինուորական
պատիւը վերաւորած և պաղարիւնութիւնը կոր-
սընցնելով ձեռքը դէպի իր զէնքը մեկնած էր: սա-
կայն զայն հանելու միջոց չի գտնելով վրան
արձակուած գնդակներէն դիտապաստ ինկած և
հոգին աւանդած էր:

Իր թիկնապահներէն օգնութեան փութացող

Կիպրոսցի Մըստաֆա փաշայի զաւակը հարիւրապետ Թէվֆիգ պէյ այս սպաննութիւնը տեսնելուն զէնքի դիմած և Մըսթաֆա Նէճրպին ուղղելով կրակած և գայի շնչասպառ գետին տապալած էր:

Չէնքին ձայնը տանող թիկնապահ Նաֆիդ պէյ զէպքին վայրը փութացած և զէնքը էնվէրին ուղղելով տակաւին չի կրակած, էնվէրին և անոր ընկերներուն կողմէ արձակուած գնդակներուն զոհ գացած էր, այսպէսով Բ. դռան մէջ էնվէրին և ընկերներուն զէմ զէնք գործածող մարդ չէր մնացած:

Այս ոճիրը գործուած պահուն նախարարաց խորհուրդը գումարուած և զէնքի ձայներէն սարսափահար խորհրդակցութիւնը ընդհատած և զէպքին ելքին կ'սպասէին, էնվէր ոճիրը գործելէ յետոյ ուղղակի անոնց ժողովասրահը մտած և զէնք ունեցողներ թող յանձնուին գողացած էր:

էնվէրին այս հրամանին մահուան քրտինքներ թափելով պատասխանողը միայն հանգուցեալ Շէյխ — Իւլ — Իսլամ Ճէմալէտտին եղած է:

Ճէմալէտտին. — էնվէ'ր, զաւակս, մեզի պէս մարդիկ զէնքի հետ ի՞նչ գործ ունին. զէնքը միայն Չեզի պէս հերոսներու կը վայելէ, խնդրեմ հրաման մը ունի՞ք:

էնվէր, — Չեր համաձայնութիւնը տեղեկացնող և ստորագրուած պատասխան

յուշագիրը տուէք: (1)

Պր. Նորատունկեան. — Պատասխան յուշագիրը տակաւին չէ ստորագրուած:

Էնվէր. — (Ղրագրգիւ) պատճա՞ռ:

Պր. Նորատունկեան. — Կարգ մը պատճառներու հետ Ձեր ազմուկը և . . . :

Պր. Նորատունկեան վայրկենական սթափած և խօսքը չէր կրցած վերջացնել, էնվէր ալ պահ մը վտրանած էր օրովհետեւ վստահ էր թէ այդ պատասխան-յուշագիրը ստորագրուած պատրաստ պիտի ըլլար: Ինչ օգուտ, որ բաղդը այս մասին իթիհատ և Թէրագգըին չի ժպտեցաւ:

Էնվէր Քեամիլ փաշան ալ երկար դիտելէ և քանի մը վայրկեան Ղրագրգիւ վիճակ մը անցնելէ յետոյ դէնքը գրպանը դնելով Քեամիլ փաշային փնչ և իյէ փաշա թիրուծիւններդ Աստուած ներէ, հի՛տա անմիջապէս հրաժարականդ զրէ՛քսաւ, Քեամիլ փաշան ալ զարմացած էնվէրը կը դիտէր

(1) Սերոպական մեծ պետութիւնները պատերազմին վերջ տալու համար միջամտած եւ Օսմն. պետութեան իբր մակեդոնիոյ սահման Սիսիա Այնոս ուղիղ գիծը բնդունելու համար յուշագիր մը տուած էին:

Վարչապետ Քեամիլ փաշա, այս յուշագրին դրական պատասխան մը կարենալ տալու համար բազմաւորական պալատին մէջ պետական երեւելեաց ժողով մը գումարած եւ ասոր տուած որոշումէն փաշայերուած եւ նոյն օրը ցոյց տուած սահմանագծին բնդունուած բլալը տեղեկացնել որոշուած եւ նախարարաց խորհուրդը ասոր համար գումարուած էր: Իթիհատ եւ Քերագգը կուսակցութիւնը այս խնդրէն տեղեկ էր. անա էնվէր այս պատասխանագրին ստորագրուած ըլլալը կարծելով զայն պահանջած էր:

չէր կրնար ըմբռնել թէ ասանկ գեղատեսիլ մարդու մը մօտ այս աստիճան վայրենի փառասիրութիւն ի՞նչպէս կը գտնուի. ասով հանդերձ իբր պատասխան լաւ, գրեմ կրցած էր ըսել. երկու կողմերն ալ ժամանակ մը լռեցին, Քեամիլ փաշա դողդոջուն հրաժարականը գրած և էնվէրին տուած էր. էնվէր հրաժարականը ուշի սուշով կարգացած և յարմար գտնելով գրպանած և հոն խոնուող ամբոխին մէջ մտած և առտուրնէ ի վեր վարչապետական յարկաբաժնին գաղտնի հսկողութեան դրկուած ոստիկանական քննիչ նշանաւոր հրեայ Սամուէլ էֆինտիին դառնալով.

էնվէր. — Այս յարկաբաժնին հսկողութեան պաշտօնը քեզի՛ յանձնուած է.

Սամուէլ. — Այո՛ տէր իմ, այս առտուրնէ ի վեր. հրաման մը ունի՞ք:

էնվէր. — Ես հիմա կը մեկնիմ, մինչեւ վերադարձս ոչ ոք ասկէ դուրս պիտի ելլայ, և թող չ'պիտի տաս. որ ուէ գրութիւն անհետաձգուի, հրամանիդ անսաստողները տեղն ու տեղը կը գնդակահարես:

Սամուէլ. — հրամանը Ձերն է տէր իմ, (ձեռքով Քեամիլ փաշան ցոյց տալով) այս ծերուկին, ալ այնպէս պիտի վարո՛ւիմ:

էնվէր. առանց Սամուէլ էֆէնտիին պատասխանելու առած քալած էր. որովհետեւ Բ. դռան մէջ իր պաշտօնը լրացած էր. դռան առջեւ սպասող ինքնաշարժին նայելով վարիչին Օ'ն դէպի

Թագաւորական պալատ և տրագ հրամանը տուած էր:

Այդ օր Քեամիլ փաշան այցելող և այս դէպքին բերումով մինչեւ կէս գիշեր պաշարուածներուն մէջ կը գտնուէին նաև Անատօլուի Երկաթուղիգծի ընդհ. տնօրէն պր. Ռօպէր:

Էնվէր ժամը 4.30ին Թագաւորական պալատ հասած է Ա. Քարտուղար Ծուատ ընկերակցութեամբ Սուլթան Մուհամմէտ Րէշատ Խան Ե.ին ներկայանալով ըսած էր:

Ո՛վ Արքա. պատերազմին ստացած աննպաստ փողերը ծանօթ են Ձեր վեհափառութեան, Քեամիլ և Նազըմ փաշաներու անձին հանդէպ ազգին վստահութիւնը խախտած է և անոնց դաւաճանութիւնը փաստուած. այսօր Բ. դռան առջեւ կատարուած ցոյցի միջոցին Նազըմ փաշա սպաննուեցաւ և Քեամիլ փաշան հրաժարեցաւ, ինձ պաշտօն տրուած է խնդիրը Ձեր վեհափառութեան տեղեկացնել և Քեամիլ փաշայի հրաժարականը ներկայացնելով խնդիրը, որ բարեհաճիք նախկին պատերազմական նախարար Մահմուտ Շէվքէթ փաշային Մարաշախտի աստիճան շնորհել և նոր դահլիճը կազմելու պաշտօնը անոր տալ:

Սուլթան Մուհամմէտ Րէշատ ժպտելով ըսած էր. գոհ մնացի, շատ գոհ մնացի.

Էնվէր Ա. քարտուղար Ծուատ պէյին դառնալով Մեր Թագաւոր Տէրը, նախկին պատերազմական նախարար Մահմուտ Շէվքէթ փաշային մարաշախտի աստիճան շնորհելով անոր նոր դահ-

լիճը կազմելու պաշտօնը տուաւ. օ՛ն անմիջապէս
այս մասին ըստ օրինի տրուելիք հրամանագիրը
զրէ և տուր:

Ա. Քարտուղարը շուարուն թագաւորին կը
նայէր և հրամանի կ'սպասէր. դայն տեսնող էն-
վէր կըկին թագաւորին ուղղելով ըսաւ:

— Տէր թագաւոր. կը կարծեմ որ Ա. Քար-
տուղարը պաշտօնագիրը գրելու և ինձ յանձնե-
լու համար Ձեր բարձր հրամանին կ'սպասէ:

Սուլթան Քէշատ. — Շատ լաւ, թող գրեն և
մինչեւ որ պատրաստեն հաճեցէք ինձ հետ միւս
սենեակը գալ, թէյը միասին առնենք չըլլ'ար.
ես սահմանադրութեան Ա. թագաւորն եմ և
սահմանադրասէր, նուիրական կուսակցութեան
բոլոր փափաքները կատարելով զո՛հ կը մնամ
ըսած էր:

Յաջորդ օրը Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի
դահլիճը կազմուած էր հետեւեալ անձնաւորու-
թիւններէ, թալաթ նոյն գիշերը Վարչապետա-
կան տեղակալ անուհով երկիրը իր ինքնակոչ
կառավարութեան տակ առած էր:

Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի դահլիճին կազմը
Վարչապետ և պատերամական նախարար Մահ-
մուտ Շէվքէթ փաշա. Շէյխ Իւլ Իսլամ՝ Մուսա
Քեադիմ էֆէնաի. Արտաքին Մուխթար պէյ,
ներքին՝ մինչեւ էտիրնէյի կուսակալ Հաճի Ատիլ
պէյի ժամանումը, փոխանորդարար թալաթ պէյ
ժերակոյտի նախագահ՝ Սաիա Հալիմ փաշա. ելեւ-

մտական՝ Մէնէմէնտի Րիֆաթ պէյ, Փոսթ և հե-
ռագրական՝ Թալաթ պէյ. Էվզաֆ՝ Խայրի էֆէնտի,
դատական՝ Իպրահիմ պէյ. ծովային՝ Չիւրիւք
Սուլու Մահմուտ փաշա, կրթական՝ Շիւքրի պէյ:

* * *

Բ. դռան դէպքը, նորակազմ «Հիւրրիյէթ և
Իթիլաֆ» կուսակցութիւնը բուն կերպով ցըն-
ցած և ղեկավարներուն մէջ նորածագ սերտակ-
ցութիւնը խանգարած էր. նորագիրներ կը հրա-
ժարէին. պատիւի և դիրքի սիրահարներ կը սա-
կարկէին. վերջապէս այս կուսակցութիւնն ալ
նախապէս կազմուած և յետոյ լուծուած «Ահրար»
և «Էհալի» կուսակցութիւններու նման. իր կազ-
մակերպութիւնը չի լրացուցած, երեք մասի բաժ-
նուած էր.

1 Իշխան Սապահէտտինի կուսակիցներ:

2 Քեամիլ փաշայի և որդւոյն Սաիտ փա-
շայի կուսակիցներ:

3 Հիւրրիյէթ և Իթիլաֆի կուսակից հօճաներ:
Ասոնցմէ Իշխան Սապահէտտինի կուսակիցները
ապակեդրոնացման. Քեամիլ և իր որդւոյն Սաիտ
փաշայի կուսակիցները պահպանողականի, իսկ
հօճաներու կուսակիցները՝ Անգլի. վարչաձեւին
յար և նման տեսակ մը ինքնավարութեան կող-
մակից էին:

Այս բաժանումը ընդդիմադրութիւնը աստի-
ճան մ'ալ տկարացուցած, ղեկավարները իրարու
դէմ լարած և նախանձը ու փառասիրութիւնը

աւելնալով կուսակցութիւնը գահագան ձեւեր
առած և չէր կրցած յառաջգիմել:

Բ. դռան դէպքը և Նազըմ փաշայի և Թիկ-
նապահներուն սպաննութիւնը, ընդդիմադիր երի-
տասարդութիւնը փոխ-վրէժի մղած էր:

Կուսակցութեան այս երիտասարդութիւնը,
պառակտող պարագլուխները առ ոչինչ համարե-
լով, իրենք իրենց մէջ խմբակցութիւն մը կազ-
մած և իրենց պետերէն գաղտնի ճողովներ գու-
մարելով Իթթիհատ և Թէրագղըի պետերէն վրէժ
լուծելու ձեւը կը խորհրդակցէին:

Ասոնց տուած որոշումները պարզապէս Իթ-
թիհատ Թէրագղըն կեղծել էր. ասոնք ալ պար-
զապէս Վարչապետ և պատերազմական նախարար
Մահմուտ Շէվքէթ փաշան սպաննել, ոստիկանա-
կան և կառավարչական շէնքը ձեռք անցնել և
նոյն ժամուն ու վայրկեանին Բ. գուռը գրաւե-
լով նախարարները հսկողութեան տակ առնել, և
Քեամիլ փաշայի անդամակցութեամբ նոր զահլիճը
կազմելու պաշտօնը Իշխան Սապահէտտինի յանձ-
նելու համար Թագաւորին հաւանութիւնը ստա-
նալ էր:

Փափաքուած և գործադրութիւնը որոշուած
այս ծրագիրը կարեւոր էր և ասոր գործադրու-
թիւնը իրենց միջոցներով անհնար. մեծ զգու-
շութիւնը, ոյժ, կազմակերպութիւն և դրամ սլէտք
էր, ասոնք իրենց փափաքը գոհացնելու համար
հարկ եղած միջոցներու վրայ չէին կրցած խորհիլ

և կշռել, երիտասարդական տաքարիւնութիւնը կարծել տուած էր, որ ամէն բան զիւրութեամբ կը գործադրուի:

Երիտասարդութեան այս որոշումէն պետե-
րէն ոմանք անուղղակի կերպով տեղեակ էին,
սակայն անտեղեակ ձեւանալով և անյաջողու-
թեան պարագան նկատի ունենալով միայն գագ-
տնի աշխատանք կը տանէին և միայն հակառա-
կը և կամ անյաջողութեան պարագային պատուա-
խանատու չի նկատուելու համար անտարբերու-
թիւն ցոյց կուտային:

Երիտասարդութեան մէջ գծուած գործադ-
րութեան առաջին քայլին իսկ գժուարութիւնը
զլուխ ցցած էր Մահմուտ Շէվքէթ փաշան սպան-
նելու, ոստիկանական տնօրէնութիւնն ու կա-
ռավարչատունը գրաւելու, Բ. դուռ յարձակե-
լով նախարարաց խորհուրդը հսկողութեան տակ
առնելու վերջապէս նոր դահլիճի կազմութիւնը
Իշխան Սապահէտտինին յանձնելու համար թա-
գաւորը ստիպելու անձեր պէտք էին և անմիջա-
կան ծախքերու համար ալ հարկ եղած դրամը
չէին կրցած հայթայթել:

Այս երիտասարդներուն մէջ բուն վիճաբա-
նութիւնը կը շարունակուէր. վերջապէս այս փոքր
խմբակցութիւնը երեք գործադիր յանձնախում-
բերու բաժնուած էր. ասոնցմէ առաջինը Մահ-
մուտ Շէվքէթ փաշայի սպանութեան, երկրորդ
ոստիկանատունը և կառավարչատունը գրաւելու,

իսկ երբորդը Բ. դուռը գրաւելով նոր գահլիճի կազմութեան գործը ստանձնած էր. միայն այս երեք գործուղիք յանձնախումբերը ղեկավարելու և գործի մղելու, ասոնց մէջ յարարերութեան կապ պահելու համար կեդրոնական մարմին մը և կամ անձ մը նշանակել մտայնուած էր:

Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպաննութիւնը ստանձնող յանձնախումբը, թէև անձարակ, իր պարտականութիւնը կատարելու մէջ յաջողած, սակայն միւս երկու յանձնախումբերը չ'էին կրցած իսկ շարժիլ. և Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպանութենէն ակնկալուած բարիքը՝ շարիքի փոխուեցաւ: Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպաննութիւնը և ձեռք առնուած միջոցները հոս ամփոփ կերպով նկարագրել անօգուտ չ'ըլլար կը կարծեմ:

* *

1913 Յունիս 10ի առաւօտեան ժամը 11ին Պայագլիտի կողմերը, Թրամվայի ճամբուն վրայ Տինի Պիւթիւն կեսարացի Մըսթաֆա փաշայի ապարանքին առջեւ ինքնաշարժ մը հասած էր. սոյն ինքնաշարժէն երկու հոգի դուրս ելած և Թրամվայի գծէն գէպի Պայագլիտ և Փարմազ Գափու դառնալիք անկիւնը եկած և հոն կանգ առած էին, ու այնտեղէն պատերազմական նախարարութեան մուտքը կը լրտեսէին: Ասոնցմէ մէկը կաղ ըլլալով շղագրգիռ ընկերոջը բաներ մը կը խօսէր և ընկերոջը գրգռութիւնը կ'աւելնար:

Օթոմոպիլը կեցած էր, վարիչը և օգնականը

ինքզինքնին իբր թէ օթօյին աւրուած մասին քննութեամբ զբաղած ցոյց տալով ուշադրութիւն չի գրաւելու կ'աշխատէին և այսպէսով իրենց ընկերներուն վերադարձին կ'սպասէին:

Իրաց այս վիճակին մէջ պատերազմական նախարարութեան դռնէն բաց և գեղեցիկ օթօ մը ելլելով դէպի ասոնց կողմը կը սուրար, լրտեսներէն կաղը իր ընկերոջ՝

— Հասա՛ն, ահա կուգան, սթափէ և պատրաստ եղիր պարտականութիւնդ կատարելու:

Հրամանը տուած և գրպանէն ատրճանակը հանելով ձեռքին մէջ պատրաստ բռնած էր, ճիշտ այս վայրկեանին ինքնաշարժը իրենց մօտեցաւ և անկիւնը դառնալու համար արագութիւնը դանդաղեցուցած էր, կաղը իր ընկերոջ Օ՛ն Հասա՛ն ըսելով ինքը օթօյին վրայ խոյացած և ձախ ձեռքով բռնելով, աջով օթօյին մէջ գտնուողներուն վրայ կրակել սկսած էր:

Սոյն օթօյին մէջ կը գտնուէին Վարչապետ և պատերազմական նախարար Մահմուտ Շէվքէթ փաշան ու թիկնապահներէն Շէրէֆ եւ Իպրահիմ պէյերը:

Կաղին արձակած գնդակները պարապի չ'էին անցած. Մահմուտ Շէվքէթ փաշան ու իր թիկնապահը Իպրահիմ պէյ երկուքն ալ արիւնլուայ վիճակի մէջ էին. Շէրէֆ պէյն ու վարիչը օթօյին միւս կողմէն դուրս նետուած, կաղին յարձակումներէն զերծ մնացած էին, և Պայագիտի հրա-

պարակր վագելով օգնութիւն, ոճիր կայ-կը պո-
ռային. կաղին ընկերը Հասան, անոր օթօյին
վրայ խոյանալուն սլէս վագն ի վագ օթօյին քով
եկած եւ շփոթած վարիչին ըսած էր. Ապտիւլրահ-
մա՛ն, Թէվֆիգը զարնուեցաւ, վայրկեան մը իսկ
կորսնցնելու ժամանակ չկայ: փախչինք օգնական
վարիչի պաշտօնը կատարող Ապտիւլրահման Հա-
սանի խօսքերուն հաւատ ընծայած եւ առանց
իրականութիւնը ստուգելու Հասանը օթօյին մէջ
առած, վերջին արագութեամբ Ազսէրայի սւղղու-
թիւնը բռնած եւ անհետացած էր:

Կաղ Թէվֆիգ, իր պարտականութիւնը յաջո-
ղապէս կատարած. Մահմուտ Շէվքէթ փաշան
սպաննած եւ երբ Հասանը իրքով չէր գտած, կուրծ-
քը քերելով օթօյին՝ ընկերներուն գտնուած վայ-
րը եկած և սակայն անոնցմէ և ոչ մէկուն հետ-
քը գտած էր:

Այս յեղափոխականը թէև իր խոստումը
յարգած ստանձնած պարտականութիւնը մեծ
համարձակութեամբ լրացուցած էր. սակայն իր
ընկերներուն վախկոտութենէն աւանձին ձգուած
և պատրաստուած փախուստի միջոցներէն զըր-
կուած էր:

Կաղը պահ մը շուարած էր, ոստիկանական
պաշտօնեաներ զէպքին վայրը գալ սկսած էին
ասոնք տեսնելուն իր ոտքերուն կարողութեան
ներած չափով սկսած էր Տինի Պիւթիւն Մըսթա-
մա փաշայի ապարանքէն վար զէպի Գուլմ Գա-

փու փախչիլ, սատիկաններ զինք տեսած և փախուստէն կասկածելով զայն կը հետապնդէին:

Այս վտանգաւոր պահուն կաղը անկիւնադարձ մը հասած և հոն Մէտրէսէյի (Իսլամական կրօնական վարժարան) մը հանգիպած ու հոն կենալով լայն շունջ մը առած և շփոթութիւնը փարատած էր, անմիջապէս հնար մը խորհած ու Մէտրէսէյէն ներս մտնելով առանձնասենեակ մը մտած ու զէնքը հոն գտնուող դարակի մը մէջ պահած ու կանգ առած էր:

Սատիկանները հասած էին, անկիւնադարձէն վերջ կաղը չէին տեսած ու հոնկէ անցնող պատակնոջ մը հարցուցին և անկէ կաղին Մէտրէսէյէն ներս մտնելը տեղեկացան:

Սատիկանները Մէտրէսէյէն ներս մտնելով առանձնասենեակին առջեւ եկած էին և հասկնալով որ կաղը հոն կը գտնուի, անոր ձայն տրուած, կաղը առանձնասենեակէն դուրս գալով սատիկաններուն ներկայացած էր. սատիկաններէն մէկը կաղին՝

— Զէնքդ յանձնէ՛,

ըսած էր. կաղը խնդալով և շփոթութեան ոչ մէկ հետք ցոյց տալով,

— Ի՞նչ զէնք կ'ուզէք, ես զէնքի հետ ի՞նչ գործ ունիմ:

Սատիկանը. — Այդ պարագային ինչո՞ւ Պայազիտէն մինչեւ հոս կը փախչէի:

Թէվֆիգ. — Հեռու ձենէ փորհարութիւն ու.

նիմ և նեղն էի:

Ոստիկանները կաղին վրան գլուխը խուզարկեցին և կասկածելի բան մը չի կրցան գտնել և անոր պահած պաղարիւնութենէն չի կրցան ալ կասկածիլ, բայց այսչափ հետապնդումէն վերջ ձեռնունայն ոստիկանատուն վերադառնալը ամօթ սեպելով, Թէվֆիգը, հակառակ աղաչանքներուն միասին տարած էին:

* *

Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի այս ձեւով սպանութիւնը Իթթիհատ Թէրազգըի ղեկավարներուն վախ ազդած էր. և մինչ խնդրոյն պարզուելը՝ ընդհ. կեդրոնին մէջ գումարուելու չէին համարձակած. Ճավիտի Ճըղալ օղլուի բնակարանը հաւաքուելով այնտեղէն Թէլէֆօնով կառավարչին և Ոստիկանական տնօրէնին քննութիւններուն կը հսկէին:

Իթթիհատ-Թէրազգըի ղեկավարները, ընդդիմադիրներէն վախ չ'ունէին, միայն պատերազմական կացութեան աննպաստ ընթացք մը առնելուն հետեւանքով կը վախնային որ բանակը իրենց դէմ շարժէր. մանաւանդ որ մամաձայն դէպքի մասին իրենց ստացած տեղեկութեան. Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպաննիչները, ինքնաշարժով Չաթալճաի ուղղութիւնը բռնած և դէպի բանակատեղի փախած էին:

Ափսո՛ս, որ Թօփալ Թէվֆիքի ձերբակալուելը ու Շէրէֆ պէյի կողմէ ճանչցուելը կէս

դիշերուան մօտ մահափորձը և անոր կազմակերպութիւնը պարզած էր:

Մահափորձը ոչ թէ բանակայիններուն, այն ընդդիմադիրներու կողմէ կատարուած ըլլալը ստուգուած և իթթիհատի պարագլուխներուն երկիւղը փարատած էր: և ընդդիմադիրները ճշգմելու առիթ տուած էր:

Պօլսոյ կառավարիչն ու Ռստիկանութեան Տնօրէնը ընդհ. կեդրոնէն հասած հրահանգին վրայ Պօլսոյ բոլոր ընդդիմադիրները ձերբակալել սկսած էին:

Ասով հանդերձ երիտասարդներու գործադիր յանձնախումբի անդամներէն և ոչ մէկը ձերբակալուած էր. երեք օր վերջ անոնցմէ մէկը պատահամբ ձերբակալուած և անկէ իրենց թագրատոցը տեղեկացած էին:

Ասոնք Ռերա «Փիրէ Մուհամմէտ» փողոցին մէջ Անգլիացի կնոջ մը յարկաբաժնին մէջ պահուրտած էին:

Այս յարկաբաժինը ռստիկան և ռստիկան դինսուորներու կողմէն պաշարուելով դուռը բանալ տալի՛ ուղէին պաշարուածները խնդիրը հասկնալով գէնքի դիմած էին:

Յարկաբաժնին դռնէն առաջին մտնել համարձակող սպան՝ Ամասիացի Հիլմին սպաննած և անոր յաջորդող ռստիկանական քննիչ նշանաւոր հրեայ Սամուէլը ոտքէն վիրաւորած և կրկին դուռը գոցել յաջողած էին:

Երկու կողմէն կը կրակէին, ոստիկան-զին-
ուորներ Գնդակ կը տեղեկացնէին, պաշարուած-
ներն ալ կը փոխադարձէին, բայց 6-7 հոգինոց
պաշարուած ոյժ մը. կառավարութեան գերա-
զանց ոյժին դէմ մինչեւ ե՛րբ պիտի կրնար դի-
մադրել:

Ոստիկան զինուորներէն մաս մը դրացի-
ներուն տանիքէն այս յարկը անցնելով պաշար-
ուածները վերէն վարէն երկու կրակի մէջ առած
և զանոնք անձնատուր ըլլալու ստիպած էին:

Պաշարուածները եօթը հոգի էին, ասոնցմէ
մէկը փախչելու առիթ գտած և մնացեալ վեց
հոգին ձերբակալուելով Պօլսոյ կառավարչատունը
բերուած ու բանտարկուած էին:

Այս երկրորդ դէպքն ալ Մահմուտ Շէվքէթ
փաշայի սպանութեան դէպքին վրայ գալով Ընդ-
դիմադիրները շատ փափուկ ու նեղ կացութեան
մը մատնուած էին. փախուստ տուողներ օձիք-
ներն ազատած. մնացածները ձերբակալուած ու
խոշտանգուած էին:

Պատերազմական Ատեանը խնդիրը ձեռք առ-
նելով քանի մը օրուան մէջ քննութիւնները
վերջացուցած և վճիռը տուած էր. միղապարտ
կամ անմեղ, ի ներկայութեան ի բացակայութեան
24 հոգի մահուան դատապարտուած էր:

Ձերբակալուածներէն 24 հոգի, որոնց շարքին
նաև Տամատ Սալէհ Սայրէտտին փաշա, միւսնոյն
օրը Պայազիտի հրապարակին վրայ կախադան

հանուած էին:

Տամատ Սալէհ փաշայէն զատ կախաղան հանուածներուն մէջ կը գտնուէին քաղաքական բաժնի պետ Մուհիպ, գնդապետ Ֆուատ, Թօփալ Թէվֆիգ. ծովային սպաներէն Շէվքի, Մուհամմէտ Ալի. ոստիկան սպայ Քէմալ. Ապտուլլահ Սաֆա. և Չէրքէզ Բեազիմ պէյերը:

Ի բացակայութեան դատապարտուածներու շարքին մէջ կը գտնուէին Իշխան Սապահէտօին Խօճա Մըսթաֆա Սապրի էֆէնտի, գնդապետ Սատրգ պէյ. Տեղեկալ Չէքի պէյ, Շէրիֆ փաշա ու Տիկինը Իշխանուհի էմինէ Հալիմ:

Ասոնցմէ զատ ձերբակալուած ընդդիմագիրներէն 650 հոգի առաջին կառուանով և Վահրը ձէտիտո նաւով և յաջորդաբար նոյնչափ ալ Սինօպ աքսորուած էին, ասոնց մէջ կը գտնուէր հրապարակագիր և ներկայիս Անգլիոյ դեսպան Ահմէտ Ֆէրիտ պէյ, Րէֆիգ Խալիտ պէյ, Րաֆի Ճէվատ պէյ. Փէնլիվան Գատրի պէյ և Հիլմի էֆէնտի:

Վերջապէս այս դէպքը և անոր հետեւանքները երկրին մէջ Իթթիհատ և Թէրազգըի դէմ խօսելու լեզու չէր ձգած: Վերջապէս հայրենիքին վրայ ինքնիշխան մնացող Իթթիհատ և Թէրազգըն, նախապէս նկարագրուածին պէս. Օսմն. պետութիւնը Գերմանիոյ հաշուոյն ընդհ. պատերազմի մղած էր:

Օսմն. կառավարութիւնը բառին բուն նշա-

նակութեամբ Գերմաններու ազգեցութեան են-
թարկուած էր: Գերմանները բոլոր քննադատու-
թիւն և բողոքներէ զ'երծ մեծագոյն շահեր ապա-
հովելու համար իր նստաշրջանին մէջ գտնուող
Երեսփ. ժողովը արձակել և նոր նստաշրջանին
բացումն ալ մէկ ամիս յետաձգել տայու յաջո-
ղած և այս առիթէն օգտուելով նախապէս նկա-
րագրուած կատարուած իրողութեան վրայ Սուլ-
թան Մուհամմէտ Րիշատ Պան Ե.ին. նախ պատե-
րագմը և ապա Ճիհատը (Ս. պատերագմ) յայտա-
բարել տուած էին:

Եթէ Երեսփ. ժողովը կ'արձակուէր, կառա-
վարութիւնը տակաւին չ'ստորագրուած Գերման
թիւրք զինակցութիւնը առանց Երեսփ. ժողովի
վաւերացման չ'պիտի կրնար ստորագրել և Գեր-
մանները պիտի ստիպուէին առաւելագոյն գո-
հողութիւններ ստանձնել, սակայն Երեսփ. ժողո-
վին արձակումը և նոր նստաշրջանին մէմ ամսով
յետաձգումը Գերմանները այս գոհողութիւններէն
փրկած և առիթ տուած էր որ իրենց պահանջ-
ները դիւրութեամբ ձեռք բերէին:

Կ. Պօլսոյ նաւահանգիստը ապաստանող «Կօ-
պէն» և «Պրէսլաւ» զրահաւորներուն, նոյնիսկ
զնման ձեւով, պիտութեան իւրացուիլը, անոր
զինուորական կազմին Օսմն. կառավարութեան
Քատրին մէջ ընդունուիլը կրկին Երեսփ. ժողո-
վին հաւանութեան պիտի ենթարկուէր, մասնա-
ւորապէս Սեւ ծովու մէջ Ռուսական նաւատոր-

մին վրոյ կատարուած յարձակումէն և Օտեսայի
ումբակոծումէն յառաջացած կացութենէն Երեսփ.
ժողովը տեղեակ պահել և պատերազմի յայտարար-
ութեան համար անոր համամտութիւնն առնել
հարկ պիտի ըլլար. դէթ Ս. պատերազմի յայտարար-
ութիւնը թերեւս անկարելի պիտի դառնար.
Որչափ որ ալ Երեսփ. ժողովը Սալիֆայութեան
կրօնական իրաւասութիւններուն ուղղակի միջա-
մտելու իրաւունքէն զուրկ եղած ըլլայ ամէն պարազայի
տակ, իսլամ կրօնապետներու հետ խորհրդակցիլ
պէտք ըլլալուն. դէթ այս ձեւով Երեսփ.
ժողովը խնդրէն տեղեակ պիտի ըլլար:

Ահաւասիկ այս և ոտոր նման խորհրդա-
ծութիւններու վրայ, Գերմանները մինչեւ գործը
իրենց ուզածին պէս լրացնելու Երեսփ. ժողովը
արձակել և նոր նստաշրջանը մէկ ամսով
յետաձգել տալու և երեսփոխանները կատարուած
իրողութեան մը առջեւ դնելու աշխատած և
յաջողած էին:

*

* * *

Յայտարարուած Ս. պատերազմը սպասուած
ազդեցութիւնը չէր կրցած ցոյց տալ, իրականին
մէջ կրօնական օրէնքներու տրամագրութեանց
վրայ չ'հիմնուելով յայտարարուած այս Ս. պատերազմը,
իր ազդեցութիւնը չունենալէ զատ միլիօնաւոր իսլամ
հպատակ ունեցող մեծ տէրութիւնները Օսմանեան
պետութեան դէմ լարած էր Օսմ. Յեղփ.

Մեր տէրութիւնները խորհելով թէ Օսմն. գահը միւսոյն ժամանակ խալիֆայութիւն ունի և յայտարարուած Ս. պատերազմը կրնար յառաջիկային անդրադարձումներ ունենալ, սկսած էին կանխարգելիչ միջոցներու դիմել:

Սուլթան Մուհամմէտ Րէշատ Խան Ե. Իթ. թիհատ և Թէրազզըի անդամներէն ըլլալով, Շէյխ Իւլ-Իսլամ Խայրի էֆէնտիին ստորագրած կոչին վրայ Ս. պատերազմը յայտարարել բռնադատուած էր:

Եավուզ Սուլթան Սէլիմի ժամանակէն ի վեր Օսմն. գահուն տրուած Խալիֆայութեան հանգամանքը, գոց տուփի մը մէջ գոյութիւնը և ազդեցութիւնը չփորձուած ռումբի մը նման ձեռքերկարելը վտանգաւոր նկատուած ոյժ մըն էր. ամէն մարդ, նոյնիսկ Եւրոպական տէրութիւնները, ասոր ոյժը և ազդեցութեան շրջանակը որոշելու անկարող գտնուած էին:

Յայտարարուած Ս. պատերազմը կրօնական օրէնքներու տրամադրութիւն չունենալուն, չէր կրցած իր ազդեցութիւնը ունենալ ոչ միայն իսլամական շրջանակներու, այլ և թուրքիոյ մէջ անգամ լաւ ընդունելութիւն չէր գտած:

Սուլթան Մուհամմէտ Րէշատ Խան Ե. ինչ յայտարարել տուած Ս. պատերազմը կրօնական օրէնքներու բոլորովին հակառակ էր. Խալիֆան քանի մը քրիստոնեայ պետութիւններու դէմ Ս. պատերազմ յայտարարելով, ուրիշ քոյնի մը քրիս-

տանեայ պետութիւններու հետ զինակցած, իսլամական աշխարհը այս զինակիցներուն հաշուոյն և շահուն ոտքի հանել ուզած էր:

Ս. պատերազմը կը յայտարարուի այն ժամանակ երբ իսլամութեան վտանգ մը կ'օպառնայ կրօնքի դէմ հալածանք մը կ'ըլլայ, և անոր պաշտպանութեան համար ամբողջ իսլամութեան ոտքի կանգնելէն ուրիշ ճար չ'մնար, մինչդեռ յայտարարուած այս Ս. պատերազմը սոյն հիմունքներուն և ոչ մէկուն կը պատշաճէ. միայն Գերմանիոյ հաշուոյն իսլամական աշխարհը շարժման մէջ դնել էր:

Սուլթան Մուհամմէտ Րէշատ Խան Ե. բընաւորութեամբ հեզ մէկն էր. և ոչ մէկը ցացրնել կ'ուզէր և չէր մերժեր. աւելին իթթիհատ և Թէրազզըի ազդեցութեան և հեղինակութեան ենթակայ ըլլալով իր կամքին չէր կրցած տիրանալ. բոլոր այս անցուդարձերն իթթիհատ և Թէրազզըի ղեկավարները իրենց անձնական շահն ու փառքին ի խնդիր Գերմանիոյ հաշուոյն կը վարէին:

Այսօր պատմութեան անցած Օսմն. Գահակալները, պէտք է խոստովանել՝ որ Եգիպտոսի իշխան և Սուլթաններու ձեռքին մէջ խաղալիք դարձած Խալիֆայութեան կեանք տալով չորս տարի շարունակ պատուով պահելու հոգ տարած էին իսլամական աշխարհին յենուլ պարտք համարած էին. Օսմն. խալիֆաներուն իսլամական աշխարհին մատուցած ծառայութիւնները մեծ և

անուրանալի են. Բաշխտներուն յաջորդող Ապա-
պասիները. խալիֆայութիւնը Օսմն. գահակալ-
ներու շափ շէին կրցած պահպանել, այս ճշմար-
տութիւնը ուրանալ կարելի չէ. պատմութիւնը
ասոր վկան է:

Վերջապէս Օսմն. կառավարութիւնը Գերմա-
նիոյ ճնշումին տակ պատերազմի մանելէ և ճա-
կատներու վրայ ընդհատումը սկսելէ վերջ Երեսփ-
ժողովը նիստի հրաւիրուեցաւ:

14. Դեկտ. 1914ին բացուող այս նստին,
յանուն թագաւորին Ա. Քարտուղար Ֆուատ պէ-
յի կողմէն կարդացուած բացման ճառը և ժողո-
վին տուած պատասխանը կացութիւնը շատ յատակ
կերպով պատկերացնելուն նոյնութեամբ կ'ար-
ձանագրենք:

Յանուն թագաւորին կարդացուած բացման
ճառը

Յարգելի ծերակուտական և երեսփոխաններ
Գ.րդ ընտրութեամբ անցեալ Նոյմ.ին սկիզ-
բին գումարուելիք Ազգ. ժողովին ամիս մը յե-
տաձգումէն յետոյ, առաջին նստաշրջանը բանալ
յաջողելու համար Ալլահին փառք կը մատուցա-
նեմ և Ձեզ բարի գալուստ կը մաղթեմ:

Պետութեանց հետ մեր յարաբերութիւննե-
րուն յաճախակի յուր ազգեցութիւն տուող առ-
կախ խնդիրները լուծելով, արտաքին հող և գրժ-
ուարութիւններու ծագումը փարատելով, մեր
ներքին բարեկարգութեան և յառուջղիմութեան

նուիրուիլ և այսպէսով Պալքանեան պատերազմին
յառաջացուցած շարիքները դարմանելու ձգտած
ժամանակնիս. Եւրոպայի մէջ ընդհանուր խաղա-
ղութիւնը լայն կերպով խախտեցաւ. այս խառ-
նակ վիճակին մէջ մեր քաղաքական շահերու
պաշտպանութիւնը ամէն բանէ վեր դասելով,
հրամայեցի որ չէզոքութիւն յայտարարելով հան-
դերձ մեր ցամաքային և ծովային ուժերը զին-
եալ վիճակի մէջ գրուին:

Երբ մեր կառավարութիւնը որոշած զինեալ
չէզոքութիւնը պահել վժռած էր, Սեւ ծովու մէջ
մեր տորմիդը Ռուսական տորմիդէն յարձակման
ենթարկուած և Ռուսիա, Անգլիա և Ֆրանսա մեր
սահմաններուն վրայ զինուոր ու զրահաւորներ
գրկելով գործնականապէս թշնամութեան սկսած
ըլլանուն, Աստուծոյ մեծութեամբ և Մարգարէին
բարեխօսութեան ապաւինելով յիշեալ տէրու-
թեանց դէմ պատերազմ յայտարարած և սահմանի
բանակներուն շարժման հրաման տուած եմ:

Ռուսիոյ, Ֆրանսայի և Անգլիոյ սկիզբէն ի
վեր իսլամական աշխարհի դէմ ի գործ դրած
բնաջնջման քաղաքականութիւնը դէնքի ոյժով
բառնալ մեր կրօնական պարտականութիւնը նկա-
տելով յայտարարուած կոչին համաձայն ամբողջ
իսլամութեան ասոնց և անոնց օժանդակ պեաու-
թիւններու դէմ Ս. պատերազմի հրաւիրեցի:

Բանակներու սահմաններու վրայ և տորմի-
դիս Սեւ ծովու մէջ ցոյց տուած քաջագործու-

Թիւնը մեր պատմութեան ամենէն փայլուն մէկ էջը պիտի գրաւէ: Ընդհանուր գորաշարժի հրամանիս հանդէպ համակերպութիւնը և զինուորական պիտոյքներու հայթայթման ընթացքին տարուած գերմարդկային աշխատանքը. Ազգէն՝ հայրենիքի պաշտպանութեան համար անձնագոհութիւնը, անոր ճշմարիտ հայրենասիրութիւնը փաստած և այս ճշմարիտ հայրենասիրութիւնը մէկ կողմէ խորապէս Կնահատուած է:

Կը յուսամ որ Ազգային ժողովն ալ այս մասին միութեան նոյն փաստերը պիտի տայ և կ'ըստպասեմ որ պատերազմական պիւտճէն և այլ խընդիրները շուտով քննուին ու վաւերացուին:

Վստահ եմ, որ մեր մեծ զինակիցներուն Գերմանիոյ Աւստրիա և Հունգարիոյ բանակներուն մեր հասարակաց թշնամիներուն դէմ Եւրոպայի մէջ տարած յաջորդական յաղթանակներուն վրայ պիտի աւելնան նաև մեր ցամաքային ու ծովային ուժերու և թշնամի տէրութեանց դէմ Ս. պատերազմի հրաւիրուող իսլամ պատերազմիկներուն փայլուն յաղթանակները Ասիոյ և Ափրիկէի մէջ, և անկէ վերջ իրաւունքի և արդարութեան համար զէնք բարձրացնող մեր կառավարութեան և աշխարհի շորս ծագերուն մէջ գտնուած իսլամներուն համար փայլուն տպագայ մը պիտի ապահուի:

Մեր կառավարութեան ժամանակին օտարներու տուած առանձնաշնորհումները իրենց ձեւը և նպատակը փոխելով մեր թագաւորական իրաւա-

սութիւնները կաշկանդած և վտանգաւոր հանգամանք մը առած էին, ուրեմն միջազգային և ոչ մէկ օրէնքներու յամարող և Գաբիթիւլասիօն յորջորջուող այս օտարականներու առանձնաշնորհումները շնջել հրամայած, և ինչպէս ուրիշ օտար երկիրներու, իմ երկրիս մէջ ալ օտարներ և ասոնց վերաբերեալ խնդիրներու միջազգային օրէնքներու համաձայն լուծելու ձեւը յարմար տեսած եմ:

Գոհութեամբ կը յայտարարեմ, որ ընդհ. պատերազմի չմասնակցող մեծ ու փոքր տերութիւններու, մասնաւորապէս մեր դրացի Պուլկարիոյ հետ մեր քաղաքական յարաբերութիւնները ըստ առաջնոյն անկեղծ են և բարեկամական:

Կը խնդրեմ, որ Ձեր պետութեան և հայրենիքին պաշտպանութեան համար թափելիք ջանքերը յաջողութեամբ պսակուին և ժողովը բացուած կը յայտարարեմ:

* * *

Դիտելի է որ յանուն թագաւորին կարդացուած սոյն բացման ճառը, սահմանադրական կառավարութեան մը գահակալէն աւելի ինքնակալ թագաւորի մը վայել ոճով գրուած է:

(Երեսփ. ժողովին պատասխան ճառը)

Նորին կայսերական վեհափառութիւն

Երեսփ. ժողովս, ամիս մը յիտաձգումէն վերջ Աստուծոյ օգնութեամբ իր առաջին նստաշրջանը բացուած յայտարարելնուղ համար յոյս Ձերդ

վեհափառութեան կը ներկայացնէ իր շնորհակալութիւններն ու շնորհաւորութիւնները:

Յիշելն անգամ մեր սիրտերը մորմոքող Պալքանեան աղէտին դարմանման համար մեր ներքին բարեկարգութեան ու յառաջդիմութեան նուիրուած պահուն Եւրոպայի մէջ պայթած ընդհ. պատերազմին վրայ Չերդ բարձրութեան, ընդմիշտ և առանց պատճառի ու իրաւունքի բռնաբառման ենթարկուող Օսմն. իսլամական իրաւունք և շահերու պաշտպանութեան համար իր բոլոր ցամաքային և ծովային ուժերը շարժման մէջ դնելը պարտականութիւն էր. այս պարտականութեան ճիշտ ժամանակին կատարումը, Չեր վեհափառութեան արթնամտութիւններէն մէկը կը համարուի:

Օսմն. կառավարութիւնը չէզոքութիւն պահել ուխտած էր. սակայն սկիզբէն ի վեր իսլամութեան և Օսմն. կայսրութեան հաշտակ քաղաքականութիւն հետապնդող Ռուսական Ֆրանսական և Անգլ. կառավարութիւններուն գործնականապէս թշնամութեանց սկսիլը, մեզ պատերազմի բարոյական պատասխանատուութենէն փրկած է, ուրեմն այս պարագան պէտք է ընդունինք Աստուծոյ բարձրագոյն մէկ շնորհքը: Իսլամութեան թշնամիներուն Չեր գահուն վրայ յարձակած մէկ պահուն, աշխարհի վրայ գտնուած ամբողջ իսլամութեան Չեր կողմէ Ս. պատերազմի հրաւիրուիլը, Չեր բարձր խալիֆայութեան իրա-

ւունքը և թէ կրօնական պարտականութիւնն էր. և այս Ձեր գահուն փառք ու պատիւ կը բերէ:

Իսլամներու համար Ս. պատերազմը քաղաքներ գրաւելու և քանդելու ժողովուրդներ, բնաջրնջելու համար չէ. միայն իրաւունքի պաշտպանութեան նուիրուած պարտականութիւնն մըն է. և քանի որ երկրագունդին վրայ հարիւր միլիօններով իսլամ գոյութիւն ունի, իսլամական բարձրը իշխանութիւնն մըն ալ գոյութեան իրաւունք ունի. և այս իրաւունքին պաշտպանութիւնը ամենէն առաջ Օսմանցիներուն պարտականութիւնն է. ուրեմն յանուն իսլամութեան պատուոյն Ձեր գահուն եւ մեր Ս. հայրենիքին պաշտպանութեան համար բոլոր ազգը գոհուելու պատրաստ է, եւ այս կը փաստուի բոլոր ժողովուրդին Ձեր ընդհ. դօրաշարժի կոչին սիրով ընդառաջ վազելովը:

Ահա այս արդար դատը պաշտպանելու և իրենց կրօնական պարտականութիւնը կատարելու պատրաստ և միայն Ձեր բարձր հրամանին սպասող երեք հարիւր միլիօն իսլամներ, իսլամութեան թշնամի վերսյիշեալ պետութեանց և անոնց զինակիցներուն դէմ շարժելու իրենց հաւատարմութիւնը կը յայտնեն:

Մեր ծովային և ցամաքային բանակներուն թշնամիներուն դէմ ցոյց տուած քաջագործութիւնները այս պահուն իրենց նախնիքներէն ժառանգած հերոսութիւնը փայլուն կերպով կ'ապացուցանեն. Ազգ. ժողովն ալ նոյն զղացումով առաջ-

նորդուած իր պարտականութիւնները լրիւ կատարելու պիտի ձգտի:

Ապահով ենք, որ արդար դատին պաշտպանութեան համար գէնքի դիմող Օսմն, կառավարութիւնը և Ս. պատերազմի կոչին անսացող Իսլամութիւնը և մեր մեծ զինակիցները Գերմանիա և Աւստրիա-Հունգարիա Աստուծոյ օգնութեամբ վերջի վերջոյ յաղթանակը պիտի տանին:

Ոչ մէկ իրաւական հիմ ունեցող օտարներու առանձնաշնորհներուն շնջումը մեր հայրենիքին և պետութեան համար ամենամեծ յաջողութիւնն է:

Մեր պետութեան հանդէպ բարեկամական յարաբերութիւն մշակող մեծ ու փոքր տէրութիւններու, մասնաւորապէս մեր դրացի Գուլկարիոյ հանդէպ նոյն բարեկամութեան ոգին ցոյց տալ ժողովին ամենաշեղմ փափաքն է:

Ամէն պարագայի տակ Աստուծոյ օգնութեան և Մարգարէին բարեխօսութեան ապաւինող ժողովս յայտարարուած Ս. պատերազմը իւրացնելիք մտղթէ որ յաջողութեամբ պսակուի:

* * *

Պատերազմը սաստկացած և Անգլիա ու Քրանսա իրենց դաշնակցին՝ Ռուսիոյ զինամթերք հասցրնելու համար երկու անգամ 18 Մարտ և 12 Ապրիլ 1915 ին իրենց զրահաւորները Շանազ Գալէէն անցնելու և նեղուցներու ազատ անցքը ապահովելու ձեռնարկած և քանի մը կարեւոր նաւեր զոհելէ վերջ անյաջող դուրս եկած էին:

Համաձայնական տէրութիւններուն՝ Անգլիոյ
և Ֆրանսայի գրահաւորներուն Շանազ Գալէի մէջ
անյաջողութեան վրայ Պոլսոյ և բոլոր Օսմն. եր-
կիրներու մէջ խրախճանութիւններ կատարուած
և Սուլթան Մուհամմէտ Րէշատիան Ե.ին ալաշա-
զիս պատուանունը տրուած և այս առթիւ առա-
ջին գոհարանական աղօթքը կարդացուած էր 30
Ապրիլ 1915ին Ուրբաթ օր Այս Սօֆիա մզկի-
թին մէջ թաղաւորին ներկայութեան:

Այս միջոցին Իտալիա ալ իր երեսուն տար-
ուան զինակիցները լքելով համաձայնականներուն
յարած և 23 Մայիս 1915ին Աւստրիա Հունգա-
րիոյ և 24 Օգոստին ալ Օսմն. պետութեան դէմ պա-
տերազմ յայտարարած էր: Պուլկարիա ալ 14 Հոկ.
1915 Գերմանիոյ զինակցութեան մէջ մտնելով
Սերպիոյ վրայ քալած և 16 Հոկտ.ին Ռուսիա,
Ֆրանսա և Անգլիա Պուլկարիոյ դէմ պատերազմ
յայտարարած էին:

Պատերազմը 1915ին սասկացած. բոլոր ճա-
կատներու վրայ դժոխային կրակ կը տեղար՝ ինչ
էր ուզուածը. ինչո՞ւ համար էր այս, ոչ ոք զի-
տէր, ո՞ր արդար դատի պաշտպանութեան, ո՞ր
մարդասիրական նպատակի համար միլիոններով
ժողովուրդներու, ան ալ քաղաքակիրթ նկատ-
ուած Եւրոպայի ժողովուրդներուն արիւնը կը հո-
սէր, գիւղեր, քաղաքներ կը բնաջնջուէին, ասի-
կա ոչ ոք կրնար ճշդել: Աւստրիա-Հունգարիոյ
գահաժառանգ Արհեզուքս Ֆէրտինանդ սպան-

նուած էր. արդեօք Եւրոպայի շարժումը և ամբողջ Աշխարհի այս շարժման մասնակցութիւնը իրապէս Արհիդուքս Ֆէրտինանտի համար էր. սպաննուած Արհիդուքսերու յուղարկաւորութիւնը այսպէ՞ս կը կատարուէր, միլիտաներով ոտմբ, միլիտաներով թօրփիլ կը պայթէր:

Արհիդուքսը մեռաւ կամ սպաննուեցաւ և այս օղէտը անոր համար ծագեցաւ. այդպէս է՝ Արդեօք կարե՛լի է հարցում ուղղել: պատերազմէն յետոյ Աւստրիո-Հունգարիոյ կայսրութիւնը ի՞նչ եղաւ. Արհիդուքսին պատկանած Հապսպուրկեան գերդաստանը ո՛ւր մնաց. արդեօք աս՞ոնք ալ Արհիդուքսին համար սպաննուեցան:

Ա՛հ Սիօնիսթներ, Սողոմոնի շար ոգիներուն նման առանց շոշափելու, առանց տեսնուելու մարդկութեան կեանքի երակները ծծեցին, գանձեր գիզեցին: Իսրայէլի ժողովուրդը առանց զոհողութեան, և առանց Հրեայի քիթը արիւնելու նպատակին հասնելու համար աշխարհի բնակչութիւնը իբարու դէմ պատերազմի մղեց:

* * *

*

Սիօնական միութիւնը, այսօր աշխարհի վրայ ամենէն սոսկալի և ամենէն լայն կազմակերպութիւն ունեցող յեղափոխական կուսակցութիւնն է: Սոյն կուսակցութիւնը Քրիստոսի 135 թուականին Սահիուլնի մէջ կազմուած էր. նպատակը, Սողոմոնի փլած գահը վերականգնել և ամբողջ աշխարհը տնտեսական գերութեան տակառնել էր:

Միօնական միութիւնը, ամէն բանէ առաջ աշխարհի տնտեսութեան իշխելու աշխատեցաւ և յաջողեցաւ, այսօր ամենակարեւոր դրամատուներ, երկաթուղիներ, հարուստ հանքեր և սակարաններ ասոնց ձեռքը կը գտնուին:

Միօնական միութիւնը, աշխարհի տէրութիւններուն հետ ալ ուզածնուն պէս խաղալու և իրենց շահուն համաձայն անոնց վարչաձեւերը կարենալ փոխելու համար ամենակարեւոր թերթերը իրենց տրամադրութեան ենթարկեց, բաժանորդներու, անթել հեռագրի կայաններուն և Մասնական լօժերուն ալ տիրացաւ:

Միօնական միութիւնը, Սողոմոնի փլած գահը վերակենդանացնելու համար հետեւեալ նպատակակէտը կը հետապնդէր:

«Ամէն բանէ առաջ աշխարհի վրայ գտնուող ոսկիները ժողովել, ասոր ոյժով թերթերու միջոցաւ հանրային կարծիքին տիրել և այսպէսով ալ տէրութիւններու իշխել:»

Այս տեսութիւնը միայն ընկերվարական տէրութիւններու վրայ իրապօրծել կարելի ըլլալուն, ամէն բանէ առաջ աշխարհի բոլոր պետութիւնները ընկերվարական վարչաձեւի մը վերածելու աշխատիլ:

Այս նպատակին հասնելու համար էր. որ Հրեայ «Կարլ Մարքս» Սոցեալիզմի տեսութիւնը և նոյնպէս Հրեայ «Իսինօր» կրօնական միութեան փիլիսոփայութիւնը ծնելով, բոլոր խաւերու մէջ

կրօնական և հաւաքական յեղաշրջման և յեղափոխութեան զգացումը արթնցուցին:

Միօնական միութիւնը 1897ին «Պալի» մէջ կազմակերպած մեծ քօնֆէրանսով հրէական յաղթանակին ընդհանուր գիծերը գծեց և 24 փրօթօքոլներով անոր գործադրութիւնը որոշելով առ այս բոլոր հրեաներուն հրահանգ տուաւ:

Այս փրօթօքոլներով, իրագործուած և տակաւին իրագործուելիք նպատակներ, ձեռք առնուելիք միջոցներ, կատարուելիք քաղաքական դաւեր ճշգուած և յատակադիծները պատրաստուած էին և այս յատակադիծներուն Յոյց տրուած վերջին կայաններն ալ նետերով նշանակուած էին, այս կայանները Մուսկուա, Քիէլ, Օտեննա և Պօլիս էին, և ամենավերջին Երուսաղեմ:

Միօնիսդները իրենց նպատակին առջեւ ցցուած արգելքները առաջին առթիւ դրամ կաշառք տալով և խաղաղ միջոցներով բառնալ կ'աշխատին, երբ այս միջոցը անգօր ըլլայ, նոյնպէս դրամի ոյժով ամէն տեսակ միջոցներու դիմել օրինական կը համարեն, առանց խղճի այդ արգելքները կը տապալեն:

Միօնիստներու մինչեւ այսօր քանդած պետութիւնները, մարած օճախները, տապալած գահերը անթիւ և ասոնց կազմակերպած արիւնոտ յեղափոխութիւնները տնհամար են:

Վերջին տարիներուն ան Ռուսիոյ և Օսմն. կայսրթն. աչք անկեցին և երկուքն ալ տապալեցին:

Ռուսիոյ մէջ Սիօնիսդներու արիւնոտ վրէժը քաղաքականութիւնը և հրէական համայնավար վարչաձեւին վայրագութիւնները մեր նիւթէն գուրս են, միայն Սիօնիստներուն Օսմն. կայսրութեան հանդէպ սնուցած ատելութեան պատճառները պարզելով պիտի բաւականանամ:

Սիօնիստները, Պաղեստինի մէջ անկախ հրէական օճախ մը կազմել կը փափաքէին և ասոր համար Սուլթան Ապտիւլհամիտի հաւանութիւնը խնդրած և այս նպատակին հասնելու համար նախապէս խաղաղ միջոցներու, դրամական ոյժին դիմած էին. և 1901ին հանգուցեալ Սուլթան Ապտիւլհամիտին դիմելով գործի ձեռնարկած և էմմանուէլ Գարասու անունով փաստաբան մը Պոլիս դրկած էին:

էմմանուէլ Գարասու Մասօնական լօժին պատկանող պալատական Արիֆ և Հասիպ պէյերու միջնորդութեամբ 17 Սեպտ. 1901ին յաջողած էր Չիթլիի ապարանքին մէջ Սուլթան Համիտին ներկայանալ և հետեւեալ ճառը արտասանելով Սիօնական միութեան խնդրագիրը անձամբ ներկայացնել:

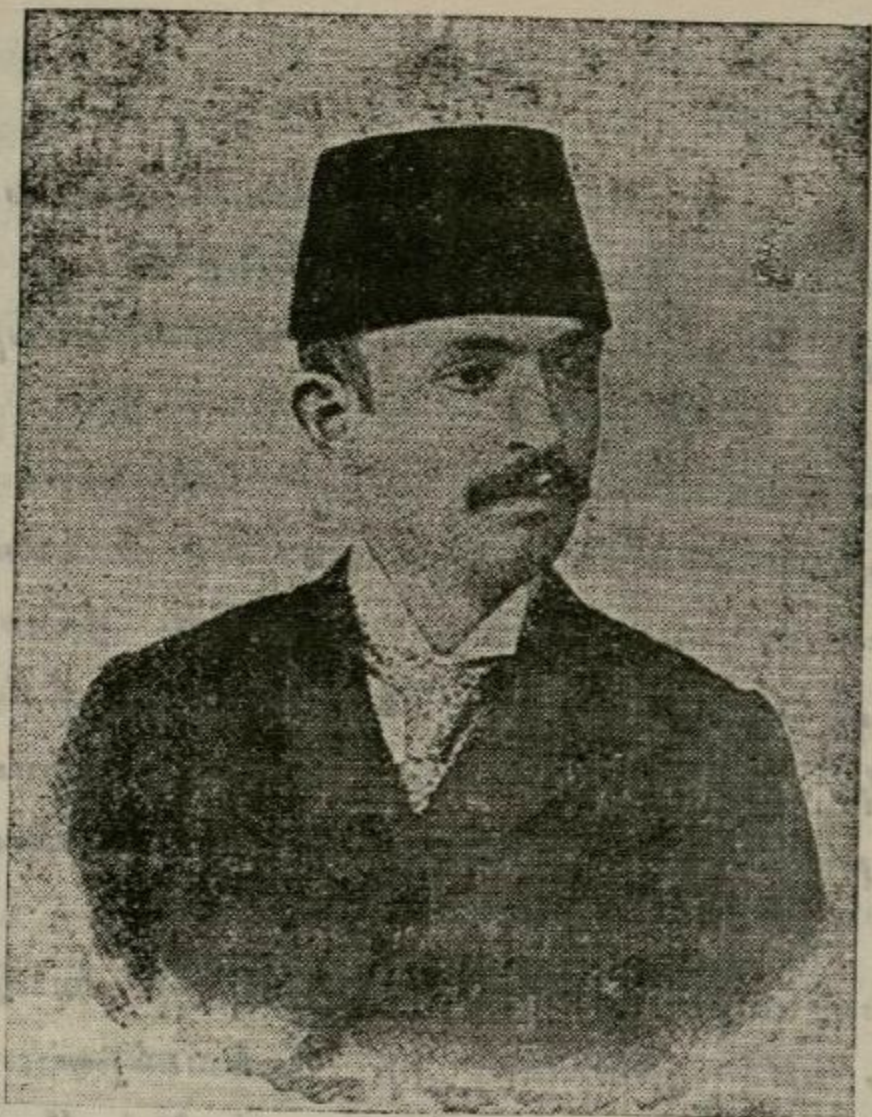
Յ. Գ. պատմական փաստ մը եղող այս ճառին ընդորինակութիւնը հանգուցեալ Սուլթան Համիտին պալատական գօրավարներէն մէկը ինձ տուած և առանց անունը յիշելու հրատարակել արտօնած է:

«Արատասանուած ճառը նոյնութեամբ».

Վեհափառ տէր թաղաւոր,

Ձեր վեհափառութեան ծանօթ է, որ Հրեայ ժողովուրդը զանազան երկիրներու մէջ ցիր ու ցան կ'ապրի. Սպանիոյ հաւատաքննական հալածանքներուն չ'կարենալ դիմացողներ, Ձեր բարձր հովանաւորութեան ապաստանած և լաւ ընդունեցնելութիւն գտնելով երջանկացած և առեւտրական ու տնտեսական մարզերու մէջ ծառայութիւններ մատուցած են. Օսմն. պետութիւնը Եւրոպական պետութիւններու հետ բաղդատելով տնտեսապէս յետամնաց ըլլալով, այս հաւատարիմ ժողովուրդը այդ թերին դարձանած և ասոր իբր վարձատրութիւն, Ձեր կայսերական բարձրութիւնը, ասոնց հանդէպ շատ բարեացակամ կը գտնուիք:

Նորին վեհափառութիւն, Ռուսիոյ մէջ բնակող քանի մը միլիօն հրեաներու ենթարկուած հալածանքը անտանելի է. ասոնց ազատագրումը և մէկտեղ բնակումը հրէական միութեան շերտ փափաքն է. Քրիստոսի 135 թուկանին Սահիունի մէջ կազմուած Սիօնական միութիւնը պաշտօն տուած է ինձ սոյն խնդրագիրը յոռս Ձերդ վեհափառութեան ներկայացնելու (Այս միջոցին խնդրագիրը կը ներկայացնէ) ինչպէս որ սոյն խնդրագիրին կցուած քարտէսէն կը հասկցուի, Եաֆայի հիւսիւսէն անցնող 'գիծ մը թապարիոյ լճին Արեւելքը կտրելով, Ղազիի հա-

ՄԵՀԵՄԻՍ ԸՆԻՒՑ ՊԷՅ

բաւէն ծովուն կը յանգի, ահաւասիկ այս գծին մէջ գտնուած փոքր հողամասը Հրեայ ժողովուրդին յատկացնելով տեղական ինքնավարութիւն շնորհել կը խնդրեն: (1) Ասոր փոխարէն Միօնական միութիւնը անցեալ Յունական պատերազմէն տկարացած պետական զանձին, առանց տուկոսի և պայմանաժամի և Չեր ուզած պահուն վճարելու պայմաններով 20 միլիօն ոսկի փոխատու-

(1) Նախապէս Պաղեստին անունը միայն Ղազէի եւ Նաֆայի, այսինքն Քենանի երկրին Հարաւը եւ Ս. երկրին արեւմուտքը ծովեզրեայ հողամասին տրուած էր:

Սակայն վերջերս հրէական ծնունդ ըլլալով Պաղեստին անունը: Տամասկոսի ամբողջ հարաւակողմը մէջն առնելով Փիւնիկէի հարաւին մէկ մասը եւ ամբողջ Ս. երկիրը, Մեռեալ ծովու հովիտը ընդգրկած էր այս բաժանումով Պաղեստինի տարածութիւնը 30 հազար ք. մ. է:

ութիւն ընել և Ձեր անձնական գանձին ալ 5 միլիօն ոսկի նուիրել յանձն կառնէ և այս խընդըրազրին Ձեր բարձր շնորքին արժանանալը խոնարհաբար կը խնդրէ:

Սուլթան Ապտիւլ Համիտ հրէաներու այս առաջարկէն վերջին ծայր զայրացած էմմանուէլ Գարասուէն իր ներկայութենէն վճնտած և Արիֆ պէյն ալ խիստ կերպով յանդիմանած և նոյնիսկ Արիֆ պէյ թագաւորին բարկութենէն վախնալով նոյն իրիկունն իսկ Եւրոպա փախուստ տուած էր:

Հոս հարց կը ծագի, թէ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ եթէ գիտնար, որ հրեաներու ազդեցութեամբ Օսմն. պետութիւնը վերջ ի վերջոյ պիտի կործանի, արդեօք նոյն կորով ու համարձակութիւնը ցոյց պիտի տա՞ր:

Բաղդին նայեցէք, որ, Սուլթան Ապտիլ Համիտին գահազրկուժը հաղորդող պատուիրակութեան մէջ Սելանիկի երեսփոխանի հանգամանքով կը գտնուէր նաև էմմանուէլ Գարասու:

* * *

Սիօն միութիւնը երբ դրամի ոյժով չ'յաջողեցաւ Պաղէստինի անկախութիւնը ստանալ, ներքին յեղափոխութիւնները ծրագրեց. Այդ թրուականին Աւստրիոյ արտաքին նախարար հրեայ պարոն Վերէնթալի հետ համաձայնելով Մակեդոնիոյ մէջ մեծ յեղափոխութեան մը կազմակերպութեան ձեռնարկեց և Մակեդոնական յեղա-

փոխական կուսակցութեան գործիչներէն Սանտանսքին Իսկուպ հրաւիրելով հետեւեալ փրոթոգոլը ստորագրեց:

ՓՐՈՒԹՈՒԳՈՂԻ ՊԱՏՃԷՆ

1.— Վիվէի մէջ գտնուած և Սանտանսքիի ղեկավարած յեղափոխական կուսակցութիւնը յետ այսու ոչ Ռուսիան և ոչ Պուլկարիան պիտի ճանչնայ և միայն Աւստրիոյ հրահանգին համաձայն պիտի գործէ:

2.— 1902ին Մակեդոնիոյ մէջ յեղափոխութիւնը պիտի սկսի և այս յեղափոխութեան կազմակերպութեան համար Սանտանսքին երեսուն հազար ոսկի կանխավճար մը պիտի տրուի:

3.— Մակեդոնիոյ Աւստրիական բոլոր հիւպատոսարան և պաշտօնէութիւնը սոյն կուսակցութեան պիտի օժանդակեն: զէնք ռազմամթերք և հաց պիտի հայթայթեն և յեղափոխականները Օսմն. կառավարութեան հետապնդումներուն դէմ պիտի պաշտպանեն:

4.— Մակեդոնիոյ ապագայ իշխանը Վիվէի մէջ Սանտանսքին է:

Թէ այս գաղտնի Փրոթոգոլը ի՞նչպէս ձեռք բերուած է, այս կէտը պարզել խիստ կարեւոր է, որովհետեւ իրականութիւնը լոյս պիտի բերուի:

Սանտանսքի Իսկուպ հրաւիրուելով լուսանկարիչ Փօպօֆ անուն մէկու մը տունը հիւրասիրուած էր: Փօպօֆ Մակեդոնիոյ Պուլկար յեղափոխական կուսակցութեան կեդր. վարչութեան

անդամներէն և Սանտանսքիի կուսակից ըլլալուն, Սանտանսքի սոյն փրօթոգոյլը Փօպօֆին ցոյց տալու մէջ անպատեհութիւն մը չէր տեսած: Փօպօֆ սոյն փրօթոգոյլի Պուլկարիոյ շահերուն հակառակ դտնելուն, անմիջապէս մէկ պատճէնը Պուլկարիոյ կեդր. կուսակցութեան դրկած և մէկ պատճէնն ալ սահմանապահ ուժերու քննիչ կայսերական թիկնապահներէն . . . փաշային ծախած և այս կերպով տակաւին յեղափոխութիւնը չի ծագած թէ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ և թէ Պուլկարիոյ իշխան Թէրատինանդ խնդրէն տեղեակ էին:

Արդարեւ 1902 տարւոյն զարնան առաջին օրերուն Մակեդոնիոյ մէջ մեծ յեղափոխութիւն մը ծագած և Սանտանսքիի խումբերը գործի անցած էին. միայն թէ կառավարութիւնը ժամանակին խնդրէն տեղեակ ըլլալուն Գ. բանակը զօրացուած և այս մեծ յեղափոխութիւնը կարճ ժամանակի մէջ զսպուած և եւրոպական տերութեանց, մասնաւորապէս Աւստրիոյ գինուորական միջամտութեան առիթ չէր տրուած:

* * *

Արօն միութիւնը Մակեդոնիոյ 1902ի յեղափոխութենէն ակնկալած արդիւնքը չկարենալով ձեռք բերել, Րումէլիի մէջ գտնուող Գ. բանակը կառավարութեան դէմ ըմբոստացնել ծրագրած և այս ծրագրին գործադրութիւնը էմմանուէլ Գարաուին յանձնելով Սելանիկի մէջ Վիէննական պանդայի մօտ անոր անուան մեծ վարկ մը բա-

ցած էր:

Գ. բանակի փոքր աստիճանի սպաները համոզելով ասոնց վարչութեան տակ յեղափոխական կուսակցութիւն մը պիտի հիմնուի. երբ այս կուսակցութիւնը ըստ բաւականին զօրանայ, սահմանադրական վարչաձեւ մը պահանջելու պատրուակին տակ Գ. բանակը Պօլսոյ և կեզը. կառավարութեան դէմ պիտի ըմբոստանայ: Սուլթան Ապտիւլ Համիտ և պալատական բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ, բնականաբար այս ըմբոստութիւնը դապելու համար Անատօլուէն գինւորական ոյժ պիտի փոխադրեն և այս կերպով Բոււմէլի մէջ հրք թրքական ոյժեր գիրար պիտի բզքտեն. Աւստրիա միջամըտելով իր բանակը մինչեւ Աելանիկ պիտի քշէ և Օսմն. կառավարութիւնը պիտի ստիպէ, որ Բոււմէլին պարպէ. Հակառակ պարագային հրք Սուլթան Ապտիւլ Համիտ գինւորական ոյժ չ'փոխադրէ և յեղափոխութիւնը մարելու համար Սահմանադրութիւն հռչակէ, ծերակուտական և երեփոխանական ընտրութեանց միջոցին սոյն կուսակցութեան անդամներուն ցանկին վրայ կեզրոնանալ և մեծամասնութիւնը ապահովել և ասոնց միջոցին կառավարութեան բոլոր պաշտօնատուներու վրայ իշխել:

Էմմանուէլ Քարասու կարճ ժամանակի ընթացքին դրամի ոյժով Գ. բանակի շատ մը սպաները համոզելով և կեզրոնը Սելանիկ ըլլալով յաջողած էր «Իթթիհատ և Թէրագզը» անունով

յեղափոխական կուսակցութիւն մը հիմնել և Մանասթրրի, Իսկուպի. և Շիօտրայի մէջ ալ մասնաճիւղեր բանալ:

Սելանիկի կեդրոնական մարմնի անդամները: Էմմանուէլ Գարասու, կրօնափոխներ են և Առեւտրական վարժարանի ուսուցիչներէն Մուհամմէտ Ճավիտ, փոսթ և հեռագրատան Ա. քարտուղար Թալաթ, Սիրօտի Միտհատ Շիւքրի, Սելանիկցի Հրֆզի, Սելանիկցի Բահմի, փաստարան Մանասի զատէ Րէֆիգ. Նիկտէցի Ղալիպ, ելեմտական պաշտօնեայ Փատըլ. ուսուցիչ Իսմայիլ Մահէր, Հաֆըզ Սիւլէյման. Գ. բանակի սպայակոյտի անդամներէն հազարապետ Իսմայիլ Հագզը, հազարապետ Ճէմալ. հայրիւրապետ Էնվէր, Մըստաֆա Քէմալ և Ֆէթհի:

Մանասթրրի կեդրոնական մարմնի անդամները. Հեծելազօրքի տեղակալ Սատըգ. հազարապետ Սալահէտտին հարիւրապետ Հասան Թօսուհ, թընթանօթաճիգ հարիւրապետ Զիա. հարիւրապետ Վէհեպ, հարիւրապետ կրօնափոխ Րէմզի, թնթանօթաճիգ հարիւրապետ Հապիպ:

Իսկուպի կեդրոնական մարմնի անդամները: Ոստիկան զօրաց հրամանատար Ղալիպ, հարիւրապետ Էմին. հեծելազօրքի հազարապետ Նազմի հետեւակ զօրաց հազարապետ Վասֆի, հարիւրապետ Ճաֆեր Թայյար, փոսթի տնօրէն Սատըգ, բարձրագոյն դատարանի Ա. քարտուղար Սիւրէյնա Աքիֆ. Իսկուպի ոստիկանական տնօրէն Էօմէր

Միւմթագ:

* * *

Սուլթան Ապտիլ Համիտ սոյն կազմակերպութենէն տեղեակ էր: Եանեացի Էսատ փաշա տեղեկացուցած էր. թէ Էմմանուէլ Գարասու Սելանիկ պահուրտած է. թէ Գ. բանակի փոքր աստիճանի սպաներէն մեծ մասը ձեռք բերելով Օսմն. կառավարութեան դէմ յեղափոխական կուսակցութիւն մը հիմնած է:

Սուլթան Ապտիլ Համիտ Էսատ փաշայի տուած տեղեկութիւններուն վրայ Քննիչ յանձնախումբ մը նշանակած էր, որոնք կը բաղկանային հետեւեալներէ, նախագահ՝ Րումէյլցի ընդհ. քննիչ Հիւսէյին Հիլմի փաշա, անդամներ՝ Գ. բանակի հրամանատար Էսատ փաշա, զօրավար Շիւքրի, զօրավար Իսմայէլ Մահէր, զօրավար Սատրղ զօրավար Րէճէպ փաշաներ և տեղակալ Ֆէհմի պէյ:

Սոյն յանձնախումբը խնդիրը լրջօրէն քննած կուսակցութեան պատկանող սպաներուն անունները նշանակած և ըստ այդ ժամանակի սովորութեան ասոնց մասին ըլլալիք կարգադրութեան համար կեդրոնէն հրահանգ խնդրած էր, Պօլսէս եկած հրահանգին համաձայն Գ. բանակի սպայակոյտի պետ Գօլօնեացի Ալի փաշա և թնթանօթաձիգ զօրավար Պաղտատցի Հասան Րիզա Պօլիս զրկուած էին. և ապա Սալահէտտին. Հասան Թօսսուն, Իսմայել Հազըր և Էնվէրն ալ

պահանջուած էին: Հիւսէյինն Հիւմի փաշա խըն-
դիրը իր պատկանած Մասոնական լօժին տեղե-
կացուցած էր. երբ խնդիրը կուսակցութեան սե-
փականութիւնը դարձաւ, ասոնք լեռ բարձրա-
նալով ապստամբութեան դրօշ պարզած էին.
հարիւրապետ Նիազի պէյ՝ ալ Րէսնէի վաշտէն
փախտական կարգ մը զինուորներ համոզելով
ասոնց միացած էր:

Մանասթըրի կեդր. մարմինը Շէմսի փաշայի
սպանութեան համար տեղակալ Աթըզ պէյին
պաշտօն տուած և Շէմսի փաշա հեռագրատու-
նէն ելլելով կառք հեծնալու ժամանակ սպաննուած
էր:

Սոյն դէպքերը չափազանցուած կերպով Պօլիս
արձագանգ գտնելով թագաւորը և պալատական-
ները միջոց մը չէին կրցած խորհիլ:

Կանոնաւոր տեղեկատուութեան բաժիննե-
րու և աշխարհի բոլոր մասերուն մէջ կարեւոր
թերթերու տիրացող Սիօն միութիւնը պալատան
այս վիճակէն օգտուելով խնդիրը չափազանցե-
լու ձեւով փրօպականտ կը մղեր. թէ ամբողջ բա-
նակը Սուլթան Սպտիւլ Համիտի կառավարութեան
դէմ ըմբոստացած է, և Սահմանադրական վար-
չաձեւ կը պահանջէ, թէ ըմբոստութիւնը Օսման-
ցիներու սիրտէն բըլխած է և Սուլթան Համիտի
և արքանեակներուն հասցէին ալ անարգական
խօսքեր պակաս չէին ձգած:

Այս միջոցին Սիրսուզի մէջ ալ կարգ մը Մա-

կեղոնացիներու սահմանադրութեան հռչակումը պահանջող հեռագիրներ ստորագրել տուած էր. կառավարիչ Րէշիտ փաշան ալ կը գրէր, «եթէ անմիջապէս սահմանադրութիւն չի հռչակուի, բանակը և Րումէյլի ամբողջ ժողովուրդը ի նպաստ դահաժառանգ Րէշատ էֆէնտիին պիտի ըմբոստանայ»:

Այս և ասոր նման ցոյցեր և փրօպականդներ Սուլթան Ապտիւլ համիտը և պնակալեզութիւնը, ուրիշ յատկութիւն չունեցող պալատականները շփոթութեան մատնած և վերջապէս իբր խելացի և ուշիմ հռչակ հանած և սակայն մեկուսացուած Չափար Չէլէպի անուանով ծանօթ ֆիւշիւք Սաիտ փաշան պալատ հրաւիրուելով անոր կարծիքի հարցուած էր. Սաիտ փաշա ըսած էր «Երեսփոխանական ժողովի բացումէն և ընդհ. ներում յայտարարելէ ուրիշ միջոց չ'կայ»: Ասոր վրայ անմիջապէս Վարչապետ Արնաւուտ Ֆէրիտ փաշա պաշտօնադրկուած և անոր տեղ ֆիւշիւք Սաիտ փաշա նշանակելով երեսփոխանական ժողովի բացման վերաբերեալ յայտարարութիւնը պետական 1324 Յուլիս 10 թուականին զուգադիպով 1908 Յուլիս 23ին հրատարակուած էր:

Ահա այս օրուրնէ սկսեալ Պօլիս գտնուող Սելանիկցի կրօնափոխներ թիւրք և իսլամական տարազներով սկսած էին ցոյցեր կազմակերպել, հրապարակներու վրայ ճառեր արտասանել, գրք-գրքիչ յայտարարութիւններ ցրուել և այլն:

Նման ցոյցերու անվարժ ժողովուրդը, մասնաւորապէս պալատական շրջանակները. իրենց ուղին բոլորովին կորսնցուցած էին, կուսակցութեան անունով մէջտեղ եկած շատ մը անձեր կառավարութեան գործերուն միջամտելու և պալատականները կողոպտելու սկսած էին:

Վերջապէս Սահմանադրութեան դիմակին տակ պետական գործերը հարստահարել և խմբակի մը ձեռք անցած, օրէնքի տեղ իթթիհատ և թէրագրը կուսակցութեան տիրապետութիւնը տեղ բռնած և պալատի տիրապետութեան երանի կարգացնել տուած էր:

Պալատական լրտեսները կուսակցութեան մէջ մտնելով մէյմէկ ազատութեան հերոս գարձած և ստեղծուած անիշխանութիւնը աւելի սաստկացուցած էին:

* * *

Հրէական հանձարը, այս երկար. դժուար և աւերիչ միջոցներովը՝ վերջապէս Օսմն. կառավարութիւնը Գերմանիոյ հաշուոյն պատերազմի մղած և գղետնելէ յետոյ հետապնդուած նստակիւն հասած և առանց կաթիլ մը արիւն թափելու, Սողոմոնի փլած գահուն հիմերու վրայ հրէական Տուն մը հիմնելու յաջողած էր:

Սակայն հրէական ցեղին տնտեսական և քաղաքական մարզերու վրայ կատարած գերերը և ուրիշ ազդութիւնները առ ոչինչ համարելը, աշխարհը սթափեցուցած էր, քանի մը տարի առաջ

Ռուսմանիոյ մէջ ծագած հակահրէական շարժումները, Սուրիան այցելող Լօրտ Պսլֆուրին և Իրագ այցելող Լօրտ Ալֆրէտ Մօնտին հանդէպ կատարուած ցոյցերը, հրէական, տիրապետութեան դէմ ծագած արթնութեան մէկ սպառնացրն է:

Զինադադարէն յետոյ Պաղեստինի հողին վրայ առանց հրէայի մը արիւնը թափուելու իր տիրապետութիւնը հաստատող Իսրայելի զաւակները շատ շփացան. զեկավարներէն տօքթ. վայզմանի Երուսաղէմի, էլ-Նէֆաիս. էլ-Ասրիյէ թերթին մէջ ընդօրինակուած ճառին հետեւեալ մասը շատ որոշ փաստ մըն է:

«Սիօնականները այսօր աշխարհի կը տիրեն, ուզուած պահուն կրնան մնացեալ գահերը կործանել, մենք Սիօնականներս դարերէ ի վեր Քրիստոնեաներու գերին դարձած էինք. սակայն ասկէ վերջ ամբողջ աշխարհ մեզի գերի պիտի դառնայ:

* * *

Պատմութիւնը կարճանագրէ, թէ հրեաները Եփրայեցիներու սերունդն են: Ասոնք Բաբելոնէն գաղթելով Պաղեստինի Արեւելին և Հարաւային կողմերը, ծովեզերքէն հեռու քարքարուտ տեղ մը եկան և ցեղախումբի նման հաստատուած էին: Փառաւոնեան հարստութեան ժամանակ, ասոնց ցեղին պատկանող Յակոբի որդին Յովսէփ երբ գերութենէ վարչապետութեան բարձրացաւ,

հրեաները Եզրիպտոսի մէջ մի քիչ շնորհքի արժա-
նացան, բայց երբ ասոնց չարաշահութիւնները
և առանց աշխատութեան ժողովուրդին հարըս-
տութիւնները կողոպտելով իրենց ցեղին չ'պատ-
կանողները տնտեսական գերութեան ենթարկե-
լը ծայր աստիճանին հասաւ, ժողովուրդը պարթ-
կաց, բողոքներ ծայր տուին և երբ այս պարթ-
կուժը և բողոքը սաստկացաւ Փառաւոնեան կա-
ռավարութիւնը ստիպուեցաւ հրեաներու դէմ
խիստ միջոցներու դիմել և նոյնիսկ այս ցեղը
աստիճանական և սակայն յաւիտենական բնա-
ջընջումի ենթարկելու համար որոշեց յետ այնու
ծնելիք արու զաւակները սպաննել:

Այս որոշման գործադրութեան թուական-
ներուն էր. որ կողովի մը մէջ դրուած և յոր-
ձանքի տրուած Մանուկ Մովսէս Փառաւոնի գե-
տեզրեայ պալատին առջեւէն անցած պահուն
պալատական տիկիններէն կը տեսնուի և ներս
ընդունուելով իբր զաւակ կը խնամուի ու կը
մեծնայ: Սոյն Մովսէսը օր մը շուկան հրեայի մը
և տեղացի երեւելիի մը վէճին ականատես կ'ըլ-
լայ և տեղացին անիրաւ գտնելով չի կրնար համ-
բերել և կտպտակէ զայն. տեղացին այս հարուած-
ներուն ազդեցութան տակ կը մեռնի և ինք կ'ըս-
տիպուի հրեաներու մօտ ապաստանիլ, վերջապէս
իբր իր եղբայրը ճանչցուած հրեայ մեծտւորնե-
րէն Ահարոնի միջամտութեամբ և իր պալատին
մէջ ունեցած հեղինակութեան շնորհիւ, հրեանե-

ըը այս անխուսափելի բնաջնջումէն փրկելու համար կը յաջողի, ասոնց իրենց հին հայրենիքը Քանանու երկիրը վերադառնալու արտօնութիւնը ստանալ:

Հրեաները ճամբան իրենց ազատարարը եղող Մովսէսին դէմ ապստամբեցան և մեծաւորներէն Սամէրիի թելադրութեամբ ոսկիէ կուռքեր շինելով սկսան զայն պաշտել: Մովսէս ասոնք անիծեց և ամբողջ քառասուն տարի անապատներու մէջ թափառեցան:

Մովսէսի մահէն վերջ Յեսու ասոնք Պաղեստին առաջնորդելով 12 սերունդներու բաժնեց:

Ի վերջոյ ծերերու ժողովներ և ապա Իսրայէլի դատաւորները կոչուող վարչութիւններ կազմուելով նախքան Քրիստոս 1080 թուականին իրենց կամքով և Սամուէլի միջնորդութեամբ Սաւուղը թագաւոր նշանակեցին, և այս գերդաստանի յաջորդները Դաւիթի և որդւոյն Սողոմոնի օրով զօրաւոր պետութիւն մը հիմնեցին:

Սողոմոնի մահէն վերջ թագաւորական սերունդը երկուքի բաժնուեցաւ եւ մէկը Իսրայել, իսկ միւսը Եէհուտ (հրեայ) կոչուեցաւ:

Ասոնցմէ Իսրայելի թագաւորութիւնը Ասորիստանի թագաւորներէն Սաղմանասարի եւ Եէհուտ (հրեայ) թագաւորութիւնը Նաբոգոթոնոսորի կողմանէ գրաւուելով ընդհանուր շարդէն մնացած ժողովուրդը Բաբելոն գերի տարուեցաւ:

Այս թուականէն սկսեալ հրեաները իրենց

անկախութիւնը կորսնցուցին և Ասորեստանի տիրապետութեան տակ ճիշտ 70 տարի բաբելոնի մէջ գերի մնացին:

Երբ Պարսիկները Բաբելոնը գրաւեցին, հրեաները թագաւոր Կիւրոսին դիմելով Պաղեստին գառնալու և ազատ պաշտամունք կատարելու արտօնութիւն ստացան, սակայն 200 տարի Պարսիկ տիրապետութեան տակ մնացին:

Մեծն Ալեքսանտրի մահէն վերջ ծնած փոքր տէրութիւններու լուծէն ազատուելով և Պաթալասի և Սելեւկեաններու պատերազմէն ալ օգուտ քաղելով կարգ մը ազատութիւններ ձեռք բերին և մօտ 130 տարի Քահանայապետներուն վարչութեամբ կառավարուելէ յետոյ, Հռովմայեցիներու պաշտպանութեան դիմեցին և անոնց հաւանութեամբ Հեռովդէսը գահ բարձարացուցին:

Քրիստոս այս թագաւորին ժամանակ աշխարհ գալով հրէաներու հալածանքին ենթարկուած էր:

Հռովդէսի մահէն վերջ Պաղեստին իր չորս գաւակներուն մէջ բաժնուած և քիչ ժամանակ վերջ Հռովմայեցւոց տիրապետութեան տակ անցած էր:

Հրէաները հռովմայեցւոց վարչութեան տակ հանդարտ չի մնալով խռովութիւններ հանել սկսան և Քրիստոսի 135 թուականին «Ալէքիէն» աստեղ վրայ դրկուեցաւ եւ Երուսաղէմը գրաւելով ընդհ. շարդէն ճողոպրած հրէաները նորեն Պաղեստինի

հողէն փտարուեցան:

Այս թուականէն սկսեալ հրեաները աշխարհի ամէն կողմերը ցրուելով խեղճ ու կրակ կեանք մը տպրած եւ սակայն իրենց նախնիքներէն ժառանգած շարաշահութիւն, լուսաշափութիւն և ինչ միջոցաւ որ կարելի ըլլայ, ժողովուրդին հարստութիւնը կողեպտելու ճարպիկութեան շնորհիւ, այսօր աշխարհի հարստութեան կէսին տիրացած և աշխարհի քաղաքականութեան անտեսանելի մղիչը եղած են:

Հրէական պատմութիւնը եթէ ուշի ուշով քննուի պիտի տեսնուի, որ հանրային բարօրութեան համար, հրէաները հալածել հարկ տեսնող պետութիւններ, հասարակ պետութիւններ չ'ըլլալով, ծաղկեալ քաղաքակրթութիւն ունեցող հին եգիպտոսը և Հռովմայեցիներ եղած են:

Պատերազմը աւելի սաստկացած էր, Անգլ. և Ֆրանսկ. զրահաւորները թէև չէին կրցած Չանագ Գալէի ճամբան բանալ, սակայն նեղուցը փակած և ծովեզերքները պաշտպանման տակ սռած էին, Ռուսիա կովկասի ճակատէն մաս մը զինուոր Գերմանական սահմանը փոխադրելով պաշտպանողական դիրք մը բռնած էր, Ընդհ. հրամանատարի փոխանորդութեան նշանակուող Էնվէր. փափաքով մը Ռուսական ճակատը քննելու ելած և անոր տկարութիւնը տեղականալով նոր փառք մը շահելու տղայամտութիւնը ունեցած և առանց նկատի առնելու եղանակն ու կը-

լիման. ինչպէս նաև կեդրոնէն հեռանալիք բանա-
կի մը պարենաւորման դժուարութիւնները, իր
հրամանատարութեամբ Ռուսերու դէմ յարձակում
մը շղթայագերծել ուզած և այս նպատակը տե-
ղեկացուցած էր Կովկասի ճակատին հրամանա-
տար Տամատ Հաֆրդ Իսմայել փաշային. որը սա-
կայն համամիտ չի գտնուելուն, բոլոր բանակի
սպայակոյտի անդամները և բարձրաստիճան
սպաները հրաւիրած և խորհրդակցած և խորհրդ-
դակցութիւնը ժամերով տեւած էր. շատեր յար-
մար տեսած էին, որ ձմեռը պաշպանողական
վիճակի մէջ անցնին և մինչեւ ամառ ամէն տե-
սակ պատրաստութիւնները լրացնելէ յետոյ յար-
ձակման սկսին. հակառակ ասոր էնվէրին ընկե-
րացող ընդհ. սպայակոյտի նախագահ Գերման
Զորավար Պրօնզօ փաշա. Գերման բանակին ճա-
կատող Ռուսական ոյժերը տկարացնելու և այս-
պէսով Գերմանիոյ բեռը թեթեւցնելու սատանա-
յամտութեամբ էնվէրին վրայ ազդեցութիւն բա-
նեցուցած և թրքական բանակը, հրամանատար
և սպայակոյտի կազմերուն առարկութիւններուն
հակառակ ընդհ. հրամանատարի հանգամանքով
և պատասխանատուութիւնը ստանձնելով յարձակ-
ման սկսիլ տուած էր:

1915ի Յունուարին կատարուած այս յար-
ձակումը Սարը Գամբշի մէջ թրքական ամենա-
կարեւոր բանակին բնաջնջման պատճառ եղած
և համաձայն ստոյգ տեղեկութեան այս յարձակ-

ման միջոցին 75 հազարի մօտ զինուոր կորսուած էր:

Ռուսերը Օսմն. բանակին այս ահուելի պարտութենէն և տկարացումէն օգտուելով, սահմանի վրայ գտնուած ոյժերնին նոր բերուածներով զօրացուցած և հակայարձակման անցած և մէկ կողմէն վանի, միւսէն ծովեզերքի ուղղութեամբ լազիսթանի և տրապիզոն նահանգի, իսկ կեդրոնէն ալ Էրզրումի և Երզնկայի ուղղութիւնը բռնելով յառաջանալ սկսած էին:

Հայ կամաւորներ Ռուսական ոյժերուն առաջնորդ կ'ըլլային. ասոնք վրէժի զգացումով աւլըցուն էին, նախապէս կատարուած դէպքերու ընթացքին ասոնցմէ ոմանց հայրն ու մայրը, ոմանց քոյրն ու եղբայրը, ոմանց կիներն ու զաւակները սպաննուած, առեւանգուած ու լլկուած տուներնին տեղերնին կոզոպտուած և հրկիզուած էին, բնական է որ ասոնց սրտին մէջ վրէժը կեռար, և երբ այս զգացումը յեղափոխականներու կողմէ ալ զրգուեցան, բնականաբար մարդկութեան, քաղաքակրթութեան ըմբռնումները մոռցուեցան, Ռուսերը այս պարագան լաւ հասկըցած ըլլալնուն, ասոնց առաջնորդի դերը տուած էին:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան ղեկավարները յանուն հայ ազգին իթթիհատ և թերագգրի ղեկավարներուն հետ նախապէս համաՕսմ. Յեղփ.

ձայնած և Ռուսն-թիւրք պատերազմի մը պարագային հայերուն շէտքութիւնը ապահոված և տրուած այս ապահովութիւնը, պատերազմէն քիչ առաջ Իթթիհատ և Թերագզըի կառավարութեան արտօնութեամբ 1914 Յուլիսին էրզրումի մէջ գումարուած դաշնակցութեան ճրդ համաժողովին կողմէ իւրացուած և վաւերացուած էր:

Իթթիհատ և Թերագզըի կառավարութիւնը, հայ կամաւորներուն Ռուս բանակին առաջնորդութիւնը ընելը տեղեկանալուն, ասիկայ յարմար առիթ նկատելով Դաշնակցութեան հետ կրնաքած համաձայնութիւնը շեղեալ նկատած և առաջին առթիւ Պօլսոյ և գաւառներու մէջ գտնուող բոլոր դաշնակ շէֆերը մէկիկ մէկիկ ձերբակալել տուած և զանազան տեղեր քշելով ճամբան մէկիկ մէկիկ, երկերկու սպաննել տուած էր:

Պօլսէն Զոհրսպ, Վարդգէս և Տիրան Քէլէկեանի պէս հանրածանօթ և ընդհանուր յարգանք վայելող մտաւորականները քշելով անհետացուցած էր:

Պ. Պ. Զոհրսպ և Վարդգէսը Հալէպ-Տ. կերտի և Տիրան Քէլէկեանը Զօրում-Սմասիա ճամբուն վրայ սպաննած էին:

Խաժակ, Զարդարեան, Ճիհանկիւլեան, Ակնունի, Տօքթ. Տաղաւարեան և ասոնց նման ղեկավարներն ալ Տ. կերտի ճամբուն վրայ Ճին տէրէսի ի մէջ սպաննած էին. զինուորագրուող հայ երիտասարդներն ալ ճամբաներու շինութեան

դրկելով տաժանակիր աշխատութեամբ փճացնել սկսած էին.

Այս վիճակը հայերը մտահոգութեան մատնելով ինքնապաշտպանութեան նպատակով տեղ տեղ ըմբոստութիւններու մղած էր:

Վերջապէս Վանը գրաւելով էնվէրին քիոայրը կուսակալ Ճէվաէթ պէյը փախուսոյի ստիպելին, և մինչեւ Ռուսական բանակին հասնիլը առժամեայ կառավարութիւն մը հիմնելով Արամ Մանուկեանը կառավարիչ նշանակելնին և իսլամ տարրին հանդէպ անարդարութիւն ցոյց տրուիլը իթթիհատ և թէրագգըն զայրացուցած և Ճէվաէթ պէյին փախուստը հայոց հանդէպ սնուցուած վրէժխընդրութիւնը և շար դիտաւորութիւնը սաստկացուցած և մինչեւ վերջին անհատը բնաջնջուլու համար իթթիհատ և թէրագգըի բնդհ. կեդրոնին մէջ գաղտնի նիստ մը գումարուելով սրուշում տրուած էր:

* * *

Կարգ մը դէպքերու ըստ էութեան պարզուիլը անյարմար տեսնողներ կան, մինչդեռ այս ձեւ լուսաբանութիւնը թէև դժուարին, սակայն կարելոր է. յարգելի ընթերցողներուն, առանց յոգնութիւն պատճառելու, ճշմարտութիւնը ցոյց տուած, դէպքերը իրենց կարելորութեամբ պարզած և դերակատարներուն դերերը, մտալին կարողութիւնները, քաղաքական և հասարակական ըմբռնումները սորվեցուցած կ'ըլլամ:

Հայկական տեղահանութիւնը և սպանողը շատ վայրագ քաղաքական ոճիր մըն է:

Հայերուն Ռուս բանակին կամաւոր ղրկելէն Վանը գրաւելով Էնվէրին քեռայրը կուսակալ Ճէվտէտ պէյը փախուստի մատնելէն գրգռուող Իթթիհատ և Թէրագզը կուսակցութիւնը ընդհակեղրոնին մէջ գաղտնի նիստ մը գումարելով առանց սեռի և տարիքի խտրութեան հայերու մէկ անհատն իսկ չի ձգելու պայմանաւ բնաջրն ջել որոշած և ասոր գործադրութիւնը սճրագործ և մարգասպաններէ բաղկացած մասնաւոր կազմակերպութեան մը յանձնած և ասոնց ղեկավարութիւն ալ «Յրրեակ Գործադիր Յանձնախումբ» անուան տակ տօքթը. Նազըմի, Տօքթ. Պէհաէտտին Շաքիրի և կրթական Նախարար Շիւքրիյին յանձնած էր:

Հարեւանցի կերպով գրել չի կրնար ոճիրին ահաւորութիւնը պատկերացնել:

Եթէ Իթթիհատ և Թէրագզըին այս սճրափորձ և պատմական գաղտնի նիստը կարենամ մօտաւորապէս պատկերացնել, եթէ գործադրող անձերու առաջարկ և վիճաբանութիւնները, զիտական կարողութիւնները, քաղաքական և հասարակական ըմբռնումները կարենամ պարզել, անկասկած այս ոճիրին պատճառները աւելի լուսաբանած և իրական պատասխանատուները ճշդելով պատմութեան ծառայութիւն մը մատուցած կ'ըլլամ:

Իրականութեան մէջ գանադան ձեւերու տակ
 կատարուող զէպքերը. ժամանակին իրաւասու և
 իրազէկ անձերի քաղած տեղեկութիւններու և
 կարգացած հրատարակութիւններու յենելով գրած
 եմ. հետեւաբար հայկական զէպքերը, սիրտ մոր-
 մոքող նախճիրը, մագերը փուշ փուշ ընող սպան-
 դը, և պատասխանատու անձերը լաւապէ՛ս ճանչ
 ցընելու համար կատարուած խորհրդակցութիւնը
 նոյնութեամբ արձանագրել աւելի յարմար կը
 սեպեմ:

* * *

Թալաթի նախագահութեամբ գումարուած
 այս գաղտնի նիստին առաջին խօսքը Տօքթ Նա-
 զըմին տրուած էր: Տօքթ. Նազըմ գողգոջուն
 ձայնով մը խնդիրը հետեւեալ կերպով կը բա-
 ցատրէր:

Տօքթ. Նազըմ. — Յարգելի ընկերներ՝ բ. առանց
 արիւնահոսութեան կատարուած յեղափոխութիւն-
 ներուն պտուղը խակ, լեղի և անմարսելի կ'ըլլայ
 միշտ վտանգ, միշտ հակառակը կը պատահի, ասիկա
 քանիցս կրկնած եմ, ահաւասիկ հայերը այս ան-
 գամ պատերազմը յարմար առիթ նկատելով. հա-
 կառակ իրենց չէզոքութիւն պահելու խօստումին
 Ռուսական բանակին կամաւոր արձանագրուել,
 չէթէական խումբեր կազմելով մտած գիւղ եւ
 քաղաքի բնակչութիւնը առանց խղճահարութեան
 սպաննել և տեղ տեղ ապստամբութիւններ հա-
 նելով մեր վրայ յարձակել և մեր բանակին նա-

հանջի գծին սպառնալ սկսան: Վանի մէջ Արամ Մանուկեան անուն հայ ապստամբապետ մը, մեր սգատուժեան հերոս Էնվէրին քեռայրը՝ կուսակալ Ճէվտէթ պէյը փախուստի մատնելով առժամեայ կառավարութիւն մը հիմնեց, Արեւելեան Գարահիսարի հայերն ալ բերդը գրաւելով աշտարակներուն վրայ ապստամբութեան դրօշ պարզեցին: Թէև Սերաստիոյ կուսակալ Մուամմէտ ասոնց արժանի դասը տուաւ, թաղերնին հրկիզեց և մէկ անհատը չմնալու պայմանաւ բոլորը սպաննեց. սակայն ամենուրեք ապստամբութեան պատրաստութիւններ կը տեսնուին և մենք ասոնց տեղեակ ենք. ահաւասիկ Ներքին Նախարար Թալաթ ներկայ է, հարցուցէք:

Թալաթ. — Այո՛, Տօքթ. Նազըմին խօսքերը իրականութիւն են այս իժերը կրկին գլուխ կը բարձրացնեն, վերջնականապէս ասոնց հաշիւը մաքրել պէտք է:

Հասան Ֆէհմի. — Ասոնք ի՞նչ կ'ուզեն, ի՞նչու սահմանադրութեան բարիքները չեն գնահատեր, երախտապարտօրէն կը խօսիմ, ես չարաշուք բռնապետութեան ժամանակ թշուառ վիճակ մ'ունէի նաւիրական երեք ամիսներուն կրօնական քարոզչութեամբ խնայած քանի մը դուրուշով չմեռնելու աստիճան կ'ապրէի, փառք Աստուծոյ սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ, երեսփոխան եղայ գոհ եմ, ասոնք տակաւին ի՞նչ կուզէն, ի՞նչու ինձի պէս երախտապարտ և խաղաղ չեն ապրիր:

Տօքթ. Նազըմ. — Թէ ասոնք ի՞նչ կուզեն,
բացատրեմ Ձեզի ասոնք մեզ բնաջնջելով մեր
գոյքերուն և կալուածներուն տիրանալ և մեզի
ըսել կուզեն թէ, ո՛վ թիւրք, դուն ասկէ ելի՛ր
և հեռացիր, դուն այս հողին տէրը չես. այս հո-
ղերը, այս լեռները, այս անտառները, այս գե-
տերը մերն են, աշխարհի ստեղծումէն առաջ մե-
րն են, ահա ապիկ պատմութիւնը ասոր վկան է
հիմա հասկցաք ո՛վ հօճա:

Հասան Ֆէհմի. — Սատանաները տանին, թող
կորչին, ասոնց անիծապարտ մարմինը գեհեմի
հուրին բաժին ըլլայ:

Աղա Օղլու Ահմէտ. — Պարապ խօսքերը և
անէծքները մէկ կողմ ձգենք. վանի դէպքին ման-
րամասնութիւնը, ծագման պատճառները և ար-
դիւնքը հասկնալ և ըստ այնմ միջոցներ ձեռք առ-
նելու ենք. կարե՛լի է արդեօք այս մասին քիչ
մը բացատրութիւն տալ:

Թալաթ. — Սիրով, ես կը բացատրեմ, գի-
տէք որ տակաւին պատերազմի չի մտած, հայե-
րու Դաշնակցութեան ղեկավարներուն հետ հա-
մաձայնած և պատերազմի պարագային հայերու
չէզոք մնալու և ոչ մեզի, ոչ ալ Ռուսերուն օգ-
նելու համար ստորագրուած Փրօթոգոլը էրզրու-
մի մէջ գումարուող համաժողովին ընդունել և վա-
ւերացնել տուած էին: Հիմա խնդիրը փոխեցին
Ռուս բանակին կամաւորներ ղրկեցին, խօսքեր-
նին չի յարգեցին, խոստմնադրուժ եղան, այս պատ-

ճառաւ Ռուս բանակին ընկերացող հայ կամաւորներու հետ շփման մէջ մտնելու և զանոնք վերադարձնելու պատրուակով Դաշնակցութեան հրամանով և կուսակալ Ճէվտէթ պէյի արտօնութեամբ Վանէն երկու ընկերներով ճամբայ հանուած պարագլուխ «Իշխանը» ճամբան սպանուած և երեսփոխան վրամեանն ալ անհետացուած է. թէև Մանուկեանն ալ մէջտեղէն վերցնել ուզած է. սակայն Մանուկեան աւելի ճարպիկ գտնուելով ապստամբած և կուսակալ Ճէվտէթը փախուստի ստիպելով իր վարչութեան տակ արժամեայ կառավարութիւն մը հիմնած է, իրնդ իրը այս է. ամէն կողմէ ոյժ կը փութացնենք: Տեսէ՛ք, Ռութովի մէջ հրատարակուող «Օթրոյտ» թերթին «Սպրիլ 6 էն 16, 10 օր» վերնագրով հրատարակած յօդուածին թարգմանութիւնը կարդամ, խնդիրը կը բացատրուի:

Թալաթ ձեռքը բռնած թուղթը կարդալ սկսաւ:

«Վեց դարերէ ի վեր այս վայրենի եւ բռնակալ կառավարութեան դէմ կը պայքարինք. եւ իրաւունք եւ արդարութիւնը ոտնակոխ ընող եւ Հայ արցունքով և արիւնով սիրտը պաղշտկող արիւնարբու ճէվտէթներու դէմ միշտ կը կռուինք:

«Ասոնք դուրսը Ս. պատերազմը յայտարարելով ներսը կիներու, փոքրիկներու, ծերերու երիտասարդներու, հիւանդներու եւ անկարողներու ընդէ. ջարդ ըրին»:

«Մենք վասպուրականի հայերս, ահա 10 օր է՝ մեր բոլոր ոյժով, ազգային եւ անհատական ամբողջ էութեամբ կը կռուինք, մեր այս կռիւր պատմութեան մէջ աննման պիտի մնայ, եւ այս ընդհ. պատերազմի ընթացքին բոլոր քաղաքակիրթ ազգերու գնահատութեան պիտի արժանանայ ամբողջ աշխարհ պիտի հասկնայ, որ բուն մը հերոսներ արդարութեան եւ իրաւունքի համար կը պատերազմին, վրէժխնդիր Աստուածը մեզի հետ է, մեր հերոսներու փառքն ու պատիւն ալ մեզի վարձատրութիւն պիտի ըլլայ:»

Ազա Օղլու Ահմէտ.— Հայ Դաշնակցութիւնը ինչպէս կրնայ ամբողջ հայ ազգը ներկայացնել կուսակցութեան պատկանող կրնայ խոստանալ, բայց ոչ եթէ ամբողջ ազգի մը. այս պատճառաւ ամբողջ ազգ մը չի կրնար պատասխանատու նկատուիլ, դուք հայերու մէկ մասին. այսինքն դաշնակցութեան հետ հասկացողութեան եկած էք. միւս հայերը չեն կրնար ընդունած ըլլալ, Հայութիւնը միայն դաշնակցականներէ չի բաղկանար. ամբողջ ժողովուրդը ասոնց շուրջ չէ համախմբուած, նոյնիսկ շատ մը հայեր այս կուսակցութեան հակառակ են, որովհետեւ դաշնակցականները ուրոյն քաղաքականութիւնը հետապնդող յեղափոխականներ են, պարոններ, այս կուսակցութեան և Իթթիհատ թէրագգըի միջեւ գոյացած համաձայնութիւնը գործադրութեան չի կրնար դրուիլ, որովհետեւ

երբ մենք մեր երկրին մէջ բնակող հայերը ըստ
օրինի կը զինուորագրենք, կրնանք Ռուսիոյ դէմ
պատերազմի զրկել. նոյնն է պարագան նաև
Ռուսիոյ մէջ, ուրիմն հայ դաշնակ կուսակցու-
թեան Ռուսո. Թիւրք պատերազմի մը պարագային
հայերուն շեղոք մնալու խոստումը ինչ արժէք
կրնայ ունենալ:

Թալաթ. — Սակայն վանի վրայ յարձակող և
Արեւելեան Գարահիսարի մէջ ապստամբութեան
դրօշ պարզելով բերդը գրաւող հայերը դաշնակ-
ցութեան անուն հանած պարագլուխներուն կողմէ
կը զեկավարուին. պէտք էր որ դէպքը ծագե-
լուն դաշնակցութիւնը շէղոք մնար և ոչ մէկ դէպ-
քի մէկ անհատն իսկ չի մասնակցէր, ցաւալի է
թէ Դաշնակ շէֆերը մեզ քնացնել ուզեցին. դաշ-
նակցութիւնը յայտարարած էր որ ինք ամբողջ
ազգը կը ներկայացնէ, համոզում գոյացուած էր,
որ ինչպէս որ մենք ամբողջ Թուրքիան կը ներ-
կայացնենք, անոնք ալ հայութիւնը կը ներկա-
յացնեն. եթէ մեզ խաբած են, պատասխանա-
տուութիւնը մեզի չի վերաբերիր, իրենց կը պատ-
կանի: Տեսէք Սեւերեանի ստորագրութեամբ
Ռուսթով հրատարակուող «Օթրոյօղա» թերթի 142րդ
թիւին մէջ «երազը կիրականանայ» վերնագրու-
թեամբ լոյս տեսած յօդուածին մէջի բարբառանք-
ները կարդամ:

«Երազը կիրականանայ»

Ահաւասիկ, այդ բարձր նպատակը, դարերէ

ի վեր հայերուն սրտին մէջ տեղ բռնող երազը իրականացաւ, այդ նպատակը, որ փոքրիկներու ժառանգ մնացած, այդ երազը, որ դարերէ ի վեր ամբողջ սրտերու փափաքը և մեր ամենէն սիրուածներուն հեռանկարը եղած էր:

Անոնք իրենց արիւնը, ջանքը, կարողութիւնը այսօր մեր փառաբանած յաղթանակը պատրաստելու նուիրեցին. անոնք ազգին մէջ այդ քաղցր երազին անուպատճառ իրականանալու յոյսովը և համոզումովը ապրեցան:

«Հայերու վարչութեան տակ ազատ հայաստան մը տեսնելու:

Անշուշտ հեռագրէ տեղեկացած պէտք է ըլլա՞ք որ այսօր Վան հայերու ձեռքն է, Չ Ապրիլէն ի վեր հայ ռազմիկները Արամի հրամանատարութեամբ ապստամբութեան դրօշը բարձրացուցած և 30 օրուայ ընդհատումէ մը վերջ Վանին տիրացած են:

Գարա Բէմալ. — Թո՛ղ կորչին, Վանը մերն է, նուիրական իթթիհատ և Թէրագզըին կը պատկանի, ոչ ոք կրնայ խլել:

Հասան Ծէհմի. — Այս Արամ ըստուած դաւա՞ծանը Վանի երեսփոխան թշուառակա՞նն է:

Թալաթ. — (ընթերցումը շարունակելով) «պատերազմի գոռում գոչումները իքտիլի մէջ սպասող Ռուսերու ականջները խլացուցին:

«Վարդանի հրամանատարութեան տակ գլտնուող հայ կամաւորական գունդն ալ գէպի Վան

սուրալով իրենց եղբայրները ազատել կուզէն:

Ահագին դժուարութիւն և արգելքներու հակառակ Քեռին, Համազասպը, Գրօն և Խէ չօն ալ Ռուս զինուորական հրամանատարէն արտօնութիւն կը պահանջեն. որ գազաքներէն իրենց նոր ընկերացող հայ կամաւորներու հետ Վանի վրայ արշաւեն: Պահպանողական Զօրավար (Ա) ալ այս հերոսներուն փափաքը չափաւորել կուզէր. «Թափաճերի» անցքին վրայ սոսկալի ձիւնամբրբիկ մը կը տիրէր, ձորերու մէջ փոթորիկը կը շարունակեր, զինուորները լեռնային թնթանօթները շալակած ժայռերն ի վեր կը մագլցէին, գազաքները կամաց կամաց իրենց կորովը կորսնցնելով «Ա՛հ. Աստուած ալ մեզի դէմ է կրսէին»:

Հասան Ֆէհմի. — Տարակոյս չկայ. Աստուած անհաւատներուն չ'օգներ:

Թալաթ. — (ընթերցումը շարունակելով) սակայն հրամանատարին որոշումը վերջնական և հրամանը խիստ էր, ամէն գնով «Թափաճերի» անցքը անցնել պէտք էր, այս գնահատելի և հերոս բանակը հրաշք գործերով բնութեան դէմ պայքարեցաւ. փոթորիկներուն ձայնին խուլ մնաց և բնութիւնը պարտուեցաւ. և մարդը վերջապէս իր կամքը անոր պարտադրեց. Թափաճերի միւս կողմէ երկինքը անամպ օդը պայծառ էր. Գազաք գունդերը, հայ կամաւորները իրենց ամբողջ յագնութիւնը մոռնալով նոր ոյժ ստացած անմիջապէս դէպի Վան խոյանալէ, հանդիպած բոլոր ար-

գելքները և փախստականները անհետացնելով և հետապնդելով հսն հասնելէ ուրիշ բան չ'էին խորհիր:

Գարա Քէմալ. — Թող կորչի'ն:

Թալաթ. — (ընթերցումը շարունակելով) անմիջապէս Այաղա գիւղախումբերէն անցնելով և Պէքրիի բերդը գրաւել և քանդելէ յետոյ Վանայ լիճը իրենց առջեւ պարզուեցաւ. ի'նչ սքանչելի տեսարան, սրտաշարժ պատկեր, իր կանանչ գառտերով և բերդերով առաջին Խաչակրութեան Երուսաղէմը գրաւելը կը յեշեցնէր:

Գարա Քէմալ. — Անկցին:

Թալաթ (ընթերցումը շարունակելով) անյուշ ժամանակներէ ի վեր լուսթեան դատապարտուած զանգակները բոլորը մէկէն դողանջել սկսան և խոր քունէ մը սթափեցան, բաղդը կամ ճակատագիրը այսպէս կուղէ եղեր. որ ասոնց այս սթափումը Ռուսական արժիւններու առաջին անգամ ըլլալով Բզնունեանց (1) ծովու վրայ սաւառնած օրուան հանդիպեր:

Չանգակներուն ահանջ խլացուցիչ ձայները դաշտերը կը լեցնէին, սլաշարուածները կ'զգային թէ ազատութեան ժամը մօտեցած է. այլեւս խմբապետ Արամին քաջալերութիւնը և յոյսը բոլոր սրտերը ամբապնդած և ամենուն վստահութիւն ներշնչած էր: Արամ, այս անունը արդէն յաւերժացած էր զանգակները միշտ կը հրնչէին, Թիւրքերն ալ այս ձայնին յաղթական ար-

(1) Վանայ լճին պատմական անունը:

ձագանգը հասկնալով, յաղթականներուն ուշադրութիւնը չի գրաւելու համար առանց ձայնի և շուտով փախուտ տուին. և նոյնիսկ այնչափ արագ որ հայերը սատանորդիներուն այս խայտառակ փախուստը, անհետ կորսուելէն օր մը վերջ հասկըցան, հայերը այլեւս Այգեստանէն դուրս գալով բերդը գրաւեցին և իրենց դրօշակը պարզեցին, երկու օր ամբողջ ուրախութիւնով և խրախճանութիւններով անցան:

Գարա Քէմալ. — Ի մօտոյ պիտի լաք, բայց ոչ լալը կրկին ապրիլ է՝ սլիտի սատկիք:

Թալաթ. — (ընթերցումը շարունակելով) վերջապէս Մայիսի 6 ըդ օրը ընդհ. հրամանատար Զօրավար Ա. դիմացէն երեւցած և նոյն օրը վանի գրաւումը հրամայած էր:

Խէչօի հրամանատարութեան տակ գտնուող յառաջապահ գունդը անմիջապէս առաջ քալած, սակայն մէկէն ի մէկ մեծ զարմանքով կեցած էր: Այս ինչ է ընկերներ, հազարաւոր Ֆէսաւորներ նուազի առաջնորդութեամբ դէպի մեզ կուգային խանդավառ բաղմութիւն մը մեզ կը դիմաւորէր, փայլուն զգեստներով քահանաներ կուգային, ոսկի խաչեր և եկեղեցական դրօշակները արեւուն ճառագայթներուն դէմ կը փայլէին, զգեստաւոր զինուորներ, զարդարանքներով ամէն հասակի մարդիկ, կիներ, աղջիկներ, երախաներ, ձեռքերնին աղ ու հաց յաղթականները շնորհաւորելու և ողջունելու կուգային, կը միանային. ամէն մարդ

կը գիրկընդխառնուէր, կը խնդար՝ կ'արտասուէր
և շնորհաւորութիւններ կ'ըլլային. ամէն կողմ
ուրախութիւն, ազատութեան մեծ տօն էր. ամ-
բողջ այս ուրախութիւններէն վերջ վանքադաքի
վարագ վանքին գանգակը անընդհատ կը հնչէր:

Գարա Բէմալ. — Թող կորչի՛ն, այս հողերը
իթիհատ և թէրագգրի իշխանութեան կը պատ-
կանին, թոյլ չ'պիտի տանք որ ուէ մէկը ձեռք
երկարէ անոր:

Տօքթ. Նազըմ. — Պարապ իօսքով նաև չի քա-
լէր. գործել և արագ գործել պէտք է: հայերը
մահացուցիչ վէրքի մը կը նմանին. այս վէրքը նա-
խապէս անվնաս կը կարծուի. բայց երբ ժամա-
նակին կարող վիրաբուժի մը գործողութեան չհն-
թարկուի և չի հանուի, անպատճառ կ'սպաննէ.
գործել և արագ գործել պէտք է. եթէ 1909ի
մեր Ատանայի և այլ վայրերու մէջ կատարել
տուածին նման տեղական ջարդերով պիտի գո-
հանանք, օգուտի տեղ վնաս կը հասնի, մեր
մաքրագործել առաջադրած ուրիշ տարրերը,
Արարները, Բիւրտերը կարթնցնէ և վտանգը մէ-
կի տեղ երեք կ'ըլլայ. կը մեծնայ և գործադրու-
թիւնը կը դժուարանայ. այս ժողովին մէջ քա-
նիցս խօսած եմ և հիմա կը կրկնեմ. եթէ այս
մաքրագործումը ընդհանուր և վերջնական չ'պի-
տի ըլլայ, օգուտի տեղ վնասը անպայման է.
պէտք է որ հայ ազգը արմատախիլ ըլլայ, մեր
հողին վրայ անհատ մը անգամ չ'մնայ. հայ անուը

մուցուի, հիմա պատերազմի մէջ ենք, ասկէ յարմար առիթ չի գտնուիր, մեծ պետութեանց միջամտութիւնը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կրնար ըլլալ, ըլլայ նոյնիսկ, խնդիրը կաաարուած իրողութիւն մը կը դառնայ և կը փսկուի, այս անգամուան գործողութիւնը բնաջնջումի գործողութիւն մը պիտի ըլլայ, հայերումէկ անհատն իսկ չի մնալու պայմանաւ բնաջնջումը հարկ է. թերեւս ձեզմէ ոմանք ըսեն որ, այս չափը վայրագութիւն կ'ըլլայ, երախաներէն ծեր և անկարներէն ի՞նչ վնաս կրնայ հասնիլ. որ ստոնց ամբողջին ալ բնաջնջման հարկ տեսնուի. ով որ յանցաւոր է ան կը պատժուի, տունը հանգիստ նստած ծերերու, կիներու, ծծկեր մանուկներու վրայ յարձակիլ վայրագութիւն է, քաղաքակրթութեան և մարդասիրութեան հակառակ է. տօքթ, Նազըմ կը շափագանցէ, չի տրամաբաներ —

Խնդրեմ պարոններ, այսչափ տկար և գթասերտ մէ ըլլաք. ասիկա մահացու հիւանդութիւն մըն է, անաւասիկ պատերազմը. հարցում կ'ուղղեմ Ձեզ, պատերազմը ի՞նչ է, վայրագութիւն չէ՞. գիւղէն հեռացուելով պատարագմի ճակատին վրայ սպաննուող հողագործը, խանութէն հեռացուելով թնդանօթի հարուածներուն տակ ինկող արեւտրականը, ի՞նչ ըրած է, ի՞նչ ոճիր գործած է, որ այս սոսկալի մահուան կ'ենթարկուի, վայրագութիւնը բնութեան օրէնքն է, ասոր ընդու-

նելի կամ մերժելի ըլլալը տրամաբանելու մէջն է, ամբողջ կենդանիները, նոյնիսկ քոյսերը զիրար ուտելով, զիրար ջնջելով չեն սնանիր, ասոնց զիրար ուտելէ. զիրար ջնջելէ զգուշացէք, վայրագութիւն է կրնանք ըսել:

Հասան Ֆէհմի. — Այո պարոն, այս տեսութիւնը ես ալ գիտեմ, կեր ու կերակուրի տեսութիւնը. բնագիտութեան մէջ տեսած եմ:

Տօքթ. Նազըմ. — (խօսքը շարունակելով) աղէկ իտրհինք. մենք այս յեղափոխութիւնը ինչո՞ւ կատարեցինք, մեր նպատակը ի՞նչ էր. Սուլթան Ապտիւլ Համիտին մարդիկը իրենց աթոռներէն վար առնելով անոնց տեղը բազմելով համար, ես այսպէս ըլլալը կարծել չեմ ուզէր, ես թրքութիւնը կենդանացնելու համար Ձեզի ընկեր. եղբայր եղայ, ես թիւրքին, միայն թիւրքին ապրիլը, այս հողին վրայ անկախ իշխող մ'ըլլալը կը փափաքիմ. ոչ-թիւրք տարրերը թող ջնջուին, որ ազգութեան և որ կրօնքին ալ պատկանած ըլլան, այս երկիրը ոչ-թիւրք տարրերն մաքրել պէտք է. կրօնքը իմ քով ոչ մէկ արժէք ունի. իմ կրօնքս թուրանն է:

Տօքթ. Պէհաէտաին Շաքիր. — (բառերը մէկիկ մէկիկ արտասանելով և շեշտերով) Մովսէսի պէս թշուառական մը, Յիսուսի պէս պարապ մարդ մը, Մուհամմէտի պէս որբ մը աշխարհի վրայ երբ կըցած են մէյմէկ կրօնքներ հիմնել, ինչո՞ւ Օսմ. Յեզի.

մեզի պէս կամքի տէր և մտաւորականներ թու-
րանի կրօնքը չի հիմնենք և չ'ընդհանրացնենք:

Հասան Ֆէհմի. — Աստուած դուն ներէ. այս
խօսք չէ զառանցանք. զառանցանք չէ, հայհոյու-
թիւն է. (երկչուտ շորս կողմը նայելով) սատա-
նաները մեր վրայ պիտի թափին:

Գարա Քէմալ. — (խօճային երկչուտութիւնը
տեսնելով և ծաղրանքով) Խօճա էֆէնտի, ի՛նչ
կը խօսիք. կ'ազօթէ՞ք, խնդրեմ եկուր գլուխս
կարգայ. թերեւս զլիսու ցաւին դարման մը ըլլայ:

Տօքթ. Նազըմ. — (խօսքը շարունակելով)
վա՛յ մեզի. եթէ վերջնական մաքրագործում,
վերջնական բնաջնջում չի կատարուի, մեր այս
օրուան տեղը չենք կրնար նստիլ, վաղը մեր թե-
ւերէն կը բռնեն դուրս կը նետեն, ասով այ չեն
զոհանար կ'սպաննեն. յեղափոխութիւնը չի խղճար
միայն իր հետապնդած նպատակը կը խորհի, ի՛նչ
արգելք ո՞ր պատահի կը փլցնէ, կ'անհետացնէ:

Տօքթ. Պէհաէտտին Շաքիր. — Մենք յեղա-
փոխականներս թիւրք ազգին հաշուոյն, Օսմն.
պետութիւնը ազգ. իտէալներու վրայ հիմնելով
ներկայ իշխանութիւնը մէջտէղ բերինք. մեր ազ-
գալին կտրուածին մէջ միայն թիւրք յառաջ-
դիմութիւնը և բարգաւաճումը կրնանք արտօնել
հինէն մնացած ազգերը. անհարազատ և վնասա-
կար խոտերը արմատախիլ ընելով մեր հողը
մաքրելու ստիպուած ենք, մեր յեղափոխութեան
նպատակը ծրագիրը այս է. ասոր համար էր ո՞ր

Իթիհատ և Թէրագգրի իշխանութեան «նոր թըր-
քական պետութիւն» անունը տուինք. և Օսմանցի
անուան արժէքը գէրօյի իջեցուցինք. իրական-
ութեան մէջ Օսմանցի բառը ի՞նչ արժէք կրնար
ունենալ. Օսմանցի անունով հիմնուած պետու-
թեան մը կալուածը ի՞նչ կրնայ արտադրել,
խառնարանի պէս զանազան ազգութիւններու
աւագապետները, Օսման անուան տակ զար-
մանալի խառնուրդ մը կազմած են, գիտական
և մասնագիտական ըմբռնումով ասոր պետու-
թիւն չի կրնար ըսուիլ. ասոր շատ շատ Օսմա-
նէն իր զաւակներուն ժառանգ մնացած ազարակ
մը կրնայ ըսուիլ. զանազան տարրերէ բաղկա-
ցած Օսմանեան խառնուրդը ազգ. դրօշմ չունի
այս ազարակի մը մէջ դանուած ընտանի կեն-
դանիներու կը նմանի, Հայ, Յոյն, Պուլկար.
Պօշնազ, Փօմազ, Սերպ, Արնավուա, Քիւրտ, Չէր-
քէզ, Արաբ, Վրացի, Լազ, այս զանազան տար-
րերը, իբր թէ օսմանցի անուան տակ ամբող-
ջութիւն մը կազմած են, այս գազափարը պէտք է
սրբագրել, ազարակի մը մէջ սազ, բաղ, հաւ, ոչ-
խար, կով, եզ, և հորթը, ինչպէս որ մնացին ինչ
որ էին, առանց իրենց ցեղը փոխելու. այս զանա-
զան ազգութիւններն ալ նոյն ձեւով մեր հողին
վրայ մնացին եւ. առանց իրենց ազգութիւնը և
փոխելու. առիթը ներկայանալուն թիւրքը ճնշած
և հողերը ձեռքերնէն առնելով անջատուած են,
ահաւասիկ Ռուսմանիացիները. Սերպերը. Պուլկար-

ները և վերջինը Մակեդոնացիները:

Գարա Քէմալ. — Թո՛ղ կորչին.

Հասան Յէհմի. — Ձեր բարձր ներողամտութեամբ ես ալ մեր տօքթօր ընկերներուն նման, բայց ոչ թէ Արեւմտական գիտութեանց ըմբռնումին համաձայն և Աստուծոյ օգնութեամբ քանի մը խօսք խօսիլ կուզեմ. մարգարէն ըսած է Վիլլիմուզիր ըզթօլ» (Սմէն փաստակար բան պէտք է անհետացուի) ուստի քանի որ հայերու փաստութեամբ է. քանի որ մեր նուիրական Իթթիհատ և թէրագզը կուսակցութեան դէմ ապստամբած են. քանի սր ազատութեան հերոս էնվեր փաշային քեռայրը փախուստի ստիպած են. այլեւս տեղի չկայ. մէկ անհատն իսկ չմնալու պայմանաւ բնաջնջումը օրինական է. նոյն իսկ պատրաստ եմ առ այդ Յէթվան տալու. զիս փաթթուցաւոր տգէտ մէկը մի կարծէք. երախտագիտութեամբ կը խօսիմ. ես ազատութեան շնորհիւ երեսփոխան եմ. 50 հազար իսլամական կրօնական ուսանողութիւնը կը ներկայացնեմ. խնդիրը ես վերջացնեմ. քանի որ փաստը ընդհանուր է. այս կանխելուն համար մասնաւորներուն փաստել ներելի է. ասացուածին համաձայն ծեր. երախայ. կին անկարող նկատի չ'առնուիր. և բոլորը կը բնաջնջուին ես բնաջնջումի դիւրիւն ձեւմը կը խորհիմ ներեցէք որ պարզեմ: հիմա պատերազմի մէջ ենք՝ հայերու գէնք վերցնելու կարող երիտասարդները պատերազմին առաջին գիծը կը ղրկենք հոն

դիմացէն Ռուսերուն, իսկ ետեւէն մեր կողմէն մասնաւոր կերպով զրկուած ուժերուն կրակին մէջ կ'առնենք և կը բնաջնջենք. իրենց տունը քնացող տկար ու ծէրերը, կին ու երախաներն ալ կը հրամայենք և մեր հաւատացեալները կը մաքրեն, ինչքերնին կը կողոպտեն, աղջիկները կառեւանգեն, այս ձեւը յարմար կը տեսնուի.

Գարա Քէմալ. — Ապրիս խօճա, տես՞աք ընկերներ մեզի վայել կրօնապետը.

Էնվէր. — (ըջօրէն) Բնաջնջման եղանակը որոշել գործադիր մարմինն պարտականութիւնն է.

Հասան Ֆէհմի. — Հրամանատար Ձեր վսեմութեանն է.

Ճավիտ. — եզրակացնենք. Տօքթ. Նազրմ, Պէհաէտտին Շաքիր, և խօճա Հասան ընկերներուն բացատրութիւնները խնդիրը ըստ բաւականին լուսաբանեցին, հայերը երկար գարերէ ի վեր իրենց ապրած այս հայրենիքին դէմ դաւաճանելով, բոլոր առիթները օգտագործելով թիւրքին թշնամիներուն հետ ձեռք ձեռքի տուին, ի մասս թիւրքին աշխատեցան, այն թիւրքին, որ իրենց հանգստութիւնը, բարգաւաճումը կ'ապահովէր, պարոններ, թիւրքը այս երկրին մէջ միայն անուանական իշխող մըն է. թիւրքը արեւին կիզիչ ճառագայթներուն տակ իր արտին մէջ կաշխատի, բերքը կը բերէ և քաղաքի վաճառական հայու կը ծախէ, զայն կը հարստացնէ.

անոր հանգստութիւնը կ'ապահովէ, տնտեսական
իշխանութիւնը հայու ձեռքն է, հայերու մէկ ան-
հատն իսկ չի մնալու պայմանաւ բնաջնջումը
մեր ազգային քաղաքականութեան տեսակէտին
որչափ որ ստիպողական պէտք մըն է, նոյնչափ
ալ թիւրքին տնտեսական իշխանութիւնը հիմնե-
լու համար կարեւոր է, քուէի դիմենք:

Թալաթի հրամանին վրայ քուէները հաւաքուեցան
և դասաւորուեցան. արդիւնքը, մէկ անհատն իսկ
չի մնալու պայմանաւ հայերուն բնաջնջման մա-
սին միաձայնութիւն գոյացած ըլլալը հաս-
կըցուեցաւ:

Հայկական խնդիրը, արեւելեան խնդիրնե-
րուն կարեւորներէն է, Պէրլինի դաշնագրէն վերջ
քանի մը արիւնոտ շրջաններ անցուցած, Անգլ-
Ռուս. Գերմանական մրցակցութեան հետեւան-
քով քանակով պզտիկ և սակայն աշխատասէր,
դժբախտաց այս ազգը շատ տուժած էր:

Եւրոպայի դիւանագիտութեան խաբկանքէն
և հայ կուսակցութիւններուն ասոնց վատահելէն
ու փառասիրութենէն այս ազգին հասած դժբաղ-
դութիւնները ցաւոտ և արիւնոտ են, ասոնց նկա-
րագրութիւնը երկար է:

Ստորեւ յիշուելիք հայկական ցաւոտ դէպ-
քերը, Իթթիհատ և Թէրապար կուսակցութեան
Օսմն. պետութեան տիրացած շրջանին կը պատ-
կանին և այս կիլիկիոյ Ստանա քաղաքին մէջ
1909 Ս.պրիլ 14 Դ.շ. օր պատահած կոտորածով

սկսած է:

Այս կոտորածին գաղտնի պատճառները «Պօլսոյ մէջ 31 Մարտի շարժում» վերնադրով պատմութեան արձանագրուած դէպքին մէջ փնտռելու է:

13 Ապրիլ 1909ին գուգադիպող 31 Մարտ 1325 պետական տարին Պօլսոյ մէջ ծագած շարժումը, Իթթիհատ և Թէրազզը կուսակցութեան տարածաշնութեան պէս, ոչ յետադիմական շարժում մը և ոչ ալ հանդուցեալ Սուլթան Ապտիւլ Համիտի գործն էր. այս շարժումը թագաւորագուն Սապահէտտինի և նախկին վարչապետ Քեամիլ փաշայի նախադասած «Ահրար» (Ազատական) քաղաքական կուսակցութեան պտուղն էր: Այս շարժման արագ ծագումին նպաստող պատճառներ շատ են, մասնաւորապէս Իթթիհատ և Թէրազզը կուսակցութեան կեդրոնին այն ժամանակուայ դեկավարներուն մերժողական դիրքն ու մեծ ոճիրներն են:

Ազատական քաղաքական կուսակցութիւնը հանդուցեալ Սուլթան Ապտիւլ Համիտի անձին և Իթթիհատ Թէրազզըի գաղտնի կազմակերպութեան դէմ էր. Ազատական քաղաքական կուսակցութեան նպատակը Սուլթան Ապտիւլ Համիտը գահազրկել, գահաժառանգ Րէշատ էֆէնտին գահ բարձրացնել, բանակը քաղաքականութեամբ զբաղելէ արգելել և իրական սահմանադրական վարչաձեւ մը հաստատել և իրենց ծրագիրը գործադրել էր:

Ազատական քաղաքական կուսակցութեան ծրագիրը ապակեդրոնացման դրութեան վրայ հիմնուած էր. ասոր համար էր որ Երեսփոխանական ժողովի Արապ, Քիւրտ, Հայ, Արնավուտ և Յոյն անդամները այս կուսակցութեան յարած և անոր յառաջդիմութեան և ծաւալման կաշխատէին:

Ազատական քաղաքական կուսակցութեան ղեկավարները հայ Դաշնակցական քաղաքական կուսակցութեան ղեկավարներուն հետ մասնաւոր հասկացողութեան եկած և Իթթիհատ Թէրագզը կուսակցութեան Մահմանադրութեան հակառակ ըլլալով պահած գաղտնի կազմակերպութեան և բանակին քաղաքականութեամբ զբաղելուն դէմ միասնաբար պայքարիլ որոշած էին: Այս երկու կուսակցութիւններուն, ազատական և Դաշնակցութեան Պօլսոյ մէջ փրօպականտի միջոցները զօրաւոր ըլլալուն, կարճ ժամանակուայ մէջ Իթթիհատ և Թէրագզը կուսակցութիւնը յաջս ժողովրդեան վարկաբեկեցին և գէշ կերպով սարսեցին, այս պատճառաւ Իթթիհատ և Թէրագզը կուսակցութիւնը՝ Ազատական կուսակցութեան 31 Մարտի շարժումը զսպելով և զայն պարտութեան մատնելով յարձակումը Հայերու դէմ սկսած և Յոյն, Արնավուտ, Արապ և Քիւրտերն ալ ապագային ձգած էր:

Իթթիհատ և Թէրագզը կուսակցութիւնը զօրաւոր կեդրոնական կառավարութեան մը կուսակից էր. կառավարութիւնը տեւական կերպով

իրենց ձեռքին մէջ ունենալու համար տարբեր քաղաքական կուսակցութիւններուն գործունէութիւնը կը խափանէր, և իրենց դէմ պայքարելիք ազատամիտ անձնաւորութիւններն ալ իր գաղտնի կազմակերպութեան և իր ձեռքը ունեցած պետական ոյժերու աջակցութեամբ անհետացնել կուտար:

Իթթիհատ և Թէրագզը կուսակցութիւնը, թիւրք տարրը օսմանցի ուրիշ տարրերու վրայ տիրապետող դարձնել, անոր բացառիկ դիրք մը տալ և ուրիշ տարրերը լուծելով և կամ ձեւով մը բնաջնջելով Օսմանեան միութիւնը քանգել և անոր տեղ նոր թրքական պետութիւն մը հիմնել կը ծրագրէր:

Իթթիհատ և Թէրագզը կուսակցութեան դեկավար անձնաւորութիւնները, մասնաւորապէս զինուորական բարձրաստիճան անձնաւորութիւնները շէին կրցած հասկնալ թէ Սելանիկի հաւատափոխներուն յղացած այս Թուրանի քաղաքականութիւնը երկրին մէջ ի՞նչ տազնապ, ի՞նչ բաժանումներ պիտի յառաջացնէ:

Օսմանցի բառը, ընդարձակ երկրի մը մէջ զանազան ազգերու պատճանող իսլամ և ոչ-իսլամները համախմբած և առանց խտրութեան Օսմանցի զրօշին տակ միութիւն մը կազմած էր, այս միութեան մէջ ապրող իսլամ տարրին մտքէն ազգային զգացումը շնջուած, միայն կրօնական տարբերութիւն մը մնացած էր, իսլամ տարրը

իշխողի դիրքին մէջ էր. Քրիստոնեաներն ալ, բացի
զինուորագրութենէ, բոլոր պետական գործերու
մէջ կը գտնուէին. և մինչեւ իսկ ամենաբարձր
նկատուող նախարարական օթոռներ կը բարձրա-
ցուէին: Օսմանեան գահակալներն ալ Մարգարէի
փոխանորդութիւն և իշխանութիւնը իրենց վրայ
կեդրոնացուցած, իսլամական աշխարհի վրայ
մասնաւոր բարոյական առանձնաշնորհման մը
տիրացած և այսպէսով իրենց հեղինակութիւնը
ուրիշ թագաւորներէն գերի վեր դարձուցած էին:
Այս միութիւնը քանզի և ասոր տեղ միայն թիւրք
անունը տիրապետել տալ. ոչ թիւրք իսլամ տար-
րերը վշտացնել և ասոնց մէջ կրկին ազգային
զգացումը արթնցնել, անկասկած քանզի և ձա-
խող. ոչ բանաւոր քաղաքականութիւն մըն էր:
Որը վերջապէս ահագին Օսմն. կայսրութիւնը
հիմէն քանզից, երկիրը բաժան բաժան ընելով
Անատոլուի թիւրքն ալ հազար աւ մէկ ձեւերու
ենթարկելով թշուառացուց:

Աղատական քաղաքական կուսակցու-
թիւնը 31 Մարտի շարժումը չէր կրցած դե-
կավարել և պարտուած էր: Իթթիհատ և Թէրազ-
դը կուսակցութեան ղեկավարները, իբրև
հաւաքած և Շարժման բանակ յորջորջած գուն-
դերով Պօլիս մտած, ընդդիմադիրներէն ձեռք ան-
ցուցածը ռապննած, կախաղան բարձրացուցած և
Թագաւորական պալատը աւարի տալով կրկին
իշխանութեան տիրացած էր:

* * *

Այս տազնապի ընթացքին Իթթիհատ և Թէրազը կուսակցութիւնը հայերը չէր մտացած Ատանայի մասնաճիւղը կեդրոնէն ստացած հրահանգին համաձայն կիլիկիոյ, մասնաւորապէս Ատանային մէջ ընդհանուր ջարդ մը պատրաստելու սկսած էր:

Տարածայնեքով թէ հայերը պիտի ապստամբին և կիլիկիոյ մէջ հայկական օճախ մը հիմնել կը ձգտին. հասարակ ժողովուրդը հայերու դէմ զրգրելու ձեւով գործի սկսած էին:

Ատանայի կուսակալ ձէվատ պէյ և զօրավար Ռէմզի փաշա, հայերուն ապստամբութիւն հանելու պատրուակին տակ նախապէս զինուորական ոյժ խնդրած էին:

Ատանայի հայերը կացութեան առած ձեւ և ընթացքէն կասկածելով վախ կ'զգային, որովհետեւ շրջակայ գիւղացիներ հրացանով, ատրճանակով, սուր և մանգաղով և բիրերով զինուած խումբ խումբ քաղաք դալ սկսած էին. հայերը իրենց դէմ զրգրուած այս ամբոխին և հասարակ ժողովուրդին յանկարծական յարձակումէն կը վախնային, կառավարութեան ընթացքէն ալ կը խրոչէին, ուստի ամէն հաւանականութեան և յարձակման դէմ ստիպուած էին իրենց թաղերը ամրացնել:

Կասկածելի վիճակ մը անվստահութիւն մը կը աւիրէր. երկու կողմերն ալ իսլամ և հայեր:

տարրեր ազդեցութեան մը տակ մագնիսայած, երկու կողմերն ալ իրարմէ կը վախնային, իրարու յանկարծական յարձակման դէմ սլաշապանուիլ կը խորհէին:

Քաղաքին մէջ շափաղանց գրգռութիւն մը կը տիրէր. մանր կայծ մը ինչպէս որ վառօթի տակառ մը բռնկեցնելու պիտի բաւէր. այնպէս ալ փոքր և աննշան դէպք մը սոսկումով վարակուած այս ժողովուրդը իրարու վրայ խոյանալու պիտի բաւէր:

Իրաց այս վիճակին մէջ 13 Ապրիլ 1909 Դ շ. գիշերը կահագործ Լուսթֆիկ անուն հայ մը սպաննուելով դիակը ժամացոյցի աշտարակին մօտերը նետուած էր:

Որ՞ու կողմէ և ինչ պատճառներով սպաննուած ըլլալը առանց ստուգելու և միայն Լուսթֆիկին թլփատուած ըլլալը տարածայնուելով ըսպանեալի իսլամ թէքրիստոնեայ ըլլալու խնդիրը ծագած, ընդհանուր գրգռութիւնը աւելի սաստկացած, և հայերու երկիւղը աւելցած էր:

Հետեւեալ Դ շ. օր հայերը խանութները բանալու չէին համարձակած, կուսակալ ճէվտէթ պէյ և հրամանատար Րէմզի փաշա երեւութապէս գրգռութիւնը մեղմելու նպատակաւ վարչական ժողովի անդամներէն Պալտատցի Զատէ Սպտիւլ Գատեր և Ուրֆալեան Տալուտ էֆէնտիները ժողովուրդը խրատելու, հայերու երկիւղը փարատելու համար շուկան և հայկական թաղերը զըր-

կամ էին:

Ճամբան Գարա Սօքու ըսուած վայրը Ուրֆալեան Տավուտ էֆէնտիյի աչքերուն առջեւ յօշոտուած և ժամուն քաղաքապետական շէնքին մէջ անդամներէն գործարանատէր Շատրիկեան Յարութիւն աղան ալ սպաննուած էր:

Բացայայտօրէն կազմակերպուած այս ոճիրներուն վրայ գրգրութիւնը կասեցնել անկարելի դարձած և կողմերու միջեւ հրացանաձգութիւնը սկսած էր:

Խալամները հայկական թաղերու վրայ յարձակել փորձած և սակայն ցոյց տրսւած զօրաւոր ինքնապաշտպանութեան վրայ չկտրենալով ներս մտնել խանութները թալանի տուած և գիշերուան մութին թաղերուն կրակ ձգած էին:

Այս խուճապը, այս բնդհատութիւնը, այս արիւնոտ կռիւր ճիշտ երեք օր երեք գիշեր տեւած և միայն երրորդ օրը Ամերիկեան միսիօնարներէն Մր. Չէմպրրսի միջնորդութեամբ երկու կողմերու, խալամներու և հայերու միջեւ զինապազար կնքուած, երեւելիներ իրարու մօտ գալով զիրար հասկցած եւ այսչափ արիւն թափուելուն պատճառ եղող խռովութեան հեղինակները անիծած և թիւրիւմացութիւնը փարատուելով խռովութիւնը վերջ գտած եւ ամէն ոք իր գործերով զբաղիլ սկսած էր:

Այս դէպքի ընթացքին միայն Ատանայ քաղաքին մէջ հարիւրէն աւելի հայ եւ հարիւր յի-

տունի մօտ իսլամ սպաննուած էր:

Ազատութեան բանակ Սելանիկի բանակ անու-
նով պանծացուած Տէտէ Աղաճի վաշտն ալ եկած
էր. այս զինուորները նախորդներէն աւելի վըս-
տահելի կարծուած և հայկական թաղերու տիրող
դիրքերուն մէջ բաժնուած էր:

Տէտէ Աղաճի վաշտին հասնելէն օր մը վերջ.
25 Ապրիլ 1909 կիրակի օր. առանց ուէ պատ-
ճառ տեսնուելու. կէս օրէն վերջ յանկարծ հայ-
կական թաղէն զէնքի ձայները լսուել սկսած, շու-
կան իրենց գործերով զբաղող հայերը այս ձայնե-
րէն խուճապի մատնուած և իթթիհատ և թէրագ-
զրի փրօպականդիսթները վախցող հայերուն՝

Վախնալիք բան չ'կայ, գոմէշ մը խենթա-
ցած և վրան զէնք կը պարպեն—խօսքերով հա-
յերը քնացնելու և անոնց փախուստին առիթ չը-
տալու աշխատած էին:

Զէնքի ձայները սաստկացած և խնդիրը հաս-
կըցուած էր. Տէտէ Աղաճի վաշտը, առանց ուէ
պատճառի, հայերու վրայ կրակելու հրաման ստա-
ցած էր:

Հայերու մէկ մասը տուներու մէջ ինքնա-
պաշտպանութեան և մէկ մասն ալ եկեղեցիներու
և օտար նկատուած Յիսուսեան և Ամերիկեան
միսիօնարներու շէնքերուն մէջ ապաստանիլ փու-
թացած էին:

Նորից սկսած այս ջարդը և ասոր յաջորդող
հրդեհ ու թալանը մինչեւ հետեւեալ առաւօտ շա-

բունակած, հայկական եկեղեցի մը հոն ապաստանած փոքրիկներու և անմեղներու հետ հրկիղուած և միւսին ալ կրակ տալու համար հրաման կուտար:

Ճիշտ այս վայրկեանին Յիսուսեան հաստատութիւններու տնօրէն Բէր ժու, անձնուիրութեամբ և կեանքը անարգելով հոն հասած և այս եկեղեցւոյն հրկիղման աւիթ չ'տալով, հոն ապաստանած ժողովուրդը փրկած և իրենց հաստատութիւններուն փոխադրելու յաջողած էր:

Վերջապէս Ամերիկեան միսիօնարներէն Մր. Չէմպրրսի և Յիսուսեան հաստատութիւններու Բէր ժուի ջանքերուն շնորհիւ ջարդէն ազատած որքան որ հայ կար, կառավարական պալատի դիմացի պարտէզին մէջ հաւաքուելով զինուորական շղթայի մը մէջ առնուած էր:

Հայերը ութը ժամ այս վիճակին մէջ մնալէն վերջ Գերմանական և Թրփանիի գործարաններուն մէջ բաժնուած և 5 օր հսկողութեան տակ պահուելէ վերջ Պօլսէն ստացուած հրահանգին վրայ տուներնին երթալու և իրենց գործերով զբաղելու արտօնուած էին:

Ահաւասիկ Ատանայի ջարդը, դերին վարագոյրը այսպէսով փակուած և բնականոն կեանքը վերադարձած էր:

* * *

Ճէմալ փաշա 1922ին հրատարակած իր յուշերուն մէջ Ատանայի կոտորածին մասին հետեւ-

եալ կերպով կը գրէ:

Պօլսոյ 31 Մարտի դէպքի ընթացքին թիւրքերու և հայերու միջև մեծ կտորած սկսած էր:

1909 Օգոստոսի կէսերուն Ատանայի կուսակալն շանահուած ըլլալուս, Օսմն. Մահմանադրութեան ամենասին էջը եղող այս կտորածին պատճառները մանրամասնօրէն քննող ինձմէ զատ ուէ մէկը չէ գտնուած:

Ճէմալ փաշա այս նախաբանէն վերջ կըսէ.

Ատանայի նահանգին բնակչութեան մեծամասնութիւնը թիւրքերէ կը բաղկանայ, ասոնցմէ վերջ հայեր. եւ աւելի վերջն ալ Արապ ուշադը կոչուած Արապներ եւ Յոյներ կուգան, նահանգին ընդր. բնակչութեան թիւը 550 000ը անց է ատոր մօտաւորապէս 60 հազարը հայ, 20-25 հազարը Արապ ուշադ, 10-15 հազարը Յոյներ եւ մնացեալը թիւրքեր են:

Գրեթէ բոլորն ալ երկրագործներէ բաղկացած այս ժողովուրդին մէջ դարերէ ի վեր սէր եւ համերաշխութիւն կը տիրէր:

Անհերքելի ճշմարտութիւն է որ Ատանայի նահանգը օսմանցիներին շատ առաջ թիւրք էր. թէև կիլիկիա կոչուած այս հողամասին մէջ խաչակրութեան ժամանակ հայկական իշխանութեան մը գտնուելը պատմութիւնը կարճանագրէ, սակայն այն ժամանակ այս մասին մէջ շատ մը թիւրքեր կը բնակէին եւ ասոնց աւատապետները այս իշխանութեան հանգիստ չէին տար:

Ներկայիս Ատանայի նահանգին մէջ բնակող Հայերու շատերը հարստանալու նպատակով 19րդ դարու ընթացքին Տ. Կերտէն, Սերաստիայէն եւ Պարբերդէն գաղթողներ են:

Բուն տեղացի հայերը, նահանգին Հիւսիսային սահմանին մէջ գտնուող Հաճնոյ գաւառակին, Գօզանի գաւառակին կեդրոնը եղող Սսոյ եւ անոր քանի մը գիւղերուն, եւ Իսկէնտերունի ծոցին եզերքը գտնուող Տ. Եօլի եւ անոր մօտ քանի մը գիւղերու բնակիչներն են:

Արար ուշադներն ալ Ապտիւլ Ազիզի գահակալութեան ժամանակ Հաթաքիայէն գաղթածներ են:

Նահանգին Հայ եւ Թիւրք բնակչութիւնը վերեւ յիշուածին պէս իրարու հանդէպ վստահութեամբ եւ առանց տարակարծութեան կ'ապրէին:

Այն աստիճան որ 1894-1896 յեղափոխութեան եւ կոտորածներու ժամանակ Ատանայի նահանգին մէջ ոչ մէկ դէպք պատահած է. եւ այս խառնակութիւններէն իրենց նահանգին չ'ազդուելուն համար հայ Թիւրք միասին աշխատած եւ յաջողած էին:

Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ Ատանայի մէջ կազմուած Թիւրք յեղափոխական կուսակցութիւններու դէմ հայերն ալ Դաշնակցական Հնչակեան եւ վերակադմեալ հնչակեան կուսակցութիւններու մասնաճիւղեր բացած, աւելի ճիշտամ. Յեղփ. Թիւ 12

որ հիմէն գործող գաղանի կազմակերպութիւն-
ները երեւան հանած էին:

Այն ժամանակ Ատանայի Առաջնորդը Մուշեղ
էֆէնտի անունով փառասէր և երիտասարդ եկե-
ղեցականն էր:

Մուշեղ Եպիսկոպոս Սահմանադրութեան հրու-
շակման փողորդային ինքզինքը Ատանայի հայոց
քաղաքական եւ կրօնական ամենամեծ պետը կը
նկատէր:

Կառավարութեան պաշտօնեաներուն ապիկա-
րութենէն օգտուելով օր մը Նահանգային վար-
չական ժողովին մէջ կուսակալին հանդէպ խիստ
անարդական դիրք բռնած եւ անմիջապէս երթա-
լով ոստիկան-գօրաց հրամանատարը ապտակել
ուզելը յայտարարելով ժողովը ձգած ըլլալը ինձ
պատմեցին:

Նայնպէս հայեր ինձ պատմեցին, թէ այդ ժա-
մանակներուն շատ մը հայ երիտասարդներ Մուշեղ
Եպիսկոպոսին դօրավիզ եղած և հոս հոն գումար-
ուած միթինկներու մէջ յանդգնած է յայտարա-
րելու, որ հայերուն թիւք լուզէն ազատագրուե-
լու ժամանակը ուշ չէ:

Մուշեղ Եպիսկոպոս ասով ալ չի գոհանալով
իր մարդիկը զինելու համար Եւրոպայէն զէնք բերել
տալու սկսած էր. այն ժամանակ կառավարութիւնը
ինչպէս ամէն բան, զէնքի ներածումն ալ ազատ
ձգած էր:

Մուշեղ Եպիսկոպոս բացէ ի բաց կը յայտա-

բարէր: թէ հայերը զինուած բլլալուն ալլեւս
1894ի կոտորածներուն նման դէպքերէն չ'պիտի
վախնան և եթէ հայու մը մաղին քաշելու ըլլան
փոխարէնը տասը թիւրք պիտի սպաննուի:

Մուշեղ Եպիսկոպոսի այս շփացած յայտարարու-
թիւնները Ատանայի թիւրքերը փոխադարձ
միջոցներու դիմելու ստիպած էր:

Ատանայի կառավարութեան ամենամեծ
պատասխանատուութիւնը հոս կ'սկսի. որսվհետեւ
կառավարութեան մը տկարութիւնը և ապիկա-
րութիւնը չի կրնար զոյն արդարացնել. Մուշեղ
Եպիսկոպոսին այս յորդումը իսլամ ժողովուրդին
մտահոգութիւն պատճառելուն պէս, Մուշեղ Եպիս-
կոպոսն ալ, անոր ոյժ տուողներն ալ, թիւրքերէն
խառնակութիւն հանելու ձգտող անձերն ալ ձեր-
բակալել, բանտարկել և դատարան յանձնել և ի
հարկին պատերազմական վիճակ յայտարարել
ամենակարճ ճամբայ մը կ'ըլլար:

Այն ժամանակ Ատանայի կուսակալը եղող
ձէվատ պէյ թէև բարոյականի տէր, սակայն
վարչականօրէն անկարող մէկը բլլալուն կուսա-
կալութիւնը վարելու պայմանները չէր ներկայա-
ցրներ:

Զօրաբանակի հրամանատարն էր Մըստաֆա
Բէմզի փաշա անուկով ծեր զինուորական մը
երիտասարդութեան ժամանակ համբաւ շահած
այս հին զինուորը ամբողջ իր կեանքը պատիւով
և հայրենասիրութեամբ անցուցած և սակայն

ծերացած կ'արգապահութեան պաշտօնը վարելու պայմաններէն զուրկ էր:

Ճէպէլ Պէրէքէթի գաւառակին կառավարիչն էր Առիֆ պէյ անունով մէկը, այս մարդը շուքէն իսկ վախցող մէկը ըլլալուն շեմ կրնար հասկրնալ թէ այս մարդը ի՞նչպէս կառավարիչ նշանակած էին:

1909 տարուայ սկիզբներուն ամէն ոք կը խօսէր թէ ի մօտոյ հայերը յեղափոխութիւն պիտի հանեն և թիւրքերը բնաջնջեն և այս առիթով նահանգը եւրոպական տորմիդին կողմէ գրաւուելով Հայաստան մը պիտի ստեղծուի:

Թիւրքերը այս տարածայնութեան այնչափ հաւատք ընծայած էին որ երեւելիներէն շատեր իրենց ընտանիքները ապահով վայրեր դրկել կ'ուզէին:

1909ի Ապրիլին կողմերու միջեւ լարուածութիւնը այնչափ սաստկացած էր որ ժամէ ժամ ժողովուրդին իրարու վրայ յարձակման կ'սպասուէր:

Վերջապէս Ապրիլ 14ին Մուշեղ Եպիսկոպոսի հրամանով առաջին անգամ հայերու կողմէ սկսած յարձակումը «Ատանայի գէպքը» յառաջացուցած էր:

Ատանայի, Տարսոնի, Համիտիյէյի, Էրզինի, Տ. Եօլի, Ազիզլիյի, վերջապէս հայերու բնակած վայրերու մէջ անանկ սարսափելի կոտորածներ կատարուեցան, որոնց նշարագրութիւնը կար-

դալն անդամ մարդ կը շշմեցնէ:

Ահաւասիկ Ատանայի առաջին դէպքին պատճառները ասոնք են, երկրորդ դէպքը, որ առաջինէն 10 օր վերջ տեղի ունեցած և միայն Ատանա քաղաքին մէջ կատարուած էր. դիշերանց հայ երիտասարդներուն զինուորական կեդրոնին վրայ կրակ բանալով սկսած և աւելի ծայրահեղ եղած է:

Իմ համոզումովս Ատանայի կոտորածին միակ պատասխանատուն *Les vépres ciliciennes* Տեղինակ Մուշեղ Եպիսկոպոսն է, այս անձին հետապնդած նպատակները ըմբռնելով հարկ եղած միջոցները ձեռք չառնող այդ ժամանակուայ Ատանայի կառավարութիւնն ալ նոյնպէս ըստ իս պատասխանատու է:

Ատանայի դէպքին 17 հազար հայ և 1850 իսլամ մեռած է, այս թիւերը ցոյց կուտան որ եթէ Ատանայի հայերը մեծամասնութիւն ըլլային հակառակը պիտի պատահէր և հայերը թիւքերը սպուննած պիտի ըլլային, ջարդի ընթացքին երկու կողմերու ցոյց տուած քաջութիւնները հաւասար էին:

Մանտիլշթամ գիրքին 205րդ էջին մէջ որչափ որ իր հակաթիւրք հրատարակութիւններով ծանօթ Ատոսիտէն անուն Յոյնին երկին յենլով գրուած է թէ Ատանայի կոտորածին պատասխանատուներուն անկարեւորներէն միայն 9 հոգի կախաղան հանուած են, սակայն թէ Ատոսիտէս

և թէ Մանուէլը թամ չը սորն։ Ատանա ժամանե-
լէն չորս ամիս վերջ միայն։ Ատանա քաղաքին
մէջ պատերազմական ատենի դատապարտուած
ներէն 30 և երկու օր վերջ ալ էրզին գաւառա-
կի մէջ 17 իսլամներ կախաղան հանել տուի-
տսոնց հետ միայն մէկ հայ, կախաղան հանուած
ներուէն մէջ Ատանայի ամենահին և հարուստ
բնտանիքներուն պատկանող երիտասարդներ և
Պաղչէ գաւառակին միւֆթին ալ կար,

Այս միւֆթին այդ շրջանի թիւրքերուն մօտ
շատ մեծ հեղինակութիւն ունէր շատ կը ցատիմ
որ դէպքին երկրորդ օրը օտար նաւով մը Աղեք-
սանդրիա փախչող Մուշեղ Եպիսկոպոսը շի կրցայ
ձեռք անցնել, և թէ պատերազմական ատենի
կողմէ ի բացակայութեան մահուան գատապար-
տուած այս անձը ձեռք անցնէր, գինքը Պաղչէի
Միւֆթին գիմաց կախաղան հանել կուտայի։ (1)

Ատանայի ջարդը իր բոլոր մանրամասնու-
թիւններովը եւրոպական թերթերու մէջ արձա-
գանգ գտած և իթթիհատ և թէրագզրի դէմ գրը-

(1) Սոյն յուշերուն հրատարակումով ձէմալ
փաշա ուզած է Ատանայի դէպքին պատասխա-
նատուիւթաւնը հայերուն, մասնաւորապէս Մու-
շեղ Եպիսկոպոսին վերագրել, սակայն ներկայ
գրքոյքին հեղինակն իսկ կընդունի և կը փաստէ
թէ այս և ուրիշ կոտորածներ իթթիհատ և թէ-
րագզրի կողմէ նախապէս որոշուած և կատար-
ուած է։

[Թարգմանիչ]

ուած աննպաստ հրատարակութիւնները, սոյն
կուսակցութեան ղեկավարներուն վախ ազդած
ըլլալուն, սկսած էին տարածայնել թէ այս յե-
տադիմական շարժումը ընդդիմադիրներու կողմէ
կազմակերպուած է: Հայ կուսակցութիւններն ալ
սիրաշահելով կրկին իրենց ձեռքը առնել խորհող
Իթթիհատ և Թէրագզըի ղեկավարները, նոյն իսկ
Դաշնակցական կուսակցութենէն խնդրած էին, որ
յետ այսու Ատանայի կուսակալ նշանակուելիք
անձերը իրենք ներկայացնեն:

Դաշնակները, Իթթիհատ և Թէրագզըի խոս-
վարարներուն այս առաջարկը առանձնաշնոր-
հում մը նկատելով գոհ մնացած, բուն նշանա-
կութեամբ խաբուած էին, նոյնիսկ նշանաւոր
Ճէմալին Ատանայի կուսակալութեան նշանա-
կումը իրենց ներկայացումով կատարուած ըլլա-
լը յայտարարելէ և պարծենալէ չէին քաշուած:
Դաշնակ թերթերը ամիսներով այս խնդիրը յեղ-
յիղած էին, մինչդեռ խնդիրը հետեւեալ կերպով
տեղի ունեցած էր:

Պոլսոյ երեսփոխան Չոհրապ էֆէնտի, տա-
կալին Իւսկիւտարի կառավարիչ և Իթթիհատ Թէ-
րագզըի հիմնադիրներէն Ճէմալի հետ մտերիմ
բարեկամ էր, Ճէմալ իր պատկանած կուսակցու-
թեան հրահանգով Չոհրապէն խնդրած էր, որ
իրեն Ատանայի կուսակալութեան թիկնածութեան
ներկայացման համար Դաշնակցութեան մօտ քա-
րելիսօսէ և այս կերպով Դաշնակցութեան հա-

մամտութիւնը ապահովելով ձէմալ Ատանայի
կուսակալ նշանակուած էր:

Ձէմալին Ատանայի կուսակալութեան նշա-
նակումը երեւութապէս այսպէս կատարուած և
սակայն իրականին մէջ անոր նշանակումը իթ-
թիհատ և թէրազզըի կողմէ որոշուած էր, և մի-
այն Գաշնալցութիւնը գոն ձգելու և ընդդիմա-
դիրներու հետ անոնց յարաբերութիւնը խզելու
համար խաղցուած խաղ մըն էր, մէկ քարով եր-
կու թաչուն դարնուած էր:

Իթթիհատ և թէրազզը կուսակցութիւնը
մինչեւ ընդհ. պատերազմը նոր հայկական
շարդ մը կազմակերպելէ զգուշացած և նոյնիսկ
Պալգանեան սլաւերագմի պարտութենէն վերջ
Ռուսիոյ առաջ սրկով և Գերմանիոյ հաւանու-
թեամբ Արեւելեան նահանգները երկուքի բաժ-
նելու և իւրաքանչիւր շրջանակին ինքնավար
վարչաձեւ մը տալու և, ասոնց կառավարութիւնը
չէզոք տէրութիւններու հպատակ անձնաւորու-
թիւններու յանձնելու համար պատրաստուած
համաձայնագիրը Օսմն. պետութեան կողմէ վար-
չապետ և Արտաքին նախարար Սաիտ Հալիմ փա-
շա և մեծ պետութեանց կողմէ Պօլսոյ Ռուս
գործակատար Կօլքէվիշ ստորագրած էին:

Մասնաւոր կազմակերպութիւնը ուրիշ բան
մը չէր, եթէ ոչ անպատասխանատու և կէս պաշ-
տօնական թալանիչներու խմբակ մը, ժողովուրդ-
ը տոյս խմբակը կը ճանչնար որպէս պետական և

գատական հետապնդումներէ գերծ. իր գործու-
նէութեան մէջ անկախ և միայն երեք հոգիէ
բաղկացած գործադիր կօմիտէի հրամանին են-
թակայ և Իթթիհատ և Թէրազըին ոճրագործ,
մարդասպան և թալանիչներէն բաղկացած կազ-
մակերպութիւն մը:

Տօքթ. Պէհաէտտին Շաքիր, Տօքթ. Նազըմի
և կրթական նախարար Շիւքրիյէն բաղկացած
այս երեքներու գործադիր կօմիտէն, անկախ, ոչ
պաշտօնական և սակայն անպատասխանատու
գործադիր մարմին մ'ըլլալով, մասնաւոր Գրասե-
նեակ, քննիչներ և այլ պաշտօնեաներ ունէր.
պետութեան մէջ պետութիւն, կուսակցութեան մէջ
կուսակցութեան նման խիստ վտանգաւոր տարր
մը դարձած էր:

Մասնաւոր կազմակերպութիւնը Տօքթ. Պէ-
հաէտտին Շաքիրի ուղեղէն ծնած և ընկերներու՝
հաւանութեան արժանանալով մինչև ընդհ. պա-
տերազմի վերջաւորութիւնը երկրին ժողովուրդը
այրած, խանձած և զինադադարի տարիներուն ալ
Անատօլուի շարժումներուն մէջ հրապարակ գա-
լով շատ մը կարեւոր անձեր անհետացուցած,
տուներ քանդած, քաղաքներ և գիւղեր այրած
աւերակ դարձուցած էր:

Մասնաւոր կազմակերպութեան մէջ Րումէյլիի
անձանց, ազգութիւնը անորոշ ոճրագործները
սրիկաները և թալանիչները աւելի յարգի էին,
քան Անատօլուի ոճրագործները և թալանիչները,

Ընդհանուր թիւը 8-10 հազարի հասնող այս կազմակերպութիւնը նուազագոյնը տասը, առաւելագոյնը յիսուն հոգիէ բաղկացած խումբերու բաժնուած և ասոնց հրամանատարները մարդապանութեամբ, կեղեքումով, տուն ու տեղեր այրելով և թալանելով, առեւանգութեամբ և տեսակ տեսակ սճրագործութիւններով սնած մարդիկներ ըլլալով երեքներու գործադիր կօմիտէէն տրուած հրահանգները առանց խղճահարութեան կը գործադրէին.

Հետապնդումի և բանտարկութեան վախ չ'կար. նոյնիսկ գործուած այս սճրագործութիւնները ու վայրագութիւնները հայրենիքին ծառայութիւն կը նկատուէր.

Մասնաւոր կազմակերպութեան մասին աւելի լաւ գաղափար մը կարենալ առնելու համար երեքներու գործադիր կօմիտէին առաջին նիստը լսել կը բաւէ:

Երեքներու գործադիր կօմիտէն իր առաջին նիստը Իթթիհատ և Թէրագզըի ընդհ. կեդրոնին մէջ գումարած և առաջին խօսողը Տօքթ. Պէհաէտտին Շաքիր եղած է հետեւեալ կերպով.

Պէհաէտտին Շաքիր. — Ընկերներ խիստ կարեւոր և ծանր պարտականութիւն մը ստանձնեցինք, եթէ այս պարտականութիւնը պէտք եղածին պէս չի վերջացնենք և առաջիններուն նման կիսկատար ձգենք, երբէք կասկած չունենանք որ հայերու վրէժառութենէն չպիտի կրնանք փրկ-

կուիլ. պատերազմի մէջ ենք, Եւրոպայի և մեծ
պետութիւններու միջամտութեան վախը չ'կայ
աշխարհի մասուլն ալ չ'կրնար բողոք բարձրա-
ցնել, եթէ ըլլայ իսկ ուէ արդիւնք չ'ունենար
յառաջիկային խնդիրը կատարուած իրողութիւն
մը կը դառնայ, ձայները կը դադրին և ոչ ոք
բողոքի ձայն բարձրացնելու համարձակութիւնը
կ'ունենայ. այս բացառիկ կացութեան նրբու-
թիւններէն առաւելագոյն չափով պէտք է օգ-
տուինք, այս առիթը ամէն ժամանակ չի ներկա-
յանար, Տիմա ամէն բանէ առաջ մեր տրամադ-
րութեան տակ անկախ գինեալ ոյժի մը պէտք
ունինք. այս սահպողական պէտքը ի՞նչպէս և ո՞ւր
տեղէն պէտք է ճարենք, հայերը մէկ անհատն
իսկ չ'մնալու պայմանաւ բնաջնջելու համար որ՞ոնց
պաշտօն պիտի տանք, ահաւասիկ բուն կարեւոր
կէտը հոս է. խնդրոյն կարեւոր մասը այս է.
գործը բանակին, ոստիկան-զինուորներուն չենք
կրնար յանձնել, ասոնցմով մեր որոշ նպատակին
չենք կրնար հասնիլ, ասիկա անցեալով փորձուած
է. խնդիրը ուղղակի ժողովուրդին ալ չենք կրնար
ձգել. ասով ժողովուրդը կը շփանայ և յառաջի-
կային մեզի դէմ կը շարժի. նոյնիսկ կրնայ գլուխ
ցցել, իրականութեան մէջ հանրային կարծիքը
մեզի աննպաստ է, քանիցս կրկնեցի թէ առանց
արիւնի լեղափոխութիւնը այսպէս կ'ըլլայ, առանց
արիւնի յեղափոխութիւնը տազնապի օրեր, հա-
կառակ շարժումներ կ'ունենայ, հին վարչաձեւի

կողմնակիցները քիչուր ալ չեն, շատ են, մենք մեր
մտային կարողութեամբ չէ որ այս բանակը,
այս իշխանութիւնը ձեռք, բերած ենք, եթէ բա-
նակին սուինները չի կարենայինք ձեռք ձգել,
այսօր այս աթոռներուն, այս իշխանութեան գլուխ
ժամ մը, նոյնիսկ վայրկեան մը չէինք կրնար
մնալ, եթէ մեր հակառակորդները փոքր զինուած
ոյժ մը կարենան ձեռք ձգել և գործել գիտնան,
անմիջապէս մեզ շնջահեղձ կրնեն, այս անխուսա-
փելի է, ուրեմն ժողովուրդը զինել, մեր պէտ-
քը անոնց զգացնել վտանգաւոր է. կտրոզ մը
քաղաքախնդիրներուն առիթ և ոյժ տուած կ'ըլլանք
ներկայ պարագային մենք ոչ բանակէն և ոչ ալ
ժողովուրդէն կրնանք օգուտ մը սպասել, մեզի
մասնաւոր ոյժ մը, մեր գործունէութեան անկա-
խութիւնը պաշտպանելիք ոյժ մը, զինեալ ոյժ
մը պէտք է, այս ոյժը ուղուած կողմը զրկելու
իրաւունքն ալ մեզի պատկանելու է. այս ոչ
պաշտօնական և սակայն անպատասխանատու ոյ-
ժին նահանգներու մէջ ոչ կուսակալները, ոչ կա-
ռավարիչները, ոչ տեղակալները և ոչ ալ զինուո-
րական հրամանատարները պէտք է միջամտեն. և
նոյն իսկ ասոնք մեր հրահանգները պէտք է գոր-
ծադրեն, մենք երեքներու գործադիր կօմիտէն.
պէտք է միայն կեդրոնական կառավարութիւնը
ճանչնանք և ասոր ներկայացուցիչը եղող նախա-
րար սց խորհուրդին հետ խորհրդակցինք. համա-
ձայնինք և հարկ եղած միջոցները կարգադրուե-

չէ վերջ գործադրութեան իրաւունքը մեզի պատկանելու է, կուսակալ, կառավարիչ և գինու որական հրամանատարները նախարարաց խորհուրդին ենթակայ ըլլալով, ասոնց միջոցաւ կարգադրուելիք գործերը պատկանո նախարարութեան կը յանձնենք, վերջապէս մեր կազմակերպելիք և մեզի ենթակայ ոյժը միմիայն մեր կողմէ պէտք է պաշտպանուի. ահաւասիկ ամէն բանէ առաջ մեր ստիպողական պէտքը այս է. ասոր ընդհանուր գիծերը ես այսչափ կրցայ խորհիլ ու գծել, դուք ի՞նչ կը խորհիք:

Եիւքրին. — Եթէ բանակէն, սատիկան գինու որներէն օգուտ չ'պիտի սպասենք. ուրեմն կըրնամ հարցնել, թէ հայերու՝ առանց նկատի առնելու կին, ծեր, երախայ, բնաջնջումը ո՞ր սատանաներուն պիտի յանձնենք, չեմ կրնար հասկընալ թէ առանց գինու որի, առանց սատիկան գինու որի ի՞նչպէս պիտի կրնանք յաջողիլ:

Տօքթ. Նազըմ. — Եթէ Պէհաէտտին Շաքիր մասնաւոր ծրագիր մը չունենար, այսչափ լրկայն նախարանով մը չէր սկսէր, մեզ ունկնդրելով կը գոհանար, քիչ մը սպասէ իր խորհրդածութիւնը վերջացնէ.

Պէհաէտտին Շաքիր. — Այո ընկերներ, ծանր բեռան մը տակ մտած ենք երեւակայութենէ դուրս մեծ է. եթէ առանց լաւ միջոցներ ձեռք առնելու գործի անցնինք, յաջողութիւնը կ'սակածելի է. այս կէտը շատոնց է միտքս կ'ըզ.

բաղեցնէ. Հայերուն ամբողջական բնաջնջումին համար միջոցներ կը խորհիմ և կարծեմ որ գտայ ես ասոր համար շատ մը գիշերներ անքուն մնացի. ես միշտ կացութեան խորքին հետ առնջութիւն ունեցող կողմերը կը փնտռեմ, և ասոնց փափուկ կողմերէն առաւելագոյն շահը կը գտնեմ. այսօր ընդհանուր գօրաշարժ կայ, պատերազմ կայ, ամէն ոք. ամէն զէնք վերցնելու կարողները զինուոր են. այս կացութեան մէջ մեր առաւելագոյն շահը ո՞ւր է. մեր պէտք ունեցած ոյժը ո՞ւրտեղէն կրնանք ձարել, եթէ ասիկա կարենանք ճշգել, արդէն խնդիրը լուծուած կրնայ նկատուիլ: Մարգասպանութեան, տուն քանդելու և պատիւներ բռնաբարելու վարժ և զինուորագրութենէ զերծ մարդիկ չկան, ասոնք գտնելու և գործի մղելու է. որ մեր յաջողութիւնը հարիւրին հարիւր ապահով ըլլայ. ահաւասիկ ես . . . :

Շիւքրի. — (Պէհաէտտին Շաքիրը ընդմիջելով) Խնդրեմ Պէհա. մեր զեկավարները իրենց անձերուն պաշտպանութեան համար մեր շէթէները զինուորագրութենէ զերծ կացուցած էին, եթէ ասոնց ըսել կուզես և կամ ասոնց վատահելով գործի սկսիլ յանձնարարել կուզես, հիմակուրնէ խօսիմ, ինձմէ չի գար:

Պէհաէտտին Շաքիր. — (բարկութեամբ) Շիւքրի. որչափ անհամբեր ես. եթէ առարկելու, վիճարանելու և ծեծկուրքի պիտի ելլաս, սպասէ, աւշագրութեամբ զիս մտիկ ըրէ. մեր սա.անձնած,

պարտականութիւնը ի՞նչ է. հայերը առանց բա-
ցառութեան երախտ, կին, աղջիկ, ծեր ու անկար
մինչեւ վերջին անհատը սպաննել և բնաջնջել չէ,
ես ալ քեզմէ կը հարցնեմ, ասիկա ամէն մարդու
գիւրութեամբ կատարելիք սովորական գործ է.
ինչպէս ամէն գործի համար, ասոր համար ալ այս
գործերով զբաղած, փորձառու եղած մարդիկը
փնտռել և գտնելէ վերջ կազմակերպութեան մը
ենթարկելու և կանոնաւոր կերպով գործել տա-
լու աշխատիլ պէտք է. կը կրկնեմ, այս գործը ոչ
զինուորին, ոչ ոստիկան զինուորին և ոչ ալ ժո-
ղովուրդին կրնանք կատարել տալ, այս անոնց
գործը չէ, զինուորին, ոստիկան զինուորին կոչու-
մը ուրիշ է, թէև զինուորին, ոստիկան զինուո-
րին մարդ սպաննելու. աւերներ գործելու ձեւե-
րը կը վարժեցուին, սակայն զինուորը միայն պա-
տերազմի մէջ, հայրենիքին ե երկրին խաղաղու-
թեան համար բացուած պատերազմի մը մէջ մարդ
կ'սպաննէ, աւեր կը գործէ և կարծեմ որ կ'ըմ-
բռնես թէ պատերազմի և պարզ մարդասպանու-
թեան մէջ տարբերութիւն մը կայ: Մեր ընել
տալիք գործը անդէն, ձեռքերը կապուած հայերը,
երախտաները, ծերերն ու անկարներն մինչեւ վեր-
ջին անհատը սպաննել տալ է, ասոր պատերազ-
մի գոյն չենք կրնար տալ, ասիկա հասարակ և
վայրագ ոճրագործութիւն մըն է, զինուոր մը
կաթնկեր մանուկ մը մօրը գրկէն յափշտակելով
մօրը աչքերուն առջեւ չի կրնար անոր գլուխը

Չախջ սխել, չի կրնար և թերեւս մայրն ալ փրկե-
լու կ'աշխատի, արուած հրահանգին գործադրու-
թիւնը իր զինուորական պատուոյն հակառակ կը
գտնէ և կը մքստանայ. նոյնպէս զինուոր մը ան-
կարող, ձեռքերը կ'ապուած ձերուկի մը կուրծ-
քին չի կրնար իր սուինը մխել. գերիին գլխալ
պարտականութիւն կը համարէ, այս վայրագու-
թիւն, հերոսութիւն չի նկատէր, այս պարագային
պէտք է ընդունիլ. որ զինուորը ոստիկան զին-
ուորը մեր կատարել տալիք բնաջնջումի գործո-
ղութեան համար յարմար չէ. երբ այսպէս կ'ըն-
դունինք, մեր գործին յարմար ոյժը, մարդիկը
ո՛ւր կրնանք գտնել. ահաւասիկ բուն կարեւոր
կէտը հոս կը կայանայ, ես կը կարծեմ որ մեզի
յարմար մարդիկը գտած եմ, ըսեմ թէ ու՛ր գտայ,
եւ ասոնք բանտերու մէջ գտայ, ասոնք իրենց
գործած ոճրագործութեան. մարդատպանութեան
հետեւանքով. զինուորական պատիւը չարատա-
ւորելու համար զինուորական ծառայութենէ պերժ
կացուցած մարդիկ են եթէ ասոնք ազատ արձա-
կել տալով մեզի ենթարկենք և խումբերու բաժ-
նենք, կը կարծեմ որ շատ լաւ մասնաւոր կազ-
մակերպութիւն մը ստեղծած կ'ըլլանք:

Տօքթ. Նազրմ. — Դուք խնդիրը լուծած և
գործադրութեան միջոցներն ալ լաւ կերպով պատ-
րաստած էք. կը շնորհաւորեմ Ձեզ Պէհա. «մաս-
նաւոր կազմակերպութիւն» ի՞նչ աղուոր անուն,
ի՞նչ արդիական անուն. կեցցե՛ս. կեցցե՛ս:

Պէհաէտտին Շագիր. — Եթէ այս խորհուրդս
յարմար կը գտնէք. ձեզ կը վստահացնեմ որ առանց
օճառը ջուռին. մանսւանդ որ առանց բանակին
ձեռք դպցնելու. մէկ ամսուայ ընթացքին 10-12
հազար ընտրեալ ոյժի մը տէր կը դառնանք. աղէկ
խորհինք. այս ընտրուած ոյժով ի՞նչեր չենք կըր-
նար ընել:

Շիւքրի. — Ես ալ համոզուեցայ որ պարապ
ժամանակ չէք անցուցած կը շնորհաւորեմ. իրա-
պէս լաւ գողափար մը յղացած և գործադրութեան
կարելիութիւնը խորհած էք. այս կը խոստովանիմ
այս գործին համար ասկէ յարմար միջոց գտնելը
կարելի չէ. հիմա կը հաւատամ որ մէկ երկու
ամսուան մէջ հայերը ամբողջութեամբ կընանք
բնաջնջել:

Տօքթ. Նազըմ. — Եթէ ասոնց զինուորի պէս
համազգեստ տանք. աւելի վայելուչ և աւելի ազ-
գեցիկ կ'ըլլայ չ'է:

Պէհաէտտին Շագիր. — Միայն համազգեստ
չէ. նուազագոյնը տասը. առաւելագոյնը 50 հոգիէ
բաղկացած ջոկատներու կը բաժնենք. ամէն ջո-
կատներու վրայ մեր չէթէներէն, մեզի վստա-
հելի խմբապետներ կը նշանակենք և մեր հրա-
մանին կ'ենթարկենք. արդէն ամենէն կարեւորը
այս է:

Տօքթ. Նազըմ. — Շատ լաւ այս ձեւը ընդու-
նեցինք. հիմա գործադրութեան ծրագիրը պատ-
Օսմ. Յեղփ. Թիւ 13

րաստենք:

Պէ՛հաէտտին Շաքիր. — Այս շատ պարզ է, ո՛ր քաղաքի և գիւղաքաքներու մէջ որ հայ կայ և ասոնցմէ ո՛ր մէկուն առաջին անգամ բնաջընջուիլի հարկ է այդ քաղաքները ներքին նախարարին հետ կորոշենք և իւրաքանչիւր շրջանակին պէտք եղածին չափ այս ոյժերէն կը զրկենք. ասոնք մեր նշանակելիք ճամբաներուն յարմար վայրերուն վրայ հասնելիք Հայ կառավաններուն կ'սպասեն, ներքին նախարար թալաթն ալ այդ քաղաքներուն վարչական պաշտօնեաներուն կը հրահանգէ, որ հոն գտնուող բոլոր Հայերը, պատեր սղմական շրջանակէն դուրս գտնուելու հարկը պառճառաբանելով, խումբ խումբ և իւրաքանչիւր երկու օրը անգամ մը, ոստիկան գինուորներու հսկողութեան տակ այս ինչ ճամբէն այն ինչ տեղ զրկուին, ոստիկանական պաշտօնեաներ այս հրամանին վրայ բոլոր Հայերը հաւաքելով հսկողութեան տակ խումբ խումբ որոշուած ճամբաներէն զրկել կ'սկսին, ճամբան ասոնց գալուն սպասող մասնաւոր կազմակերպութեան շէթէներուն կեցած վայրը հասնելուն խումբերը մեր շէթէներուն կը յանձնեն ու կը վերադառնան, շէթէներն ալ այս Հայերը մինչեւ վերջին անհատը անմիջապէս կ'սպաննեն և որպէսզի հանրային առողջութիւնը չի վնասուի, դիակները նախապէս պատրաստուած փոսերու մէջ կը ձգեն ու կը թաղեն, և այս կերպով յաջորդաբար բնաջըն-

ջրման գործողութիւնը կը լրացնեն, այս հայերուն քով գանուող գոյք, դրամ և գոհարեղէններէն ալ իբրեւ աւար չէթէներուն կը բաժնուի, մենք ասոնցմէ բան մը առնելու չենք, և եթէ կիներու աղաղիկներ ալ լկեցու ըլլան ասոր ալ պէտք է լռենք:

Տօքթ. Նազըմ. — Այս կարգի մարդոց հոգեբանութեան որչա՞փ տեղեակ էք Պէհա, ես ձեզի Տօքթոր չէ, այլ այս վարկեանիս արիւնուուշտ չէթէներու խմբապետ մը կը կարծեմ, որչափ լաւ կը խորհիք:

Շիւքրի. — Պէտք չէ կասկածիք, որ իսլամ ժողովուրդը կարգ մը հայերը պահել, պաշտպանել պիտի ուզեն, ասոր առաջը առնել, նոյնիսկ իսլամ ժողովուրդը աւանց նեղելու և գոհ ձգելով կանխել կարելի է. հաւատաքննութեան դարուն Սպանիոյ մէջ Արաբ և Հրէաներու դէմ կիրաւ կուած ձեւ մը կը յիշեմ, այս ձեւը մենք ալ կրնանք կիրառել, Հայերուն տարագրուելու պատրաստութեան համար բնականաբար 3-4 օր միջոց պիտի տրուի, մենք անպաշտօն կերպով տարածայնել կուտանք որ այս միջոցին ով որ իսլամութիւնը ընդունի տարագրութենէ զերծ պիտի մնայ, ասկէ երկու օգուտ մէկ անգամէն կ'ապահովուի, առաջինը տարագրուելիքներուն մէջ այն համոզումը կը գոյանայ, թէ իրենց կեանքին գէմ վտանգ չկայ և իրենց բոլոր հարստութիւնը փոխանակ թաղելու միասին կ'առնեն և մեր չէթէ-

ներուն աւարը կը պարարտանայ և զանոնք կը քաջալերէ, միւս կողմէն ալ իսլամներուն մուլտանդութիւնը կը գրգռենք և ասոնք փոխանակ իրենց դրացի հայերը պաշտպանելու, իսլամանալ պիտի առաջարկեն և մերժելու պարագային անոնց դէմ պիտի թշնամանան. այսպէսով Հայերէն միայն իսլամացած ջնջին փոքրամասնութիւն մը կը մնայ, յետոյ ասոնց ալ մաքրել դիւրին կ'ըլլայ:

Պէհաէտտին Շաքիր. — Շիւքրիյին այս խորհուրդը շատ թանկագին է, աննկատ չի կրնար ձգուիլ, մեր շէթէներուն շահուն համար կիրառելի պէտք է:

Շիւքրի. — Խնդիր մըն ալ մնաց և ամենակարեւոր խնդիրը, այն կազմակերպութեան համար հարկ եղած գրամը ո՞ւրտեղէն պիտի առնենք:

Պէհաէտտին Շաքիր. — Ազգ. պաշտպանութեան սնտուկէն, և ասիկա արդէն Ազգ. պաշտպանութեան կը վերաբերի:

Տօքթ. Նազրմ. — Սկզբունքով համաձայնեցանք, խորհրդակցելիք բան մը չ'մնաց, հիմա թաւաթին հետ ալ տեսնուելով գործադրութեան սկըսելու ենք:

Հայերուն մինչեւ վերջին անհատը բնաջընջելու մասին իթթիհատ և թէրագգը կուսակցութեան կողմէ արուած որոշումը շատ արիւնոտ և քստմնելի կերպով գործադրուիլ սկսած էր:

Կառավարութիւնը երբեակ գործադիր կ'օմի-

տէին հետ համաձայնած և բանտերու մէջ որչափ որ ոճրագործներ կան, ազատ արձակելով մասնաւոր կազմակերպութեան յանձնած և այս կերպով պատրաստուած չէթէները հարկ եղած վայրերը դրկուած էին:

Ներքին նախարար Թալաթ հայերու տարագրութեան համար նահանգներու հարկ եղած վերջնական հրահանգը տուած և Իթթիհատ Թէրագղրի կեդրոնն ալ իր բոլոր մասնաճիւղերը և քննիչները խնդրէն տեղեակ պահած էր:

Թալաթ իր հրահանգին մէջ Հայերու խռովութիւններէն Ռուս բանակին օգնելին, տեղ տեղ ապստամբելով բանակին գործողութիւնները դժուարացնելին և երկրին ու կրօնքին պաշտպանութեան համար մինչեւ պատերազմի վերջաւորութիւնը առանց խտրութեան այր, կին, երախայծեր ու անկարող մէկ հատն իսկ չ'մնալու պայմանաւ պատերազմական շրջանակէն դուրս հանուելու ստիպողականութենէն ճառելով Հալէպի հահանգին մէջ Տէր-Զօրի շրջանակը առանց առժամեայ բնակութեան յատկացուած ըլլալը տեղեկացուցած և հարկ եղած գաղտնի հրահանգն ալ առանձինն տուած էր:

Թալաթին կողմէ հաղորդագրուած հրահանգին պատճէնը նոյնութեամբ՝

Հայերուն իրենց բնակավայրէն հանուելով բանակին չի կարենալ սպառնալու և երկրին խաղաղութիւնը չի կարենալ խանգարելու համար ու-

րիշ վայրեր զրկուիլը քաղաքային և զինուորական իշխանութեանց կողմէ տեսնուած ստիպողական պէտքին համաձայն իբր կանխամիջոց կառավարութեան կողմէ որոշուած ըլլալուն, այս որոշումին, շուտափոյթ գործադրութեան շատ մեծ պէտք կայ, իրականութեան մէջ իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար պատերազմի դաշտերուն վրայ իր հազարաւոր զաւակները զսնոզ և այս պահուն առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան իր բոլոր հպատակներէն հայրենիքին հանդէպ ամէն ժամանակէ աւելի աջակցութիւն ակրնկալող կառավարութեան մը զինքը ներսէն զբաղեցնող և կրնակէն զարնելու աշխատողներուն հանդէպ այս որոշման լանդիլը և միւսոյն ժամանակ գործադրութեան մէջ շի թերանալը շատ բնական և օրինական իրաւունքն է, ըստ այնմ հարկ եղածին լուրջ կերպով գործադրութիւնը կը հրահանգուի:

Այս հաղորդագրութենէն զատ երեք յօդուածներէ բաղկացած օրէնք մըն ալ հրատարակուած էր:

Յօդուած Ա.— Երբ ժողովուրդին կողմէ ունիցէ կերպով կառավարութեան հրամաններուն և երկրին պաշտպանութեան, արդարութեան պահպանման վերաբերեալ միջոցներու դէմ անսատում. զէնքով դիմադրութիւն տեսնուի. բանակ և զօրաբաժիններու հրամանատարները և ասոնց փոխանորդները, անկախ կեդրոններու հրամանա-

տարները անմիջապէս զինուորական սյժով և խիստ կերպով պատժելու և այս դիմադրութիւնը հիմնովին բնաջնջելու արտօնուած և պարտաւոր են:

Յօդուած Բ. — զօրաբանակ և անկախ կեդրոններու հրամանատարները զինուորական պէտքին համաձայն լրտեսութիւն և դաւաճանութիւնը զգացուած գիւղ և գիւղախումբերու ժողովուրդը կրնան անհատապէս և կամ ամբողջութեամբ ուրիշ վայրեր տարագրել և բնակեցնել:

Յօդուած Գ. — Սոյն օրէնքը հրատարակութեան թուականէն սկսեալ գործադրելի է:

13 Քէճէպ 1333, 14 Մայիս 1331. 1915

Գաւառներուն քաղաքային պաշտօնեաները կեդրոնէն ստացուած այս կարուկ հրահանգին վրայ գործին փարած էին:

Կարգ մը կուսակալ, կառավարիչ և տեղակալներ, իրենց պետական պաշտօնեայի պարտականութեան գիտակ, տրուած հրամանը մեղմիւ և հեռատեսութեամբ կը գործադրէին, ոմանք ալ Աստուած հեռու ընէ, կուսակցականութիւնը կառավարութենէն նախընտրելով մէյ մէկ դժոխային սատանաներ դարձած էին:

Ամէն կողմ Հայերը, առանց խնայելու մեծ ու փոքր ծեր և անկարողը կը հաւաքէին, ասոնցմէ Իսլամութիւնը ընդունողները առժամեայ կերպով թոյլ տալով, մնացածները ոստիկան զինուորներու հսկողութեան տակ որոշուած ճամբա-

ներէն խումբ խումբ կը տարագրէին:

Երբեակ գործադիր կօմիտէին ենթակայ մասնաւոր կազմակերպութեան շէթէները զիականերու, սպասող ազաւաներու նման որոշուած վայրերուն վրայ այս Հայերու խումբերուն հասնելուն կ'ըստատէին:

Ճամբու նեղութիւններէն յոգնած, հոգեպէս քարոյալքուած, ծնած ու սնած տուն ու տեղէն բաժնուելու ցաւէն ընկճուած այս խղճալի խումբերը, շէթէներու գտնուած վայրը հասնելնուն, ոստիկան զինուորները իրենց ստացած հրահանգին համաձայն անոնց յանձնելով կը վերադառնային:

Բառին բուն նշանակութեամբ խղճալի և ողբալի, նոյնիսկ քարսիրտ վայրենիներու անգամ գութը և կարեկցութիւնը շարժող թշուառ վիճակի մէջ, իրենց զաւակներով սպանդանոց առաջնորդուող ոչխարնի հօտերու նման տարագրուող այս մարդկային խումբերը, մասնաւոր կազմակերպութիւն անունով հրէշներու ձեռքը իյնալով երեւակայութենէ և նկարագրութենէ դուրս խրժրժութիւններու և տանջանքներու կենթարկուէին:

Մասնաւոր կազմակերպութեան այս կատղած դահիճները, իրենց տուններէն, տեղերէն, երջանիկ բոյներէն բռնութեանմար դուրս հանուած, միայն Հայ ըլլալնուն համար տարագրուած այս մարդիկները, իբր սովորական գործ սպաննելով

անոնց գոյքերը յափշտակելով, իրենց սրտին մէջ
ամբարուած վայրագութիւն և քինախնդրութիւն
չէին կրնար յագեցնել.

Այս ոճրագործներու վոհմակին ի գործ դրած
ոճիրներուն և վայրագութիւններուն ձեւը նկա-
րագրած ժամանակ գրիչը կը դողայ և կը խպնի:

Տակաւին ծծկեր, աշխարհին անտեղեակ,
գութի և սիրոյ կարօտ, մօրը գրկին մէջ քնա-
ցող և կամ հրէշտակային ժպիտներով ու նայ-
ուածքներով հոգին հրճուեցնող ձագուկ մը, մօրը
գրկէն խլելով կացինի հարուածով մը, աչքերէն
արցունքի տեղ արիւն հոսեցնող մօրը աչքին առ-
ջեւ անճիտելով մէջտեղ նետելու և այս վայրա-
գութիւնը խնդուքներով ծափահարելով և միւս
կողմը մահուան սպասող ուրիշ տարագիրներ ալ
ծափահարելու ստիպելու նման, մարդ յիմարա-
ցընող այս վայրագութիւնները և քստմնելի ոճիր-
ները նկարագրելու ժամանակ ի՞նչպէս կ'ըլլայ
որ գրիչը չի դողար:

Տակաւին 7-8 տարեկան աղջնակները ծեծի
տակ լկելէ չի խպնող, վախի, սարսափի և դողի
մէջ գտնուած մէկ պահուն, այդ խեղճերուն վրայ
իրենց անասնական կիրքը գոհացնող այս հրէշ-
ներուն ոճիրները նկարագրելու ժամանակ ի՞նչ-
պէս գրիչը չի խպնիր:

Վերջապէս երբեակ գործադիր կօմիտէին են-
թակայ այս ոճրագործները, երեւակայութենէ
դուրս արհափ բարբարոսութիւն որ կայ. ի գործ

դնելէ շէին քաշուած.

Այս բարբարոսութիւնները, հակառակ խիստ գրաքննութեան, իր բոլոր մանրամասնութիւններով և ասոնք փաստող նկարներով Եւրոպական և համաշխարհային մամուլին մէջ արձագանգ գտած, ամէն կողմէ բողոքի և արգահատանքի դառն ձայներ բարձրացած և ըսուած էր, թէ թուրքերուն հետ Գերմաններն ալ քաղաքակրթութենէ բաժին չեն առած:

Մասնաւորապէս Անգլիացի Դիրկոմս Փրասի չողմէ հրատարակուած 600 էջոց բարբարոսութիւններու հաւաքածոն շատ ուշադրութիւն գրաւած և Եւրոպայի հանրային կարծիքը վրդովեցուցած էր. յիշեալ հրատարակութեան մէջ բոլոր նահանգներու, գիւղերու և գիւղախումբերու և ամէնէն տննչան վայրերու մէջ անգամ Հայերու դէմ գործուած խժգժութիւնները նկարագրուած և փաստերը ու նկարները ցոյց տրուած էին.

Համաձայնական տէրութիւնները Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա և ասոնց դաշնակիցները մամուլին խիստ յարձակումին վրայ շէզոք տէրութեանց դեսպաններուն միջոցաւ սկսած էին Գերմանիոյ և թուրքիոյ շատ խիստ կերպով վերջնագիրներ տեղացնել, նոյնիսկ Միացեալ Նահանգներու դեսպանը նշանաւոր Մօրկընթաուի միջոցաւ թիւրք կառավարութեան ուղղուած վերջնագրին մէջ պարզուած էր թէ, եթէ այս վայրագութիւն-

ները շարունակութիւն թիւրք պետական մարդիկը մէյմէկ ոճրագործ. մարդասպան պիտի նկատուին ու պատժուին:

Մը.Մօրկընթաու երբ այս խիստ բողոքագիրը ներկայացուց, թալաթ բորբոքելով և պետական մարդու մը վայել քաղաքավարութիւնը մոռնալով և առանց նկատի ունենալու որ իրեն ներկայացողը դեսպան մըն է, հռչէջի մը շարժու ձեւով և բռունցքը սեղանին զարնելով ըսած է. «ո՞ր մէկ ը կը յանդգնի մեր ներքին գործերուն խառնուելու» և այս Մօրկընթաուի յուշերուն մէջ գրուած է:

Վերջապէս Դերմանիա և մասնաւորապէս Աւստրիա, մամուլին այս խստաշունջ հրատարակութիւնները իրաւացի գտնելով և թշնամի պետութեանց բողոքագիրները նկատի առնելով Հայոց մասին տրուած բնաջնջումի որոշման գործադրութիւնը, հազարաւոր անմեղներու արիւնը թափելէ վերջ արգիլած էին:

Ճրանսական, Անգլիական և Ռուսական պետութիւնները հետեւեալ յայտարարութեան հրատարակման մասին համաձայնած են, թէ մէկ ամիսէ ի վեր թիւրք ժողովուրդը Օսմա. պետական պաշտօնեաներու հետ համաձայնելով և առհասարակ այս վերջիններուն օժանդակութեամբ Հայերուն դէմ ընդհանուր ջարդ կը կատարեն,

այս ընդհանուր ջարդերը Ապրիլի կէսին մօտ ժամանակներուն էրզրումի, Թէրճանի, Պիթլիսի, Մուշի, Սասունի, Զէյթունի և ամբողջ Կիլիկիան շրջանակին մէջ կատարուած է, վանի շրջակայքը հարիւրի մօտ գիւղերուն բնակչութիւնը ամբողջութեամբ սպաննուած և միևնոյն ժամանակ Օսմն. պետութիւնը Կ. Պօլսոյ մէջ անմեղ Հայերուն ալ վնասած է:

Համաձայնական տէրութիւնները Բ. դրան կը հաղորդէն թէ Թուրքիոյ մարդկութեան և քաղաքակրթութեան հակառակ դորձած այս նոր ոճրագործութեան համար թէ Օսմն. պետական անձնաւորութիւնները և թէ նման ընդհանուր ջարդերուն մասնակցող և մասնակցելիք մարդիկը անձնապէս պատասխանատու պիտի նկատուին:

24 Մայիս 1915

Թիւրք կառավարութեան այս բողոքագրին տուած պատասխանը՝

Թիւրք կառավարութիւնը վերոյիշեալ բողոքագրին պարունակած վերագրումները բաժարձակապէս կը հէրքէ Թիւրքիոյ մէջ Հայերու դէմ ընդհանուր ջարդ կատարուելը բաժարձակապէս անհիմն է, խնդրոյն իրականութիւնը պարզելու համար հետեւեալ լուսաբանութիւնը կը տրուի:

էրզրումի, Թէրճանի, Ակնոյ, Սասունի, Պիթլիսի և Կիլիկիոյ Հայերը ընդհ. տպահովութիւնը խանգարելու բնոյթ ունեցող արարքներուն մէջ չի գտնուելնուն, Թիւրք պաշտօնեաներու կողմէ.

ասոնց դէմ ունէ միջոցի դիմելու հարկ չի ածուած, այս ճշմարտութիւնը չեզոք տէրութեանց գեսպաններուն ծանօթ է համաձայնական տէրութեանց այս վերագրումները սուտ են: Արեւելեան գործերուն և խնդիրներուն տեղեակ եղողներ շատ լաւ գիտեն, որ Հայ ժողովուրդը ամէն պատէհ առթիւ Օսմն. կառավարութեան դէմ ապրտամբութեան մղողները Համաձայնական տէրութեանց, մասնաւորապէս Ռուսիոյ և Անգլիոյ գործակալներն են այս դիւական դիտումները Օսմն. տէրութեան և յիշեալ պետութեանց միջեւ թրշնամութեանց սկսելէն ի վեր շեշտուած է, նոյնպէս յիշեալ պետութեանց Պուլկարիոյ և Ռումանիոյ Գեսպանները և այլ գործակալները Օսմն. հպատակ երիտասարդ Հայերը Վառնայի, Սօլիկայի Քէօսթէնճէյի և ուրիշ ճամբաներով կովնաս կը դրկեն. Ռուս կառավարութիւնն ալ այս թրքահպատակ Հայերը զինուորագրելով և զինելով մեր սահմանները կը դրկէ. ասոնք ալ վանի. Շենիկի, Սանասորի, Կուվաշի և Թեմալի Հայերը Օսմն. պետութեան դէմ զինեալ ապստամբութեան կը մղեն և միևնոյն ժամանակ թիւրքերը և Քիւրտերը սպաննել կը դրդէին:

Հետեւեալ օրինակները ցոյց տալ օգտակար կը նկատենք. Օսմն. պետութեան և Ռուսիոյ միջեւ թշնամութեանց սկսելէն անմիջապէս յետոյ Արմէն կարօ անունով ծանօթ, նախին Օսմն. երեսփոխան Գարեգին Պաստրմաճեան, Հայկամաւոր-

ներու խմբապետներէն Դրօի և Սէչօի կազմագ
խումբին միացած և յիշեալ խմբապետներու հետ
Ռուսիոյ կողմէ գինուած Հայ կամաւորներու
գլուխը անցնելով Օսմն. սահմանները անցած է.
Պայագիտը Ռուսիոյ կողմէ գրաւման ժամանակ
յիշեալը ճամբուն վրայ հանդիպած բոլոր իսլամ
գիւղերը քանդած և բնակչութիւնը սպաննած է.
Ռուսիոյ այս վայրէն վտարուած ժամանակ ինքը
վերաւորուած և էրզրումի Դաշնակ ներկայացու-
ցիչը Սուրէն անունով անձն ալ սպաննուած է:

Պաստրմաճեան ներկայիս Կովկասի ճակատին
վրայ գործօն դեր կը կատարէ:

Ամերիկա հրատարակող Դաշնակցութեան
օրկան Ասպարէզ թերթը յիշեալին ճակատ մեկնե-
լէն առաջ պաշտօնական երգման արարողութեան
ժամանակ Դրօի և Սէչօի հետ լուսանկարուած
պատկերը հրատարակած է:

Այս գրգռմները Անգլիացի գործակալներու
միջոցաւ կիպրոսէն բերուելով Իսթէնտէրունի շըր-
ջակայքը ցամաք հանուած Հայերու գործունէ-
ութեամբ ալ շատ լաւ կերպով պարզուած է. Թու-
րսի որդի Յակոբին վրայ գտնուած գրութիւն-
ները հետապնդուած ոճրային նպատակը անուրա-
նալի կերպով կը փաստէին, այս շարժումները ու-
րիշ հետեւանքներէ զատ, շոգեկառքին գծէն դուրս
ելլելուն պատճառ դարձած է. միւս կողմէ ալ
Ֆրանսայի և Անգլիացի ծովային հրամանատար-
ներ Ատանայի, Տէօրթ. Եօլի, Եուսուրթալըփի:

Իսթէնտիրուենի և ուրիշ վայրերու Հայերուն հետ
թղթակցելով զանոնք ապստամբութեան կը մը-
ղէին:

Մասնաւորապէս գալով Զէյթունի Հայու-
թեան, Անգլիոյ և Ֆրանսայի կողմէ կատարուած
փրօպականդայի հետեւանքով կազմուած շէթէա-
կան կազմակերպութիւնները անցեալ Փետր. ա-
միսէն սկսեալ գործի անցան, յիշեալ շրջանին
Հայերը Օսմն. տէրութեան դէմ զէնք բարձրա-
ցընելով կառավարական շէնքը պաշարման տակ
առին. սոյն պարագաներու բերմամբ Օսմն. կա-
ռավարութեան պարտականութիւնն էր խրովու-
թիւնները զսպել և ընդհանուր ապահովութիւնը
երաշխաւորել:

Նման անջատողական խռովութիւններուն
զսպումին համար հարկ եղած բոլոր միջոցներու
գործադրութիւնը ուղղակի կառավարութեան ի-
րաւունքն ըլլալով ասոր դէմ ուէ առարկելու
իրաւունք չունի:

Ասկէ զատ յիշեալ միջոցները, ինչպէս նման
պարագաներուն, պատերազմի ժամանակ ալ ստի-
պողական կը դառնայ, Օսմն. կառավարութիւնը
մէկ կողմէն զինուորական միջոցներով խռովու-
թեանց զսպումին և միւս կողմէն ալ օտար եր-
կիրներ գտնուող և համաձայնական տէրութեանց
գործակալներուն հետ յարաբերութիւն մշակող
Հայ յեղափոխականներու ձերբակալման և բան-
տարկութեան հարկը զգաց:

Վերոյիշեալ երեք տէրութեանց վերագրու-
մին հակառակ թիւրք կառավարութեան զսպո-
ղական միջոցներուն գործադրութեան մէջ ժողո-
վուրդին ոչ մէկ տարրը բաժին ունեցած եւ մաս-
նակցած է:

Հայ յեղափոխականներու բնակարաններուն
մէջ կատարուած խուզարկութեանց ժամանակ
յեղափոխական գրօշակներ, եւ գործադրուելիք
անշատողական խռովութիւններու վերաբերեալ
գրութիւններ գտնուած են, այս գրութիւններուն
մէջ տեսնուած է որ յեղափոխականներուն Փա-
րիզի, Լոնտոնի եւ Թիֆլիսի կեդրոնները Ֆրան-
սական և Ռուսական կառավարութեանց գործօն
օժանդակութեան կարժանանան, միեւնոյն ժամա-
նակ գաւառներու մէջ կատարուած խուզարկու-
թեանց ընթացքին Հայերու քով հազարաւոր պօմ-
պաներ եւ Ռուսական հրայաններ գտնուած են,
այս Հայերու հետ Անգլի. եւ Ռուս գործակալ-
ներու դրդումով զինուորական ծառայութենէ փա-
խած եւ սստիկան զինուորներու վրայ յարձակող-
ներ բնականաբար պատկան դատարանին յանձ-
նուած են:

Վերոյիշեալ խռովութիւններուն Ռուսական
Անգլիական եւ Ֆրանսական տէրութիւններուն,
պաշտպանութեան տակ պատրաստուած ըլլալուն
եւ վերջին անգամ ալ Բէսօթէնձէյի մէջ գումար-
ուած յեղափոխականներու ժողովին մէջ երեւու-
թապէս խռովութիւններէն ձեռք քաշած ձեւանա-

լով պատեն տոթիւ գործի սկսելու համար տրուած սրտչման մասին այսօր փաստեր գոյութիւն ունին: Բ. դուռը հանրային կարծիքը լուսաբանելու համար այս փաստերը յարմար ժամանակին պիտի հրատարակէ:

Օսմն. կառավարութիւնը՝ ընդհանուր ապահովութեան պաշտպանման համար, իր իրաւունքին մէջն ըլլալով, ձեռք առած միջոցներսւ շնորհիւ Հայերուն այս ապստամբական շարժումը առանց ոեւէ ընդհանուր ջարդի կրցած է զսպել:

Ասով հանդերց, եթէ Պօլիս բնակող 77735 Հայերէն յեշեալ խռովութիւններու հետ մասնակցութեամբ ամբաստանուած միայն 235 հոգիի բանտարկուիլը եւ մնացեալներուն խաղաղութեամբ իրենց գործերով զբաղուիլը եւ ապահով վիճակի մէջ ապրիլը նկատի առնուի, այս զսպողական միջոցներուն ստիպողականութիւնը եւ Հայոց դէմ ոեւէ հալածանք նպատակակէտը չըլլալը կը յայտնուի:

Եթէ կարգ մը Հայեր ուրիշ վայրեր փոխադրուած են, ասոր պատճառը անոնց պատերազմական դօտիին մէջ բնակելնին եւ կամ վերոյիշեալ բացատրութեանց համաձայն Ազգ. պաշտպանութեան տեսակէտով կառավարութեան անոց հանդէպ ունեցած կասկածն է:

Ուրեմն, Բ. դուռը իր ցամաքային եւ ծովային սահմաններուն պաշտպանութեան համար հարկ Օսմ. Յեղի.

եղած կանխամիջոցները ի գործ դնել իր պարտա-
կանութիւնը կը համարէ եւ ասոր համար ոչ մէկ
օտար տէրութեան հաշիւ տալու պարտականու-
թիւն կ'զգայ:

Զարմանալի չէ՞, երբ Անգլի. եւ Յրանսական
ժողովին հրամանատարները Չանագ. Գալէի մէջ
չարժուն եւ անչարժ հիւանդանոցները կը ուժա-
կոծեն, երբ Ռուսական կառավարութիւնը Հայոց
ձեռքով կարսի շրջակայքը անմեղ հազարաւոր
Իսլամները սուրէ կ'անցնէ՝ եւ երբ կովկասի ճա-
կատին վրայ առած թիւրք զերինները նոյն այդ
Հայերու ձեռքով կ'ապաննէ եւ անօթութեամբ կը
մեռցնէ, Անգլի. Յրան. եւ Ռուսական տէրու-
թիւնները մարդասիրական զգացումներու կը դի-
մեն, պատերազմող տէրութեանց հիւպատոսնե-
րու հանդէպ գէշ վարմունք ցոյց տուողը թիւրքիան
չէ. այլ Ռուսիան է:

Անդլիան, Յրանսան եւ Ռուսիան կառավա-
րողներ. Հայերուն ապստամբութիւնը պատրաս-
տելէ չի գոհանալով. Իսլամ տարրն ալ թիւրք
կառավարութեան դէմ ապստամբեցնելու աշխա-
տած են, ապոնք իրենց նպատակին հասնելու հա-
մար սպանութիւններ ալ կատարելու պատրաս-
տուած են. Բ. դուռը այս պատրաստութեանց վերա-
բերեալ փաստաթուղթեր ձեռք բերած է, և անե-
րեւակայելի այս պատրաստութիւնները շատ հին
ժամանակներուն, ոչ քաղաքակրթուած դարերուն
մէջ անգամ չէ տեսնուած:

Կովկասի, Փասի, Եգիպտոսի և Հնդկաստանի
և ուրիշ վայրերու մէջ ծագած ապստամբութիւն-
ները ամենաբիրտ և հակամարդկային միջոցնե-
րով գոյող Անգլի, Պրանսի և Ռուսական տէ-
րութիւններուն, թիւ քք կառավարութեան ստի-
պողարար և արդարութեամբ ու խղճով գործադ-
րած կանխամիջոցներուն համար մեղադրելը և կամ
գատապարտելը արդար չէ:

Երբ Օսմն. կառավարութիւնը, այս գէպքերու
ընթացքին իր պետական իրաւունքները գործադ-
րելէ ուրիշ ոչ մէկ բան ըրած է. պետական անձ-
նաւորութեան և վերոյիշեալ գոյողական միջոց-
ներուն գործադրութեան մասնակցող պաշտօնա-
տարներուն պատասխանատու նկատուելու մասին
եղած յայտարարութիւնները ոչ մէկ պատասխա-
նի արժանի են:

Բողոքելու ստիպուած ըլլալնին կարծուած
գէպքերուն բոլոր պատասխանատուութիւնը, ալ
աւելի սոյն յեղափոխական շարժումները կազ-
մակերպող երբեակ համաձայնական տէրութեանց
կը պատկանի, ասոնց այս բողոքներն անգամ Հայ-
կական շարժումներն պաշտպանել և քաջալերել
կը նշանակէ:

* * *

Այս մասին ձէմալ փաշային նկատի առ-
նուելիք խոստովանութիւններն ու խորհրդածու-
թիւններն ալ արձանագրելով վերջ պիտի տամ:
Ձէմալ փաշա կ'ըսէ որ՝

Օսմն. կառավարութիւնը՝ Գերմանիոյ հետ կնքած դաշնագրութեան բերումով ուշ կամ կանուխ պատերազմին մասնակցելու ստիպուած ըլլալը կ'ըզգար, հետեւաբար այս սարսափելի և երկարատեւ պատերազմի տարիներուն ներքին բարեկարգութիւններով զբաղիլ կարելի չ'ըլլալուն Արեւելեան Անատոլիոյ նահանգներուն համար հրաւիրուած երկու ընդհ. քննիչներուն պաշտօններուն վերջ տրուած էր:

Արդէն մեր միակնպատակը, այս պատերազմին շնորհիւ մեր ներքին անկախութեան մէջ մէկ արգելք հանդիսացող բոլոր դաշնագրութիւններէ. ձերբազատուիլ և ի վերջոյ երկրին մէջ տեղական պահանջներու պարտադրած բարեկարգութիւնները մեր ձեռքով կատարել, ազատ և անկախ ազգերու նման ապրիլ էր:

Մեր միակ ցանկութիւնն էր օտար և Լիբանանի առանձնաշնորհումները բաւնալ, և վերջին ժամանակներուն Ռուսիոյ ստիպման տակ ընդունուած Արեւելեան Անատոլիոյ բարեկարգութեան դաշնագիրը պատռել կը բաղձայինք:

Մենք այս պատերազմին, յետ այսու արժանապատուութեամբ ապրող ազգերու նման անկախ ապրելու նպատակով մասնակցած էինք, երբ նպատակը այս է. կարծեմ թէ Հայաբնակ նահանգներու մէջ բարեկարգութիւններ կատարելու մասին մեր դարաւոր թշնամիին՝ Ռուսիոյ ստիպումով ստորագրուած համաձայնագիրը գոյու-

թիւն չի կրնար ունենալ:

Այսու հանդերձ այս խորհրդածութիւնը չի նշանակեր. թէ մենք երբէք բարեկարգութիւն կատարել չէինք ուզիր. ընդհանուր բարեկարգութիւն կատարելու փափաքը մեր մօտ այնքան մեծ էր, որ առանց ներքին բարեկարգութեան երկրին մէջ ապրիլ անկարելի ըլլալուն կը հաւատայինք սակայն ըստ մեզի բոլոր բարեկարգութեանց կզբնաւորութիւնը, երկու ու կէս դարէ ի վեր մեր գլխուն երկնային փորձանք դարձած Յարութեան փլուզումը տեսնել, անոր մեր երկրին մէջ ամէն ժամանակ գործած ընթրիկներուն վերջ տալն էր, և այս պատերազմի ընթացքին Ռուսիոյ քայքայումով և մեր կողմէ առաւելագոյն ջանքեր ցոյց տալովը կարելի պիտի ըլլար:

Հետեւաբար բոլոր ներքին բարեկարգութեանց ծրագիրները պատերազմի վերջաւորութեան ձգել և ներկայիս ազգին բոլոր ոյժերը պատերազմին յատկացնել պէտք ըլլալը որոշած և նոյնիսկ մեր այս տէսակէտը դաշնակցութեան տեղեկացնելէ չէինք քաշուած.

Վերջապէս մենք ալ պատերազմի մտանք մտնելէն քանի մը օր վերջ եղած առաջարկին վրայ Դ.րդ բանակի հրամանատարութեան նշանակուելով Պօլսէն Սուրիա մեկնեցայ:

Ասկէ յետոյ Արեւելեան Անատոլուի նահանգներու մէջ անցած դէպքերէն և կառավարութեան ինչ ու համար Հայերուն տարագրութեան որո-

չում տուած ըլլալէն տեղեկութիւն չունիմ, այդ
ժամանակներուն Պօլսոյ մէջ կատարուած խոր-
հրրդակցութիւններուն շեմ մասնակցած և իմ կար-
ծիքս ալ չէ հարցուած, միայն օրին մէկը Ներ-
քին նախարարութենէն նահանգներուն հաղոր-
դուած մէկ հրահանգէն տեղեկացայ, որ Հայերը
միջագետք պիտի փոխադրուին և մինչեւ պատե-
րալմի վերջաւորութիւնը հոն պիտի բնակեցուց-
ուին և ընդհ. հրամանատարութեան փոխանոր-
դութիւնն ալ կը հաղորդէր, թէ քաղաքային պաշ-
տօնեաներու միջոցաւ տեղի ունենալիք այս տա-
րագրութեան ընթացքին բանակի շրջանակէն անց-
նելիք Հայերու վրայ ուէ յարձակումի տեղի սէտք
չէ տալ, ասկէ ուրիշ ոչ մէկ բանէ տեղեակ էի:

Այդ միջոցին ես Սուէզի ջրանցքին վրայ
կատարուելիք երկրորդ յարձակման համար 1915
տարուայ աշնան վերջաւորութեան Սուրիա դըր-
կուելիք զինուորական սյօերու միակ կայանա-
շարքը եղող Պօզանթի, Հալէպ գծին վրայ կայան-
ներ հաստատելու և սոյն տեղերը ամէն տեսակ
մթերքներ ամբարելու գործով զբաղուած էի, այս
կայանաշարքին կանոնաւորութեան արգելք ըլ-
լալիք ամէն ձեռնարկ ըստ իմ գաղափարիս Սուէ-
զի արշաւին համար շատ վնասներու պատճառ
ըլլալուն տարագրուած Հայերուն Պօզանթի հաս-
նիլը և այնտեղէն Տարսոնի և Ատանայի ձամ-
բով գէպի Հալէպ ուղարկուելը լսելով շատ գէշ
կերպով բարկացայ: Ես Հայերուն փոխանակ Մի-

Ղազեաք զրկուելուն, Գոնեայի, Սնգարայի, Գասթեմունիի նման ներքին դաւառներուն մէջ տեղաւորումը յարմար կը դատէի, սակայն կառավարութեան մասնաւոր օրէնքին համաձայն ձեռնարկուած գործի մը դէմ առարկութիւն յարմար չ'ըլլալուն. Հայ գաղթական խումբերուն Ատանայի և Հալէպի վրայով Միջազեաք փոխադրութեան արգելք չ'ըլլալու մասին կարուկ հրաման ստացած ըլլալուն կամ աակամայ համակերպեցայ:

Այդ միջոցներուն Թարբերգի և Տ. կերտի նահանգներուն մէջ Հայ տարագիր խումբերու վրայ յարձակումներ գործուած ըլլալը հեռուէն կը տեղեկանայի:

Տարագրութեան գործը մասնաւորապէս քաղաքային պաշտօնեաներու կողմէ կը կատարուէր և բանակները այս գործով երբէք կապ չունէին:

Սակայն ուրիշ բանակներու շրջանակին մէջ գաղթականներու հանդէպ գործուած հալածանքներուն. իմ բանակիս շրջանակին մէջ ալ գործուելուն երբեք չի կարենալ հանդուրժելուս, այս մասին խիստ հրաման տալ ինքզինքս պարտականութիւն համարեցի:

Եւ նոյնպէս այդ միջոցներուն Պօզանթիէն մինչեւ Հալէպ ճամբուն վրայ գաղթականներուն պարենաւորումին համար քաղաքային պաշտօնեաները բաւարար միջոցներ չ'ունենալնուն և Հայերուն շատ խղճալի թշուառութեամբ ամբողջ ճամբու երկայնքին ցրուած ըլլալը տեղեկանալով

կացութիւնը անձամբ քննելու համար Հալէպէն մինչեւ Պօզանթի գացի և բանակին յատկացուած կայանամբարներէն Հայ գաղթականներուն հաց տրուելը հրամայեցի և կայաններու բժիշկներուն ալ պատուիրեցի որ Հայ հիւանդները դարմանեն։
Վերջապէս այս տարագրութեան միջոցին Հայերուն մատուցուելիք ծառայութիւններուն առաւելագոյնը չի ղլտցայ։

Անատուլի Հայերուն տարագրումէն վերջ Ատանայի և Հալէպի Հայերուն ալ գաղթը քաղաքային պաշտօնեաներուն հրամայուած ժամանակ, ես ասոր ալ հակառակեցայ և ընդարձակ տեղեկագրով մը Պօլիս տեղեկացուցի, թէ տեղի չ'կայ և թէ այս տարագրութիւնը Դ.րդ բանակի շրջանակին տնտեսութեան և երկրագործութեան վրայ գէշ կերպով պիտի ազդէ, սակայն ինձ ազդարարուեցաւ թէ քաղաքային պաշտօնեաներուն տրուած հրահանգին պէտք չէ միջամտէի և միայն անոնց օժանդակէի, այսպէսով այս ալ չի կրցայ արգիլել։

Միայն թէ բոլոր Հայ գաղթականներուն միջազետք ղրկուելը անոնց թշուառութեան պատճառ ըլլալուն վստահ, ասոնց մէկ մասին Սուրիոյ Պէյրութի և Հալէպի նահանգներուն մէջ տեղաւորումը յարմար տեսայ և պնդեցի և Պօլսոյ հաւանութիւնը ստացայ, ահա այսպէսով վերոյիշեալ նահանգներու մէջ 150 հազարի մօտ Հայերուն բնակութեան յաջողեցայ։

Ասոնց որբերուն, այրիններուն և այրերու համար մատուցած ծառայութիւններս հոս կրկնելը ամօթ կը համարեմ, ինձ այնպէս կը թուի. թէ եթէ ասոնք մանրամասնօրէն յիշեմ, մարդասիրարական զգացումներով մատուցած այս ծառայութիւններս իրենց բարոյական արժէքը պիտի կորսնցնեն:

Սակայն հակառակ այսչափ ծառայութիւններու մեր քաղաքական հակառակորդներուն զիստակ հայկական տարագրութեան մէջ բարոյապէս պատասխանատու նկատելնուն և նոյնիսկ զինադատարի ընթացքին Պօլսոյ մէջ կազմուած պետական Ատեանին կողմէ իբր տարագրութեան և ջարդերուն գործակից մահուան դատապարտուիլու. այս ամփոփումը տալը ինքնարդարացման տեսակէտով յարմար դատեցի:

Այս բացատրութիւններէն հանրային կարծիքը կրնայ ըմբռնել, թէ հայկական տարագրութեան և սպանդին մէջ ես երբէք առնջութիւն չ'ունիմ, տարագրութեան որոշումին տրուած ժամանակ ես խորհրդակցութեանց չի մասնակցեցայ, ոչ թէ ջարդել այլ արգիլեցի և տարագրութեան սկիզբէն մինչեւ վերջը գաղթականներուն ամենամեծ ծառայութիւններս շռայլեցի:

Սակայն եթէ Պօլիս գտնուէի և Արեւելեան Անատօլուի նահանգներուն մէջ բանակին ետեւ կատարուած գործերուն տեղեակ ըլլալով խորհրդակցութեանց մասնակցէի, արդեօք տարագ-

ընթացեան որոշումին համամիտ պիտի գտնուի,
ասիկա հիմա չեմ կրնար որոշել:

Միայն հաստատ հաւատքով վստահ եմ թէ
Հայերը մեր կովկասի բանակին նահանջի գիծը
վտանգելու և բանակին ամբողջական քայքայու-
մին պատճառ դառնալիք յեղափոխութիւններ յա-
ռաջացնելէ չեն քաշուած:

Այնպէս կը կարծեմ, որ ընկերներս նկատի
առնելով, որ փոխանակ ամբողջ Յամն. հայրենի-
քը վտանգելու և Անատոլուի ամբողջութեամբ
Ռուսիոյ կողմէն գրաւման պատճառ դառնալիք
ընդհ. աղէտի մը առիթ տալու, Հայ ազգը ամ-
բողջութեամբ վստահելու անկարող միջավայր մը
փոխադրել յարմար տեսած պէտք է ըլլան:

Ես այս կէտը վճռելու իրաւասու գիրքի մը
մէջ չի գտնուելու, ասոր լուսաբանութիւնը
ընկերներուս տալիք բացատրութիւններուն և
ցոյց տալիք պատճառներուն կը թողուի: Գալով
տարագրութեան պարզած խղճալի տեսարաննե-
րուն, Ռուս գրաւման ժամանակ Հայերուն հա-
լածանքներէն ազատելու համար Տ. Կերտի վրա-
յով և Հալէպ. Ատանա ճամբով Գոնիա, և Էրզ-
րումէն ու Երզնկայէն Սեբաստիա ապաստանած
Քիւրտ և Թիւրք գաղթականներուն պարզած տե-
սարանները նուած խղճալի չէին. սակայն այդ
խեղճերը Իսլամ ըլլալուն համար ոչ մէկ Գեր-
ման կամ Ամերիկեան Միսիօնար ասոնց մասին
տեղեկ սգիր չի գրեց և ասոնց արգահատելի վի-

ճակը ներկայացնելու խիղճ չ'ունեցաւ:

Ընդունինք որ Օսմն. կառավարութիւնը Արեւելեան Անատոլուի նահանգներէն 1 1/2 միլիօնի մօտ Հայեր տարագրած և ասոնցմէ 600 հազարը համբու ընթացքին մասամբ սպաննուած և մասամբ ալ անօթութեան և թշուառութեան հետեւանքով մեռած են. սակայն Տրապիզոնի, Էրզրումի, Վանի և Պիթլիսի նահանգներուն Ռուսիոյ կողմէ գրաւումին ժամանակ հոն բնակող Քիւրա և Թիւրքերէն արդեօք որքա՞նը Հայերու կողմէ սպաննուած և որքա՞նը գողթելու ժամանակ կորուսած են, ասոր մենք պատասխանենք. այդ պատճառաւ մեռնող Թիւրք և Քիւրտին թիւը անկասկած 14.5 միլիօնը կանցնի:

Ինչո՞ւ Հայերուն ընդհանուր ջարդին համար Թիւրքերը պատասխանատու կը նկատուին, իսկ Թիւրքերու և Քիւրտերու ջարդէն ու թշուառութենէն Հայերը պատասխանատու չեն նկատուիր, եթէ ոչ Թիւրք և Քիւրտին արժէքը Մօրկընթաուներու, Մանտելշթայմներու նման դիւանագէտներու համար եղածին պէս ընդհանուր մարդկութեան համար ալ դէրօյի հաւասար է:

Ոչ, պարոններ ոչ, այս ժողովուրդին երկուքըն ալ անիրաւարար մի ամբաստանէք, յանցաւորը ասոնք չեն, ասոնք իրարու դէմ գրգռողը Ռուս դիւանագիտութիւնն է. Թիւրքը սպաննելու և անոր դարաւոր Ազգ արժանապատուութիւնը ոտնակոխելով ժառանգի տիրանալ փափաքով և իրա-

կանութեան մէջ արիւն խմելէ ուրիշ նպատակ չ'ունեցող Ռուսիան, Հայերը թիւրքերու դէմ հանեց. թիւրքը չի մեռնելու համար Հայը սպաննել խորհեցաւ և մեր ականատեսը եղած աղէտը ասկէ ծագում առաւ և ըսուածին պէս մէկ կողմէն 600 հազար Հայ և միւս կողմէն 1,5 միլիօն թիւրք և քիւրտ բնաջնջուեցաւ:

Հիմա ալ խպնել չի գիտցող Ռուս դիւանագիտութիւնը և անոնց Մօրկընթաուի նման յիմար և ապուշ պնակ ուլէզները բոլոր յանցանքը բնաջնջել ուզուած թիւրքին վերագրելու համար աշխարհի մամուլին մէջ բարբաջանքներ տեղացրնել կ'աշխատին:

Մանտելշթայմ Հայերուն, Վանը բացառութիւն ըլլալով ոչ մէկ տեղ յեղափոխութիւն չի յարուցած ըլլալնին կը գրէ, եւ թէ և յեշեցի թէ Արեւելեան Անատօլուի նահանգներուն և մեր Կովկասի բանակին կռնակը անցած դարձածներուն տեղեակ չեմ, սակայն իմ բանակիս շրջանակին մէջ եղածներէն կատարելապէս տեղեակ եմ:

1915ի կէսերուն Զէյթունի և Ուրֆայի մէջ ծագած խռովութիւնը, կատարեալ Հայ գինեալ ապստամբութենէն ուրիշ բան չէր. Մուսա լեռան կողմերն ալ ծագած ապստամբութիւնը այս յեղափոխութեան շարքէն էր. ըստ իս փաստուած իրականութիւն մըն է, որ Իսկէնտէրունի ծոցին սկիզբը եղող Ռաս-էլ-Խընգըրէն սկսեալ մինչեւ Տ. Եօլ. Մուսա Լեռ, Հալէպ, Սյնթապ, Ուրֆա, և

Ձէյթուէնի կողմերը ծագելիք Հայյեղափոխութիւնը Սուրիան Անտառուէն բաժնելու միջոց մը ըլլալը ծրագրող Ֆրանսական և Անգլիական Արեւելեան Միջերկրականի բանակներուն հրամանատարները, Չանազ-Փալէի ամենասաստիկ ընդհարումներուն ժամանակ Հայերու տուած հրահանգին համաձայն կատարուած է։ Արդէն այս կողմերը Հայերը շատոնց պատրաստուած ըլլալնուն, միայն գործի սկսելու համար հրամանի կ'օպասէին։

Արդեօք իմ այս համոզումիս սխալ ըլլալը շահադրգին տէրութեանց պատկան պաշտօնեաները կրնան փաստել, կը կարծեմ որ, հիմա որ այլիւս պատերազմը վերջացած է, իրականութեան տեղեակ հանրային կարծիքին առջիւ այս կէտերուն խոստովանութիւնը պատուաւոր գործ մը կ'ըլլայ։

Անգլիացիներ և Ֆրանսացիներ երկրորդ անգամ Չանազ-Փալէի վրայ յարձակելով կարեւոր քանակութեամբ ոյժ ցամաք հանած և Արիւնալի ու դժոխային պատերազմի սկսած էին։

Չանազ-Փալէի պատերազմը որչափ որ բանակին հերոսութիւնը ապացուցած, սակայն կորուստը սարսափելի էր. Չանազ-Փալէի պատերազմին 200 հազարէն աւելի երիտասարդ զինուորիներ նահատակուած և ասոր կրկինն ալ վիրաւորուած էր։

Պօլսոյ և շրջակայ հիւանդանոցները վիրաւորներուն շի բաւելուն, մեծ տուներ, պալատներ,

հիւանդանոցներու վերածուած էին. առողջապա-
հական պայմաններուն և դեղորայքի անբաւարա-
րութեան պատճառաւ վիրաւորներուն կեսէն աւելին
մեռած էին:

Ընդհանուր պատերազմին Չանագ Գալէ մահ,
Չանագ Գալէ դրկուիլ դժոխք դրկուիլ կը նշանակէր:

Չանագ-Գալէի պատերազմական դաշտին վրայ
տեղի ունեցած ապշեցուցիչ դէպքերուն վարագոյ-
րը մինչեւ այսօր ոչ ոք բանալ ուզած է, ամէն
ոք այս կէտը գինուորական պատմութեան ձը-
գած է:

Ճէվաէթ Քէրէմ պէյ Չանագ Գալէի պատե-
րազմը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ կը կըսէ:

Մէկ կողմէն ահաւոր տորմիզով, հողին մա-
կերեսը ձեւափոխող խոշոր թնդանօթներով, արեւը
խափանող օդանաւերով. բազմաթիւ ընդձովեա-
ներով գինուած և ամպերէն վեր ու հորիզոնէն
անդիէն յարձակող բանակ մը, միւս կողմէն մէկ
փամփուշտն իսկ խնայողութեամբ գործածելու
հարկին տակ գտնուող և նոյն զրկանքներու պատ-
ճառաւ վիրաւորուելէն վերջ սեւ հողը զրկող հե-
րոսներու բանակ մը:

Այս երկու բանակները ճիշտ 256 օր առանց
իրարու շունջ առնել տալու շարունակ մաքարե-
ցան, նիւթական պայմանները անհամապատաս-
խան այս երկու բանակները երկար ժամանակ
ընդհարուեցան, ի վերջոյ տկար կողմը զօրաւոր
կողմին յաղթեց:

Այս գէպքը նիւթին՝ հաւատքին առջեւ, փառասիրութեան և բռնութեան՝ առաքինութեան և հայրենասիրութեան առջեւ սնանկութեան ամենացայտուն մէկ օրինակն է:

* * *

Չանագ-Գալէի մէջ այս արիւնոտ պատերազմը շարունակելով մէկտեղ, ամբողջ Թիւրքիան ամէն կողմէ խիստ պաշարման մը տակ առնուած էր, Թիւրքիան Պուլկարիոյ, Աւստրիա Հունգարիոյ և Գերմանիոյ հետ կրնար յարաբերուիլ, այս զինակիցներուն երկիրներն ալ պաշարման օղակի մը մէջ առնուած ըլլալուն պարենաւորումը սոսկալի կերպով դժուարացած էր, ամենէն զէջը, ամենէն վտանգաւորը, ամենամեծ աղետը Հացի պակասն էր:

Թիւրքիոյ մէջ ցորեն չէր մնացած, մնացածն ալ իթթիհատ-Թէրագզը կուսակցութեան ակաւոր շարաշահներուն ձեռքն անցած էր, ժողովուրդին տրուած օրական 100 տիրհէմ հացը աւլուքի խառնուրդ մըն էր և այս շուններն անգամ չէին կրնար ուտել, ձեռքէ ծախուած զինուորական հացին ալ դրամ հասցնել ամէն մարդու չէր վիճակուած, մաքուր հացը իթթիհատի պարտգլուխներուն յատկացուած ըլլալուն թագաւորական պալատն անգամ անկէ զրկուած էր:

Նըջաբերութեան հանուած թղթաղբամը, իր արժէքը կորսնցուցած. գնման արժէքը 1ին 10 համեմատութեամբ ինկած էր. ժողովուրդը սղու-

Թենէն ու սովէն կը տառապէր, ուտեստեղենի գինը
1ին 200 բարձրացած էր: շարաշահութիւնը իր
չափը անցած ժողովուրդին սնունդը կը գողցուէր
և անոր կեանքին դէմ մահափորձ կը կատարուէր
ժողովուրդը հոգացող, անոր ցաւերը և պէտքերը
Թեթեւցնող ժարդ չէր մնացած, պետական մարդ
Իթթիհատի ղեկավար, ժողովուրդին ներկայացու-
ցիչը ճանչցուած երեսփոխաններ մէյ մէկ պա-
տուաւոր . . . վաճառական դարձած էին, նը-
շանաւոր դրագէտներ, բանաստեղծներ այս
պատուաւոր վաճառականներու դասին միացած
էին, այս նորելուկ գողելու խմբակին շարաշա-
հութիւնները Հրեաներու՝ այս նշանաւոր վաշ-
խառուներու կողմէ կը կառավարուէին, ամէն
բան, փոխ սղբութեան միջոցներ մասնայատկու-
թեան տակ առնուած էր, առանց Իթթիհատ Թէ-
րագգրի պաշտպանութեան գործ տեսնել. ապրիլ
անկարելի դարձած էր:

Վալիօն ծախելը ծառայողներուն հարստա-
նալուն միջոց մըն էր, ղեկավարները փառաբա-
նողներուն և կամ արժէքաւոր նուերներով ըն-
կերները գոհ ձգողներուն վալիօնի թուղթ տալ
չնորհք մըն էր, այս շնորհքին արժանացողները,
այս վալիօնի թուղթերը յանձնակատարներուն կը
ծախէին և առանց յոգնութեան հազարաւոր ոս-
կիներ կը գանձէին, այս և ուրիշ միջոցներով
պատերազմէն առաջ տասը փարա շունեցող սին-
լըքորներ միլիօններու տիրացան.

ՀԱՅԱԶԻՆՔ ԹԱԼԱՆԹ

Հանրային կրներուն փետուրով լեցուած բարձերու տեղ հաղարնոց թղթոս'ին'րով լեցուած բարձեր նուիրել, Աւստրիացի Միլովիչ անուն պարուհին մէկ գիշերուան համար 25 հաղար թղթուկի տալ, մեծ կղզիի մէջ ընկերներու խնճոյքի պահուն, կէս գիշերուան մօտ հանրակնոջ մը փափաքին վրայ մասնաւոր շոգեմակոյկով Բերաի Թոգատլեանէն պաղպաղակ բերել տալու նման ծախքեր այս պատուաւոր վաճառականներու համար նորութիւն դարձած էր:

Ընդհանուր կեանքին մէջ աններգաշնակու
Օսմ. Յեղփ Թիւ 15

թիւն մը, անբնականութիւն մը յառաջացած էր, ժողովուրդին մէկ մասը անօթութենէ, թշուառութենէ և ասկէ ծագում առնող հիւանդութիւններէ հիւժելով արցունք կը թափէր, իսկ Իթթիհատի պատերազմէն հարստացածներն ալ շռայլօրէն ծափ և անվայել կեանք մը կ'ապրէին:

Վերջապէս մէկ կողմէ այալանելի շռայլութիւն և ցոփութիւն միւս կողմէ խղճալի անօթութիւն և թշուառութիւն կը տիրէր:

Բանակին մէջ ծառայող սպաներուն ընտանիքները այս երկու վիճակներուն մէջ տռանձնաշնորհեալ դասակարգ մը կազմազ էին. ասոնց ապրուստը, հագուստը առատ ըլլալով աւելորդը ծախելով կը հպարտանային:

Այս աւարտութեան շրջանին ամենէն նողկալին Հիւսէյին Ճահիտի նախագահած «Չարաշահութեան արգելիչ» յանձնախումբը և Փարա Բէմալին հիմնած «Ազգային արտադրութիւն» և նման ազգային ընկերութիւնները եղած են:

Չարաշահութեան արգելումը չարաշահութեան օղբիւր դարձած էր, Անատոլուի բուրդը ու բամպակը «Ազգային արտադրութիւնը» ընկերութեան յատկացումը էր. բերքերը ուրիշ ընկերութեան մը տրուած էր, այս ընկերութիւնները ամէն տեղ, մասնաւորապէս բերքերուն ամենէն առատ վայրերուն մէջ «Ընկերներէն» բաղկացած մասնաճիւղեր ունենալով տեղւոյն վաճառականներէն կը գնէին, և իրենց ընկերութեան հաշուոյն

և անուան Պօլիս կը փոխադրէին, շոգեկառքով վաճառականական ապրանք փոխադրել ասոնցմէ գատ և ոչ մէկուն կարտօնուէր:

Բերքերը գիւղացիներէն հաւաքող միջնորդները այս ընկերութեան հաշուոյն զնոյ մէջ մէկ յանձնակատարներ դարձած էին:

Ընկերութիւնը բերքին սակին և զնոյն կիշխէր, այս գործին մէջ փասասւտողը գիւղացին և արտադրողն էր. իսկ երեւակայութենէ զուրս հարստացողներն ալ ընկերութիւնը և ասոնց գործակատարներն էին, մէկ զուրուշի առնուած ապրանք մը 200 զուրուշի կը ծախուէր:

Մէկ կողմէն Գարա Քէմալին սեւ փորձանք դարձած Ազգ. ընկերութիւնները ժողովուրդը կեղեքելով կը հարստանար, միւս կողմէն ընդհ. պարենաւորումի նախագահ Թօփալ Իսմայել Հազըր փաշաի վարչութեան տակ գտնուած Բում էլիի, Անատօլուի և Սուրիոյ երկաթուղիները, վաճառականական փոխադրութեանց յատկացուած վաճառներու բաժանման մէջ ապօրինի շահեր կը ապահովէին:

Վաճառներու բաժանման մէջ կատարուած այս ապօրինութիւնները, ապրանք և պարէնի փոխադրութեան ծախքերը կրկնապատկելուն, ժողովուրդը իր առօրեայ պէտքերը շատ սուղ գնով գնելու կ'ստիպուէր:

Ժողովուրդին քաշած տառապանքը անտանելի դարձած էր. գիւղացիին ձեռքը գտնուած բերքերը

բանակի անուսով և ոչինչ գնով կը գննուէր, դրամի տեղ ալ յառաջիկային իրենց տուրքերուն հաշուելու պայմանաւ մէյ մէկ մուրհակ կը արուէր և այս թուղթի կտորով գնուած բերքերն ալ մինչեւ զինուորական ամբարները զիւղացիին միջոցաւ կը փոխադրուէր:

Եթէ նկատի առնենք որ, օրինակի համար մէկ էջ ունեցող զիւղացի մը «մէճիտ էօզէն» զիւղէն մինչեւ Անգարայի զինուորական ամբարը (իշու գնացքով 12 օրուան ճամբայ է) ցորեն փոխադրելու ստիպուի, բռնութեան չափը կը հասկցուի որովհետեւ մէկ իշուն փոխադրելիք ցորենը 60 քիլօն չանցներ. սակայն այս իշուն 12 օրէն հասնիլը և 10 օրէն վերադառնալը և եթէ այս 22 օրուան մէջ թէ իշուն կերը և թէ տիրոջ ճամբու ուտելիքը և ծախքը հաշուելու ըլլանք փոխադրուած ցորենին փոխարժէքին քանի մը անգամը զիւղացին տուժած և այս միջոցին ան իր զիւղական գործերէն ետ մնալուն պատճառաւ ենթարկուելիք վնասներն ու ծախքերը ասոր վրայ բարդենք, կրնանք հասկնալ թէ զիւղացին ի՞նչ զրկանքներու կենթարկուէր:

Բռնութեան և կաշառակերութեան տեսակները շատ էին. տեղական և զինուորական ամբարներու պաշտօնեաներուն յանձնելու ժամանակ 0/0 10 պակաս կշռելնին և այս տարբերութիւնը մէջերնին բաժնելնին սրիկայութեան՝ գողութեան և անբարոյականութեան աղ ու պղպեղն էր:

Թշուառութենէ ու անօթութենէ զանազան հիւանդութիւններ սկսած էին, Թիֆուսը ժանտախտէն աւելի աւերներ կը գործէր, կարծես հոգէառը մանգաղը ձեռք առած օրական հազարաւոր կենանքեր կը հնձէր.

Պատիւ և համեստութեան նշանակութիւնը և արժէքը չէր մնացած, անօթութիւն և առատութիւն բարոյականը բոլորովին խաթարած էին:

Իթթիհատ, Թէրազզը կուսակցութեան անբարոյ շրջանին, այր և կին առանձնաշնորհեալ դէմքեր կային, ասոնցմէ իւրաքանչիւր ուրոյն դերեր և ոճրագործութիւններ ունէին, ասոնց մէջ Սալիտէ Էտիպ բարձր դիրք ունէր, հետեւաբար առանց այս կիներ ճանչնալու շարունակել կարելի չէ:

Սալիտէ Էտիպ հրեայ և իսլամացած Էտիպի աղջիկն է, Թիւրքիոյ բարձր ուսում առած, արդիականացման կողմնակից և ազատատենչ կիներէն է. համաշխարային պատերազմին Իթթիհատի փրօպականդիստը և Սուրիոյ աղջկանց վարժարաններուն քննիչը ըլլալով Սուրիոյ և Պօլսոյ միջեւ անդադար երթեւեկած, զանազան ճամբորդութիւններ ըրած, Ճէմալ փաշայէն և Թալաթի և ի վերջոյ Մըստաֆա Քէկալ փաշային մասնաւոր սիրուհին և խորհրդատուն եղած էր. այս անձերու մօտ ունեցած դիրքը, տիկին Փամպատօրի 15րդ Լուիի մօտ ունեցած դիրքը կը յիշեցընէր և տէրութեան կարեւոր գործերուն իսկ

միջամտելէ չէր քաշուէր:

Երբ Իթթիհատի իշխանութիւնը տապալեցաւ Խալիտէ էտիպ Ամերկ քննիչ Յանձնախումբի մօտ Ամերկ, հովանաւորութիւնը պահանջողներուն առաջինն էր: Իգմիրի Յոյներու կողմէն գրաւման ժամանակ կժու ազգայնական մը դարձած և սակայն ապահոված շահերուն համար Ամերկ, հովանաւորութիւնը նախընտրելէն չի դադրելով էրզրում գտնուող Մըսթաֆա Քէմալ փաշան ալ ձեռք ձգելու, իր նպատակին յարեցնելու համար հետեւեալ նամակը գրած էր:

Նամակին պատճէնը

Նորին վսեմութիւն Մըսթաֆա Քէմալ փաշային,

Յարգելի տէ՛ր:

Թուրքիոյ քաղաքական կացութիւնը շատ փափուկ փուլի մը մէջ մտաւ, մեր ուղղութիւնը ճշգրելու համար Թիւրք ժողովուրդին դիմակը վերցնելով ազատ քայլ մը առնելու ժամանակն ալ անցնելու վրայ է:

Պօլսոյ մէջ արտաքին կացութիւնը հետեւեալ կերպով կը մեկնուի, Ֆրանսա. Իտալիա և Անգլիա Թիւրքիոյ հովանաւորութեան խնդիրը որչափ որ ալ Ամերիկայի առաջարկած են, սակայն ամէն ջանք կը թափեն որ Ամերիկան մերժէ:

Ֆրանսա. Սուրիոյ մէջ տուած կորուստը Թիւրքիոյ մէջ դարմանել կ'ուզէ: Իտալիա պատուաւոր կայսրութիւն մ'ըլլալով բացէ ի բաց կը

յայտարարէ՝ թէ Անաստուէն բաժին մը ստանալու համար պատերազմի մասնակցած է: Անգլիոյ խաղը աւելի նուրբ է. ան թիւրքիոյ միութիւնը արդիականանալը, իրական անկախութեան մը տիրանալը ապագայի համար իսկ չի փափաքիր:

Նոր միջոցներով և գիտութեամբ արդիականացած և զօրացած Իսլամ թիւրք կառավարութիւնը, դեկավարուած Մարգարէի փոխանորդութեամբ, Անգլիոյ Իսլամ հպատակներուն համար գէշ օրինակ մը կը հանդիսանայ:

Եթէ Անգլիա ամբողջ թիւրքիոյ տիրանայ, զայն անդամահատելով քանի մը տարուան մէջ հլու գաղթավայրի մը կը վերածէ: Սակայն նկատի ունենալով որ առանց Ֆրանսայի հետ պատերազմելու իր նպատակը իրագործել չ'պիտի յաջողի, չի կրնար այս քաղաքականութիւնը հետաաճնդել. բայց երբ թիւրքիոյ ամբողջականութիւնը պաշտպանել հարկ տեսնուի, այսինքն երբ հասկնայ թէ թիւրքիոյ բաժանումի զինուորական մեծամեծ զոհողութիւններու կը կարօտի, Հատինցեղը թիւրքիա չի մտցնելու համար Ամերկ. հովանաւորութեան պաշտպան կը կանգնի, արդէն Անգլիացի դիւանագէտներ այս ուղղութեան կը յարեն և Մօրիսօնի նման նշանաւոր դէմքեր Ամերիկայի ամբողջ թիւրքիոյ վրայ հովանաւորութեան կողմնակից կը գտնուին:

Ուրիշ յուժուժ մըն ալ, թիւրքիան՝ Թրակիայէն, Իզմիրէն, Ատանայէն, կարծեմ Տրապի-

դօնէն և անպայման Պօլսէն անջատելէն վերջ, նախ-
կին օտար առանձնաշնորհումներով կաշկանդուած
և շնջահեղձ սահմաններով անկախացնել:

Միզի համար Պօլսոյ մէջ իբր նուազագոյն
չարիք, հին և նոր թիւրքիոյ սահմաններով Ամե-
րիկայի հովանաւորութիւնը կը տեսնենք հետեւ-
եալ պատճառներով:

Ա. — Ամէն պարագայի տակ մեր մէջ Քրիս-
տոնեայ փոքրամասնութիւն մը պիտի մնայ, ասոնք
թէ Օսմն. հպատակութեան իրաւունքները պիտի
վայելէն և թէ Եւրոպական տէրութիւններուն
վստահելով խռովութիւններ պիտի հանեն և դի-
ւական միջամտութիւններու տեղի պիտի տան
և մեր երեւութական անկախութենէն, ի նպաստ
այս փոքրամասնութիւններու, ամէն տարի հողեր
պիտի կորսնցնենք:

Կ սգմակերպուած կառավարութիւն մը և ար-
դիական վարչաձեւ մը ստեղծելու համար Պատրի-
արքարանի քաղաքական առանձնաշնորհումնե-
րը, փոքրամասնութեանց օտար տէրութիւններու
պաշտպանութեամբ յաճախակի սպառնալիքները
պէտք է դադրին, փոքր և տկար թիւրքիա մը
աւիկա չի կրնար ընել:

Բ. — Զիրար ոչնչացնող, աւազակութեան և
արկածախնդրութեան համար ապրողներուն փա-
փաքը գոհացնող պետական վարչաձեւի տեղ, ազ-
գին բարօրութիւնը և յառաջդիմութիւնը ապա-
հովող, ժողովուրդին գիւղերուն առողջապահական

պայմանները և մտայնութիւնը արդի սկանացնող պետական վարչ սձեւի մը կը կարօտինք, և ասոր համար պէտք եղած դրամը, մասնագիտութիւնը և ոյժը շունինք, քաղաքական փոխառութիւնները քաղաքական գիտութիւնները կաւելցնեն:

Անքաղաք սկիւրթ Ֆիլիպեան կղզիները այսօր ինքնավար դարձնող Ամերիկան մեր հաշուոյն կուգայ. 15-20 տարի տակալէ վերջ նոր թիւրքիա մը, ամէն անհատը զարգացած, իրական անկախութեան գաղափարը իւրացուցած թիւրքիա մը միայն Ամերիկան կրնայ ստեղծել:

Գ. — Առտաքին մրցակցութեանց և միջամրտութեանց վերջ տալու համար զօրաւոր պաշտպանի մը պէտք ունինք և այս միայն դուրսէն կրնանք գտնել:

Դ. — Այս օրուան կատարուած իրողութիւնները բառնալու և անմիջապէս մեր դատը աշխարհի դէմ կարենալ պաշտպանելու համար հարկ եղած ոյժը ունեցող տէրութեան մը պաշտպանութիւնը խնդրել պէտք է. գրաւատենչ Եւրոպայի հազար ու մէկ խաղերուն և քաղաքականութեան դէմ, իբրեւ փոխանորդ, եթէ յաջողինք Ամերիկան շահիլ և ճակատեցնել, ապագայի համար Արեւելեան խնդիրն ալ, թրքական խնդիրն ալ մենք մեր ձեռքով լուծած պիտի ըլլանք:

Ինչպէս կարգ մը մարդիկ կը խորհին, Ամերիկա պաշտօնականութեան մէջ կրօնական հակում և կողմնակցութիւն չունի: Քրիստոնեանե-

րուն նպաստ տուող Միսիօնար մը Ամերիկայի պետական մեքենային հետ կապ չունի:

Ամերիկայի պետական մեքենան անկրօն և անցեղ է. այն շատ ներդաշնակ կերպով զանազան ազգութիւններու եւ կրօններու պատկանող ժողովուրդները համերաշխութեամբ կառավարելու ձեւը գիտէ:

Ամերիկա թէեւ Արիւելքի մէջ հովանաւորութիւն եւ Եւրոպայի դէմ պարտականութիւն ստանձնել չուզէր, սակայն անոնք արժանապատուութեան եւ Եւրոպայի դէմ գերակշռութեան ետեւէն վաղողներ են:

Անոնք Եւրոպայի ցոյց տալ կուզեն, թէ երբ ժողովուրդ մը անկեղծօրէն իրենց դիմէ, այդ ժողովուրդին եւ երկրին համար ինչպիսի լաւ վարչաձեւ մը կրնան ստեղծել:

Ամերիկայի պաշտօնական շրջանակներուն մէջ ինպաստ մեզի բաւական համակրութիւն մը յառաջացած է. իբրեւ հայասէր Պօլիս եկող կարգ մը Ամերիկացիներ, Թիւրքիոյ բարեկամ եւ Թիւրքիոյ փրօպականդիստը դառնալով գացին:

Սյս հոսանքը ներկայացնող պաշտօնական եւ անպաշտօն Ամերիկացիներուն գաղտնի նպատակը սա է, Թիւրքիան ինչպէս որ էր, ոչ մէկ հողային բաժանում, հին սահմաններով եւ միութեամբ պահելու պայմանաւ ընդհանուր եւ միակ հովանաւորութիւնը առնել կ'ուզեն. Սուրիան՝ Ամերիկայանձնախումբին հոն գանուած պահուն համաժող.

դով մը գումարած եւ Ամերիկան ուզած է, Սուրիոյ այս խնդրանքը Ամերիկայի մէջ ջերմ ընդունելութիւն գտած է:

Պաշտօնական Ամերիկան մեր երկրին մէջ Հայաստան մը ստեղծելու հակում չունի, բաւանդեալ շրջանակներէ տեղեկացած եմ որ եթէ Ամերիկան հովանաւորութիւնը ընդունի, բոլոր ազգերը հաւասար իրաւունքներով եւ մէկ ազգի մը զաւակները նկատելի պիտի ընդունի:

Սակայն Եւրոպա անպայման Հայաստանի մը խնդիրը պիտի յարուցանէ, մասնաւորապէս Անգլիայ Հայերուն փոխատուութիւն ընել կուզէ եւ Ամերիկեան հանրային կարծիքին մէջ Հայ ազէտեալներու ի նպաստ դէպ մը խաղալու կ'աշխատի:

Եւրոպայի վախը մեր բանիմացներուն միտքը կ'զբաղեցնէ, Ռէշատ Հիքմէթ պէյ, Ճամի պէյի նման մեր ամբողջականութիւնը հետապնդող զիւրանագէտներ հայկական խնդրոյն լուծման մասին առաջարկ մը ունին, որուն համար պաշտօնապէս Չեզ կը գրեն:

Շատ վտանգաւոր ժամանակ կանցնենք Անատոլի շարժման համակրողը, միայն Ամերիկան էկառափարութիւնը, և Անգլիացիները, ձեռք ձեռքի Ամերիկան համոզել կուզեն թէ այս շարժման նպատակը Քրիստոնէութիւնը շարդել և իթթիհատականները կրկին գիրքի տիրացնել է. այս շարժումը կասեցնելու համար միշտ զինուորական ոյժ մը զրկել կը խորհուի, ասոր համար Անգլիացիները համոզելու կ'աշխատին, նոյնիսկ, իրա-

դեկ շրջանակներէ կը տեղեկացուի թէ, եթէ այս շարժումը փութով և լաւ առաջադրութիւններով ծաւալի և Քրիստոնէահալած գոյն մըն ալ չունենայ, Ամերիկայի մէջ աւելի համակրութիւն պիտի չահի:

Մինչեւ որ Սերաստիոյ համաժողովը գումարուի, Ամերիկ. յանձնախումբը հոս ձգելու կը ջանանք. թերեւս համաժողովին Ամերիկացի թրդթակից մըն ալ դրկելու յաջողինք:

Ահաւասիկ բոլոր ասոնց դէմ մեր դատը պաշտպանելու համար, փոխանակ ներկայացած այս առիթները ձեռքէ փախցնելու բաժանման և քայքայման վտանգին դէմ Ամերիկային դիմելու ստիպողականութիւնը կը տեսնեմ, ընկեր Վասրֆին հետ խորհրդակցեցանք և մեր համաձայն գտնուած կէտերը ինքն ալ առանձին պիտի գրէ:

Կը կարծեմ որ կամքի տէր. հեղինակաւոր և իմաստուն մէկ երկու հոգի կրնան թիւրքիան փրկել:

Վիճարանութեան դարը անցած է. ասպողային համար յառաջդիմութեան և միութեան պայքար բանալու ստիպուած ենք. իր սահմաններուն վրայ այսչափ զոհ տուող մեր հայրենիքը դիտութեան և քաղաքակրթութեան համար քա՛նի զոհ ունի. մենք թիւրքիոյ հայրենասէր գաւակլականերս կը պահանջենք որ անոնք վաղուան շինարարները ըլլան:

Ձեզմէ և ընկեր Րէուֆէն կ'սպասենք, որ

հիմերը սարսաժ մեր խեղճ հայրենիքին համար
հեռատեսութեն աշխատիր:

Յարգանքներս ներկայացնելով յաջողութիւն
կը մտալթեմ, Ազգ. դատին համար աշխատողնե-
րու մէջ հասարակ զինուորի մը խոնարհութեամբ
միշտ Ձեզի հետ եմ:

Խալիտէ Էտիպ

* * *

Խալիտէ Էտիպ Պօլսոյ բոլոր շրջանակներուն
և ազատ ընկերակցութիւններու նշանաւոր մէկ
անդամն էր, Պօլսոյ Անգլի. գրաւումէն վերջ Անա-
տօլու անցած և այնտեղի հոսանքին խառնուած
էր, կանանչ վերարկուով և գլուխը կանանչ ծած-
կոց դրած երեւութապէս աղգին մայրը պատուա-
նունով այդ շրջանին Խալամութեան քաղաքակա-
նութեան մղիչը եղած էր: Անգարա, Գարօ Էօրէնի
մէջ իրեն յատկացուած շէնքը Կործավարներու,
դիւանագէտներու և նայնիսկ հրոսակներու ժա-
մադրավայրը եղած էր:

Խալիտէ Էտիպ ժամանակ մը տասնապետի
աստիճանով բանակին մէջ մտած, երիտասարդ,
առոյգ զինուորներու հետ ճամբորդութիւնիւր ալ
ըրած էր:

Անգարայի բոլոր անցուղարձերուն մէջ ինք-
զինքը ցոյց տուող Խալիտէ Էտիպի աստղը, Լա-
թիֆէ հանրմին հանրապետութեան նախագահին
կինը դառնալովը մարած էր:

Խալիտէ ամէն բան հաշտ աչքով կրնար դի-

տել ու նետել սակայն իրեն մոռացութեան տըր-
ուիլը ունէ կերպով չէր կրնար մաքրել, անցած
տարիներու իր դէմքին և մարմնին վրայ կատա-
րած աւերները, ուրիշ կիներու նման չէր կրնար
նկատի առնել: Ահա ասոր համար է որ Խալիտէ
էտիպ ընդդիմադրութեան բեմին վրայ երբեմն
Հոնտոն և երբեմն Ամերիկա կը տեսնուի:

Պօլսոյ մէջ հրատարակուող Միլիթէթ թեր-
թին 25 Յուլիս 1928 թիւին մէջ Օրխան Սէյֆի
պէյ կը գրէ, թէ Խալիտէ էտիպ վերոյիշեալ վայ-
րերու մէջ տազնապ մը կ'անցնէ, Օրխան Սէյֆի
պէյի այս յօդուածը Խալիտէ էտիպը աւելի լաւ
ներկայացնելուն նոյնութեամբ կ'ընդօրինակենք:

Խալիտէ էտիպ տազնապ կ'անցնէ

Այո՛, Խալիտէ էտիպ տազնապ կ'անցնէ և
անանկ տաքնապ մը որ, եթէ ոչ թէ Ամերիկեան
թերթերուն յօդուածներ, այլ օգանաւերով Պօլ-
սոյ վրայ յայտարարութիւններ տեղացնէ, դար-
ձեալ չ'պիտի կրնար ջիղերը հանդարտեցնել:

Ո՛հ, միթէ մենք բացէ ի բաց զլխէ չի հեռա-
ցուցի՞նք և հիմա ի՞նչեր չենք իօսիր. Խալիտէ
էտիպի նման թէ այդ այր թէ կին արարածի մը
այսչափ յարաբերութենէ զրկուելու կրնա՞յ համ-
բերել, թէ այր մարդու և թէ կնոջ զգացումնե-
րուն գոհացում ստացող և տակաւին փափաքող
այս այր կինը, իրեն հանդէպ ցոյց տրուած ան-
հոգութիւնը կատղեցուց:

Ինչպէս եղաւ որ մոռցանք, արդեօք ճէմալ

փաշայի մօտ իշխանութիւն վայելողը ան չէր,
երանի թէ նուրի եւ նարինջի ծաղիկները լեզու
ունենային եւ պատմէին:

Իշխանուհիի նման արեւուն տակ ման կու-
գար. զինուորներու մէջ հերոսի մը նման կը
պտտեր, այն աստիճան ազգեցութեան տէր էր.
որ ուզազը մէկ ակնարկով կամ խօսքով անհե-
տացնելու կարող էր:

Անկախութեան պատերազմին զինուոր դար-
ձաւ յիսնապետէն բարձր տիտղոս չի տուին,
երբ կին դարձաւ ռեւէ կարեւորութիւն չի տուին:

Կը կարծէր որ Իթթիհասի շրջանին իր տա-
րածուած պատիւը, Ազգ. շարժման մէջ կա-
տարելիութեան պիտի հասնի, աւա՛ղ, որ քաղա-
քակահուլութեան մէջ հասարակ զինուորի մը և կին
դարձած ժամանակ պարաւի մը վայել յարգանքը
տեսաւ:

Ամբողջ այս անտեսում և զրկանքներու դէմ
գայրացած Անգարայէն փախաւ, շաբաթներով,
ամիսներով, նոյն իսկ տարիներով պարզ հրաւերի
մը սպասեց:

Ա՛հ փոքր հրաւեր մը,
և երբ այս ալ զլացուեցաւ, իր սաղմը պարպեց,
այսօր գրչէն արտասունքի նման մեղան կը հասի:

Այլեւս ի՞նչեր չ'պիտի գրէ, ինչե՞ր պիտի գրէ,
թող խօսի, մենք անոր սիրտը կը ճանչնանք,
խեղճ Խալիտէ Էտիպ, կը տառապի անոր համար
որ ոչ այր կըցաւ ըլլալ և ոչ կին:

Այս կէս այր կէս կին արարածը ահաւասիկ
այս պատճառաւ այսօր Լոնտոնի մէջ իբր քա-
ղաքական գառանցանք, իր յիւուն տարիքին
տաղնապը անցնելու վրայ է:

*

Այս անգամ Ամերիկայի Նիւեօրք քաղաքը
լոյս տեսնող հայատառ թուրքերէն Քահնիւմա
հանդէսին 7 թիւ և 30 Մարտ 1929 թիւին մէջ պր.
Նազգաշեանի ստորագրութեամբ հրատարակուած
յօդուածը, այս խնդրին հետ կապ ունենալուն
նոյնութեամբ արտագրեցինք:

Պր. Նազգաշեան այս յօդուածին մէջ կը գրէ
թէ, Սալիտէ էտիպ այս օրերս Ամերիկայի բոլոր
կողմերը պատելով թրքութեան անուշով ճառեր
կ'արտասանէ, յիշեալին ծագումին և անցեալի
մասին թէև մենք տեղեկութիւն ունինք, սակայն
հոս Նիւեօրքի մէջ կայ անձ մը, որ Սալիտէ է-
տիպի ծնունդէն մինչեւ այսօր բոլոր կեանքին
մօտէն ծանօթ է, այս անձը թուրքերուն շատ
ծանօթ, բարձր ուսում առած, բանաստեղծ, գրա-
գէտ և պատուաւոր մէկն է:

Ահաւասիկ այս անձին տուած տեղեկութեանց
համաձայն Սալիտէի հայրը Սելանիկցի հրեայ մըն
է, կրօնափոխ մէկը չէ, բուն Հրեայ մըն է, երի-
տասարդութեան ժամանակ թիւրքի մը ծառայու-
թեան մտած և քանի մը տարի վերջ իսլամա-
ցած և էտիպ անունը առած է, էտիպ անունը
առած այն Հրեայ երիտասարդը Ս.լի Շամիլ փա-

շայէն արձակուած կնոջ մը հետ ամուսնացած է
Խալիտէ այս ամուսնութեան պտուղն է:

Խալիտէ իր ուշիմութիւնը հրեայ արիւնէն
ժառանգած և Ս.մերկ. վարժարանին ուսումը զայն
զարգացուցած էր:

Խալիտէ ժամանակ մը Սալէհ Զէքի (1) անունով
մեկէ մը ժաթեմաթիքի դաս առած էր: Այս մարդը
թէև ամուսնացած և զաւակներու տէր էր, սա-
կայն զանոնք լքելով Խալիտէյին ետեւէն ինկած
և անոր հետ ամուսնացած էր. վեց տարի վերջ
այս մարդուկը Խալիտէին կողմէ հին հագուստի
նման մէկ կողմ նետուծ և թշուառութենէ մե-
ռած էր: Խալիտէ յետոյ կրօնափոխ Հրեայ Իտ-
նանի հետ ամուսնացած էր:

Այս տեսակցութիւնն ալ նոյնութեամբ ար-
ձանագրել հարկ տեսնուած է:

Յարգելի ընկերս ճաշարանի մէջ տեսնող
Խալիտէ էտիպ զայն իր մօտ հրաւիրած և անոր
որպէսութիւնները հարցնելէ յետոյ մէջերնին հե-
տեւեալ խօսակցութիւնը սկսած էր:

Խալիտէ էտիպ. — Պարտն. Թիւրքիոյ ներքին
կացութեան տեղեակ էք. Թիւրքին արեան գնով
ձեռք բերուած յաղթանակը, զինուորական միա-
պետի մը քմահաճոյքներուն և բռնութիւններուն

(1) Թէև Սալէհ Զէքի Րահնուժա թերթին
կողմէ ինքնութիւնը անձանօթ մէկը կը նկատուի,
սակայն յիշեալը շատ ծանօթ մտաւորական մըն էր:

Օսմ. Յեղփ.

Թիւ 16

գործիք դարձաւ, այս միապետը իր քանի մը ընկերներով հայրենիքը դէպի վտանգաւոր վիճ մը կառաջնորդէ:

Խալիտէ Էտիպ. այս նախարանով ընկերոջս Թիւրքիոյ մասին ունեցած կարծիքը և գաղափարը հասկընալ ուղած էր:

Րնկերս. — Տիկին գիտեք որ ես երկու տարիէ ի վեր Թիւրքիոյ մասին առած տեղեկութիւններս երբեմն ան ալ անկանոն կերպով ձեռքս անցած Թիւրք թերթերուն տուած տեղեկութիւններէն և լուրերէն կը բաղկանան, դուք տակաւին Թիւրքիայէն նոր ելած ըլլալնուդ Ձեր տեղեկութիւնները աւելի ճիշտ են և նոր, եթէ կը հաճիք մեր հայրենիքի մասին կարգ մը տեղեկութիւններ տուէք:

Խալիտէ Էտիպ. — Թիւրքիա, յաղթութեան պսակներով շփացած, գինեմոլ հրամանատարի մը շտապհեցուցած խարազանին տակ հիւժելով դէպի վտանգաւոր ապագայ մը կը սուռայ. երկրին կարգ մը զարգացած երիտասարդները 3 1/2 դահեկանի շահուն համար կը լռեն. լռելով ալ չեն գոհանար պնակալէզութիւն և շողոքորթութիւն կ'ընեն, այս ընթացքը երկիրը անպայման դէպի անդունդ պիտի գահավիժէ, անխուսափելի վտանգաւոր վիճակի մը ստեղծումէն առաջ Թիւրք հայրենասէրներուն պարտականութիւնն է այս միապետ զինուորին բռնութեան վերջ տալ, այս մասին ի՞նչ կը խորհիք:

Ընկերս. — Այս յեղափոխութիւնը սրարշաւ վազող ձիու կը նմանի. հիմա ասոր առջեւը ելլել և սանձը բռնելու աշխատիլ խոհեմութիւնն չէ, այն իր թափը պէտք է առնէ, յողնի և վերջը բռնուի, մասնաւորաբար ժամանակ մը Ձեր ալ անդամակցած այս օրուան հայրենասէրներուն կողմէ մեզի («զաւաճան») կնիքը դարնուած ըլլալուն, հիմա հայրենիքի բոլոր գործերը հայրենասէր կոչուողներուն ձգեցինք, մենք հիմա կը լռենք:

Տիկին Սալիտէ ընկերոջս այս պատասխանին վրայ շատ խնդիրներ շօշափած և ընդդիմադիր հոսանք մը ստեղծել ուզելը անուղղակի կերպով հասկցուցած և ընկերոջս այս մասին կարծիքը հարցուցած է:

Ընկերս թէև չի հասկնալ ձեւացուցած է. սակայն Տիկին Սալիտէ իր հարցումը քիչ մ'ալ որոշ կերպով կրկնելով ուզած է անպայման անոր գաղափարն ալ հասկնալ:

Ընկերս. — Տիկին, նկատելով որ խօսելիքներս կրնան Ձեզի ցաւ պատճառել, լռելը կը նախընտրեմ:

Տիկին Սալիտէ. — Ի՞նչու ցաւիմ. իրականութեան կայծը վիճաբանութենէն կը ծագի, հայրենիքի խնդիրներու մասին միշտ պէտք է վիճել թերիները երեւան ելլեն, որովհետեւ գոցուած, վերքերը կորդնտաին կ'ըսէ առածը:

Ընկերս. — Ուրեմն լաւ, բայց միայն կը խնդրեմ որ ըսելիքներս մինչեւ վերջ առանց ընդ-

հատելու մտիկ ընենք ըսելով խօսակցութիւնը
շարունակած է:

Տիկին. դուք Ձեր կեանքին մէջ երբէք ան-
կեղծ չ'եղաք, բոլոր կեանքերնիդ կեղծիքով ան-
ցաւ, թիւրքիոյ շատ բարձր զարդացում ունեցող
բացառիկ կիներ, շատ ազատասէր տիկիներ եղող
Սալիտէ Էտիպ, միշտ իր զարգացման, իր համոզ-
ման հակառակ շարժած էր. Սալիտէ Էտիպ Սու-
րիայէն Ճէմալը գովաբանող սուրիական նամա-
կանին գրած ժամանակ ալ անկեղծ չէր. այն ժա-
մանակ Սուրիոյ միապետին հաճոյ երեւնալու և
այսպէսով իշխանավայել կեանք մը ապրելու հա-
մար իր համոզման հակառակ գրած էր, արդա-
րութեան հակառակորդ, խոժոռ և բռնապետ մէկ
հրամանատարը, իբր արդարասէր և խղճամիտ
ներկայացուցած էր, և երբ պատերազմը վերջա-
ցաւ և Եգիպտոսի յաղթականը ըլլալու յաւակ-
նութեամբ ճամբայ ելլող այս պարտուած հրա-
մանատարը թիւրքիայէն փախաւ, Սալիտէ Էտիպ
իր զէնքը աջ ուսէն ձախ ուսը անցնել ուզած
էր. նախապէս իթթիհատ և Թէրազըի ընդդիմա-
դիրներուն մօտենալ փափաքած էր, սակայն
հայրենիքին թշուառ վիճակին մէջ առած դրամի
և կազմակերպութեան գործի գլուխ անցնող ընդ-
դիմադրութիւնը Սալիտէ Էտիպի երեւակայած
դիրքը և փառքը չէր. կրցած տալ. Պօլիս եկող
Ամերկ. քննիչ յանձնախումբին ներկայանալով
Ս.մերկ. հովանաւորութիւնը ուզող և ասոր ջա-

տապովը եղող Խալիտէ Էտիպ, այս կողմնակցութենէն յուսացածը չի կարենալով ձեռք ձգել կարծես յուսահատութեան մատնուած էր, սակայն Իզմիրի գրաւումը. Խալիտէ Էտիպին մարելու վրայ եղող փառք ու պատիւին կանթեղը կրկին լուսաւորած էր, Իզմիրին Յոյներուն կողմէ գրաւումին դէմ բողոքելու համար կազմակերպուած մեթինկին սեւեր հազած նշանաւոր բանախօս Խալիտէ Էտիպ կրկին փայլած էր. երեկուան հովանաւորութիւն վաճաքողը, նոյն օրը ծայրայեղ ազգայնական մը դարձած էր, Խալիտէ Էտիպ ինչպէս ուրիշ անգամ. այս անգամ ալ անկեղծ չէր 17 Մարտ 1920ին երբ Պօլիս գրաւեցաւ, հայրենասէրներու շարքին մէջ մտնելու համար Անգարա փութացող Խալիտէ Էտիպ, հոն կանանչներու մէջ փաթթուած մտեռանդ իսլամ մը եղած. ազգին մայրը անունը ստացած էր, բարձր և շէն սրահներու պայծառ աստղը եղող Խալիտէ Էտիպին կանանչ վերարկու չէ վայլէր, ան մզկիթներու և գեղջական տուններու, ցած երթիքներու տակ չէր կրնար բնակիլ. բայց ի՞նչ ըներ Խալիտէն, իր կեանքը կեղծիքով անցնող այս սրահներուն տիկինը, իր վրայ խօսիլ տալու և ոչ թէ իբր համոզում այլ իրեն փառք և դիրք ապահովելու համար այս կեղծիքը ճամբան բռնած էր, Թիւրք ազգայնականներուն հետ ունեցած յարաբերութիւնը. ոչ թէ Թիւրք ըլլալուն, այլ իրեն փայլուն դիրք մը ապահովելու համար էր. Խալիտէ Էտիպ օր մըն

ալ ձիու վրայ նստած, ուսին վրայ հրացան,
կօշիկներ հագած բանակին մէջ մտաւ տասնապետ
եղաւ, ազգային շարժման ժամանակ անուն շա-
հեցաւ, բայց ասոր մէջ ալ ան անկեղծ չէր, երբ
չատ նուրբ և մետաքսեայ կօշիկները իր ոտքե-
րը կը ցաւցնէին, կոշտ ուղտի կաշիէ շինուած կօ-
շիկները բնականաբար իրեն չէր վայլած. բայց
ի՞նչ ըներ խալիտէ, իր վրայ խօսիլ տալ և եզա-
կանութիւն կուզէր, անոր համար ըրաւ, ամբողջ
այս նեղութիւնները փառքի համար յանձն առաւ,
խալիտէ էտիպ ազգային շարժման բոլոր փոփե-
րուն մասնակցեցաւ ամէն բան եղաւ, երեսփո-
խանական թեկնածու եղաւ և միայն մէկ քսէ
ստանալով չի կրցաւ յաջողիլ: Եողջատի հակա-
շարժումը զսպող Չէրքեզ էտհէմը, Հաքեմիյէթի և
Միւլեյէյի էջերուն մէջ իբր ազգային հերոս ծա-
փահարող խալիտէ էտիպ. երբ Չսրքէզ էտհէմ,
Մըսթաֆա Քէմալի դէմ ապաստամբեցաւ զայն
Ազգային դաւաճան որակելէ չի քաշուեցաւ, բայց
այս ալ անկեղծ չէր. վերջապէս խալիտէ էտիպի
աստղը, առանց արգելքի, մինչեւ Իզմիրի վերա-
դրաւումը փայլեցաւ, բայց Իզմիրի ազատագումը
խալիտէ էտիպի կորուստը եղած էր. որովհետեւ
յաղթական Քէմալ Իզմիրի հետ, Իզմիրի ամենա-
բարձր դասուն պատկանող տիկին Լաթիֆէն ալ
առած էր, Տիկին Լաթիֆէն ալ խալիտէ էտիպի
նման բարձր ուսում առած, Թիւրքիոյ բարձրա-
նալու ատակ կիներ էր, Լաթիֆէ հանրմին փայ-

լուն աստղին առջեւ հետըզհետէ մարող խալիտէ
էտիպի աստղը բոլորովին խաւարեցաւ:

Ահաւասիկ տիկին, դուք ասիկա չէիք կրնար
մարսել, և իրաւունք ունէիք, ի՞նչ օգուտ, ինչ-
պէս ամէն յաջողութիւն վերջաւորութիւն մը
կ'ունենայ, դուք ալ Տիկին Լաթիֆէի առջեւ Ձեր
աւելի երկար փայլելու իրաւունք չունենալնիդ
պէտք է ըմբռնէիք, չ'ըմբռնեցիք, որովհետեւ չէիք
կրնար, ահա Ձեր այս օրուան հակառակութիւնն
ալ այս պատճառաւ անկեղծ չէ և չի կրնար ըլլալ:

Ձեզ շատ ցաւցուցի, բայց խնդրեմ գէթ Ձեր
կեանքին մէջ մէկ անգամ անկեղծութիւն ցոյց
տուէք, թէև այս կերպով անկեղծութեան և իրա-
ւունքի առջեւ խոնարհիլ Ձեզի համար շատ դժ-
ուար պիտի ըլլայ, սակայն կը կարծեմ որ այս
դառն իրականութիւնը եթէ ոչ լեզուով, սրտով
կ'ընդունիք:

Այս խօսքերուն վրայ շուարման մատնուող
Սալիտէ էտիպ ջղայնութեամբ պատասխանել ու-
զած է, սակայն յարգելի բարեկամս, տռանց ուշ
դնելու խալիտէ էտիպին բարի ճանապար մաղթե-
լով բաժնուած է:

*
* * *

Իթթիհատ և Թէրագզը կուսակցութեան շու-
այտ և ցոփ շրջանը, խայտարակութիւն և ոճրա-
գործութիւնները միայն Պօլսոյ չէր յատկացուած,
գաւառներու կուսակալներուն, պատերազմը վա-
րող հրամանատարներուն, Իթթիհատի ներկայա-
ցուցիչ և քննիչներուն և կեզը. վարչութեան

անգամներուն կողմէ տրուած գինիի սեղանները,
չուսյուլթիւններն ու շնութիւնները ամէն բերնի
մէջ կը խօսուէին, անոր համար էր որ Պօլիս
գտնուողները և գաւառներու մէջ գտնուողները
կը փոխանակուէին և զիրար կը գերազանցէին,
մասնաւոր շոգեկառքիւր դէպի Սուրիա, Սուրիայէն
դէպի Պօլիս կանոնաւորաբար սիրուելիներ կը փո-
խադրէին և այս փոխադրութիւնը աւելի կանո-
նաւոր էր քան զինուորական փոխադրութիւն-
ները:

Պաղատատի ռազմաճակատին վրայ գտնուելու
պարտաւոր բարձր հրամանատարներ, իրենց հա-
մազգեստը հրեայ աղջիկներուն հագցնելու և ի-
րենք անոնց դէմ հասարակ զինուորի պէս կենա-
լու յիմարութիւնը կ'ընէին:

Իսկ Սուրիոյ մէջ կատարուած խայտառա-
կութիւններու վրայ աւելցող ոճրագործութիւննե-
րը մազերը փուշ փուշ կ'ընէին: Լիբանանի Սլէյ
գաւառակին մէջ կողմուած պատերազմական ատ-
եանը, Արաբներուն Իսլամ Քրիստոնեայ երեւելի-
ները և մտաւորականները ձերբակալելով շինծու
պատճառներով կախաղան կը բարձրացնէր:

Դուն ժամանակին ժողովին մէջ Թալաթին
ապտակ զարկեր ես, մահավճիռ:

Դուն ապակեղրոնացման համակիր ես, մա-
հավճիռ:

Դուն Արաբները ապօտամբութեան մղող քեր-
թուածներ գրած ես, մահավճիռ:

Դուռն Բարիդի մէջ Արաբական համաժողովին
մասնակցած ես, մահավճիռ:

Դուռն բանախօս ես, ճառեր արտասանելով
ժողովուրդը կը զրգրես, մահավճիռ:

Դուռն մամուլի միջոցաւ ժողովուրդը կը լու-
սաւորես և կառավարութեան դէմ հակահոսանք
կ'ստեղծես, մահավճիռ:

Դուռն հակառակ կուսակցութեան կը պատ-
կանիս, մահավճիռ:

Դուռն Ֆրանսացիներէն ռոճիկ կ'ստանաս
մահավճիռ:

Դուռն Ճէմալին սիրուհիին և անոր սիրած
գեղին սլլպուլին ծուր աչքով նայաս ես, մահա-
պատիժ:

Վերջապէս մահավճիռ արձակելու համար
այսչափ աննշան վերադրում, Ալէյի պատերազմա-
կան ատեանին համար կը բաւէր, և այսպէսով Սու-
րիոյ երեւելիներն ու մտաւորականները իրարու
ետեւէ կախաղան կը բարձրացուէին:

6 Մայիս 1916ին Տամասկոսի և Պէյրութի մէջ
միևնոյն օրուան մէջ 21 նշանաւոր անձեր կախա-
ղան հանուած էին:

Տամասկոսի մէջ կախաղան հանուածներ.

Ծերակոյտի անդամ Ասլտիւլ Համիտ էլ Չահ-
րավի:

Քաղաքին երեւելիներէն Շէֆիգ պէյ էլ Մու-
այէտ:

Երեսփոխան և Տամասկոսի երեւելիներէն

Բիւշտի պէյ Շամա:

Նշանաւոր բանախօս Շիւքրի պէյ Ասէլի:
Բանաստեղծ Ապտիւլ Վահապ էլ Մըլէհի:
Իշխան Ապտիւլ Քատիր էլ Ճեղաիրի սերունդէն
Էմիր Օմար:

Նշաւոր բանաստեղծ Բէֆիգ Սէլլուս և ուրիշներ:

Միկնոյն օրը Պէյրութի մէջ կախաղան հանուածներ:

Բանաստեղծ Օմար Համա. Մուհամմէթ էլ Շանթի. «էլ Մուֆիտ թիրթի տնօրէն Ապտիւլ Ղանի էլ Արաեսի «Շաթա էլ Արապ» թերթի տնօրէն և իշխանական ցեղի էմիր Արիֆ. ուսուցիչ Թէվֆիգ էլ Պսաթ, Սէյֆէտտին էլ Խաթիպ. նշանաւոր բանախօս և իթթիհատը Օսմանի թերթի տնօրէն Ահմէտ Թապպարա, երեւելիներէն Բէթրօ Փաւլի, Ճըրճի էլ Հատտատ, սպայակոյտի անդամ Սէլիմ էլ Ճեղաիրի, մտաւորական էմին Լութֆի, Շէյխ Սելիմ էլ Պուխարինի օրգին Ճէլալ. Պայթար Ալի և այլն:

Ասոնցմէ զատ Թիւրքիոյ զանազան վայրերու մէջ կախաղան հանուածներուն, գաղտնի գրնդականարուածներուն թիւը շատ է. ասոնցմէ հետեւեալներուն անունները տալով պիտի բաւականանանք:

Ապտիւլ քէրիմ էլ Խալիլ. Սալէհ Հայտար, Մուհամմէտ և Մահմուտ էլ Մահմարանի, Ապտիւլ Քատիր էլ Խըրսա, Նուրէտտին էլ Քատի:

Ալի էրմէնազի, Սելիմ Ահմէտ. Մուհամմէտ էլ Ահմէմ, Նայիֆ Թըլան, Մուհամմէտ Սելիմ Խուրի. Եուսէֆ էլ հայիք, Ֆիլիպ էլ Խազէն, Ֆէրիտ էլ Խազէն, Եուսէֆ էլ Հանի, Նախլէ Մըթրան, Մէսուտ էլ Հէլել:

Ալէյի մէջ կազմուած պատերազմական ատեանին որոշումով կախաղան հանուած այս անձնաւորութեանց մահը բոլոր սրտերու խոր ցասում պատճառած էր:

Այս ցասումը տեսնող և զգացող Իթթիհատի իշխանութիւնը և ասոր Տամասկոսի և Պէյրութի քննիչներն ու ներկայացուցիչները, կուսակալ և կառավարիչները ասկէ ծագելիք փոխադարձութեանէն վախճալով Սուրիոյ բոլոր քաղաք և գիւղաքաղաքներուն ազդեցիկ, սիրուած երեւելիները մաս առ մաս, խումբ խումբ իրենց ընտանիքներով Անատոլուի խորերը աքոսրել սկսած էին:

Երբ Ալէյի պատերազմական ատեանին ոճիրները համաշխարհային մամուլին մէջ արձագանգ գտնելով բուռն քննադատութիւններ սկսան, կառավարութիւնը այս ատեանին որոշումներուն մասին գիրք մը հրատարակելով Եւրոպական մամուլին պատասխանել ուզած էր:

Այս գիրքը, այդ միջոցին Ճէմալի մասնաւոր քարտուղարը և այսօր Թիւրքիոյ մեծ ժողովին Պոլսոյ երեսփոխանը Սալէհ Բէֆզիի կողմէն գրի առնուած էր:

Ինքնարդարացման նպատակով զրուած, այս

գիրքը կարդալ. Ալէյի պատերազմական ատեանին ոճրագործութիւնները և ի զօրու եղող օրէնքները ոտնակոխ ընելը հասկնալու կը բաւէ:

Օրինակի համար, կախաղան բարձրացուած Ապտիւլ Համիտ էլ Չահրավիյին յանցանքը, յիշեալին Պալզանեան պատերազմին ժամանակ Բարիզի մէջ գումարուած ապակեդրոնացւան ժողովին մասնակցիլը եղած է:

Այո՛, այս համաժողովը գումարուած, Ապտիւլ Համիտ Չահրավին ալ անոր մասնակցած էր, նոյնիսկ Իթթիհատ Թէրագզըն ասիկա տեղեկանալով իրենց ընդհանուր քարտուղարը Միտհատ Շիւքրի պէյը մինչեւ Բարիզ դրկելով հասկացողութեան եկած և համաձայնագիր մըն ալ ստորագրելու յաջողած էր:

Ըստ այս համաձայնութեան, Սուրիոյ մէջ պաշտօնատուներու և մասնաւորապէս դատարաններու մէջ Արաբերէնը Թրքերէնի հաւասար պաշտօնական լեզու պիտի ընդունուէր. Սուրիոյ համար նշանակուելիք պաշտօնեաները Արաբերէնի տեղեակ պէտք էր ըլլային. և ասոնց նշանակումին մեծ կարեւորութիւն պիտի տրուէր. և ամբողջ Սուրիոյ համար Սուրիացի քննիչ մը նշանակելով պետական գործերը խիստ հսկողութեան մը պիտի ենթարկուէին, իսկ համաժողովին մասնակցողներուն ալ ընդհ. ներում պիտի շնորհուէր:

Այս համաձայնութեան վրայ ընդհ. ներում

յայտարարուած և խնդիրը փակուած էր. և նոյն իսկ Ապտիւլ Համիտ Չահրավի և ուրիշ կարգ մը Սուրիացի անձնաւորութիւններ Մերակոյտի անդամ նշանակուած էին:

Հիմա խնդիրը լուզենք:

1. — Եթէ Բարիզի համաժողովին մասնակցիլ ոճիր մըն էր, ուրեմն շնորհուած ներումը դատական հետապնդումներուն արգելք մըն էր: Ենթադրենք որ եթէ դատական հետապնդում կատարել հարկ տեսնուէր, յանցանքը կատարուած ոճիր մը չ'ըլլալուն և յիշեալին Մերակոյտի անդամ գտնուելուն ծերակոյտի սրոշումով անձեռն մխելիութիւնը չի վերացուած դատարան յանձնել կարելի պիտի չ'ըլլար. դատավարութիւնը կարելի ըլլայ իսկ տրուած համապատիտի որոշումը կայսերական վաւերացման չենթարկուած պէտք չէր գործադրուէր:

2. — Իշխան Ապտիւլ Գատերին թոռներէն Իշխան Օմարի մահուան դատապարտուելուն պատճառ ցոյց տրուած է յիշեալին Ֆրանսական հիւպատոսարանէն ռոճիկ ստանալը:

Այո, Իշխան Օմար Ֆրանսական կառավարութենէն ռոճիկ կ'ստանար, սակայն այս ռոճիկը Իշխան Ապտիւլ Գատերին Ճէզաիրի վրայ ունեցած իշխանութեան իրաւունքին փոխ հատուցում մըն էր, որը Ֆրանսական կառավարութեան պիւտճէին մէջ որոշ կերպով արձանագրուած էր և այս մինչեւ ընդհ. պատերազմը Իշխան Ապտիւլ

Գատիրի դաւակներուն կը վճարուէր:

Որոշ իրաւունքի համար տրուած և առնուած
ոռճիկի մը համար մարդ մը ինչպէ՞ս մահուան
կը դատապարտուի:

Այս երկու օրինակները միւս մահապատիժ-
ներուն անարդարութիւնը ցոյց տալու համար
կը բաւէ:

Հիճաղի իշխան Շէրիֆ Հիւսէյնի ապստամբու-
թենէն առաջ Սուրիոյ մէջ գործադրուած այս
մահապատիժները, Եգիպտոսի յաղթականը ըլլալու
նպատակը սնուցանող ծովային նախարար և 4րդ
բանակի հրամանատար Ճէմալին ի՞նչ արիւնար-
բու մէկը ըլլալը ցոյց կուտայ:

Այս մահապատիժները Հիճաղի ապստամբու-
թեան մեծ պատճառ եղան:

Այն ժամանակ Տամասկոս գտնուող Իշխան
Ֆէյսալ (ներկայիս Միջագետքի թագաւոր) մահ-
ուան դատապարտուածներէն ոմանց համար Ճէ-
մալին դիմած և խնդրած էր, որ մահապատիժը
ցմահ տաժանակիր աշխատութեան կամ բանտար-
կութեան փոխուի սակայն Ճէմալ մերժած և նոյն-
իսկ Իշխան Ֆէյսալին երեսին պոռացած էր թէ
եթէ պէտք տեսնուի քեզ ալ կը կախեմ:

Ասոր վրայ Տամասկոս բնակութիւնը վտան-
գաւոր տեսնող Իշխան Ֆէյսալ իր տրամադրու-
թեան տակ գտնուած ոյժերով գաղտագողի մեկ-
նած և յետոյ Մէքքէի Իշխան Շէրիֆ Հիւսէյնի
(նախկին հիճաղի թագաւոր) ապստամբութիւնը

ծագած էր:

Թան թերթին 18 Սեպտ. 1919 թիւին մէջ հրատարակուած հետեւեալ յօդուածը այս խընդրոյն ծագումը պարզելուն նոյնութեամբ կարտադրենք:

Արաքներ եւ համաձայնական սէրուքիւնները Այսօր, պատերազմի միջոցին Հիճազի թագաւոր Էմիր Ֆայսալի և Անգլի. կառավարութեան պաշտօնեաներուն միջեւ կատարուած բանակցութեանց մասին կարգ մը նոր տեղեկութիւններ տալու ի վիճակի ենք:

Անգ. կառավարութեան և ներկայիս Հիճազի թագաւոր Մէքքէի Շէրիֆ Հիւսէյնի միջեւ Արեւելքի բաժանման ձեւի մասին ընդունած պայմանները 2 Յուլիս 1915էն մինչեւ 1916 Յնվր. փոխանակուած ութը նամակներով կը պարզուի:

1. 1915 Յուլիսին Մէքքէի Շէրիֆը Անգլի. կառավարութեան գինուորական աջակցութիւն կառաջարկէ, և ասոր փոխարէն հիւսիւսային Արաքիոյ մէջ Մերսին և Ատանան ալ մէջը ըլլալով 37րդ լայնութեան աստիճանէն մինչեւ սարսկաստանի սահմանը երկարող տարածութեան անկախութիւնը կը պահանջէ:

Արեւելեան կողմէն Պարսկաստանի սահմանին երկարութեամբ մինչեւ Պասրայի ծոց. հարաւային կողմէ Ատէնէն զատ Հնդկաց ովկիանոսը և Արեւմտեան կողմէն Կարմիր և Մէջերկրական

ծովերու վրայ մինչեւ Մերսին սահման կը գծուի:
2 — 1915 Օգոստոս 30ին Գահիրէի Բ. Գոմիսի-
սէր Սըր Հէնրի Մաքմահոն սահմաններու ճշգու-
մին ժամանակը տակաւին չէ հասած ըսելով խու-
սափողական պատասխան կուտայ:

3. 18 Հոկտ.ին Սըր Հէնրի Մաքմահոնի կող-
մէ Արտաքին Նախարարութեան ներկայացուած
նամակով կը տեղեկացուի, թէ Շէրիֆ կը պնդէ
որ անմիջապէս սահմաններուն ճշգուժին բանակ-
ցութեանց սկսուի. միևնոյն ժամանակ Սըր Հէն-
րի Մաքմահոն շէրիֆին Եզիպտոսի ներկայացու-
ցիչին ստացած հետեւեալ գրութիւնը կը ներ-
կայացնէ:

Միայն Արաբ բնակչութիւն ունեցող Հալէպի
Համայի, Հոմսի և Տամասկոսի շրջանակներուն
Քրանսացիներուն կողմէ գրաւումը, Արաբներու
սպասամբութեան պատճառ պիտի դառնայ. սա-
կայն այս շրջանակներէն դուրս Հիւսի. Արեւմու-
տեան մասին մէջ սահմաններու գծումէն վերջ,
Արաբները Մէքքէի Շէրիֆին առաջարկած սահ-
մանները պիտի ընդունին:

4. 24 Հոկտ. 1915ին Սըր Հէնրի Մաքմահոն
իր կառավարութեան հրամանով Մէքքէի Շէրի-
ֆին հետեւեալ յուշագիրը տուած էր:

Մերսինի և Իսքէնտէրունի շրջանները, ինչ-
պէս նաև Տամասկոս, Հոմս, Համա և Հալէպ քա-
ղաքներուն Արեւմուտքը գտնուող Սուրիոյ մա-
սին Արաբները մեծամասնութիւն չի կազմելուն:

այս շրջանները քննուելու վրայ եղող սահմանա-
գրծումէն զատ. եթէ մեր և Արաբ ղեկավարներու
միջեւ գոյացած համաձայնութիւնը նկատի չ'առ-
նուի. սահմաններուն ձեւէն կը հաւանինք: Մեծն
Բրիտանիա, Ֆրանսական շահերը չի վտանգելու
պայմանաւ ինձ թոյլ կուտայ հետեւեալ ապա-
հովութիւնը տալու Ձեզ:

Մեծն Բրիտանիա վերեւ յիշուած սահմանա-
գրծումով Մէքքէի Շէրիֆին կողմը ցոյց տրուած
շրջաններուն Արաբներուն անկախութիւնը և սահ-
մանները ճանչնալու և անոնց օգնելու պատ-
րաստ է:

5. Շէրիֆ 5 Նոյմ. 1915թուակիր պատաս-
խանով կը գրէ թէ Մերսին և Ատանային յիշուած
շրջաններէն դուրս ձգուելուն կը հաւանի. և սա-
կայն միւս շրջաններուն և մասնաւորապէս Պէյ-
րութի անկախութեան վրայ կը պնդէ:

6. 13 Դեկտ. ին Սըր Մաքմահոն կը գրէր
թէ Շէրիֆին Ատանա և Մերսինի շրջանէն հրա-
ժարած ըլլալը տեղեկացած է:

7. 1 Յունուար 916ին Շէրիֆ կը տեղեկա-
ցընէ, թէ Ֆրանս. Ազլիական յարաբերութիւննե-
րը չի խանգարելու համար պատերազմի տեւողու-
թեան ընթացքին Լիբանանի վրայ ունեցած իրա-
ւունքէն կը հրաժարի և սակայն պատերազմէն
վերջ դարձեալ նոյն իրաւունքը պիտի պահանջէ:

8. 30 Յունվար 1916ին Սըր Հէնրի Մաքմա
Օսմ. Յեղփ. Թիւ 17

հոն կը գրէ. թէ Շէրիֆին Ֆրանս-Անգլիական համաձայնութիւնը պատերազմէն վերջ ալ պիտի շարունակուի:

Այս ժամանակէն սկսեալ Շէրիֆի և Մեծն Բրիտանիոյ միջեւ հաշտութեան պայմաններուն մասին թղթակցութիւն, բանակցութիւն և դադարի փոխանակութիւն կ'ընդհատուին.

Այս թղթակցութենէն կը հասկցուի, որ Մեծն Բրիտանիոյ և Շէրիֆի մինչեւ անշատ համաձայնութեան մասին 25 Հոկտ. 1915 թուակիր նամակով Անգլ. կառավարութիւնը չէր ուզէր 1916 Մայիս թուակիր Ֆրանս-Անգլիական համաձայնութեան հակառակ յանձնառութեան ենթարկուիլ, երկրորդ 1916ի համաձայնութիւնը պատրաստելու համար պր. Ճօրճ Բիքոյի և Լոնտոնի միջեւ եղած բանակցութենէն վերջ Մեծն Բրիտանիա Շէրիֆի դէմ ուէ նոր յանձնառութիւն չէր ընդունած, ներկայացուցիչներուն առաջին բանակցութիւնը իրականին մէջ 23 Նոյմ. 1915ին կատարուած էր:

1916 Յունուարին փոխանակուած վերջին 24 Հոկտ. թուակիր նամակով թագաւոր Հիւսէյնի հանդէպ յանձն առնուած խոստումներուն վրայ ուէ բան չ'աւելցնէր:

* * *

Ճէմալ փաշային այս շարժման մասին տուած բացատրութիւնն ալ պատմական փաստ մ'ըլլալուն մասամբ արտատպել հարկ տեսնուած է:

Ճէմալ փաշա իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ.

«Շէրիֆ Հիւսէյն առաջին անգամ ըլլալով իր դիմակը վար առած էր. Պօլսէն վերագարծիս էնվէր փաշա Շէրիֆ Հիւսէյնի ծածկագիր մէկ հեռագիրը ինծի դրկած էր. այս հեռագրով Շէրիֆ Հիւսէյն կարգ մը աւելորդ նախաբանութիւններէ վերջ կ'ըսէր.

Եթէ կուզէք որ ես հոս հանգիստ նստիմ, թէպուքէն մինչեւ Մէքքէ երկարող Հիճազի գծին վրայ իմ անկախութիւնս ընդունեցէք, և իշխանութիւնը մեծ որդւոյն մնալու ցմահ ինձ յանձնեցէք. բաց աստի դատավարութեան տակ առնուած կարգ մը Արաբ երեւելիներուն յանցանքները ներելով Սուրիա. Իրագը մէջը ըլլալով ընդհանրում յայտարարեցէք:

Այս հեռագիրը անանկ ոճով մը գրուած էր. որ էնվէր փաշա ինձ փոխանցելու ժամանակ ըսած էր որ, թէ բան մը չէր հասկցած և խելագարի գործ է:

Այս միջոցին Շէրիֆ Ֆէյսալ իր հօրմէն ստացած հրամանին համաձայն Պատերազմական Ատեանին յանձնուած ամբաստանեալներուն համար զթուփիւն կը հայցէր:

Էնվէր փաշային դրկած հեռագիրը ստանալուն Շէրիֆ Ֆէյսալը կանչել տուի. մեր խօսակցութեան իբր վկայ սպայակոյտի պետը Ալի Ֆուատ պէյն (Ալի Ֆուատ փաշա) ալ ներկայ գտնուեցաւ, կարգ մը նախաբաններէ վերջ Շէրիֆ Ֆէյսալին

ըսի:

Էնվէր փաշայի հետ մեր Մէտինէյէն վերադարձէն վերջ Մէտինէ եկող եղբայրը Ալի Պէյ Հիճագի նախկին իշխան՝ Մէտինէյի կառավարիչին գործերուն միջամտելու սկսած և սակայն ես այս բանը Ալի պէյին երիտասարդութեան և անփորձութեան վերագրած և կառավարիչին միջոցաւ ազդարարած էի, որ նման քայլերէ զգուշանայ, բաց աստի այս ուղղութեամբ հօրդ ալ գրած էի. ասկէ առաջ Չեզի հետ ունեցած խօսակցութիւններու միջոցին քանիցս ըսի, որ կայսերական հրովարտակներով Չեզի պատկանող իշխանութեան իրաւունքներուն պաշտպանութեան համար աշխատելէ և եթէ յափշտակուած իրաւունք մը գոյութիւն ունի, անոր իրական տիրոջ յանձնուելու համար, ով որ ալ ըլլայ, պայքարելէ ևս չ'պիտի կենամ, ասիկա քանիցս հօրդ ալ գրեցի և շնորհակալութեան հեռագիրներ ստացայ, դուք ալ խոստովանած էք. որ Չեր ընտանիքէն կարգ մը անձեր հօրդ հակառակորդն են. ասոնք Պօլիս գտնուելնուն ամէն օր Չեր հօր մասին աննպաստ տեղեկութիւններ տալէ և կեդր. կառավարութեան կասկած ներշնչելէ ետ չեն կենար. ուրեմն Չեզի համար ամենախոհեմ միջոցը, Չեր այս հակառակորդներուն ըսածը փաստելու ծառայող գործերէ և խօսքերէ բացարձակապէս զգուշանալն է, մանաւանդ որ եթէ այս հեռագիրը կարգաք. պիտի տեսնաք որ Չեր հայրը ի՞նչ սխալ քայլ կ'առնէ,

և իր քաղաքական հակառակորդներուն իրեն վրայ
յարձակելու համար ի՞նչ լաւ առիթներ կուտայ:

Մեծ շփոթութեամբ հեռագիրը կարգացոյ
Շէրիֆ Ֆէյսալ գոյն կ'առնէր գոյն կուտար, վեր-
ջապէս ըսաւ:

Ո՛հ Տէր իմ, չէք գիտեր թէ որչափ մեծ ներ-
քին ցաւ կ'զգամ. իրապէս այս հեռագիրը մեծ
սխալ մըն է. Ձեզ կը վստահացնեմ որ ասոնք
յոռի նպատակներով չեն գրուած. գիտէք որ հայրս
լաւ թրքերէն չի գիտեր, կը կարծեմ որ հօրս
տուած Արաբերէն բնագիրը թրքերէնի քարտու-
ղարը լաւ չի հասկնալուն անանկ գրած է. թէ ոչ
հայրս անանկ նպատակներ չի սնուցաներ:

Շէրիֆ Քէյսալին շփոթութիւնը հետզհետէ
կ'աւելնար. կը խոստանար հօրը գրել որ անանկ
ձեռնարկներէ զգուշանար և կարգ մը հաւաստիք-
ներ կուտար, Շէրիֆ Ֆէյսալի հետ մեր խօսակ-
ցութենէն անմիջապէս յետոյ Շէրիֆ Հիւսէյնին
ծածկագիր հեռագիր տուի և ըսի:

Էնվէր փաշայէն ուղղուած հեռագիրը կար-
գացի, իշխանութեան ժառանգականութեան ձեռով
Ձեզի տրուելը կուզէք, և քանի մը կրօնքի և հայ-
րենիքի դաւաճաններուն ներում շնորհուելը կը
փափաքիք. վերջին փափաքնիդ հանրային ապա-
հովութեան հետ կապ ունենալուն չի կրնար ըն-
դունիլ. դաւաճաններուն ներում շնորհող կառա-
վարութեան մը հանրային կարծիքին կողմէ տկա-
րութիւն կը վերագրուի, և շատերուն դաւաճա-

նութեան և հայրենիքին վնասուելուն պատճառ կը դառնայ. ասոնց ամբաստանագիրը եթէ տեսնաք, դուք ալ ասոնց դաւաճանութիւնը կը հաստատէք գալով ժառանգական իշխանութեան խնդրոյն. ներեցէք ինձ ըսելու թէ ի՞նչու ասոր հարկ կը տեսնաք, և Ձեր այս խնդրանքը ներկայացնելու ժամանակ լաւ չեք ընտրած, երբ մեր բոլոր բարոյական և նիւթական ուժերը համաշխարհային պատերազմին յատկացուցած ենք. ընդունեցէք որ Օսմն. հայրենիքին ամենակարեւոր մէկ շրջանին մէջ իշխանութիւն վայելող անձի մը կողմէ նման առաջարկ մը որչափ անախորժ ազդեցութիւն պիտի ձգէ, իմ կարծիքովս եթէ նման առաջարկ մը բերել Ձեր իրաւունքն իսկ ըլլայ, ասիկա հիմա ընելու չէիք. այսօր մեր բոլոր ոյժերը մէկ կէտի վրայ կեդրոնացուցած ենք. և այս ալ վերջնական յաղթանակը ապահովել է. հիմա Ձեզի տեղեկացնել կուզեմ, եթէ ներկայ կառավարութիւնը իր ներկայ տազնապալի օրերուն Ձեր կողմէ ալ տազնապ մը աւելնալուն առիթ չտալու համար Ձեր հիմնական առաջարկներք ընդունի, ո՞վ կրնայ արգիլել որ այդ կառավարութիւնը եթէ ներկայ պատերազմէն յաղթական դուրս գայ, Ձեզի դէմ ամենայն խստութեամբ չի վարուի:

Սուլթան Ապտիւլ Համիտին՝ Ձեզ սարսափեցնող բռնապետութեան դէմ ըմբոստացող անձերուն հիմնած ներկայ կառավարութիւնը ի նպաստ իսլամութեան մղած ներկայ պատերազմի միջո-

ցին վաստելու յանդգնողներուն երբէք չ'պիտի
ներէ, միւս կողմէն այս սրբազան նպատակին
հասնելու համար առանց ունէ ակնկալութեան իրեն
աջակցողներն ալ կայսերական գնահատանքի պի-
տի արժանացնէ:

Ճէմալ փաշա նսյնպէս կըսէ:

Այս թղթակցութեանց կատարուած միջոցին
Ալէյի Պատերազմական Ատեանը իր վճիռը տուած
և հետեւեալ օր Տամասկոսի և Պէյրութի մէջ մա-
հապատիժները գործադրուած էին:

Այս դէպքէն մօտ ամիս մը վերջ Շէրիֆ Հիւ-
սէյնին ուղղած հեռագրիս պատասխանը եկաւ:
Շէրիֆին այս պատասխանը ցոյց կուտար թէ իմ
տուած հեռագիրս անհաճոյ տպաւորութիւն մը
գործած էր իր վրան, ըսելէ վերջ թէ ընդհ. նե-
րումը ներքին ապահովութեան մեծապէս կրնայ
օգտակար ըլլալ, Մէտինէյի կառավարիչին մա-
սին շատ մը բողոքներ կը ներկայացնէր և կը
յայտարարէր թէ Ռամն. Վեհապետներուն իրեն
չնորհած իրուռնքներուն ոտնակոխ ըլլալուն երբէք
չ'պիտի հանգուրժէ:

Այդ միջոցին Մէտինէ գտնուող Ալի պէյին
կառավարիչ Պասրի փաշային հանդէպ գործած
յարձակումները իրապէս անհանգուրժելի կը դառ-
նային, հետեւաբար Շէրիֆ Թայասալը հրաւիրելով
և հօրը զրկած հեռագիրը ցոյց տալով խիստ կեր-
պով յայտարարեցի, թէ եղբօրը յարձակումները
կրկնուելու պարագային զինուորական ոյժով պիտի

արդիւեմ և ըսի որ՝

Պր. Ֆէյսալ, թէ Չեր հօրը այս վերջին ժամանակներուն գործածած ոճէն և թէ Չեր եղբօրը Ալի Պէյին Մէտինէյի մէջ բռնած ընթացքէն բան մը չի հասկնալ սկսայ, երբ Չեր հետ հոս մեր յարաբերութիւնները շատ անկեղծ են և բարեկամական, Ալի պէյին Մէտինէյի մէջ ունեցած գործունէութիւնը ի՞նչի վերագրել կարելի է. մէկ կողմէն Սուէզի յարձակումին համար 1500 հոգինոց կամաւորական խումբի մը պատրաստութեամբ կ'ըզբաղիք. կառավարութիւնը Չեզի այսչափ դրամ կուտայ, կամաւորներուն զէնքերը Մէտինէ կը ղրկէ, միւս կողմէ Չեր հայրը բաժանման նպատակներ ցոյց տուող առաջարկներ կը ներկայացնէ, իսկ Չեր եղբայրը Ալի պէյն ալ Չեր հօր խօսքերուն յարմարող գործունէութիւն ցոյց կուտայ, ես Չեզի պարզ խօսքով ըսել կուզեմ թէ, եթէ բարեկամներ ենք. անոր համեմատ վարուինք եթէ ոչ տարբեր նպատակ ունիք զէնքերնիդ ձեռքերնիդ առէք և անմիջապէս ապստամբեցէք, գոնէ այդ պարագային ներկայ զաւեշտներուն պէտք չի մնար և երկու հակառակորդներու նման զէմ գիմաց կելլանք, հետեւանքը Աստուած ինչպէս որ կամի այնպէս կըլլայ, եթէ Չեր նպատակը խառնակութիւն հանել չէ, գրեցէք Չեր եղբօրը Ալի պէյին որ հոս գայ և զիս այցելէ և կառավարչին զէմ գործելէ դադրի՝

Իմ այս խօսքերս Շէրիֆ Ֆէյսալի զէմքին

վրայ կաթիլ մը արիւն չի ձգեցին. ոտքի ելլելով
և աջ ձեռքը կուրծքին տանելով դողացող ձայ-
նով մը ըսաւ:

Խնդրեմ ով փաշա, այս բաները ինչպէս կըր-
նաք մեզի վերադրել. մենք իսլամներու Խալիֆա-
յին ամենահաւատարիմ ծառայներն ենք. Մարգա-
րէի ցեղին պատկանող գերդաստան մը ինչպէս
կրնայ դաւաճանել. Աստուծոյ սիրոյն Ձեր կարծի-
քը փոխեցէք. ոչ հս, ոչ հայրս և ոչ ալ եղբայր-
ներս այս կառավարութեան և ազգին դաւաճան-
ներ ենք. մենք բոլորս կայսերական գերդաստա-
նին երախտապարտ ծառաներն ենք. վստահ եղէք
որ եղբորս և կառավարիչ Պասրի փաշային մի-
ջև եղած տարակարծութիւն պիտի լուծեմ և
եղբայրս հոս բերելով ձեռքերնիդ համբուրել պի-
տի տամ:

Մեր այս խօսակցութեան բանակին սպայա-
կոյտի պետի Ալի Ֆուատ պէյն ներկայ էր. Շէ-
րիֆ Ֆէյսալ ինձմէ բաժնուելէ վերջ սպայակոյ-
տի պետին սենեակը գացած և ըսելով Շէյխ Ահ-
մէտ Շագէյրին և Ալի Ֆուատ պէյին ըսած է. որ
իրեն հանդէպ շատ խիստ վարուած եմ. և վախ-
յայտնած է որ եղբայրը ձերբակալելով Տամաս-
կոս բերելս և կախաղան բարձրացնելս հաւանա-
կան է, այս պարագան Շէյխ Ահմէտ ինձ ի վեր-
ջոյ յայտնեց:

Ճէմալ փաշա այս միջադէպին նկարագրու-
թիւնը հետեւեալ խօսքերով կը վերջացնէ:

Այս դէպքերը 1916 Մայիսի սկիզբին տեղի
կունենար, մինչդեռ Շէրիֆ Հիւսէյն աւելի կա-
նուխ 1916 Յունուար 1ին Անգլիացիներուն հետ
համաձայնած և ապստամբութեան դրօշը պարզելուն
համար յարմար առիթին կ'ապաստէր, եթէ երբէք ես
այն ժամանակ ասիկա տեղեկանայի, Տամասկոս
գտնուող Շէրիֆ Ֆէյսալն ալ, Մէտինէ գտնուող
Շէրիֆ Ալին ալ ձեռքակալել կուտայի և նոյնիսկ
անմիջապէս Մէքքէ թրքական զօրախումբ մը դըր-
կելով Շէրիֆ Հիւսէյնը և միւս զաւակն ալ ձեռք
անցնելով այս խառնակութիւնը իր սաղմին մէջ
կը խեղդէի. ինչ ընեմ որ այս . . . ներուն
ոճիրը հաստատող ուէ շօշափելի փաստ չունէի:

* *

Հիճազի ապստամբութեան շարժառիթներու
մասին ստացուած հետեւեալ մասնաւոր տեղեկու-
թիւններն ալ առանձինն կարեւորութիւն ունենա-
լուն կամ փոփոխութիւնք:

Աւստրիա-Հունգարիոյ գահաժառանգին ըս-
պանութեամբ սկսած համաշխարհային պատերազ-
մին վրայ Օսմն. կառավարութիւնը ընդհ. զօրակոչ
յայտարարած և տակաւին պատերազմին չէր
մասնակցած:

Այս միջոցին Մէքքէի իշխան Շէրիֆ Հիւ-
սէյնէն Վարչապետ Սաիա Հալիմ փաշայէն ուղ-
ղուած նամակով մը պատերազմի չի մասնակցիլ
կը յանձնարարուէր և կը խնդրուէր որ, եթէ մաս-
նակցիլ անհրաժեշտութիւն դառնայ Անգլիոյ ան-

դամակցած տէրութիւններու խմբակին դէմ պատերազմելէ զգուշանանք, պատճառաբանելով որ Հիճազը աշխարհի չորս կողմերէն եկող իսլամ ուխտաւորներու նուէրներով կ'ապրի. և թէ Անգլիոյ և անոր դաշնակիցներուն դէմ պատերազմի մտնելիք Օսմն. կառավարութեան բոլոր ծովեզերքները Անգլիական մարտանաւերուն կողմէ խիստ պաշարման տակ պիտի առնուին և ուխտաւորներուն և դուրսէն կենսամթերքի ներածումը պիտի արգիլուի և Հիճազի ժողովուրդը սովամահ պիտի ըլլայ:

Ժամանակ մը վերջ երբ Օսմն. կառավարութեան պատերազմին մասնակցիլը որոշ էր. Շէրիֆ Հիւսէյն նոյնիմաստ նամակ մըն ալ դրկած էր: Բնականաբար Իթթիհատ և Թէրազզըի պարազուխները այս օգտակար և իրաւացի յանձնարարութիւնները նկատի չ'առնելով նկարագրուածին պէս Գերմանիոյ հաշտոյն պատերազմի մղած էին:

Մէտինէ Հիճազի երկաթուղի գիծով կապուած ըլլալուն. սովամահ չ'ըլլալու աստիճան պարէն և ուտելիք կրնար տանել. սակայն Մէքքէ, Թուրք և Ճիստէ այս բոլորէն զրկուած էր:

Մէկ կողմէն անօթութիւնը, միւս կողմէն զինուորական իշխանութեան, ինչպէս ամենուրեք. ճնշումները, ծայրահեղութիւնները Հիճազի ժողովուրդին համբերութիւնը հասցուցած էր: Այս միջոցին Անգլիա Մէքքէի Իշխան Շէրիֆ

Հիւսէյնի հետ բանակցութեան սկսած և Հիճաղի անկախութիւնը, Սուրիան դուրս ֆնալու պայմանաւ, ամբողջ Արաբական թերակղզիին մէջ Արաբական միութեան հաստատումը Անգլի. կառավարութեան կողմէ ընդունուած էր:

Մէկ կողմէ ժողովուրդին անօթութեան հետեւանքով Օսմն. կառավարութեան հանդէպ անըպաստ վերաբերումը, միւս կողմէն Արաբական միութեան համար Անգլիոյ խոստումները, Մէքքէի իշխան Շէրիֆ Հիւսէյնը և զաւակները Օսմն. կառավարութեան դէմ ապստամբելու մղած էին:

Այս ապստամբութեան վրայ Ղալիպ փաշայի հրամանատարութեամբ Մէքքէ գտնուող զինուորական ուժերուն և Շէրիֆ Հիւսէյնի ապստամբներուն միջեւ եղած արիւնոտ ընդհարումը, սրբբատեղիին ուժակոծումը և անսր մէջ կատարուած սպաննութիւնները իսլամական պատմութեան համար իրապէս արատ մըն է:

Ղալիպ փաշայի պարտութենէն և զերութենէն վերջ իշխան Շէրիֆ Հիւսէյնէն կառավարութեան զերիներուն հանդէպ ցոյց տուած անգրթութիւնները այս շարժման երես շիկնեցնող մէկ էջն է:

Պատերազմը ալ աւելի սաստկացած էր. Գերման ընդծովեաներուն, միջազգային օրէնքներու հակառակ, մասնաւորապէս հեզոք տէրութիւններուն նաւերուն վրայ յարձակելով ընկըղմելուն վրայ, Ամերիկան ստիպուած էր Եւրո-

պօկան գործերու միջամտել:

Ամերիկան առաջին առթիւ խաղաղասիրական և մարդասիրական յորդորներով միջամուխ եղած, սակայն օգուտ մը չի տեսնելուն խիստ յուշագրեր տալ սկսած էր. Գերմանները Ամերիկայի այս յորդորներով միջամուխ եղած, այս յորդորներուն և խիստ ծանուցագրերուն կարեւորութիւն չի տալու չէզոք տէրութիւններուն նաւերը ընկղմել շարունակած էին:

Միջազգային օրէնքներու հակառակ և ներկայ քաղաքակրթութեան վայրենութիւն որակած այս յարձակումներուն Գերմաններուն կողմէն շարունակուիլը, Ամերիկայի հանրային կարծիքը իրենց դէմ դարձուցած էր:

Գերմանները համաշխարհային, մասնաւորապէս Ամերիկեան հանրային կարծիքին իրենց դէմ դառնալէն չ'զգտատանալով և միայն յողթական ըլլալու համար այս վերջին գէնքը գործածելու մէջ ծայրայեղ գտնուեցաւ:

Եւրոպայի և Ամերիկայի հանրային կարծիքին իրենց դէմ խիստ աննպաստ գտնուած միջոցին Լօղիթանիա համբորդատար նաւը 1260 ճամբորդներով Գերման ընդծովեաներու կողմէ ընկղմեցուցած էր:

Ընկղմողներու մէջ 107 Ամերիկացի և նշանաւոր դրամատէր Վանատէրպելտ ալ կը գտնուէր:

Այս դէպքը արդէն աննպաստ եղող Ամերիկեան հանրային կարծիքը աւելի գրգռած և պա-

տերազմ բառը ամէն բերնէ լսուել սկսած էր. իսկ համաձայնական մամուլն ալ ասոր աւելի ոյժ կուտար:

Հանրապետութեան Նախագահ համբաւոր Վիլսըն մէկ կողմէ միտքերը հանդարտեցնելու, միւս կողմէն ալ նոր ծանուցագրեր տալով խաղաղութեան հրեշտակը բլլալու և ինքզինքը մարդկութեան առջեւ բարձրացնելու կաշխատէր:

Գերմանները Վիլսընին այս վերջին ծանուցագրէն ալ օգտուիլ չի դիտցան և իբրև զինուոր գտնուեցան խուսափողական պատասխաններով արդէն գրգռուած ամերիկացիներուն այն համոզումը տուին որ Գերմաններուն խօսք հասկըցնել կարելի չէ. և այսպէսով իրենց դիւանագիտական անձարակութիւնը ցոյց տուին:

Իսկ համաձայնականները ասոր բոլորովին հակառակը շարժելով, իրենց դիւանագիտական ձկունութիւններուն շնորհիւ իրենց գործունէութեան մարդկային բլլալը ցոյց և գնահատել տալու յաջողեցան և դանոնք համոզելով որ Գերմանիոյ նպատակը միայն աշխարհակալութիւն է, միայեալ Նահանգները համաձայնականներու միացուցին և 6 Ապրիլ 1917ին Գերմանիոյ և յաջորդօրը Աւստրիա-Հունգարիոյ դէմ պատերազմ յայտարարել տուին:

* * *

Ամերիկայի համաձայնականներու հետ պատերազմի մտնելուն մասին Աւստրիոք հրատարակ-

ուող Անթաքիա թերթին 108 թիւին մէջ ցոյց տրուած պատճառը նկատելի պարագայ մ'ըլլալուն կ'ամփոփենք. Անթաքիա թերթը կը գրէ.

Ընդհ. պատերազմի ընթացքին համաձայնական տէրութիւններուն ճարտարարուեստը կասած ժամանակ Ամերիկեան գործարանները անդադար կարտադրէին և ոչ թէ միայն Եւրոպայի յաճախորդներուն, նոյնիսկ բուն Եւրոպայի համար ալ կարեւոր արտածումներ կ'ընէին, հետեւաբար համաձայնական երկիրները Ամերիկայի համար շահաւոր դնորդ մը նկատուած էր. պատերազմին երկարելը Ամերիկայի համար շահաւոր առեւտուրի մը շարունակութիւնը ըսել էր. իսկ Գերմաններու յաղթանակը այս շահը պիտի վտանգեր և թէ յառաջիկային ալ հսկայ մը ցորդ մը պիտի դառնար. հետեւաբար Ամերիկացիները լաւ ըմբռնած էին որ այս պողպատեայ սյժը անշարժութեան մատնել հարկ է:

Ըստ մեզի Ամերիկեան պատերազմի մղող պատճառը մարկային ըլլալէ աւելի վերոյիշեալ տնտեսական պատճառները եղած էին:

* *

Ամերիկայի Համաձայնականներու կողքին պատերազմի մասնակցութիւնը կացութիւնը փոխած և Գերմանիան և իր զինակիցները շփոթութեան մատնած էր:

Ճիշտ այս միջոցին Ռուսիոյ ներքին կացութիւնը խառնակուած. Յարական Ռուսիան Մէն-

Հէվիկներու կողմէն տապալուած և Ռօմանօֆներու գերդաստանը Յար Նիկոլայի հետ Սիպերիա աքսորուած և Ռուս կառավարութիւնը Քէրէնսքի կուսակցութեան ձեռքն անցած էր:

Ամերիկային պատերազմի մուտքին վրայ յուսահատութեան մատնուած երրեակ Զինակցութիւնը, Ռուսիոյ Յարական զահին տապալումէն և ներքին խռովութիւններէն գոհ մնացած և կրկին յուսալ սկսած էր:

Ռուս կառավարութիւնը ձեռք տոնող Քէրէնսքի թէև պատերազմի հակառակ էր. սակայն չէր կրցած մէկէն իմէկ պատերազմէն քաշուիլ և միայն հաշտութեան սկզբունքներ յայտարարելէ չէր քաշուած:

Քէրէնսքի որչափ որ պատերազմին քաշուիլ և երկրին ներքին կացութիւնը և արտաքին քաղաքականութիւնը բարելաւելու աշխատիլ կուզէր, սակայն անօթի և թշուառ ժողովուրդը չէր կրցած կշտացնել և դժգոհ զանգուածը գոհացնել, այս խառնակ վիճակէն առաւելագոյն չափով օգտուողը դեկավարներուն մեծամասնութիւնը Հրեայ և դող Պօլշեւիկ կուսակցութիւնն եղած էր. քանի մը ամիս չ'անցած Քէրէնսքի կառավարութիւնը տապալելով համայնավար սկզբունքներու վրայ հիմնուած և Լէնինի նախագահութեամբ Սօվիէթ վարչաձեւը կանգնած էին:

Սօվիէթ կառավարութիւնը, Սիօն Հրէական միութեան կառավարութիւնը ըլլալով, Ռուս կայ-

սերական ընտանիքէն, իշխաններէն վրէժ լուծելու
կը մետէր. Պրօլէտարեայի վայրագ գործունէու-
թիւնը բուն նշանակութեամբ կացութիւնը տակն
ու վրայ ըրած էր, վաճառատուներ. դրամատու-
ներ, եկեղեցիներ եւ հարուստներ կողոպտուած,
ազարակներ թալանի տրուած եւ Սիպերիա աք-
սորուող Յար Նիկոլա իր ընտանիքի անդամներով
սպաննուած էր:

Պօլշիկ Ռուսիան ներքին վայրագ քաղա-
քականութեան մէջ ազատ մնալու համար պատե-
րագմէն քաշուիլ ուզած եւ պատերազմող տէրու-
թիւններուն դիմելով Պրէսթ-Լիթօվիսկի հաշտու-
թեան դաշնագիրը ստորագրած էր:

Պրէս-Լիթօվիսկի դաշնագրով Օսմն. կառա-
վարութիւնը Ռուսիոյ վտանգէն ազատած աւելին
ըլլալով ԳՅի Ռուսօ-թիւրք պատերազմին կորսըն-
ցուցած Գարս եւ Արտահանը ետ առած էր:

Ռուսիոյ այս յանկարծական յեղափոխութե-
նէն Գերմանիա եւ իր զինակիցներէն աւելի Անգ-
լիա եւ Ֆրանսա օգտուած էին. Յարական Ռուս-
իոյ այս հանդէպ իրենց ստանձնած աջակցութիւն-
ներէն եւ Պօլիսը Ռուսիոյ տալու պարտաւորու-
թենէն եւ խոստումէն ձերբազատուած եւ աւե-
լին կատակերգութեան ձեւով շարունակուող Չա-
նագ Գալէի պատերազմին վերջ տուած էին:

Ռուսիոյ մէջ ծաղած այս մեծ յեղափոխու-
թենէն թիւրքիան ալ խրատուելով և կացութիւ-
նը ըմբռնելով ըստ այնմ միջոցներ ձեռք առնե-
լու պարտաւորուած ըլլալով հանդերձ, ցաւալի
էր որ թիւրքիան բան մը չէր տեսնար, կացու-
թեան ստացած ձեւը չէր կրնար հասկնալ:

Այս միջոցին Սուլթան Մուհամմէտ Խան Ե-
վախճանելով իր գերդաստանին տխուր վախճա-
նը և թագաւորութեան քայքայումը առանց տես-
նելու հանդերձեալին մեկնած էր:

Սուլթան Մուհամմէտ Րէշատ առաքինի և
հեզամամբոյր էր, իր գահաժառանգութեան եր-
կար շրջանին մեկուսացած կեանք մը ապրելուն
կամքի և կորովի յատկութիւնները կորսնցուցած
էր:

31 Մարտի դէպքին վրայ 14 Ապրիլ 1909ին
գահ բարձրացած և պետական բոլոր գործերը Իթ-
թիհատ և Թէրազզը կուսակցութեան ձեռքը ձգած
թագաւորավայել ոչ մէկ գործ ըրած. միայն Իթ-
թիհատը ինչ որ փափաքէր, համամտութիւն ցոյց
տուած էր:

Անկասկած որ Ան՝ կառավարութեան ընթացքին
տխուր վախճանը կը տեսնար, սակայն Իթթիհատի
ծայրահեղութիւններուն արգելք հանդիսանալիք
ջիղը չունէր, իր գահակալութեան շրջանին Մփ-
րիկեան Թրիփօլին, Պէնկալին և Հիզանը ձեռքէ
ելած էր. Պալքանեան պատերազմով ալ ամբողջ
Մակեդոնիան և Միջերկրականի կղզիները կոր-

տուած էին, և աւելին Պերմանիոյ հաշիւոյն ընդհ. պատերազմին մտած էր:

Բոլոր ասոնք հակառակ իր կամքին Իթթի-հատ և Թէրագզըի կողմէն կտտարուած իրողութեան ձեւով ներկայացուած էին, նոյնիսկ Մահ. մուտ Շէվքէթ փաշայի սպաննութեան խնդրով մահապատիժի դատապարտուած տամատ Սալէհ Սայրէտտին փաշայի վճիռը իրեն ներկայացուած ժամանակ մահապատիժի վճիռը ցկեանս բանտարկութեան փոխել փափաքած և իր այս փափաքը վարչապետին ալ յայտնած ըլլալով հանդերձ հետեւեալ օր առաւօտուն տամատ Սալէհ փաշան ալ կախաղան հանուած և խեղճ վեհապետը նորին կատարուած իրողութեան առջեւ գտնուած և մահապատիժի գործադրութենէն վերջ վճիռը հաստատելու ստիպուած էր:

Սուլթան Մուհամմէտ Սան Ե. ի մահէն վերջ ասոր տեղ գահաժառանգ Մուհամմէտ Վահիտետտին 4 Յուլիս 1918ին Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտէտտին Սան Զ. անունով գահ բարձրացած է:

Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտտին Սան Զ. լուրջ. կամքի և կորովի տէր ըլլալով տշխարհի քաղաքականութեան ալ տեղեակ էր, Թուրքիոյ տխուր կացութիւնը լաւ կերպով ըմբռնած և զայն փրկելու ձգտած էր, նոյնիսկ Զուլիցերիա գտնուող Պերնի դեսպանին միջոցաւ անպաշտօն կերպով անշատ հաշտութեան բանակցութիւններուն ձեռնարկել տուած էր, Սւլաղ, որ իր ան-

բաղդուժիւնը գէշ ժամանակ մը գահ բարձրա-
նալը և պատերազմէն վերջ ընդդիմադիրներու
անուկով գայն շրջապատողներուն անճարակու-
թիւնները, տէրութիւնը իր գահավիճումէն փրկելու
հնարաւորութիւն չէր ձգած:

Պատերազմը բառին բուն նշանակութեամբ
սաստկացած և Ֆրանսական բանակը յաղթական-
օրէն Գերմանիոյ հողը մտնել սկսած էր:

Պուլկար բանակը քայքայուելով Ռատօսլա-
վօֆի դահլիճը ինկած և Պուլկարիա պատերազ-
մական գծէն դուրս ձգուած էր, այս դէպքը Թուրք-
իոյ և իր զինակիցներուն՝ Գերմանիոյ և Աւստ-
րիոյ հաղորդակցութեան ճամբան կտրած և Պօլիս
Մակեդոնիոյ կողմէն սպառնալիքի տակ առնուած
էր. Սուրիոյ ռազմաճակատին վրայ գտնուած
Թուրք բանակը ցրուած, կացութիւնը շատ ցա-
ւալի վիճակ մը ստացած էր:

Իթթիհատ և Թէրազգըի իշխանութեան Թա-
լաթ փաշայի դահլիճը, այս կացութեան հանդէպ
շուարած զինադադար խնդրելու ձեռնարկած էր
և միայն պատերազմող և յաղթուող կառավարու-
թեան մը հաշտութիւն կնքելուն հնարաւորութիւն
չի գտնուելուն Թալաթ փաշա հրաժարելու ստիպ-
ուած էր:

Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտէթտին Խան 2.
նոր դահլիճի կողմութիւնը նախկին վարչատեսու և
Հոնատոնի Դեսպան ծերակուտական Թէվֆիզ փա-
շային յանձնած էր:

Թէվֆիզ փաշա մէջտեղ ընդդիմադրութիւն չի գտնելուն իր պաշտօնակիցները շէզոք և պատերազմի դէմ ճանչցուած անձնաւորութիւններէ ընտրել ուզած և այդ ուղղութեամբ 3. 4 օր անուղ աշխատութիւնը ոսկէ արդիւնքի չի յանգելով դահլիճը շէր կրցած կազմել:

Վերջապէս դահլիճը կազմելու պաշտօնը ծերակուտական և նախկին պատերազմական նախարար Ահմէտ Իզզէթ փաշային տրուած էր:

Ահմէտ Իզզէթ փաշա Իթթիհատ և Թէրազզըի օժանդակութեամբ անմիջապէս դահլիճը կազմելու և Բ. դուռ գալով հրովարտակը կարգացնելու յաջողած էր:

Ահմէտ Իզզէթ փաշայի կազմած այս դահլիճը իրապէս ժամանակին համեմատ սխալ մըն էր. Ելեմտական նախարարութեան՝ Ճալիտ, Արզարութեան՝ Էրկիւպէի Խայրի, Ներքին՝ Վէթնի, Ծովային՝ Րէուֆ, Իթթիհատ և Թէրազզըի այս շատ ծանօթ դէմքերը առնուած էին:

Ամօթալի նահանջ և պարտութենէ վերջ այս բարձր զիջքերը գրաւող Իթթիհատ և Թէրազզըն, ինքզինքը պատասխանատուութենէ ազատելու դերը խաղալու և յարմար ժամանակին կրկին պետական հարուածով մը անկախ գործի զլուխ անցնելու միջոցները ստեղծել սկսած էր:

Իթթիհատ և Թէրազզըին նեխած և պատմութեան մէջ պատասխանատու նկատուած ազտոտ անունը փոխելով արժանապատուութիւննին

նորոգել և մաքրել կուղէին:

Անմիջապէս ընդհ. ժողով մը գումարելով Իթթիհատ և Թէրագզը կուսակցութեան լուծուած ըլլալը և անոր տեղ բարինորոգչական կուսակցութեան հիմնուելը և Իթթիհատ Թէրագզըին պատկանող կալուած, գոյք և ինչքերուն այս ապօրէն զաւկին փոխանցուած ըլլալը յայտարարելով ընդհ. կեդրոնին անդամներն ալ փոխած էին:

Իթթիհատ և Թէրագզըին այս կատակերգութիւնը խաղցած ժամանակ պատասխանատու անձնաւորութիւններն ալ փախուստի կը պատրաստուէին:

* * *

Ահմէտ Իզզէթ փաշան ալ գործի գլուխ անձնելուն զինադադար խնդրած էր. տէրութիւնները ի պատասխան այս խնդրանքին տեղեկացուցած էին, որ Մօնտրոս գտնուող համաձայնական ծովային ուժերու հրամանատար ծովակալ Կալթրոփին պէտք էր դիմել:

Պօլիս գերի գանուող զօրավար Թաուզէնտի ընկերակցութեամբ Ծովային նախարար Րէուֆ պէյ Մօնտրոս Ծովակալ Կալթրոփին քով զըրկուած էր:

Ծովակալ Կալթրոփ նախապէս պատրաստուած զինադադարի պայմանագիրը Րէուֆ պէյին ցոյց տուած և ընդունելու կամ մերժելու մէջ ազատ ըլլալը և այս մասին ուէ բանակցու-

Թիւն կարելի չ'ըլլալը յայտնած էր:

Բէռլինի պէյ զինադադարին թարգմանուած մէկ օրինակը առնելով Պօլիս վերադարձած և խընդիրը Նախարարաց խորհուրդին տեղեկացուցած էր:

Սոյն զինադադարի պայմաններէն մին թիւրքիոյ մէջ գտնուող Գերման զինուորներուն և իթթիհատ թէրազգրին պատերազմի. պատասխանատուներուն յանձնումը կը տրամադրէր:

Նախարարաց խորհուրդը զինադադարին այս պայմանները շատ ծանր գտած և ծրագրած էր որ Սուրիոյ ճակատին վրայ յարմար գիծ մը քաշուի և բանակը պաշտպանողական դիրք մը բռնէ և պաշտպանողականի շնորհիւ առաջարկուած զինադադարի պայմանները թեթեւցնէ. ուստի այս նպատակով անմիջապէս Հալէպ գտնուող արագահաս բանակներու հրամանատար գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ (1) փաշային կարծիքը հարցուցած էր, թէ այս ծրագիրը կարելի էր կամ ոչ:

Մըսթաֆա Քէմալ Փաշա Հալէպէն կը գրէ. թէ թէև Օսմանոսի լեռներուն մէջ պաշտպանուիլ կարելի է. սակայն համախմբուելիք բանակ չէ մնացած, թէ կարգապահութենէ զուրկ զինուորը խառն ի խուռն ամէն մէկը տեղ մը կերթայ և թէ Անգլի. բանակին յառաջապահը եղող Արաբ ոյ-

(1) Ներկայիս Թիւրքիոյ հանրապետութեան նախագահ:

ժերը քաղաք մտած են, և ինքն ալ Գաթմա Գուրթ
Գուլաթ Բաճոյի գծով մեկնելու պատրաստուած
է և Ահմէթ Իզզէթ փաշայէն կը խնդրէր որ վո-
խանորդարար կառավարւող Պատերազմական Նա-
խարարութիւնը իրեն յանձնուի:

Պետութեան կացութիւնը իրապէս խիստ
տագնապալի էր. վստահելիք միակ ոյժը Արագա-
հաս բանակն էր և ան ալ այս ձեւով ցրուած և
հասկցուած էր որ առաջարկուած զինադադարի
պայմանները ընդունելէ ուրիշ միջոց չէր մնա-
ցած:

Միայն տակաւին մինչեւ երեկ կողք կողքի
պատերազմող Գերմանները յանձնել թրքութեան
համար մեծ արտա մ'ըլլալուն, այս կէտին
զինադադարի պայմաններէն ջնջուելը յաջողցնե-
լու համար զօրավար թաուզէնցին խնդրուելով
Րէուֆ պէյին հետ նոյն իրիկուն կրկին Մօնարուս
զրկուած էր:

30 Հոկտ. 1918 ին Զինադադարը Մօնարուս
գանուող Անգլի. Ակամեմնոս զրահաւորին մէջ
ստորագրուելով Օսմն. կառավարութիւնը այն կեր-
պով պատերազմէն պարտուած գուրս եկած էր:

1918 Նոյմ. 11 ժամը ճիշտ 14ին Սարի մէջ
ալ Մարալխտ Փօշի մասնաւոր շոգեկառքի սրահին
մէջ Ֆրանս-Գերմանական զինադադարը կընք-
ուեցաւ և 4 տարի. 3 ամիս 8 օր շարունակող ընդ
պատերազմին վերջ տրուեցաւ:

Մեր յարգելի ընկերոջ՝ Րէֆիգ Սալխտ պէյին

այս մասին ունեցած խորհրդածութիւնն ալ ամփոփելով այս գլուխը փակել հարկ տեսանք:

Բէֆիգ Խալիտ պէյ կ'ըսէ.

Յաղթական կամ յաղթուած միլիօնաւոր ժողովուրդ, գորավար Ֆօշին ստորագրութեան թուղթի կտորի մը վրայ գրուելուն, լայն շունջ մը առաւ: Ֆօշանունը խաղաղութեան հրեշտակին թիւէն անուշ շունք մը տարածեց:

Այդ օրը յառաջացող բանակը կեցաւ, որոտացող թնդանօթները լռեցին. լեռներու վրայէն վառօդի ծուխերը ցնդեցան. հոսող արիւնները կեցան, հառաջանքները դադրեցան, այլեւս երիտասարդ կուրծքերու վրայ վէրքեր չպիտի բացուին երիտասարդ գլուխներու վրայ հոգէառ հրեշտակը չպիտի սաւառնէր, որովհետեւ զինադադարը կընքուած էր:

Այսինքն թնդանօթներու բերանները թխմուած այլ եւս չէր որոտար, սուիններու փայլը անհետացած, հեղձուցիչ կազերու ամպը փարատած. գնդակներու տարափը չէր տեղար, պատերազմի երկինքը պայծառացած, խաղաղութեան արեգակը ծագած էր, զինադադար էր:

Այդ օրը ուղէք զինադադարի տօն, ուղէք յաղթութեան ուրախութեան, ուղէք պարտուածներու սգատօն կոչեցէք, ըստ ես այդ օրուան արժէքը դէպի մահ սուրացող մարդկութեան՝

«Կեցիր և Ապրէ»

հրամանը տալու մէջն է:

Մարդ վերջ է վերջոյ մահուան պիտի յանձնուի, պիտի մեռնի, սակայն Ձինադադարը ըստ պանդին արգելք եղաւ, և ապրելու իրաւունք ունեցող երիտասարդները զունգագունդ հոգէսո հրեշտակին գիրկը նետուելէ արգելեց:

Ոյս նշանակութեամբ 11 Նոյմ.ը իրապէս աննման տօնի օր մըն է:

Քերմանիա և իր զինակիցներուն դէմ գործընականապէս պատերազմի մասնակցողներ:

Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա, Իտալիա, Պէլճիքա, Ճափոն, Սերպիա, Գարատաղ, Փորթուգալ, Յունաստան, Ռումանիա, Պրազիլիա, Չին, Ռուսիա, և միացեալ նահանգներ:

Քերմանիա և իր զինակիցներուն հետ յարաբերութիւնը խզելով բաւականացողներ:

Գուպա, Բոլոնիա, Հոնարաս, Հայեթի, Սիամ Գոսթարիքոս, Բէրու, Ուրակուէյ, Էքուաթօրի, Կառավարութիւններ:

Սնգլիոյ և Ֆրանսայի գլխաւորութեամբ համաձայնական տէրութեանց հետզհետէ պատերազմի մղած զինուորներուն թիւը պաշտօնական վիճակագրութեան համաձայն 43,500,000 եղած է:

Քերմանիոյ գլխաւորութեամբ զինակիցներու հաւաքած ոյժը 20,500,000 զինուոր եղած է, և այսպէսով ընդհ. պատերազմին մասնակցող զինուորներու ընդհ. թիւը 64 միլիօնի հասած էր:

Համաձայնականներու պատերազմական ծախքերը 889 միլիոն, իսկ զինակիցներունը 489 միլիոն, եղած է:

Այս պատերազմին մօտաւորապէս 15 միլիօն երիտասարդ կեանքեր հնձուած: և անոր կէսին շափ ալ թշուառութենէ և անօթութենէ մեռած են. հաշմանդամներն ալ մեծ թիւ մը կը կազմեն:

Ընդհ. պատերազմին մէջ եղած մարդկային և նիւթական կորուստները լաւ կերպով հաշուողներ: առանց առարկութեան կ'ընդունին, որ թէև մարդկութիւնը գիտութեան և ճարտարարուեստի մէջ խելք թոյնելու աստիճան յառաջացած է, սակայն մարդկութիւն և քաղաքակրթութիւն բառերուն նշանակութիւնն անգամ տակաւին չէ հասկցած:

* * *

Իթթիհատ և Թէրագզը կուսակցութիւնը 10 տարի շարունակ Օսմն. կայսրութեան անկախ տէրը ըլլալով շատ մեծ աւերներ գործած է:

Իթթիհատ և Թէրագզը կուսակցութիւնը Օսմն. կայսրութեան տիրացած ժամանակ 1908ի վիճակագրութեան համաձայն Օսմն. տէրութիւնը 30,893,950 անձերու կիշխէր:

Իթթիհատ Թէրագզը կուսակցութիւնը, Օսմն. կայսրութեան աւերակներուն վրայ Անատոլիոյ Անգարա քաղաքին մէջ իր անդամներէն մէկուն հիմնած և ամէն օր գոյն և ձեւ փոխող նոր թիւրքիոյ հանրապետութեան միայն 8 1/2 միլիօն անձ

փոխանցած էր:

Իթթիհատ և Թէրագզը կուսակցութեան այս ձեւով 10 տարուան ընթացքին ունեցած անձերու կորուստը 22,5 միլիոն է. իսկ հողային կորուստը լաւ կերպով հասկցնելու համար կորուսած նահանգներուն անուանները թուենք.

Եւրոպայի մէջ, Գօսովա, Մանասթր, Շքօտրա, Եանիա, Սելանիկ նահանգները ամբողջութեամբ և Էտրնէյի նահանգին կարեւոր մէկ մասը:

Ափրիկէի մէջ, Ափրիկեան Թրիփօլի, Պէնկագի, Ֆիզան, նահանգները:

Արարիոյ մէջ, Եէմէն, Ասիր, Հիճազ, Նէճրտ նահանգները:

Սուրիոյ մէջ, Պէյրութ, Լիբանան, Տամասկոս, Հալէպ, Տէրզօր, Պաղեստին, Մօան նահանգները:

Միջագետքի մէջ, Պասրա, Պաղտատ, Մուսուլ, և հարաւային Քիւրտիսթանի նահանգները:

Միջերկրականի մէջ, Տօտէքանէզի կուսակալութիւնը կազմող կղզիները:

Այս տեղերը հողային տառածութեան տեսակէտով այսօր ձեռքի մէջ եղող հողերու տարածութեան 5 անգամը ըլլալով նիւթական և կրօնական տեսակէտով ալ Թիւրքիոյ ամենակարեւոր տեղերըն էին:

Հակառակ այսչափ կորուստներու և ամէն տեսակի ստորնութիւններու և ոճիրներու, Իթթիհատ և Թէրագզը կուսակցութիւնը մինչեւ այսօր

պատասխանատուութենէ զերծ մնացած է, թէև
բանի մը անդամները Հայերու կողմէն սպաննուած
ոմանք ուրիշ պատճառներով Անգարայի կառա-
վարութեան կողմէ կախաղան հանուած են, սա-
կայն իրեն աղտոտ կազմը Անգարայի նոր Թիւր-
քիոյ Հանրապետութեան ողնահարը եզոյ Խալք
կուսակցութեան հետ լուծած են:

*

* * *

Օսմն. կայսրութեան տիրանալով այս աստի-
ճան աւերներու պատճառ եզոյ Իթթիհատ և Թէ-
րագգըի խառնուրդն ալ ներկայացնել օգտակար է:
Իթթիհատ և Թէրագգըն երկսեռ անդամներէ
բաղկած զարմանալի խառնուրդ մըն էր:

Նախարարներ ու Մարաշախտներ. Հրամա-
նատարներ ու Մպաներ, գիտնականներ ու կրօնա-
կաններ, բանաստեղծներ սև հրապարակագիրներ,
քարտուղ սրներ ու պաշտօնեաներ այս խառնուր-
դին անդամակցած էին, նոյնպէս մարդասպաններ
ու յելուզակներ, գողեր ու զրամաշորթներ, կա-
ռապաններ ու վարիչներ, նաւավարներ ու մակու-
կավարներ, բեռնակիրներ ու աղբահաւաքներ
իտղամոլներ այս բարձր դասուն ընկերը կը նը-
կատուէին:

Իգական դասուն կազմակերպութեան մէջ ալ
պատկերը նոյնն էր:

Թագուհիներ ու Իշխանուհիներ, տիկիներ,
զրագիտուհիներ ու բանաստեղծուհիներ, ուսուց-
չուհիներ, ու դաստիարակուհիներ, դայեակներ,

սպասուհիներ և հանրային կիներ այս խառնուրդին մաս կը կազմէին, վերջապէս երկսեռ ամէն դասակարգի մարդիկ այս խառնուրդին մէջ մտած էին:

Իթթիհատ և Թէրազզը կուսակցութիւնը իրականին մէջ Օսմն. կայսրութիւնը քանդելով նրպատակով «Սիօնիսդ» հրէաներուն տաղանդէն ծրնած էր. իրենց այս նպատակը 1909 ին Սելանիկի մէջ գումարուած համաժողովին մէջ, նախապէս Սելանիկի կեդրոնը կառավարող անձնաւորութիւններու մէջտեղ որոշելով գործադրութեան համար երգում ըրած էին:

Որոշումները հետեւեալ շորս կէտէրու մէջ կ'ամփոփուէին:

1 — Յետ այսու Թիւրքիոյ մէջ կրօնքի ազդեցութիւնը բեկանել:

2 — Թիւրքիոյ հարստութեան աղբիւրները ընկերներու մէջ բաժնել:

3 — Մարգարէի փոխանորդութիւնը իշխանութենէն զատելով ակարացնել:

4 — Առիթը ներկայանալուն միապետութիւնը տապալել և հանրապետութիւն հռչակել:

Իթթիհատ և Թէրազզը կուսակցութիւնը որոշուած այս ծրագիրներու իրականացման համար միշտ աւերող, միշտ սարսափազդու փոթորիկ մը եղած էր:

Իթթիհատ և Թէրազզրի մասին մինչեւ այս օր շատ բան զրուած և խօսուած է, սակայն այս

անգամ Հալէպ հրատարակուող «Վահագն» (միութիւն) թերթին 8 Յուլիս 1928 թուակիր և 14 ըդ թիւին մէջ Րէֆիզ Խալիտ ստորագրութեամբ և Յուլիսի, յուշերը՝ վերնագրով լոյս տեսած յօդուածին չափ ցայտուն գրութիւն մը չէր երեւցած հետեւաբար Իթթիհատ և Թէրագզըն Րէֆիզ Խալիտ պէյի ակնոցով դիտելու համար յօդուածը նոյնութեամբ արտագրելով, սոյն գիրքի Ա. մասը կը վերջացնեմ:

Յուլիսի Յուշերը

Թիւ ըքիայէն բաժնուած տեղերու մէջ Յուլիս անունը յիշուելուն, առաջին անգամ ի՞նչ կը խորհուի:

10 Յուլիս

20 տարի առաջուան 10 Յուլիսը, այդ օրերը նրկարագրելու պէտք չկայ գրօչակներու առատութիւն մը, ծայրահեղ շփացում, թմփկի և սրինգի աղմուկին խառնուող կարգ մը անկցի եւ կեցցէներու ձայները. տակաւին երբ աչքերնիս կը գոցենք լսել կը կարծենք և մեր երեւակայութեան մէջ կը գտնենք.

— Կեցցէ Նիազի, կեցցէ Էնվէր.

ի վերջոյ Թալաթներ, Պէհատարին Շաքիրներ, Ճէմալներ . . . նուիրական Իթթիհատ կուսակցութիւնը. ամէն տեղ պզտիկ Նիազի մը, Էնվէր մը, Թալաթ մը, նազըմի մը, Ճէմալի մը Պէհատիին ձագուկ մը . . . Իթթիհատի ակումբներ:

Աւելի վերջ տարիներ անցնելով, այս աղ-

մուկներէն ինչ մնաց, այս մարդիկը ի՞նչ եղան,
խորլուծիւն մը, ցիրուցան քանիմը գերեզմաններ,

* * *

Այս ամէն մէկը մէկ անկիւն, անխնամ և ան-
նըշան գերեզմաններու մէջ ննջողներ, ժամանակ
մը ահագին կայսրութեան մը հողն ու քարը տա-
կըն ու վրայ ըրած, հունտի տեղ թոյն սերմա-
նած, անձրեւի տեղ փորձանքներ տեղացուցած
հունձքի տեղ չարիք հնձած. կալի տեղ անիրա-
ւութիւններ դիզած էին. անոնց սնունդը մարդ-
կային մարմիններ, խմածնին արիւն-արցունք
չնշածնին վառօդի ծուխ. արգարութիւննին կա-
խաղան, եղբայրութիւննին տարագրութիւն, հա-
ւասարութիւննին սպանութիւն և ազատութիւն-
նին բանտի խորերն էին, աւելի քանդեցին քան
շինեցին. մէկ հոգիի բարիք կընէին 5000 հոգիին
սիրտը կը խածնէին, մէկ հոգիին կեանքը կը
փրկէին 5000 անմեղներու արիւնը կը ծծէին,
մէկ բարիք հազար չարիք կը հասցնէին, ժամա-
նակ մը եղաւ որ մեռեալներու ոսկորներով ապա-
րանքներ շինեցին, բարձերնին սրբերու մագերով
լեցուցին և սենեակնին այրիներու քօղերով դար-
գարեցին, անօթիներու ճիչը անոնց երաժշտու-
թեան ձայն կուգար, սրբերուն արցունքները
գաւաթներու մէջ լեցուցին և նահատակներու վեր-
ջին շունջերը համադամի տեղ գործածեծին, հայ-
րենիքին կեանքը խաղի սեղանին վրայ հանեցին
թուղթի տեղ կեանքեր փճ սցուցին, Ֆիշի տեղ մահ

սփռեցին. դրամի տեղ հողի առին և հարստութեան համար ամբողջ կայսրութիւն մը կորսնցուցին, անոնց դբօսավայրը պատերազմական ճակատներ էին, իսկ դիտածնին մահ սփռող վայրեր, ժամանցնին հրկիզուած վայրեր, իսկ տեսարաննին ոճիրներ, կարգացածնին մահավիճոճներ, դրածնին պատերազմական հրահանգներ էին. իսկ ծրագիրնին դաւադրութիւն և ընդհանուր ջարդ:

Հիմա ամէն մէկը մէկ անկիւն մէկը սպաննուած, միւսը կախաղան հանուած, մէկը թշնամիի գնդակով, միւսը բարեկամի հրամանով, մէկը թուրանի լեռներուն, միւս Գերման հողի վրայ, իւրաքանչիւրը տեսակ մը մահով մեռնող և անհետացող այս մարդիկը, ահա այս ոճիրները գործող թշուառներն էին. այն թշուառներ որոնք հիմա անյիշատակ. աննշան և անխնամ գերեզմաններու մէջ. անցեալի մահաաններու ժամանակները չբմտունալու համար միայն կը յիշուին և մտածեցէք անգամ մը որ ասոնց ոչինչէ ամէն ինչ և ամէն ինչէ ոչինչ ըլլալուն համար 8-10 տարի բաւած էր:

Վ Ե Ր Ձ Ա.

ՄԱՍԻ

ՄԱՍ Բ.

Զինադադարէն մինչեւ Տամաս Քերիփ փառայի
դահլինը տեղի ունեցած դէպքերը փաստերով
կը ներկայացնէ:

Ա.

Տպագրութիւնը լրացած Ա. մասին մէջ ներ-
կայացուածին պէս յաղթական տէրութիւններու
կողմէ առանց բանակցութեան պարտադրուա-
Զինադադարի պայմանները, պարտուած տէրու
թիւններու կողմէ առանց սուարկութեան ընդու-
նուած և ստորագրուած էր:

Իթթիհատ և Թէրագզըին երգերով փառա-
բանուած հերոսները Եգիպտոսի դրաւուսէն, Թու-
րանի ճամբան բանալու համար Պարսկաստանը
ոտնակոխ ընելէն հրաժարած, մուկերու նման
պահուըտելիք ծակեր փնտռելու սկսած էին:

«Համիտիէ» գրահաւորին հերոսը գնդապետ
Բէուֆ պէյի նախագահութեամբ Մոնտրոս դըր-
կուած պատուիրակութիւնը «Սկամեմնոս» գրա-
հաւորին մէջ ծովակալ «Կալթրոփի» առջեւ խո-
նարհելով պատրաստուած զինադադարի պայմա-
նագրութիւնը ստորագրած էր:

Աշխարհակալութեան երազով համաշխարհա-
յին պատերազմը յայտարարող Գերման Կայսրը
Վիլհէմ Գերմանեայէն հեռացած և անոր պատ-

ուիրակները Սուրի մէջ Զօրավար Փօշի տնջե-
իրենց պարտութիւնը խոստովանած և պատրաս-
տուած պայմանագրութիւնը առանց ուէ տուար-
կութեան ստորագրած էին:

Ստորագրուած այս զինադադարներուն վրայ
պատերազմական ճակատներու վրայ գտնուող 64
միլիօն զինուորներուն հրամայուած էր:

Կէցէ՛ք՝

Րէֆիզ Սալիտ պէյին նկարագրածին համաձայն.

Յառաջ շարժող բանակները կեցած, որոտա-
ցող թնդանոթները լուծ, լեռներուն վրայէն վա-
ռօղի ծուխերը վարատած էր, այլեւս երիտա-
սարդ կուրծքերու վրայ նոր վէրքեր չպիտի բաց-
ուին, առոյգ գլուխներու վրայ հոգէառի ստուե-
րը չպիտի սաւառնէր. ստորագրուած զինադադա-
րը դէպի մահ սուրացող մարդկութեան հրամա-
յած էր.

Կեցի՛ր և ապրէ՛:

* *
*

Իթթիհատ և Թէրագզրի հերոսներուն Մոն-
տրոսի մէջ յանուն Օսմն. կառավարութեան ստո-
րագրած զինադադարի պայմանները շատ խիտ
էին. կառավարութիւնը կաշկանդած և հաշտու-
թեան պայմաններուն ճշդումը յաղթական տէ-
րութեանց խղճին ձգած էր:

Սոյն զինադադարին պարունակած պայման-
ներու համաձայն Օսմն. կառավարութիւնը անմի-
ջապէս պատերազմին վերջ պիտի տար, զինուոր-

ները պիտի արձակէր, պատրաստ զէնքերը և պատերազմական միջոցները յաղթականներու հրահրողութեան տակ պիտի դնէր. յաղթող տէրութիւնները զինուորական կեդրոն նկատուելիք քաղաքները, զինուորական դիրքերը անմիջապէս պիտի գրաւուին. ապահովութիւնը խանգարուած վայրերը զինուորական գրաւման ենթարկելու իրաւասութիւնը պիտի ունենային. Չանագ-Քալէի նեղուցը պատերազմական, փոխադրական և վաճառականական նաւերու համար բաց պիտի ըլլար:

Վերջապէս այս զինադադարով Օսմն. կառավարութիւնը ամէն կարգի պաշտպանութեան միջոցներէն զրկուած էր:

Իթիհատ և Թէրագզըի պարագլուխներէն և ներկայիս Թիւրքիոյ Հանրապետութեան նախագահ Մուստաֆա Քէմալ փաշա իր ճառին մէջ կ'ըսէ:

«Մօնտրուի չարաշուք զինադադարին ընդունուելը և ստորագրուելն էր. որ յաղթական տէրութիւններուն այն համոզումը տուաւ թէ Սէվրի դաշնագրութեան գործադրութիւնը կարելի է»:

Մինչդեռ Մօնտրոսի այդ անիծեալ զինադադարը ստորագրողը, Մըստաֆա Քէմալ փաշային կարնոյ անկեղծ բարեկամը, Սզգ. շարժման ժամանակ իր կողքին սրարշաւ վազող «համբախիչէյի» զնդապետ Րէուֆ պէյն էր:

Այս այն Րէուֆ պէյն է որ Մըստաֆա Քէմալ փաշայի կողմէ Անգարայի մէջ կազմուած

կառավարութեան գործավարներու խորհուրդին նախագահ նշանակուած էր:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա. Մոնտրոսի զինադադարին տրամադրութիւնն ըլլալով Փարիզի Սէվրի դղեակին մէջ հաշտութեան պայմանագիրը ստորագրող պատուիրակութիւնը, հայրենիքի փրկութեան սիրոյն 150 նոց սեւ ցանկին մէջ անցուցած էր:

Ինչո՞ւ, որովհետեւ նախկինները Իթթիհատական, իսկ վերջինները ընդդիմադրութեան կը պատկանէին:

Մինչդեռ Մըստաֆա Քէմալ փաշա Անատոլուի մէջ պատրաստած շարժման առաջին շրջանին, Իթթիհատ և Թէրազզըին բռնութենէն, ոճիրներէն դժգոհ ժողովուրդին գանազան առիթներով և վայրերու մէջ բարձրաձայն կ'ըսէր.

«Այս շարժումը, կառավարութիւնը և ազգը փորձանքէ փորձանք տանող Իթթիհատ և Թէրազզըի խմբակին հետ ոչ մէկ կապ ունի. ազգին կենաց և մահու պայքարը եղող այս շարժման մէջ Իթթիհատ և Թէրազզըն տեղ չունին»:

Ի՞նչ ընենք որ փաշային գործը, միշտ տնոր խօսքերը հերքած են, որովհետեւ կը տեսնանք որ այս օրուան կազմակերպութեան, հանրապետութեան անձնաւորութիւնները, Օսմն. կառավարութիւնը ի նպաստ Գերմանիոյ պատերազմի մղող և տէրութիւնը բաժան բաժան և վերջապէս քայքայողը, մեր ամենուն ծանօթ Իթթիհատ և Թէ-

րագգրի զեկավարներէն ուրիշները չեն:

Իթթիհատ և Թէրագգըն կանոնագիր մ'ունի, այն է կեանքի մէջ. մասնաւորապէս վարչութեան և քաղաքականութեան մէջ ճշմարտութիւնները ստնակոխ ընել, յսուիները լաւ ցոյց տալով Ափիոնի դեղահատներուն պէս միամիտ ժողովուրդին կ'ըլլեցնելէ եւ քնացնելէ վերջ ուզածը ընել:

*

* * *

Մոնտրոսի մէջ ստորագրուած զինադադարի պայմանները որչափ որ շատ խիստ էին, սակայն պատերազմին վերջ տուած ըլլալուն համար ժողովուրդը չափէն աւելի ուրախացած էր, յորովհետեւ ժողովուրդը պատերազմէն, պատերազմին պատճառած աւերներէն սարսափած, Իթթիհատ և Թէրագգընի իշխանութեան բռնութիւններէն զգուած էր:

Ժողովուրդը, պատերազմի ընթացքին Իթթիհատ և Թէրագգընի ստեղծած ապրուստի դժուարութիւնները, շահատակութիւնները և այլ ոճիրները մտաբերելով և պատերազմին վերջ տրուելովը ասոնցմէ փրկուած և ի՛նչ ձեւով ալ ըլլայ Իթթիհատ և Թէրագգընի կրկին իշխանութեան գլուխ չ'կարենալ գալը ենթադրելով մխիթարուած է

Իրենց միակ զաւակները Չանագ-Գալէի պատերազմին. Մարը Գամըշի յարձակումին զոհ տուող մայրեր, իրենց սիրելի ամուսինը կորսնցնելով այրիացած կլինիր, հաց հայթայթելու համար ժամերով փոսերուն առջեւ սպասելով հացի տեղ 100

տիրհէմ աւլուքի խառնուրդին համար ոստիկանին
անարգանքին ենթարկուող ժողովուրդը, բնակա-
նաբար գինադադարի սլայմաններուն խստութիւնը
նկատի չառնել, և յետ այնու լայն և հանգիստ
շունջ մը առնելու յոյսով կը հրճուէր, և Պօլսոյ
հոգեկան վիճակը այսպէս էր:

Նահանգներու, մանաւանդ գիւղերու մէջ
վիճակը բոլորովին տարբեր էր, գիւղացին սլա-
տերազմէն իսպառ խորշած էր, որովհետեւ Պօլ-
սոյ և քաղաքներու ժողովուրդէն շատ նեղութիւն
քաշած և հիւժած էր. երեք զաւակը մէկ անգա-
մէն զինուորագրուող ծեր գիւղացին, իր զաւակ-
ներուն ընտանիքը ապրեցնելու համար բոլոր
գաշտային աշխատանքները իր վրայ առած, ձմե-
ռը անձրեւին ու ձիւնին տակ, ամառը արեւուն
կիզիչ ճառագայթներուն տակ աշխատելու ստիպ-
ուելով և հազար ու մէկ տանջանքներով մէջտեղ
բերած հունձքը, տակաւին շի կալուած, պատե-
րագմական տուրքի անուանով կը բռնագրաւուէր և
ասոր իբր փոխարժէք անարժէք թուղթի կտոր մը
կը տրուէր:

Խնդիրը ասով ալ չէր վերջանար. բռնագրա-
ուած հացահատիկները մինչեւ ամբարները, գին-
ուորական մթերանոցները փոխադրել կստիպուէր
գիւղացին էշով, եզով, ինչ որ ունի և կամ ինք
շալակած մինչեւ 80-100 քիլօմէթր տեղ այս ցո-
րենները փոխադրելու կը պարտաւորուէր:

Սյս բռնութիւնը, որպէս զոհողութիւն, կամ

գնահատելի հայրենասիրութիւն ծափահարել դիւրիւն է. սակայն պէտք չէ՞ որ շարաշար գործածութիւններու ականատես չըլլայինք:

Մինչդեռ զինուորական մթերանոցներու և ամբարներու մէջ գանուող սպաներ և պաշտօնականեր այսչափ հեռուէն և հազար ու մէկ դժուարութիւններով բերուած զինուորին սնունդը կը գողնային, գրպաննին լեցնելու կաշխատէին, իսկ զինուորները դիրքերու մէջ անօթի, հաց չէին կրնար գտնել:

Զինադաշարի պայմանները որչափ որ ծանր ըլլար ժողովուրդը և գիւղացին ասիկա չէր խորհեր. առանց մերժելու ու կրկին պատերազմի առիթ տալու, ինչ կերպով որ ալ ըլլայ հաշտութեամբ վերջանալը կուզէր և կ'սպասէր:

Իսկ Իթթիհատ և Թէրազզըի ականաւորները պատերազմի ընթացքին անհաշուելի հարստութեան տիրացողները ուրիշ միջոցներ կը փնտռէին:

Պատասխանատուութենէ, հարցաքննութենէ ազատուիլ, ընդդիմադիրները իշխանութեան գլուխ անցնել և ինքզինքին պատժել չ'ըտալու համար մեծ տէրութիւններէն միկուն հովանաւորութեան ապաստանելով փրկուիլ կուզէին, և վերջապէս Ամերիկեան հովանաւորութիւն յարմար տեսնելով ջերմօրէն խնդրել սկսած և այս կերպով ցոյց տուած էին, որ իրենց Ազգ. անկախութեան և հայրենասիրութեան զգացումները կեղծ էին:

Ասոնք, այս խմբակը, իրենց յանցանքներոզն

ոճիրներուն վրայէն սպունգ մը անցնիլ և իրենց շորթած դրամներով հանգիստ կեանք մը անցնել կուզէին:

Տէրութիւնը, ազդը, հայրենիքը այս խմբակին համար կարեւորութիւն չունէր:

Անգլիացի Հրասպարակազրի մը ըսածին պէս, թիւրքիոյ մէջ կուսակցութիւնը, քաղաքական և հանրային սկզբունքի հարց չէ, այլ յետոյքին կից մը տալու և բեռնին պատառը խլելու խնդիր է:

* * *

Յաղթական համաձայնական տէրութիւնները, ժողովուրդին այս հոգեկան վիճակը և պատերազմէն խուսափումը և խորշանքը տեսնելով հաշտութեան ժողովը կը ձգձգէին և առաւելագոյն շահեր կսրոնէին:

Իրականին միջ զինադադարը, բաղդադամբ պատերազմի տարիներուն ապրուստինեղութիւնները թեթեւցուցած, բայց անոր տեղ անտանելի անգործութիւն մը տեղ բռնած և այս կերպով ձեւափոխուած անօթութիւնը կրկին տիրել սկսած էր:

Անգործութեան ծնած անօթութիւնը բնականաբար տազնապ պետի յառաջացնէր. իսկ տազնապին հետեւանքը անկասկած խառնակութիւն պիտի ըլլար:

Ահա այս վիճակը ամէն մարդ, ժողովուրդ և կառավարութիւնը փրկութեան միջոցներ որոնելու ստիպած էր. կառավարութիւնը արդէն սնանկ

վիճակի մէջ էր. ի ձեռին ունեցած պատերազմական պիտոյքներուն մնացորդներուն վաճառումովը գործը դարձնել կուզէր, նոյնիսկ պատերազմի հաշմանդամներում 3,5 դահեկան ամսաթուշակները չէր կրնար վճարել, պաշտօնէ գաղբեցուած սպաններուն կարեւորութիւն չէր տրուէր, ասոնք անօթի ծարաւ մնացած խառնակութեան առիթներ կը պատրաստէին:

Այս կառավարութիւնը սնանկ վիճակի մէջ էր. որովհետեւ հանրային հարստութիւնները պատերազմի ընթացքին խլուած Միջագետք և Սուրիա արտածուած էր, Պօլիս և Անատօլի մէջ ոսկի, արծաթ դրամներու հետքը չէր մնացած շրջաբերութեան մէջ գտնուող թղթադրամն ալ իր արժէքը կորսնցուցած և ապագան մութ կը մնար:

Օսմն. կառավարութեան շրջաբերութեան մէջ գտնուող դրամը արդէն սահմանափակ էր. 1846 1913 պատրաստուած 66 միլիօն ոսկի, 13,5 միլիօն մանր և Սուլթան Համիտի ժամանակ 150 հազար ոսկինոց 10 նոց և սահմանադրութեան 800 հազար ոսկինոց նիքել դրամներէն կը բաղկանար:

Ընդհ. պատերազմին ալ 161 միլիօն ոսկինոց թղթադրամ շեջաբերութեան հանուած և տար 1,5ին միայն փոխարժէքը Գերիանիոյ կողմէն Հանրային պարտուց վարչութեան ցոյց տրուած և սակայն այս թղթադրամներու մասին համաձայնութիւն գոյացած չըլլալուն վիճակը անորոշ կը

մնար:

Մէկ կողմէն զբամական տաղնապ, միւս կողմէն անգործութիւն ժողովուրդ և կառավարութիւնը շուարեցուցած և իթթիհատութեադգը խոտվարար օճախը կրկին արծարծելու առիթ տուած էր:

Յաղթական տէրութեանց զբաման տակ զբանսող տեղերսւ մէջ ալ, տեղական պայմաններուն տնտնօթ սպաներուն և ասոնց քով պաշտօնավարող թարգմաններուն ժողովուրդին հանդէպ ունեցած վարմունքը յոռի գէշ և անտանելի դարձած էր:

Տակաւին երէկ այս երկրին մէջ իբր զինակից գերման զինուորներ կը գտնուէին և ժողովուրդը բռնի դէպի մահ կառաջնորդէին. իսկ այսօր, անոոց տեղ յաղթական տէրութիւններուն յաղթութեան փառքով յղփացած զինուորները ման կուգան, ժողովուրդին թշնամիի աչքով կը նային և ազգային արժանապատութեանը վիրաւորող արհամարհանքներ կընէին:

* * *

Յաղթական տէրութիւնները հաշտութիւնը փութացնելով այս տաղնապներուն վերջ տալ չէին ուզեր, ազդեցութեան շրջանակները լայնցընել և մնացած քանի մը նահանգներն ալ զբաւել կը խորհէին և ժողովուրդին իրենց հանդէպ ունեցած համակրութիւնը կը կորսնցնէին:

Կառավարութիւնն ալ ներքինն և ջլին գոր-

ծերուն համար իսկ եղած միջամտութիւններէն
ձեւը և գոյնը կորսնցուցած ի՞նչ ընելիքը չէր
գիտէր:

Ահա այս տագնապալի օրերուն էր, որ Սուլ-
թան Մուհամմէտ Վահիտէթթին Սան Զ. Անա-
տօլուի մէջ ազգային բանակ մը պատրաստել
խորհած և այս բանակը կազմելու համար վստա-
հելի անձերու ցուցմունքով իր թիկնապահներէն
Գնդապետ Մուստաֆա Քէմալ փաշա լայն իրա-
ւասութիւններով և մասնաւոր հրահանգներով
յաղթական տէրութեանց Պօլսոյ գտնուող ներ-
կայացուցիչներէն գաղտնի Անատօլու դրկած էր:

Ինչպէս քիչ վերջ պիտի պարզեմ, Մըստաֆա
Քէմալ փաշային նշանակուածը Սուլթան Վահիտէթ-
թինի թելադրողներուն զլխաւորն էր Շովային
Նախարար Ավնի փաշային աներհայրը պատերազ-
մական նախարար վրացի Շաքիր փաշան և ասոր
օգնած էր նաև Կալուածային տեսչութեան և
Թագաւորական գանձին ընդհ. տնօրէնը Քէֆիզ
պէյ:

Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշա այն
ժամանակ Պօլսոյ մէջ գաղտնի հիմնուած «Լուսին
Աստղ» զինուորական կազմակերպութեան նախա-
գահն էր, և այդ օրերուն կատարուած ընտրու-
թեամբ ալ Արեւելեան Օթեակին մեծաւորը եղած
էր:

Զինադպարի շրջանը գաղտնիքներով լի և
զանազան էջեր, իսկ Անատօլուի շարժումն ալ

տակաւին չի պարզուած անուշ և լեղի շատ մը
դէպքեր ունի. ասոնք փաստաթուղթերով և հե-
տըզհետէ նկարագրելու ժամանակ թէև գիմակ-
ներ պիտի պատուուին. սակայն պատմութեան
ծառայելու համար ճշմարտութիւնը ինչպէս որ
է պիտի յայտնուի:

Դէպքերը նկարագրելու ժամանակ առանց
յարմար անյարման ըսելու, գիւանագիտութեան
բեմին վրայ խաղացող դերակատարներուն բոլոր
դերերը ցոյց պիտի տրուին:

Դէպքերուն մեծութիւնը և նրբութիւնը լա-
ւապէս ըմբռնելու համար, այս օրուան Անգա-
րայի փրօպականդիսար՝ Ադա Օղլու Ահմէտ իր
նկարագրութեան մէջ թէև բոլոր դէպքերը և ա-
սոնց նախատեսութիւնը և ներկայ հանրապետու-
թեան ստեղծումին տուն տուող առիթները Մըս-
տաֆա Բէմալին և անոր մեծ հանճարին կը վե-
րագրէ. սակայն ասիկա միայն դէպքերը և անոնց
ընթացքը լաւ չի գիտցողները համոզելու կը ծա-
ռայէ, իսկ իրականութիւնը բոլորովին տարբեր
ըլլալով, ասիկա չի պարզած կուզենք Ադա Օղլու
Ահմէտը մեր ընթերցողներուն ծանօթացնել:

Ո՞վ է Ադա Օղլու Ահմէտ պէյ.

Ասիկա անանկ հարցում մըն է. որ սահմա-
նադրութեան հռչակումին յաջորդող 1910 թուա-
կանէն ի վեր ամէն ոք ուղղած և սակայն ոչ ոք
կրցած է պտտասխան տալ:

Նոյնիսկ այս մտրղը փառաբանող և իբր

գրչի մարդ զայն պաշտօնի հրաւիրող Իթթիհաս
Թէրագղըն անգամ չէ կրցած պէտք եղածին պէս
ճանչնալ:

Ադա Օղլու Ահմէտ ո՛ւր տեղացի է, ուսումը
ի՞նչ աստիճանի է:

Ադա Օղլու Ահմէտ պէ՛յ Ատրպատականցի է.
Պօլիս եկած և թուրանիսաներուն անուններուն
կարեւորութիւն չի տուած շրջանին Ռուս բառ-
բառով Ահմէտ Աղայէֆ ճանչցուած այս անձը,
ուսման և տեղեկութեան տեսակէտով բարձր է,
Ռուսերէն, Ծրանսերէն լեզուներուն տեղդակ,
Թրքերէնի և Պարսկերէնի գրականութիւնը եւ
լեզուն կատարելապէս իւրացուցած էր:

Միայն թէ իր տեղեկութեան եւ ուսման
բարձրութիւնը զայն հպարտացուցած էր:

Ահմէտ Աղայէֆ ինչո՛ւ Պօլիս եկած էր:

Ահաւասիկ այսօր Ադա Օղլու Ահմէտ անու-
նով ճանչցուած Ահմէտ Աղայէֆին կեանքին չի
պարզուած եւ ամենէն մթին կէտը այս է:

Շատեր Ահմետ Աղայէֆը իբր Ռուսիոյ մէջ
Յարութեան ժամանակ քաղաքական յանցանքով
Սիպերիա աքսորուած եւ այն տեղէն փախչելով
Պօլիս ապաստանած քաղաքական փախստական
մը կը կարծէին:

Շատեր ալ զայն Ռուս կառավարութեան
կողմէ, քաղաքական փախստականի դիմակին տակ
Պօլսոյ մէջ քաղաքական շրջանակներու հետ շրփ-
ման մէջ մտնելով ստանալիք տեղեկութիւնները

Ռուս կառավարութեան հաղորդելու պաշտօնով
ղրկուած լրտես մը բլլալը կը կարծէին:

Այսօր այս երկու կարծիքներն ալ թէև չեն
հաստատուած, սակայն Ահմէտ Աղայէֆին թիւր-
քիա ապաստանելէն վերջ Ռուս քաղաքական շր-
ջանակներուն հետ յարաբերութեան մէջ մտնելը
Իթթիհատ եւ Թէրազզըին Ահմէտ Աղայէֆէն զատ
ուէ մէկուն համար գաղտնի պահուած որոշումնե-
րուն անմիջապէս Ռուս շրջանակներուն տեղեկա-
նալը, երկրորդ կարծիքի հաստատելու բնոյթը
ունի:

Իթթիհատ և Թէրազզըի իշխանութեան տե-
ւողութեան շրջանին Ահմէտ Աղայէֆի յաջողու-
թիւնը կատարեալ եղած և Աֆիօն Գարահիսա-
րէն երեսփոխան ընտրուած էր:

Այսօր ալ Քէմալական վարչութեան փրօսլա-
կանտայի ճիւղը ձեռք առած, հարստացած և կար-
սի երեսփոխան է:

* * *

Մոնտրոսի Չինադադարին ստորագրութենէն
անմիջապէս յետոյ յաղթական տէրութիւնները
Չանազ-Գալէի նեղուցին մաքրագործումին սկսած
էին:

Իթթիհատ-Թէրազզըի պատասխանատու վա-
րիչները, Թալաթ, Էնվեր, Ճէմալ, Թօփալ Իսմայել
փաշաները և Տօքթ. Նազըմ, Տօքթ. Պէհաէտտին
Շաքիր, ոստիկանական Տնօրէն Պէտրի, Պէյրութի
Կուսակալ Ազմի, հայկական սպանդին հետ կասյ

ունեցող պատերազմին պատասխանատուներուն շատերը արժէքաւոր գոյքերնին առած, Ահմէտ Իզզէթ փաշայի դահլիճին մասնակցող Իթթիհատականներուն ցոյց տուած դիւրութիւններուն շնորհիւ փախչելու յաջողած էին:

Իթթիհատին պատասխանատու և ծանօթ դէմքերուն այս կերպով փախուստը, հանրային կարծիքին մէջ շփոթութիւն և յաղթական տէրութեանց ներկայացուցիչներուն մօտ ալ Ահմէտ Իզզէթ փաշայի դահլիճին հանդէպ անվստահութիւն ստեղծած էր:

Ստեղծուած այն շփոթութեան և անվստահութեան վրայ, Սուլթան Մուհամէտ Վահիտէթթին Վարչապետ Իզզէթ փաշային ազդարարած էր, որ դահլիճին անդամակցող Իթթիհատի ծանօթ դէմքերը հեռացնէ և Իթթիհատի պատասխանատուներն ալ ձերբակալելով շուտով յանձնէ:

Ահմէտ Իզզէթ փաշա, Իթթիհատին ճնշումովը Սուլթանին այս ազդարարութեան խիստ ոճով գրուած երկտողով մը պատասխանած էր, թէ այս առաջարկը սահմանադրութեան հակառակ է, թէ Թագաւորը սահմանադրութեան տրամադրութիւնները ոտնակոխելով դէպի Միապետութիւն քալել կուզէ և թէ կառավարութիւնը չի կրնար ասոր թող տալ և այսպէսով առաջարկը մերժած էր:

Ահմէտ Իզզէթ փաշային այս համարձակութեան վրայ Սուլթան Վահիտէթթին Ծերակոյտի Օսմ. Յեղփ.

նախագահ Ահմէտ Րիզա պէյը իր քով հրաւիրելով հրամայած էր, որ սահմանադրութեան դահլիճի կազմութեան շուրջ եղած յօդուածը Մերակոյտի կողմանէ ի՞նչպէս կը մեկնուի:

Այս հրամանին վրայ, նոյն օրուան ժողովին օրակարգին անցած սոյն խնդիրը Ահմէտ Րիզայի փաշան խրտչեցուցած և իր յայտարարութեան սխալ ըմբռնուած ըլլալը և սահմանադրութեան դահլիճի կազմութեան մասին հղած յօդուածը մեկնութեան կարօտ չըլլալը յայտնելով հրաժարած և գործին մէջէն ելած էր:

Ամէն վեհապետ միապետութեան կողմնակից կ'ըլլայ, Սուլթան վահիտէթթին ալ կրնայ սոյն փափաքը ունենալ, կրնայ ըլլալ որ նաև որ ԶՅ պատերազմէն յետոյ Սուլթան Համիտի խաղացած դերը կրկնել խորհած ըլլայ, միայն, թէ լաւ ըմբռնած էր որ կացութիւնը աննպաստ է և իր շուրջը գանուողները այս կարեւոր դերը խաղալու անկարող են:

* * *

Իթթիհատի պատասխանատուներուն փախուստին վրայ Րէֆիզ Սալիտ պէյին գրի առած և հրատարակած և հանրային կարծիքին վրայ մեծ ազդեցութիւն ձգող «պարոններ դէպի ո՞ւր» յօդուածը հոս նոյնութեամբ հրատարակել յարմար տեսայ:

Պարոններ, դէպի ո՞ւր.

Խնճոյքը լրացաւ. բերաննիդ չի արբած, ձեռ-

քերնիդ չի լուացած և վրան ալ լեղի սուրճ մը
չառած՝

Պարոններ դէպի ո՞ւր:

Ամառուան սկիզբին, շորցած, նիհարցած,
կմախք դարձած մլուկներ դուրս կուգան, մեր
մարմնին կը փակին, մեր մօրթերը կայրեն, ա-
րիւնիս կը ծծեն և առտուան դէմ պարարտացած
կսկսին հոս ու հոն փախչիլ, կերելի արշալոյս է,
Արեւը պիտի ծագի.

Մլուկներ դէպի ո՞ւր:

Բարձր լեռներու վրայ կրակոտ աչքերով-
սուր ժանիքներով, մազերնին փուշ փուշ անօթի
գայլեր կը գտնուին, պահապան շուն շունեցող
հոտերու վրայ կը յարձակին, սչխարները կը բղբ-
տեն, շորս կողմերնին արիւն և ոսկոր դիզելով
փորերնին կշտացած իրենց որջը կը փախչին, կէ-
րելի հովիւը տեսաւ, շուները հաջել սկսան.

Կշտացած գայլեր դէպի ո՞ւր:

Կատու չի գտնուող տուներու մէջ մուկեր
կը գտնուին, մարանները կը մտնեն, դարակները
կը ծակեն, աս ան կըրծելով աջ ու ձախ կը վա-
զեն և տան ամենապատուաւոր անկիւնները կը
պտտին, փոքր ձայն մը առնելնուն պէս ծակերը
կը մտնեն, կերելի հոտ առին, կատուն կուգայ.

Մուկեր դէպի ո՞ւր:

Երբեմն այրի կիներ անառակ զաւակներ կու-
նենան, անտուկները կը բանան, դրամներ կը
զողնան, հագուստեղէնները թուցնելով հրէաներուն

կը ծախեն և յետոյ վախնալով փողոցէ փողոց կը փախչին, կերելի գողութիւննին յայտնուեցաւ օձիքը ձեռք պիտի տան,

Անառակ որդիներ դէպի ո՛ւր:

Զարկին, կոտրեցին, քանդեցին սպաննեցին, այրեցին և մեր դիակները մէջտեղ նետելով օձերու պէս փախան, թշնամին մեր տունը մտնելուն կորսուեցան,

Զինուած, աչքերնին արիւնոտ փաշաներ դէպի ո՛ւր:

Այն ժամանակ գրիչներ կոտրուած, աչքեր փակ, վզեր ծռած և բերաններ կղպուած էին, ԵԿՈՒՐ կը հրամայէիք ժողովուրդը գետնաքարշ կը վազէր, ձեր ոտքերուն տակ կը դողդղար, ԳՆԱ կը հրամայէիք, հազիւ դուռը բացած աստիճանները շորս շորս իջնալով հոգին կազատէր:

Գուք նախարար չէ, այլ աւանդապետ էիք. դուք պետ չէ. յելուզակներ էիք. դուք կուսակալ չէ, ապաստամբապետ էիք. ըմբոստներուն մատ խածցնել տուիք. Զազըճիին երանի կարգացնել տուիք. Գապագճըն խաւարի մէջ ձգեցիք. եթէ քիչ մըն ալ անցներ իբր սուրբ հանրային կիները պիտի պաշտէիք- «Մըսալլըները» հերոս ճանչնալով անոնց արձանը պիտի կանգնէիք, «Սագալլըներուն կեանք տալով դիրքերու պիտի բարձրաձնէիք:

Մահ ըսելնուդ պէս շարք շարք կախաղանները կը պատրաստուէր, այրեցէք ըսելնուդ պէս

բոցեր կարծարծէին, յարձակում ըսելնուդ պէս
գունդ գունդ ոստիկան զինւորներ կը վազէին,
ձեռքերնիդ բանտերու բանալին, մէջքերնիդ կա-
խաղանի չուաններ, կրնակնիդ կախաղաններ նա-
հանգէ նահանգ պտտեցաք, Ալին սպաննեցիք,
Վէլին կախաղան բարձրացուցիք, Ահմէտը այրե-
ցիք, Մուհամմէտը խանձեցիք, հինգ տարի է ա-
մէն կողմ մարդկային գիակներէ ազուաներուն
խնձոյքներ սարքեցիք, զանոնք երախաներու
միտով կերակրեցիք, արծիւները մարդկային միտէն
պշգացուցիք:

Ընդդիմադի՞ր է. վար առէք. հրապարակա՞գիր
է զարկէք գլխուն. Թի՞ւրք է դէպի մահ առաջ-
նորդեցէք. Յոյ՞ն է դրամը ուզեցէք. Հա՞յ է գլուխը
կտրեցէք. Արա՞բ է կախաղան հանեցէք. կի՞ն է
տուն դրկեցէք. աւաղա՞կ է վեր հրամմեցէք. սրի-
կայ է քովս բերէք. հրեա՞յ է ի՞նչ կուզէ հարցուցէք
մնացածներուն դաւազանը քաշեցէք. դրամներն
ալ գրպաննիս դրէք,

Ահաւասիկ Ձեր ծրագիրը, ահաւասիկ ձեր
գործը նեղուցները փակելով ներսը ուղածնիդ ըրիք
մեզ կողոպտեցիք. սպաննեցիք:

Կը բացուին մեր խանութները ամէն առ-
տու առանց ծառայի, մեր ուսուցչապետն է դահ-
ճապետ Գարա Ալի:

Նշտնատախտակը ձեր գլխուն վրայ կախած
սուրերով. գաւազաններով գործի սկսաք. խում-
բերով մարդիկ լեռները տանելով սուրէ անցու-

ցիք. անմեղ հայրեր ու գաւակներ սպաննեցիք և
Անաստուլուի մէջ այրի կիներէ և որբերէ գաւ
մարդ չի ձգեցիք. ի՞նչ կըլլայիք. այս արիւնոտ
գործերը. այս բարբարոս արարքները, այս քա-
ղաքականութիւնը ի՞նչ օգուտ պիտի ունենար,
ի՞նչ պիտի շահէինք. աշխարհը պիտի գրաւէինք,
եզիպտոսի թագաւոր, Հնդկաստանի կայսր պիտի
ըլլայինք:

Վարչապետութիւն, ընդհ. հրամանատարու-
թիւն. նախարարութիւն Ձեր ծակ աչքերը չէին
կշտացուցած. ո՛վ թագաւորութիւն երագողներ,
քիչ մնաց որ Տամասկոսի և Հալէպի մէջ Ձեր հա-
մար աղօթքներ կատարել տալով ձեր անուան ալ
դրամներ պիտի հանէիք:

Քաջը դուք էիք. հերոսը դուք էիք, հրամա-
յողը դուք էիք. ամէն բան ձեզի էր:

Հիմա մուկերու պէս առատաղէ առատաղ
դէպի ո՛ւր, այս, ո՛ւր կերթան, թաղային սրճա-
րանին անկիւնէն մէկ անգամէն վարչապետութեան
գինետան ցած աթոռներէն նախարարութեան, հրը-
չէջներու շարքէն կուսակալութեան բարձրացող
նորեւուկներ՝

Դէպի ո՛ւր կերթան:

Իրենք մուշտակներու փաթթուեցան. ժողո-
վուրդին մորթը քերծեցին. իրենք սնտուկներու
մէջ ոսկիներ դիզեցին, մեր գրպանները թուղթի
կտորներ թխմեցին. ժողովուրդը մերկ և թշուառ
մզկիթներու բակին մէջ պառկած ժամանակ, իրենք

ազարակներ գնեցին, ապարանքներ շինել տուին անօթութենէ մեռնողներուն բեռնի պատար առնելով բողբոսն խնճոյքներ սարքեցին. ծարաւէն մարողներուն կուժը գողնալով իրենց աւագանները լեցուցին և վրան նաւակնին պտտացուցին, պանդոկները փլցնելով կախադաններ պտտրաստեցին օճախներ մարեցին. քաղաքներ քանդեցին. գողցան ծախեցին, ոչ ծերուկին խնայեցին և ոչ մանուկին, ոչ թաղաւոր ճանչցան, ոչ օրէնք ոչ գութ ունեցան և ոչ խեղճ:

Փողովուրդը փողոցներու մէջ կաշիի կտորներ կրծած ժամանակ իրենք ապարանքներու մէջ պլպուլի սւղեղ կերան, թռչունի կաթով սնանկեցան մայրերնիս անարգեցին, հայրերնիս ծեծեցին, մեր եղուները հանեցին:

Վերջապէս այս կայսրութիւնը ոտքերէն բռնելով գետին դարկին, հին լաթերու դարձուցին:

Ահա այլեւս վստահ ըլլան որ ազգը մեռցուցին, որովհետեւ եթէ մեր երակներուն մէջ կաթիլ մը արիւն, եթէ մեր բազուկներուն վրան քրչիկ մը ոյժ մնացած ըլլար, անոնց օձիքէն բռնելով մեր վրէժը կը լուծէինք, մինչդեռ անոնք ազատ համարձակ ձեռքերնին թեւերնին շարժելով և մեր երեսին ալ թքնելով հեռացան:

Ապրիք. ձին ալ Ձեզի կը վայլի, զէնքը ալ, երբ մենք այսպէս թմրած վիճակ մը, իսկ դուք չխախտող երես մը ունիք, օր մը կը կին կուգաք, Ձեր փեշերէ համբուրել կուտաք, սրտերնիս կը

քաշէք կը հանեք:

Մենք ձեզի չի կըցանք հարցնել թէ քառասուն ջա՞րդ կուզէք. թէ քառասուն սուր:

Ուրեմն վաղը Ձեր իրաւունքն է մեզի ըսելու թէ ըմաներէն մահ նախընտրեցէք:

Մեզի արժանի փաշաներ դէզի ո՞ւր:

* *

Այս դէպքին և Իթթիհատի պատասխանատու անձերուն փախուստին վրայ դահլիճի կազմութիւնը Լոնտոնի դեսպան՝ ծերակուտտկան Թէվֆիզ փաշային յանձնուած էր:

Թէվֆիզ փաշա այս անգամ դահլիճը չեղսք և Իթթիհատ Թէրազզըի սլատերազմի, սալաննութեան և տեղահանութեան քաղաքականութեան հետ կապ չունեցող անձերէ կազմելու յաջոցած և գրգռուած հանրային կարծիքի և տագնապը մասամբ մեղմացած էր:

* *

Յաղթական համաձայնական տէրութիւնները Չանազ Գալէի նեղուցը մաքրագործելով 15 Նոյմ. 1918ին իրենց տորմիդը Պօլսոյ նաւահանգիստը մտցուցած և Քապա թաղի առջեւէն դէպի վոսփոթ պատերազմական շարքի դրած և թնդանօթները քաղքին վրայ դարձուցած էին:

Յուսատան թէև Օսմն. կառավարութեան դէմ պատերազմ չէր յայտարարած և միայն դիւանագիտական յարաբերութիւնները խզելով բաւականացած էր. սակայն անոր «Ավէրօֆ» և «Քէլ-

քիչ» գրահաւորներուն համաձայնականներուն Պօ-
լիս մտնող մարտանաւերուն մէջ գտնուիլը և այս
երկու Յունական գրահաւորներուն դիպուածով
թագաւորին բնակած Տօլմա պաղչէի ապարանքին
առջեւ խայսխելը սլօլսաբնակ յոյները շփացուցած
և այնտեղի ծայրայեղութիւններու մղած էր. ա-
սոնք Այա Սօֆիա մզկիթին կրկին եկեղեցւոյ վե-
րածուիլը տարաձայնելով իսլամ տարրը յուզած
էին:

Համաձայնականները ցամաք զինուոր հանե-
լով ընդհ. ապահովութեան և վարչական գործե-
րուն միջամտել սկսած և կառավարութեան պար-
տութեան հետեւանքով խախտած հեղինակութիւ-
նը բոլորովին կոտորած էր. երկիրը գրեթէ անտէր,
կառավարութեան ձեւը և զսյնն ալ անյայտ ե-
ղած էր:

Պատերազմի շորս տարիներուն Իթթիհատ և
Թէրազզըի իշխանութեան ոճրագործութիւնները
ծափահարող երեսփ. ժողովը իր նստաչըջանին մէջ
էր:

Իթթիհատ և Թէրազզը կուսակցութիւնը իր
անունը փոխած և «Վերանորոգչական» խմբակ
անուան աակ նորէն երեսփ. ժողովին մէջ մեծա-
մասնութիւն կը կազմէր:

Ահմէտ Իպզէթ փաշայի դահլիճին մէջ ներքին
գործոց նախարար և սակայն Իթթիհատի պատաս-
խանատու անձերուն փախուստին օժանդակած
ըլլալուն համար հեռացուած Ֆէթնի պէյ (1)

(1) Այս Ֆէթնի պէյը այսօր Փարիզի դեսպան է:

Բեմ անուանով հրատարակել սկսած թերթով և երեսփ. ժողովին մէջ իրեն հետեւող քանի մը երեսփոխաններով «Աւերանորոգչական խմբակին անջատ կազմած «Ազատասէրներուն» ընդհ. միութեան հետ թէվֆիզ փաշայի կառավարութեան դէմ ոաստիկ յարձակողականով մը մտքերը խանգարել սկսած էր:

Ֆէթհի պէյ, թէվֆիզ փաշայի կառավարութիւնը զինագաղարի պայմաններուն գործադրութեան մէջ իբր տկար և անկարող կամբաստաններ և նորէն Իթթիհատի դահլիճին գործի գլուխ գալուն համար ջանքեր կը թափէր:

Թէվֆիզ փաշա ասանկ վլլուկներուն կարեւորութիւն տուող մէկը չէր. տէրութիւնը գահավիժած անդունդէն ազատելու միջոցներ կորոնէր. հաստատ քայլելով յառաջանալ կը խորհէր. և ամէն քանէ առաջ երեսփ. ժողովէն վստահութեան քուէ ստանալ կուզէր:

Ժողովին ներկայանալով իր ծրագիրը կարգացած էր. Ֆէթհի պէյ բեմ բարձրանալով իր Ազատասէրներու ընդհ. միութեան անուանով կառավարութեան կարգացած ծրագիրը խստիւ քննադատած և իր ճառին վերջաւորութեան դայն Մոնտրոսի զինագաղարին գործադրութեան մէջ տկար և ապիկար ցոյց տալով իր յարձակումը սաստիչացուցած էր:

Կրթական նախարար փիլիսոփայ Րիզա թէվֆիզ պէյ բեմ բարձրանալով յանուն կառավարու-

թեան պատասխանած է:

— Ներկայ կառավարութիւնը ընդհ. պատե-
րագմին հետեւանքը եզոզ Մոնարքսի զինադադա-
րին երբէք պատասխանատու չի կրնար ըլլալ.
այդ պատասխանատուութիւնը անկասկած պա-
տերազմը յայտարարող կառավարութեան հետ
զինադադարը ստորագրող և այսօր ալ ներկայ
կառավարութիւնը զինադադարի գործադրութեան
մէջ տկար և ապիկարութեամբ անբաստանող
Ֆէթիսի պէյլին. թէ պատերազմը յայտարարող
կուսակցութեան ազդեցիկ մէկ անդամը և թէ ալ
զինադադարը ստորագրող Ա.հ.մէտ Իզզէթ փաշայի
դահլիճին անդամը ըլլալուն, այս քննադատու-
թիւնները ուղղակի իր անձին և իրեն պատկա-
նած քաղաքական կուսակցութեան կը վերաբերին:

Բիզա Թէվֆիզ պէյլին այս պաշտպանողական
ձառին վրայ Թէվֆիզ փաշայի դահլիճը միաձայ-
նութեան մօտ մեծամասնութեամբ վստահութեան
քուէ ստանալով ժողովէն ելած էր:

*

Թիվֆիզ փաշայի դահլիճը, թէև միաձայ-
նութեան մօտ մեծամասնութեամբ վստահութեան
քուէ ստանալով ժողովէն ելած էր. սակայն շէր
կրցած իր հակառակորդները լռեցնել:

Աքսորավայրերէն հետզհետէ վերադարձող
ընդդիմադիրներ աթոռներ գրաւելու համար մա-
մուլի միջոցաւ Թէվֆիզ փաշայի կառավարու-
թեան դէմ պայքարի սկսած և այս կերպով կու-

ցութեան լրջութիւնը առանց նկատի առնելու
Իթթիհատ և Թէրազզըի մարդոց հրապարակ գա-
լուն ծառայած էին:

Ես այն համոզումը ունիմ, որ եթէ աքսո-
րավայրերէն վերադարձող ընդդիմադիրները Թէվ-
Ֆիզ փաշայի դահլիճին թիկունք և ոյժ տուած
ըլլային, կառավարութիւնը և ազգը իր այսօր-
ուան ականատեսը եղած փորձանքներուն չէր են-
թարկուէր:

Աւա՛ղ, որ ասոնք ամէն բանէ առաջ ապ-
րուստի հոգը ունէին և այս ալ միմիայն կառա-
վարութեան մէջ կրնային ապահովել, ցաւով կը
յայտնեմ. որ ընդդիմադիրներու մեծամասնու-
թիւնը անձնական ձեռնարկներէ զուրկ մարդոցմէ
կը բաղկանար. իրենց ապրուստը միմիայն կառա-
վարութենէն ստանալիք դոյզն ամսականով կրնա-
յին ապահովել, ինքն ոչխատութեամբ իրենց ապ-
րուստը ճարողներ այս խմբակին մէջ մատով
ցոյց տրուելու աստիճան քիչ էին:

Իթթիհատ և Թէրազզըն փլած և այլեւս անոնց
իշխանութեան գլուխ անցնելուն հնարաւորութիւն
մնացած չ'ըլլալը կարծող այս ընդդիմադիրներու
խմբակը կառավարութեան գլուխ անցնելու իրա-
ւունքը իրենց կը վերապահէին:

Իթթիհատ և Թէրազզըն թէև պաաերազմին
և պարտութեան պատճառաւ փլած էր. սակայն
ընդդիմադիրները իրենք փլցուցած ցոյց տալով
կառավարութեան տիրանալու իրաւունքը իրենց

կը վերագրէին:

Այսպէսով մէկ կողմէն ընդդիմադիրներու, միւս կողմէն Իթթիհատ Թէրագըն ներկայացնող վերանորոգչական և ազատասէրներու կուսակցութիւններուն քննադատութիւնները Թէվֆիգ փաշայի կառավարութեան գիրքը խախտած և կացութեան փափկութեան հետեւանքով յաղթական տէրութեանց Պօլիս գտնուող ներկայացուցիչներուն մօտ ալ գայն վարկաբեկած էր:

Այս անել կացութեան մէջ տագնապող Թէվֆիգ փաշա ընդդիմադիրներուն վլվլուկը մէկ կողմ ձգելով առաջին անգամ Իթթիհատ Թէրագընի նրեսփ. ժողովին մէջ ունեցած ազդեցութիւնը կտրելու համար ժողովին լուծումը խորհած էր:

Ժամանակին համեմատ կարելոր և տեղին եղող այս խորհուրդը Բէֆիգ Սալիտ պէյին այդ օրերուն ոչ ոք յանձաւոր է՝ վերնագրութեամբ հրատարակած յօդուածին հետեւեալ պարբերութենէն ներշնչուած ըլլալու կարծիքը իբրեւ իրականութիւն ընդունուած էր:

Պարբերութիւնները հետեւեալներն են:

«Արգարեւ բոլոր ժողովուրդը պատերազմին հակառակ, հաշտութեան փափաքող և կառավարութեան ընթացքէն դժգոհ է եղեր, նրեսփ. ժողովն ալ այս կարգէն է եղեր»:

Իմ գիտցածս աղօթատեղիներու մէջ միարեւրան աղօթող տէրվիշներու նման միաձայն Այո,

Այո, ըսողները անոնք էին, կալիտիոյ արշաւը և Պուլկար սահմանագծումը ծափահարողները անոնք էին, կառավարութիւնը անոնց-բերաննիդ բացէք, աչքերնիդ գոցեցէք-ըսած էր, բերաննին գայլի պէս բացին, աչքերնին գոցեցին և լեցուր հա լեցուր երգերով շորս տարի պատերազմի քաղաքականութիւնը գովեցին, իսկ հիմա կը տեսնամ որ ասոնք այդ մարդիկը չեն:

Մեզ փճացուցին, շատ խօսեցանք, բայց անօգուտ դարձաւ կըսեն. կերելի իրարու ականչին փսփսած, շրթունքներով խօսած են և մենք շենք լսած:

Իմ գիտցածս անանկ տեղեր բեմերէն բարձրաձայն կը խօսին. հակառակները բացէ ի բաց կըլլան, կարծիքները ազատօրէն կը յայտնուին, քանի որ երկիրը ձեռքերը կապուած, բերանը գացուած կրակի մէջ կը նիրհէին, ինչո՞ւ գոնէ 10-15 ձայն չի բարձրացաւ, ինչո՞ւ 10-15 բռունցքներ չ'սպառնացին, հիմա խօսիլը ճարպիկութիւն չէ, ասիկա կաթնտուս ալ կընէ, մեծ հայրս ար

Նւ այս ժողովը ազգային ժողով նկատելով վստահութեան քուէ պահանջող կառավարութեան խելքին կը զարմանամ. եթէ ես ըլլայի, փոխանակ անոնցմէ վստահութեան քուէ ուզելու երթալու Ներոպային վստահութիւններ շնջելու համար:

— Այլես բերաննիդ գոցեցէք և աչքերնիդ բացէք-ըսելու, կերթայի և զանոնք կը հեռացնէի:

Թէ՛վֆիզ փաշա, երբ ժողովը լուզելու համար պատճառներ կը կը փնտռէր, Քէթհի պէյին և անոր համախոհ կարգ մը երեսփոխաններու ըստորագրութեամբ հարցարան գրութիւն մը ըստացաւ:

Այս հարցարան գրութիւնը ստանալուն Թէ՛վֆիզ փաշա փնտռած պատճառը գտած էր, այս հարցարանին իբր պատասխան դահլիճին կողմանէ գրութիւն մը պատրաստելով ժողովին ներկայանալու օրը որոշած և ժողովին նախագահին տեղեկացուցած էր.

Հանրային կարծիքը և մտմուլը այս հարցարանին վրայ Թէ՛վֆիզ փաշայի կառավարութեան տապալիլը կարծելով պայքարը սաստկացուցած էր իսկ Թէ՛վֆիզ փաշա որոշեալ օրը պաղարիւնութեամբ ժողովին ներկայացած էր:

Ներքին նախարար Արիֆ պէյ բեմ բարձրանալով հարցարան գրութեան իբր պատասխան կառավարութեան պատրաստած յայտարարութիւնը մեկին մեկին կարդալ սկսած էր:

Ասիկա յայտարարութիւն մի շէ, այլ այլ ամբաստանագիր մըն էր, կառավարութիւնը պետութեան ենթարկուած այս ցաւի կացութեան համար, փաստեր ցոյց տալով, իթթիհատ և Թէրազըրի կառավարութեան, առանց քուէարկութեան, նշանակովի կազմած այս ժողովը պատասխանատու կը նկատեր: (1)

(1) Սոյն ժողովին արձանագրութիւնը ձեռին չունենալնուս, նոյնութեամբ չի կրցանք նկարագրել:

Փաստերով հաստատուած այս յայտարարու-
թեան ընթերցումէն յետոյ Ֆէթհի պէյ և հարցա-
րան գրութիւնը ստորագրող երեսփոխանները թէև
ձայն ուղած էին, սակայն Մըստաֆա Սըրիֆ պէյ.

— Խնդրեմ պարոններ, մի քիչ համբերեցէք,
տակաւին կարգացուելիք թաղաւորական հրովար-
տակ մը կայ ըսելով ժողովին լուծումը և նոր
ընտրութեան կատարումը հրամայող հրովարտակը
կարգացած էր:

Կառավարութեան տուած այս հարուածը,
ոճրագործ և պատասխանատու նկատուող երես-
փոխանները շնորհակցած էր. ի՞նչ ընելիքնին չի
գիտնալով շուարած մնացած էին, իսկ դահլիճին
անդամները ժողովէն յաղթական մեկնած էին:

Այսպէսով հինգ տարի շարունակ բոլոր ոճ-
րագործութիւններու հեղինակ կառավարութիւնը
ժափահարող այս ժողովին կեանքին վերջ տրուած
էր:

* * *

Այս կերպով երեսփ. ժողովին յարձակումնե-
րէն ազատուած Թէյֆիզ փաշա լայն շունջ մը
առնել կը կարծէր. բայց այս անգամ ալ հետզհե-
տէ սքսորավայրերէն վերագարձող Աղատական
կուսակցութեան պատկանողները, մասնաւորա-
պէս շէյխերսու և հօճաներու խմբակը և նորելուկ
«Հաշտութիւն և խաղաղութիւն» կուսակցութեան
յարձակումներուն կենթարկուէր:

Այս նորածին ընդդիմադիրները Իթթիհատ և

Թէրագգրի մեռած բարոյականին գիտութեամբ
կամ անգիտութեամբ ոյժ և կեանք կուտային:

Նոյնիսկ համբաւոր էմմանուէլ Գարա Սու-
էֆէնտին Շէյխ Ջէյն էլ Ապիտին էֆէնտիյին խըն-
ճոյքներ սարքելով և անոր նիւթական պէտքերը
հոգալով, գայն ուզած կողմը դարձնելու կ'աշ-
խատէր:

Շէյխ Ջէյն էլ Ապետին և Խօճա Մըստաֆա
Սապրի էֆէնտիներ թագաւորական ապարանք
մուտք գտած և թագաւորին՝ Սուլթան Մուհամ-
մէտ վահետէթին Խան Ջ. Ի մօտ գիրքի և հե-
ղինակութեան տիրացած էին:

Թէվֆիզ փաշա ալ յենուիք զօրաւոր խմբակ
մը կամ կուսակցութիւն մը կը փնտռէր և ազա-
տականները, մասնաւորապէս շէյխ և հօճաները
յարմար չէր տեսներ: Այս ընդդիմադիր ճանչցուած
խմբակներուն յարձակումը, ամէն գործ հսկողու-
թեան տակ առած յաղթական տէրութեանց ներ-
կայացուցիչներուն, Թէվֆիզ փաշային և անոր
դահլիճին անդամներուն մասին աննստաւ կար-
ծիք կուտար:

Թէվֆիզ փաշա ընդդիմադիրներու այս յար-
ձակումը մեղմելու համար, արտորավայրէն վե-
րադարձող Ազատական կուսակցութեան երկրորդ
և երրորդ կարգի անդամներուն յարմար պաշտօն-
ներ գտնելով տեղաւորելու սկսած էր. սակայն
ասիկա սոյն կուսակցութեան պատկանող շէյխ Եւ
Օսմ. Յեղփ. Թիւ 21

հօճաները չէր գոհացնէր:

Թէվֆիզ փաշա քանի մը անգամ ալ իր դահլիճին անդամները փոխելու հարհադրուած էր, եւ աղաատօրէն գործելու համար ալ նախարարաց խորհուրդի որոշումով, Իթթիհատ եւ Թէրագզըին Պօլիս գտնուող պարագլուխներէն 63 հօգի ձերբակալել տուած էր, ասոնց մէջ կը գտնուէին նախկին վարչապետ Իշխան Սախտ Հալիմ փաշա, Վէհիպ փաշա, Միտհատ, Շիւքրի, Քիւչիւք Թալաթ եւ Ճէվատ պէյերու նման ծանօթ եւ կարեւոր անձնաւորութիւններ:

Իբր պատերազմին պատասխանատու եւ հայերու տեղահանութեան եւ ջարդին գործակից բանտարկուած այս անձերուն անմիջապէս դատուելուն եւ պատժուելուն համար ալ Հայրէթ փաշայի նախագահութեամբ բարձրագոյն զինուորական Ստեան մը կազմել տուած եւ ասոնց մօտ ալ սճրադատ Ստեան մը նշանակած էր:

Թէվֆիզ փաշային այս քայլը հանրային կարծիքին եւ յաղթական տէրութեանց ներկայացուցիչներուն մասամբ վստահութիւն ներշնչած եւ թագաւորին մօտ ազդեցութիւն ունեցող շէյխ եւ հօճաները առժամեայ կերպով լռեցուցած էր. սակայն Հայրէթ փաշան պաշտօնականութեամբ գործի սկսելուն եւ արագ, կտրուկ եւ հաստատ գործ տեսնելու չի համարձակելուն, Թէվֆիզ փաշայի հակառակորդները կրկին անոր մասին անընդատ փոսպականութիւն սկսան:

Հակառակորդներուն նորէն սկսած խիստ
յարձակումները, յաղթական տէրութեանց ներ-
կայացուցիչներուն Թէվֆիզ փաշային հանդէպ
ունեցած անվատահուժիւնը զօրացուցած էր:

Մըստաֆա Սապրի էֆէնտի սնանկ վիճակի
մէջ գտնուող պետական գանձէն իբր տարագրու-
թեան փոխ հատուցում 15 հազար ոսկի քաշած էր:
Շէյխ Ձէյն էլ Սպետին էֆէնտին ալ Գոնեա և
Պօղ Գըր գտնուող աղօթատեղիներուն նորոգու-
թեան համար հարկ եղած զբամբ առած էր:

Շէյխ և հօճաներ այս անգամ գործի աւելի
չաւ սկսած էին. թերթերէն մէկ մասը, Փէյամ,
Սապահ և Ալէմտար թերթերը ձեռք ձգած. էին.
որուն որ հացը ուտէ դայն փառաբանող, Իթ-
թիհատ և Թէրազզըն մասնաւորապէս Սուրիոյ դա-
հիճը Ճէմալ փուշան գովաբանող Սիւլէյման Նա-
զիֆ պէյն ալ իրենց ափին մէջ առած և ասոնց
միջոցաւ «փրկութեան միակ միջոցը կուսակցու-
թիւնները լքել և թագաւորին շուրջ խմբուիլ»
ծրագիրը առաջ քշելով ժողովուրդը շուարեցու-
ցած էին:

Երբ ամբողջ աշխարհ դէպի հանրապետութիւն
կրնթանայ և յաղթական տէրութիւններուն միա-
պետները փախուստ կուտան, առաջ քշուած այս
ծրագիրը, «փրկութեան միակ միջոցը կուսակցու-
թիւնները լքել և թագաւորին շուրջ խմբուելու»
ծրագիրը, Իթթիհատ և Թէրազզըին ոյժ առած և
ժողովուրդին մօտ կրկին թագաւորին միապետու-

թեան առիթ չ'տալու զգացումը արթնցուցած էր Շէյխեր և հօճաներ այս անդամ աւելի լազործի փարած էին, թագաւորը համոզած էին որ Տամատ Քէրիտ փաշայի նախագահութեամբ Աղատականներու հետ խառն դահլիճ մը կազմուի:

Այս դահլիճին մէջ Մըստաֆա Սապրի էֆէնտին, այն Սապրի էֆէնտին, որ Սուլթան Համիտի ժամանակ կրօնական գործաց Աւագ քարտուղար էր և պալատին պատաններուն համը տակաւին չէր մուցած, Շէյխ իւր Իսլամ պիտի ըլլար. իսկ Կէմլէրիկը մէջ նպատակաճստութիւն ընդ Ձէյն էլ Ապիտին էֆէնտին ալժերակուտական պիտի դառնար և Աղատական կուսակցութեան նախագահ ընտրուելով նախարարաց խորհուրդն ալ իր հսկողութեան պիտի ենթարկէր:

Թէվֆիգ փաշա այս հոսանքին դէմ կենալը իր արժանապատուութեան դէմ գտաւ. այս պահուն բանտարկեալներէն Անգարայի կուսակալ եւ Տ. Կերտի հայերուն ջարդին կազմակերպիչ Րէշիտ պէյին փախուստը իր գիրքը բոլորովին խախտեց եւ այս խառնակ եւ յոգնեցուցիչ գործին աղատելու համար հրաժարականը տուաւ եւ հեռացաւ:

* *

Թէվֆիգ փաշայի հրաժարումէն վերջ նոր դահլիճին կազմութիւնը Տամատ Քէրիտ փաշային յանձնուած էր:

Այս դահլիճին թէև կատարեալ Աղատականներու դահլիճ չէր կրնար ըսուիլ. սակայն Աղա-

տականներու մեծամասնութենէն եւ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութեան գործունէութենէն կը հասկցուէր որ Աղատական կուսակցութիւնը պատասխանատու պիտի նկատուէր:

Աղատականներու յայտնի դէմքերէն Պօճա Մըստաֆա Սապրի՝, Շէյխ-իւլ-Իսլամութեան, Ճէմալ՝ ներքին, Իսմայել Սըտք՝ Արդարութեան, Վասֆի՝ Կալուածոց, Ալի Քէմալ՝ Կրթական, Էտհէմ՝ Երկրագործական, Մուհամմէտ Ալի՝ Փոսթ և հեռագրական նախարարութիւններուն հրաւիրուած էին:

Պետական ժողովին հրաւիրուած ծերակուտական Սէյտ Ապտիւլ Գատիր էֆէնտին ալ Քիւրտիստանի Բարձրացման Միութեան լիարըն էր:

Կառավարութիւնը Աղատական կուսակցութենէն կազմուած չէր, սակայն Աղատականներու վերոյիշեալ դէմքերուն հետ աշխատակցիլ յանձն առած ըլլալուն, Ֆէրիտ փաշայի կառավարութեան գործունէութենէն հաւասարապէս պատասխանատու նկատուելնին բացորոշ էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշա իր կառավարութիւնը այս կերպով և դէմքերով կազմած և ներքին քողաքականութեան մէջ Իթիհատ և Թէրապզըին իբր հակառակորդ ներկայացած էր:

Այս միջոցին Եւրոպա և Ամերիկա գտնուող Թիւրքիայի ոչ իսլամ տարրերը, մասնաւորապէս Հայեր, Օսմն. տէրութեան պատերազմէն վերջ մը նացած հողերու բաժանման ձգտող խիստ փրօ-

պականտի մը սկսած էին:

Տրապիզոն և շրջակայքի Յոյները՝ Պոնտսեան անկախութեան, Յունաստանի նշանաւոր վարչապետը Վենեզելոս՝ Իդմէրի և շրջակայքին յանուն համաձայնականներու գրուման հայերն ալ Յրեւանի հանրապետութեան ձգուած հողերով չի գոհանալով, Սրեւելեան նահանգները, Ֆիւրտիստանը և Կիլիկեան պարունակող ընդարձակ Հայաստանի մը կազմութեան երեւակայութեամբ Փարիզ գումարուող հաշտութեան Վեհաժողը կը Յանձրացնէին:

Վերջապէս քաղաքական փառասիրութիւնները արթնցած և կարծիքները տակն ու վրայ ըրած էին: Սղա Սղու Ահմէտ այս կացութիւնը բացէի բաց չի նկարագրեր. վախնալով որ ոնէ մէկը կրնայ վիրաւորել անորս խօսքերով կանցնի, անիրաւօրէն Օսմն. իշխանութեան և խալիֆայութեան վրայ կը յարձակի, այս կացութեան և անոր պատճառ եղողները չի վնասեր, իրեն պատկանած Իթթիհատ և Թէրագղըին գործած աւերները Օսմն. գահակալներուն, սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ ձեռքերը կաշկանդուած թագաւորներուն կը վերագրէ. իբր թէ Գերմանիոյ հաշտուոյն տէրութիւնը պատերազմի մղողը և պատերազմի ընթացքին կատարուած տեղահանութիւն, սպաննութիւն և այլ վայրագութիւնները գործադրել տուողը թագաւորները եղած են ասիկա մեծ անիրաւութիւն մը. պատմութեան դաւաճա-

նել է:

Ասով հանդերձ Ադա Օղլու Ահմէտ փայլուն բառերով իր նոր տէրը գովելու ժամանակ անըզգայաբար և կամ գիտակցաբար զայն կամբաստանէ, իբր թէ Մըստաֆա Քէմալ փաշա Անատոլու շանցած. Պօլիս գտնուած պահուն կառավարութեան դէմ ըմբոստանալ ուզած և այս նպատակով Անատոլու անցած, և Ազգ. իշխանութիւնը ապահովող բացարձակապէս անկախ նոր թրքական տէրութան մը կազմութիւնը փափաքած է:

Մինչդեռ Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշան Անատոլու զրկողը Ֆէրիտ փաշայի կառավարութիւնը եղած է. և ասոր ոյժ տուող ալ Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտէթթին. անոր տրուած պաշտօնը երեւութապէս բանակի քննիչ. իսկ իրականութեան մէջ բանակէն անկախ պահեստի ոյժ մը պատրաստել էր:

Բ. դուռը անոր ընդարձակ իրաւասութիւն տուած և թագաւորն ալ առանձինն գրութիւն մը յանձնած էր:

Արդեօք Ադա Օղլու Ահմէտին կրնանք հարցրնել թէ, իբր թագաւորը մասնաւոր գրութիւն մը և Բ. դուռն ալ լայն իրաւասութիւն տուած չ'ըլլար, Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշա իր առաջին քայլին Անատոլուի մէջ ի՞նչ կրնար ընել. քանի հոգի կրնար համոզել:

Այս կէտը քիչ մը պարզել կարեւոր ըլլալուն, Մըստաֆա Քէմալ փաշային Անատոլու զրկուիլէն

առաջ տեղի ունեցած դէպքերը նկարագրել հարկ տեսնուած է:

Թէվֆիզ փաշա երբ վարչապետ եղաւ, պատերազմական նախարարը Մըստաֆա Րէշիտ փաշան էր, զինադադարին ստեղծած կացութեան սլտտճառաւ տէրութիւնը իրապէս դժուար կացութեան մը մատնուած էր. տակաւին հաշտութեան պայմանագիրը չէր ստորագրուած, արտաքին յարաբերութիւնները չէին սկսած, համաշխարհային զիւանազիտութեան կեդրոնը եղող Լոնտոնի, Փարիզի, Հոովմի և Վաշինկթընի մէջ տեղի ունեցող անցուղարձեւէն միայն մամուլին արուած մասերուն կարելի էր տեղեկանալ. այս քաղաքակրթութեան դահլիճներուն մէջ գումարուող ժողովներէն, արտաքին նախարարութիւններու սրահներուն մէջ տեղի ունեցող քաղաքական խօսակցութիւններէն Օսմն. կառավարութիւնը բան մը չէր իմանար:

Կառավարութեան այսպէս ընդհանուր քաղաքականութեան հետեւելէ զուրկ գտնուած պահուն էր. որ Եւրոպայի և Ամերիկայի կարեւոր թերթերը մեծ Հայաստանի մը կազմութեան փրօպականտը կը մղէին:

Անկախ Հայաստան, Տրապիզոնի նահանգին մէկ մասը, Կարնոյ, Վանի, Պիթլիաի, նոյիսկ Խարբերդի և Տ. Կերտի նահանգները, Ուրֆան, Մարաշը և Կիլիկեան պարունակելով և Սերասուիոյ մէկ մասն ալ աւելցնելով սահմանը մինչեւ

Մեջերկրական ծով պիտի երկարեր:

Բ. դուռը այս փրօպականտը և այս ծրագրին շատագոյններուն մէջ կարեւոր դիւանագէտներուն ներկայութիւնը տեղեկանալուն, գոնէ փոխադարձ փրօպականտ մ'ընելու հարկը զգացած և Արեւելեան նահանգներու կարեւոր անձնաւորութիւնները և զարգացածները Արտաքին նախարարութեան մէջ գաղտնի ժողովի մը հրաւիրած էր. սոյն ժողովին մէջ որոշուած էր որ «Արեւելեան նահանգներու իրաւանց պաշտպան» Միութիւն մը կազմուի եւ անոր իբր օրկան այդ ժամանակ Միւլէյման Նազիֆ պէյին հրատարակած «հատիսաթ» թերթը վարձուած էր:

Զուիցերիա չեզոք երկիր մ'ըլլալուն հոն ալ Ֆրանսերէն թերթ մը պիտի հրատարակուէր եւ ի հարկին քաղաքական կարեւոր կեդրոններուն մասնաւոր պատուիրակութիւններ պիտի դրուէր. եւ պիտի տեղեկացուէր թէ օտար վիճակագրութիւններու համեմատ, հայերուն տրուելիք նահանգներու մէջ հայկական մեծամասնութիւն գոյութիւն չունի եւ այսպէսով Եւրոպայի հանրային կարծիքը լուսաբանել որոշուած և այս պաշտօնը սոյն միութեան տրուած եւ իբր ծախք 50.000 ոսկիի գումար մըն ալ վճարուած էր:

Այս առաջադրութեամբ կազմուած «Արեւելեան նահանգներուն իրաւանց պաշտպան» միութեան

Թիւնը իր կազմութեան նախօրեակին կարեւոր գործ մը չէր կրցած տեսնել, միայն Տրապիզոնի և Կարնոյ մէջ մասնաճիւղեր բանալ կրցած էր:

Ինչպէս նախապէս յիշեցինք երբ Թէվֆիգ փաշա 3 Մտրտ 1919 թուականի հրաժարած և անոր տեղ Տամատ Ֆէրիտ փաշա անցած և արտաքին նախօրարութիւնն ալ ինք ստանձնած էր և Սրեւելեան Նահանգներու իրաւանց պաշտպան միութիւնը Ֆէրիտ փաշայի այցելութեան մասնաւոր պատուիրակութիւն մը դրկած էր:

Ֆէրիտ փաշային այցելող այս պատուիրակութիւնը միութեան կազմութեան պատճառները, Թէվֆիգ փաշայի կառավարութեան սոյն միութեան լրած օժանդակութիւնները թուելով իրեն ալ պաշտպանութիւնը խնդրած էր. Ֆէրիտ փաշան խնդրոյն կարեւորութիւնը ըմբռնելով իր նախորդին սկսած այս կարեւոր գործին առաւելագոյն շափով օժանդակել խոստացած և պատուիրակութիւնը գոհ ձգելով խնդիրը թագաւորին տեղեկացուցած էր:

Այս ժամանակներուն Իթթիհատ և Թէրազզը-անպաշտօն մնացած սպաները «Մահիկ-Աստղ» անունով գաղտնի միութիւն մը կազմած և անոր նախագահութեան ալ նախկին «Կայծակ» գորարածիներու հրամանատար Գընդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշան հրաւիրած էին:

Այս միութեան ծրագիրը՝ կարգ մը տեղեր սկսած և Օսմն. տէրութեան բաժանման նպատա-

կով կատարուած օտար գրաւումները արդիւել և ընդհ. պատերազմի ընթացքին բանակին կրած պարտութիւնը և անպատուութիւնը բառնալու աշխատել էր:

Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտեթին Սան Զ. այս միութեան կազմութիւնն ալ տեղեկացած և զահաժառանգութեան շրջանէն ի վեր իր թիկնապահը եզոդ Գնդապետ Մըստաֆա Քէկալ փաշային սոյն միութեան նախագահը ըլլալէն գոհ մընալով, բոլոր աշխատանքը հրատարակութեան և փրօպականտայի նուիրած «Արեւելեան նահանգներու իրաւանց պաշտպան» և այս միութեան աշխատակցութիւնը փափաքած էր:

Թագաւորին այս փափաքին վրայ «Մահիկ Աստղ» զինուորական միութիւնը իր անդամներէն 3 հոգիի պաշտօն տուած էր, որ «Արեւելեան նահանգներու իրաւանց պաշտպան» միութեան հետ յարաբերութիւն մշակէ: «Մահիկ-Աստղ» զինուորական միութեան այս պատուիրակութիւնը «Արեւելեան նահանգներու իրաւանց պաշտպան» միութեան հասկցուցած էր:

Թէ փրօպականտի մը լաւ արդիւնք տալու համար միացեալ ճակատի կը կարօտի, թէ եթէ Ք. դուռը Արեւելեան նահանգները հայաստանի միացնող դաշնագիր մը ստորագրելու յստիպուի, այս նահանգներուն մէջ հայաստանի կառավարութեան իշխանութիւնը պէտք չէր ճանչնալ և թէ ի հարկին զէնքի զիմելով պաշտպանութեան

համար հիմակուրնէ Արեւելեան նահանգներու մէջ զինուած ոյժի մը պատրաստութեան աշխատելու է, և փաստերով ցոյց տուած է որ եւրոպական տէրութիւնները հայտատանին կցուելիք այս հողամասին մէջ հայերուն գերիշխանութիւնը պաշտպանելու համար ոյժ չպիտի կրնային դրկել: Այս բացատրութիւններով համոզած են նաև թէ Արեւելեան նահանգներու մէջ պատրաստուելիք այս ոյժով կարելի է տակաւին երեկ կազմուած և հայերու դաշնակցութիւն կուսակցութեան վարչութեան տակ գտնուած Երեւանի կառավարութեան բանակները ցրուել:

«Մահիկ-Աստղ» զինուորական միութեան պատուիրակներուն այս ծրագիրը, «Արեւելեան նահանգներու իրաւանց պաշտպան») միութեան կողմէ գնահատուելով և իւրացուելով գործադրութեան միջոցներուն սկսուած էր:

Սուլթան Մուհամմէտ վահիտէտտին խան Զ. ի թիկնապահներէն Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշա Իթթիհատ և Թէրագզըի հիմնադիրներէն էր և զինադադարի կնքումէն վերջ Իթթիհատ և Թէրագզըի Ա. կարգի անդամներուն փախչելուն վրայ կուսակցութիւնը զայն բարձր դիրքի մը հասցուցած և ծրագրած էր Արեւելեան նահանգներու մէջ Մըստաֆա Քէմալի հրամանատարութեամբ ոյժ մը պատրաստել և նորէն կառավարութեան տիրանալ հետեւաբար պատերազմական նախարար վրացի Մարաջախտ Շաքիր փաշայի միամտութենէն և

ծերութենէն, պետական գանձի նախարար Րէֆիգ
պէյի ազահութենէն, վարչապետ Տամատ Ֆէրիտ
փաշային պաշտօնականութեան սիրահարութենէն
և Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտէթթին Խան Զ. ին
Մըստաֆա Քէմալ փաշային հանդէպ հինաւուրց
ունեցած վստահութենէն և համակրանքէն օգ-
տուելով Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշային
Գ.րդ բանակի քննիչի հանգամանքով և ընդարձակ
իրաւասութիւններով Անատօլու զրկուիլը որոշած
էր. և աւելին պետական գանձէն գաղտնի վար-
կերու հաշուոյն հարիւր հազար ոսկիի գումար
մը և ձեռքն ալ թագաւորական գրութիւն մը
յանձնած էր:

Աղատական կուսակցութիւնը Իթթիհատ և
Թէրագզըին այս խաղը չէր կրցած հասկնալ, իրա-
րու հետ վիճելէն շուրջերնին չէին տեսած և ի-
րենց նախօրեա յիմարութիւնները շարունակած
էին. Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշային տըր-
ուած 14 Մայիս 1919 թուակիր թագաւորական
հրովարտակին պատճէնը:

Անդհանուր պատերազմին ի նպաստ համա-
ձայնականներու վերջանալովը ստեղծուած քա-
ղաքական կացութիւնը նախահայրերուն երկի-
րը և գահը դժուարին և վտանգաւոր վիճակի մը
հասցուցած ըլլալուն, կառավարութեանս որոշման
համաձայն. Չեր նշանադուած շրջանակին մէջ խա-
ղաղութիւնը ապահովիլ, թագաւորական փափա-
քիս հակառակ խնդիրներուն ծագումը արգիլե-

լու հաւաքականօրէն աշխատիլ, ազգիս անդոր-
բութիւնը ապահովելու համար միակամ աշխատիլը
կայսերական ողջոյններու հետ, զինուորականնե-
րու, ժողովուրդին և պաշտօնեաներուն հազոր-
գութիւլը կը հրամայեմ:

Մըստաֆա Քէմալ փաշային պաշտօնով Անա-
տօլու դրկուած ժամանակ զադտնապէս սնոր
տրուած այս թագաւորական հրովարտակը այն
ատեն թէև ատրաձայնուած էր. սակայն թէ
պալատական շրջանակին և թէ Մըստաֆա Քէմալ
փաշային և բարեկամներուն մէջ այս մասին խիստ
զադտնապահութիւն տիրելուն, այս տարաձայ-
նութեան ստոյգ կամ սուտ ըլլալը որեւիցէ կեր-
պով չէր հասկցուած և նոյնիսկ Մըստաֆա Քէմալ
փաշային հանրապետութեան խալք կուսակցու-
թեան ակումբին մէջ տրտասանած և ապա գրը-
քոյքի ձեւով հրատարակուած երկար ճառերի մէջ
այս գրութեան մասին ակնարկութեան չէր եղած:

Հանգուցեալ Սուլթան Մուհամմէտ վահիտ-
տէթթին Սան Զ. իր մահէն քանի մը ամիս ու-
ռաջ. Սան Րէմօյէն այս հրովարտակին պատճէնը
և կարգ մը փաստաթուղթեր հրատարակութեան
համար Հալէպ գտնուող Գատը-Քէօյին քաղաքա-
պետութեան գիււանատան նախկին տնօրէն և յար-
գելի բարեկամներէս Րատի Ազմի պէյին դրկած
ըլլալուն, ուզեցի և նոյնութեամբ արձանագրե-
լով պատմութեան կարեւոր փաստաթուղթ մը
նուիրած եղայ:

Մինչեւ հիմա թերթերու էջերուն չի յանձնուած այս կարեւոր պատմական փաստաթուղթը որոշ կերպով ցոյց կուտայ, թէ Անաստօլուի պաշտպանութեան կազմակերպութեան պատրաստութեան պատիւը որո՞ւն կը վերաբերի:

* * *

Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշա Պօլիս գտնուող յաղթական տէրութեանց գրաւման բանակներուն առանց զգացնելու 14 Մայիս 1919ին Պօլսէն դէպի Սամսոն ճամբայ ելած էր:

Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշային այսպէսով Պօլսէն մեկնելուն երկրսրգ օրը 15 Մայիս 1919ին Դշ. օր առաւօտուն համաձայնական տէրութեանց ներկայացուցիչները Բ. դռան յուշագիր մը կուտային, որով կը տեղեկացուէր թէ Իզմիրը յամաձայնականներուն Յունաստանի կողմէ պիտի գրաւուի և միևնոյն ժամանակ Յունական զինուորներ փոխադրող նաևիք Յունական և համաձայնական մարտանաւերու պաշտպանութեան տակ Իզմիրի առջեւ հասնելով ցամաք զինուոր հանելու սկսած էին:

Յոյները Իզմիրի զինուորական գրաւման տակ առած ժամանակնին շատ տգեղ և կոշտ ծայրայեղութիւններ ըրին: Կուսակալ Իզզէթ ալէյը անարգած և քանի մը սպաներ նահատակած էին:

Յունաստանի կողմէն Իզմիրը իբր Բարձր Գոմիսէր զրկուած Իսթէրկիատիս վարչական գործերու մէջ խիստ, ղիւանագիտութեան մէջ ճկուն և ճար-

պիկ պետական մարդ մըն էր, կուսակալ Իզզէթ
պէյը անարգողները և քանի մը սպաները նահա-
տակողները խիստ կերպով պատճած և կուսակալ
Իզզէթ պէյին կուսակալութեան հանդամանքը
ճանչնալով յայտարարած էր թէ գրաւումը առժա-
մանակեայ է, այսպէսով մտքերը հանդարտեցը-
նելու յաջողած էր:

Պր. Իսթէրկիատիսին այս ընթացքը արտաքին
ցոյց մըն էր. իրականութեան մէջ Յոյները Իզ-
միրը և շրջակայքը իւրացնել կուզէին:

Իզմիրի գրաւման դէմ բողոքող Տամատ Ֆէ-
րիտ փաշայի դահլիճը բողոքը ներկայացնելէն
անմիջապէս վերջ հրաժարած էր:

Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտէթթին Խան Զ.
յաղթական տէրութեանց Պօլսոյ ներկայացուցիչ-
ներուն Իզմիրի գրաւման առժամեայ ըլլալու մա-
սին տուած բերանացի հաւաստիքներով գոհանա-
լով ծրագրուած Անատօլուի շարժումը չի ձախու-
ղեցնելու համար նոր դահլիճի կազմութիւնը կրր-
կին Տամար Քէրիտ փաշայի յանձնած էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշա, այս անգամուան դահ-
լիճը կատարելապէս համերաշխ ցոյց տալու և
կամաց կամաց Իթթիհատի մարդիկը պալատին
մօտեցնելու համար որչափ որ ծանօթ դէմքեր
կային ամբողջն ալ իր գահլիճին մէջ առած էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշային այս 24 հոգինոց
դահլիճին մէջ մտած անպաշտօն նախարարներ
ծանօթ բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ ըլ-

լալով դահլիճին մէջ խռովարարներ դարցած էին:

Բ. դուռը վէրսայլ հրաւիրուած ըլլալուն, Ֆէրիտ փաշա մէկ կողմէն հաշտութեան համար իր պայմանները դասաւորելու և տեղեկացնելու խնդիրներով, իսկ միւս կողմէն այս մեծ դահլիճին մէջ սկսած պառակտումները մեղմելու գործերով զբաղած էր:

*

Մըստաֆա Քէմալ փաշային Սամսոնի ճամբով Անատոլու ղրկուելը, անոր մեկնումէն օր մը վերջ տեղեկացող համաձայնական տէրութեանց ընդհ. հրամանատարութիւնը անմիջապէս զայն հետապնդելու համար մարտանաւ մը ղըրկած և զայն վերադարձնելու համար իր Սամսոնի ներկայացուցիչին ալ հրաման տուած էր, ոչ ճամբան հասնիլ և ոչ ալ Սահմանէն վերադարձնել կարելի եղած էր:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա Իզմիրին Յոյներուն կողմէ գրաւուելը և իր մասին եղած հետապնդումը Սամսոնի մէջ տեղեկանալով հոն բնակութիւնը վտանգաւոր գտած և 25 Մայիս 1919ին իր 20ի մօտ ընկերներով Հանդէ փախած էր:

Այս ընկերներուն մէջ կը գտնուէին տօքթ. Ռէֆիգ, Իպրահեմ Թալի, Սիւրիյյա և Պուլտիֆ պէյերը:

Իզմիրէն Յոյներու կողմէ գրաւումը և գրաւման միջոցին Յոյներու կողմէ գործուած ծայրահեղութիւնները Անատոլուի ժողովուրդը յուզած էր:

Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշա, իր Օսմ. Յեղփ.

պաշտօնական պարտականութիւնը մտնալով ժողովուրդին այս յուզումէն իր անձնական և պատկանած կուսակցութեան հաշուոյն օգտուելու փոյթ կը տանէր:

Ի ձեռին ունեցած թագաւորական հրովարտակը և Բ. դռնէն առած լայն իրաւասութիւնները Հանգէի երեւելիներուն ցոյց տալով ասոնցմէ ստացած քաջալերութեամբ 28 Մայիս 1919ին Հանգէի բոլոր խանութները գոցել տրւած և շրջակայ գիւղացիներն ալ հրաւիրելով դըպրոցի շէնքին առջեւ մեծ միթինկ մը գումարած և իր արտասանած ճառին մէջ ըսած է:

«Թէ Ազգային կազմակերպութիւն մը թագաւորին կողմէն փափաքելի և ինք թագաւորին և Բ. դռան կողմէ այդ կազմակերպութիւնը ընելու պաշտօնով զրկուած է:»

Մեթինկին վերջաւորութեան տեղւոյն քաղաքապետին բնակարանին մէջ մասնաւոր նիստ մը գումարել տալով «Իրաւանց պաշտպան միութեան մասնաճիւղ մը բանալ և շրջակայքին ալ տեղեկացնել տուած էր»:

Զէպիր գատէ Ծուռտ պէյի միջոցաւ ալ յայտարարել տուած էր. «Թէ բոլոր թիւրքերը, ամէն գնով իրենց հայրենիքը և ազգը, մասնաւորապէս օտար ազգեցութեան և գերութեան տակ ինկած թագաւորը և մարգարէին փոխանորդը փրկել ազգային և կրօնական պարտականութիւն մը լլալուն, գինուելով հրամանի պէտք է սպասեն»:

Սրտասանուած ճառերուն մէջ յաղթական տէրութեանց հասցէին խիստ անարգական բառեր խօսուած էին:

Զինուորական միջերանոցները բացուելով պատրաստ զէնքերը ժողովուրդին և գիւղացիներուն բաժնուած էր. նոյն իսկ 7 Յունիս 1919 ին Տ. Կերտին Անգլիացիներու հսկողութեան տակ բերուելու վրայ եղող հազարաւոր զէնքեր գրբառուած էին:

Պօլիս գտնուող յաղթական տէրութեանց ներկայացուցիչները Հանգէի անցուղարձեքը բոլոր մանրամասնութեամբ տեղեկացած և Բ. դուան իմացուցած էին, թէ եթէ այս ընթացքը շարունակուի այս շրջանն ալ զինուորական գրաւման տակ պիտի առնուի:

Բ. դուար մէկ կողմէն համաձայնական տէրութեանց ներկայացուցիչները համոզելու և քրնացնելու կաշխատէր, միւս կողմէն ալ Մըստաֆա Բէմալ փաշային կը գրե՛ր թէ:

Պաշտպանութեան վերաբերեալ պատրաստութեանց սկիզբին իսկ յաղթական տէրութիւններուն կասկած ներշնչելիք ծայրահեղ արարքներէն պէտք է խուսափիլ, թէ կառավարութեան պաշտօնական զինուորական քննիչին ասանկ հրապարակային գործերը Բ. դուար դժուարին կացութեան մատնել, և թէ հեռատեսութեամբ պէտք է շարժել, սակայն Մըստաֆա Բէմալ փաշա չէր պատասխանած և ծայրահեղութիւնները ծանր աւ-

տիճանին հասցուցած էր:

Յաղթական տէրութեանց ներկայացուցիչները երբ Բ. դուռը նեղելով տեղեկացուցին թէ այդ շրջանը զինուորական գրաման տակ առնելու պիտի ստիպուին, վարչապետ Փէրիտ փաշա Մըստաֆա Քէմալ փաշային հեռագրած էր որ Պօլիս վերադառնայ, սակայն այս հեռագրին ալ պատասխան չէր ստացուած:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա կացութեան փափկութիւնը ըմբռնելով 13 Յունիս 1919ին Հանդէն լքելով Ամասիա եկած էր. Ամասիոյ մէջ, յետագային Բաֆէթ փաշայի կողմէ հրապարակուածին համաձայն Գնդապետ Փէրթիվ պէյին բնակարանին մութ սենեակին մէջ ընկերներով ժողով մը գումարուած և 1909ին Սիլանիկի Գոնկրէին մէջ Իթթիհատ և Թէրագզըին կողմէ իւրացուած ՈՒԽՏԻ հիման վրայ Անատօլուի մէջ նոր և անկախ թրքական կառավարութեան մը ստեղծումին համար հետապնդուելիք ընդհ. զիժեբը որոշելէն վերջ կարին գումարուելիք Արեւելեան նահանգներու համագումարին ներկայ գտնուելու համար Սեբաստիոյ ճամբով մեկնած էր:

Բ. դուռն ալ Մըստաֆա Քէմալ փաշային այս ծայրահեղութիւններուն հետեւանքով գժուարին կացութեան մը մատնուած և անոր դրկուած հեռագիրներն ալ պատասխան ստացած չ'ըլլալուն վստահութիւնը խախտած և անոր ուր գտնուելուն ալ չի գիտնալուն. այդ միջոցին Ներքին

գործոց նախարարութեան պաշտօնը վարող Ալի Բէմալ պէյին կողմէ 23 Յուլիս 1919 ին Սեբաստիոյ, Կարնոյ, և շրջակայ նահանգներուն կը հրահանգուէր, թէ Մըստաֆա Բէմալ փաշա պաշտօնանկ եղած է և ամէն գնով պէտք է գայն Պօլիս վերադարձնել:

* * *

Մըստաֆա Բէմալ փաշա այս պատմական օրերուն անցուդարձերուն մասին տարօրինակ գէպք մը կը հրապարակէ. օրուան կացութիւնը կարենալ հասկցնելու համար այս ալ իր խօսքերով նոյնութեամբ արձանագրել հարկ տեսանք, Մըստաֆա Բէմալ փաշա կ'ըսէ որ՝

Ներքին նախարար Ալի Բէմալ պէյին տուած հրամանին օրը 13 Յունիսին, Ալի Ղալիպ պէյ անուն անձ մը 10ի շափ ընկերներով Սեբաստիա կը գտնուի եղեր, այս անձը Կ. Պօլսէն իբր Խարքերդի կուսակալ զրկուած Գնդապետ Ալի Ղալիպ պէյն է. որը իբր նահանգին քաղաքային պաշտօնեաները իր հետ կարգ մը մարդիկ կը տանէր:

Ալի Ղալիպ իր ճամբուն վրայ Սեբաստիա կանգ առած: (անոր մասնաւոր պաշտօն մը ունեցած ըլլալուն պէտք չէր կասկածել) հոն անմիջապէս գօրաւոր համակիրներ գտած և իր պաշտօնը կիրարկելու համար միջոցներ ձեռք առած Սեբաստիոյ փողոցներուն մէջ իմ դաւաճան, բմբոստ և վնասակար մէկը ըլլալուս մասին պատելուն վրայ յայտարարութիւններ փակցուցած էր,

ինքն ալ օր մը Սեբաստիոյ կուսակալ Րէշիտ փաշային մօտ երթալով ներքին նախարարութեան հրահանգին մասին խօսք բանալով հարցուցած է թէ, եթէ ես Սեբաստիա երթամ իմ հետս ի՞նչպէս պիտի վարուի:

Րէշիտ փաշա հարցուցած էր թէ ինչ կերպ պէտք է վարուիլ, Ալի Ղալիպ պատասխանած է թէ՛

— Եթէ ես Ձեր տեղը ըլլայի անմիջապէս ձերբակալելով կը բանտարկէի, պէտք է որ դուք ալ այսպէս ընէք:

Րէշիտ փաշա ասոր այսչափ պարզ գործ մ'ըլլալուն չի հաւատալով խորհրդակցութիւնը երկար ժամանակ շարունակած, խորհրդակցութեան մասնակցողներ շատցած և նոյնիսկ կարգ մը մարդիկ տրուելիք որոշումը հասկնալու համար հոն հաւաքուած են:

Այսօր Յունիսին 27 րդ օրն է. ակնարկնիս ժամանակի մը համար այս էջէն վերցնելով Ամասիա դարձնենք:

Ամսոյն 23ին Սեբաստիոյ մէջ իմ մասին կարգ մը աննպաստ և տգեղ վիճակ մը ստեղծուած ըլլալը տեղեկացայ, 25-26 Յունիսի երեկոյեան թիկնապահս Ճէվատ Ապպաս պէյը կանչեցի և ըսի որ առաւօտեան մութն ու լուսուն Ամասիայէն դէպի հարաւ պիտի մեկնինք, և մեր այս մեկնումը գաղտնի պահելու պայմանաւ պատրաստութիւնները տեսնելը հրամայեցի:

Միւս կողմէն ալ 5 ըդ զօրաբաժնի հրամանատարին և իմ սպայակոյտին հետ հետեւեալ գաղանի միջոցները որոշեցինք. 5 ըդ զօրաբաժնի հրամանատարը նոյն գիշերէն սկսեալ իր զօրաբաժնէն ընտրուած սպայ և զինւորներէն բազկացած և կարելի եղածին չափ արագ և զօրաւոր հեծեալ զօրախումբ պիտի պատրաստէր:

Ես 26 Յունիսի առաւօտուն լոյսը շիբացուած ընկերներովս և ինքնաշարժելով Թօզատ պիտի մեկնէի. զօրախումբը պատրաստուելուն Թօզատի վրայով դէպի Ամասիա պիտի ղրկուէր և հետս յարաբերութեան պիտի մտնէր մեր, մեկնումը ոչ մէկ տեղ պիտի հեռագրուէր և կարելի եղածին չափ Ամասիոյ մէջ իսկ չ'պիտի տարածայնուէր:

26 ին Ամասիայէն մեկնեցայ, Թօզատ հասնելու հեռագրատունը հսկողութեան տակ առնել տալով իմ հասնելիս ոչ Սեբաստիա և ոչ ալ ուրիշ տեղ տեղեկացուիլը ապահովեցի:

26-27 ի գիշերը հոն անցուցի 27 ին Սեբաստիա մեկնեցայ, ինքնաշարժով Թօզատէն Սեբաստիա մօտաւորապէս 6 ժամ է:

Թօզատէն մեկնումս Սեբաստիոյ կուսակալին հեռագրեցի և ստորագրութեանս տակ «բանակի քննիչի» տիտղոս դրի:

Հեռագրիս մէջ մեկնումիս ժամը յիշած էի. սակայն այնպէս մը կարգադրեցի որ հեռագիրս մեկնումէն վեց ժամ վերջ պիտի տրուէր և մինչ այդ ոչ մէկ կերպով Սեբաստիա պիտի տեղեկաց-

ուէր:

Հի՛ա մեր ակնարկը նորէն Սեբաստիա ձգած էջին վրայ դարձնենք:

Ալի Ղալիպ պէյի և Րէշիտ փաշայի միջեւ իմ մասին բռնուելիք ուղիէն վիճարանութեան տաք շրջանին իմ թողատէն առած հեռագիրս Րէշիտ փաշային կը յանձնեն, Րէշիտ փաշան ալ անմիջապէս Ալի Ղալիպ պէյին կուտայ և կ'ըսէ՝

— Ահաւասիկ ինքը կուգայ, հրամմեցէք ձեռքակայեցէք:

Րէշիտ փաշա հեռագրին մէջ նշանակուած ժամը տեսնելուն իր ժամացոյցը կը հանէ և կը աւելցնէ՝

— Ոչ թէ կուգայ, այլ եկած պէտք է ըլլայ: Ասոր վրայ Ալի Ղալիպ պէյ ըսած էր որ՝

— Ես ըսել ուղեցի թէ, եթէ իմ նահանգիս շրջանակին մէջ ըլլա՞ր կը ձեռքակալէի:

Ասոր վրայ ժողովականները յանկարծակիի գալով ամէնքը միաբերան՝

— Աւրեմն զիմաւորելու երթանք ըսելով ժողովը կը վեջացնեն, և նկատի առնելով որ երեւելիներով, ժողովուրդով և զինուորներով փայլուն ընդունելութիւն մընելու համար ժամանակ պէտք է և սակայն իմ Սեբաստիոյ դռներուն առջեւ հասնիլս հաշուելով գոնէ քաղաքին մօտ երկրագործական տիպար Ագարակին մէջ մի քիչ հանդարտեցնել կը խորհին, կուսակալը բանակատեղին տռոյղապահական տնօրէնը եղող և նախապէս

կազմակերպութեան համար Սեբաստիա դրկուած
Թալի պէյը հրաւիրելով ընդունելութեան կար-
գադրութիւնները ընել խնդրած և աւելցուցած է
որ լրանալուն ինքն ալ պիտի գայ և միանայ:

Արդարեւ ճիշտ տիպար ազարակին մօտերը
Թալի պէյ ինքնաշարժով երեւցաւ, "ինքնաշարժե-
րէն իջանք և ազարակին բակին մէջ նստանք, Թա-
լի պէյ այս գրածներս մանրամասնօրէն պատմե-
լէ վերջըսաւ որ իր պարտականութիւնն է զիս հոս
քիչ մը դրադեցնելը ասոր վրայ անմիջապէս ինք-
նաշարժերը նստիլ և դէպի Սեբաստիա քշել հը-
րամայեցի:

Ասոր պատճառն ալ պարզեմ, այդ պահուն
խորհեցայ թէ կրնայ ըլլալ որ ընդունելութիւն
պիտի ընենք ըսելով Թալի պէյը խաբած ըլլան և
իրականութեան մէջ տարբեր նպատակ մը ունե-
նան և ասոր գործադրութեան համար ժամտնակ
չանել ուզեն, ինքնաշարժ նստելու վրայ էինք և
անա Սեբաստիոյ կողմէն ուրիշ ինքնաշարժ մը
մեզի մօտեցաւ, կուսակալ Բէշիտ փաշան էր եւ
ըսաւ:

— Տէր իմ, քանի մը վայրկեան հանգիստ ընել
կարելի չէ, ես ալ պատասխանեցի թէ՛,

— Կէս վայրկեան իսկ հանգիստի պէտք չու-
նիմ, անմիջապէս պիտի մեկնինք, դուք ալ քովս
եկէք:

— Տէր իմ, ըսաւ, Ձեր քով Բէնուֆ պէյը թող
նստի ես երկրորդ ինքնաշարժով ալ կուզամ:

—Ոչ, ոչ, ըսի դուք իմ քովս պէտք է նստիք:

Այս պարզ զգուշութեան նպատակը բացատրութեան կառօտ չէ. Սեբաստիոյ քաղաքին մուտքին առջեւ հասնելնուս ճամբուն երկու կողմէն անաղին բազմութիւն լեցուած. զինուորական ջոկատները դիրք բռնած էին, ինքնաշարժերէն իջանք և քալելով զինուորները և ժողովուրդը բարեւեցի:

Այս ընդունելութիւնը փայլուն փաստ մըն էր, թէ Սեբաստիոյ յարգելի ժողովուրդը և Սեբաստիա գտնուող հերոս սպաները և զինուորները ինձ հանդէպ ի՞նչ աստիճան սիրով կապուած էին:

Ուստի ուղղակի զինուորական հրամանատարութեան պաշտօնատունը գացի և անմիջապէս Ալի Ղալիպը և անոր համախոհները և այս դաւին մէջ անոր գործակից ըլլալիք խռովարարները կանչել տուի և անոնց նպատակս պարզեցի, որուն մանրամասնութիւնները աւելորդ կը նկատեմ:

Միայն մէկ կէտը արձանագրելով պիտի գոհանամ:

—Պարոննե՛ր, այս Ալի Ղալիպը իր տեսած պաղ վերաբերումէն վերջ գաղտնի ըսելիքներ ունենալը յայտնելով դիշերը առանձին քովս գալ ուզեց, ընդունեցի, իր ընթացքին արտաքինէն կարեւորութիւն չտալս խնդրելով ըսաւ, որ Սարբերդի նահանգը ընդունելով գալուն նպատակը ինձի ծառայելու և Սեբաստիոյ մէջ կանգ առ-

նելը ինծի հանդիպելով ուղղակի հրահանգ առնելու համար էր և կարգ մը բացատրութիւններով զիս համոզել աշխատեցաւ և կը խոստովանիմ որ մինչեւ աստու զիս զբաղեցնելով յաջողեցաւ ալ:

* * *

Բ. դռան Մրտաֆա Քէմալը Պօլիս շ'կարենալ վերադարձնելու, Անգլիացիները Սամսոն զինուոր հանած էին, տակաւին Իզմիրի Յոյներուն կողմէ գրաւման ցաւը չ'մոռցուած և ասոր համար միջոցներ որոնելու մըրայ եղած պահուն Սամսոնին ալ գրաւուելու առիթ չտալու համար Բ. դուռը Սամսոնի հեռագրատան միջոցաւ Սերաստիոյ զօրաբաժնի հրամանատար Գնդապէտ Բաֆէթ պէյը փնտռելու սկսած և զայն գտնելով յետագայ հեռագրական խօսակցութիւնը տեղի ունեցած է:

Չեռք անցուցած այս պատմական փաստը նոյնութեամբ կարճանագրեմ:

Բ. դռան հեռագրատունը Սամսոնի հեռագրատունէն կը հարցնէ:

— Սերաստիոյ զօրաբաժնի հրամանատարը Բաֆէթ պէյ հոտ ժամանած է:

Սամսոնի հեռագրատունը կը պատասխանէ

Անգամ մը հարցնեմ, եթէ ժամանած է հոս թող գայ և ո՞վ կուզէ ըսեմ:

Բ. դռան հեռագրատունը. — Նախարարաց խորհուրդէն կուզեն, պիտի խօսակցին.

Սամսոնի հեռագրատունը. — Ասկից երկու

ժամ հեռու Գատամուծի գիւղը կը գտնուի, օթոյով Սամսոն քառորդ ժամ է եղեր:

Բ. դրան հեռագրատունը. — Անմիջապէս թող Սամսոն գայ, նախարարաց խորհուրդը տեսակցիլ կուզէ, Սամսոն հասնելը մեզի տեղեկացուցէք:

Սամսոնի հեռագրատունը. — պատասխան ստացանք, կըսէ որ մեր մէջ հեռաձայն կայ, ի՞նչ հրաման ունին գրեցէք և եթէ գալս սախպողական է տեղեկացուցէք:

Բ. դրան հեռագրատունը. — հիմա լուր առինք որ Անգլիացիներուն Սամսոն զինուոր հանելուն վրայ պաշտպանողական միջոցներու դիմած էք. կերելի այս հրամանը Մըստաֆա Քէմալ փաշայէն ստացաք. նախ Անգլիական ներկայացուցչութիւնը պաշտօնապէս կը յայտարարէ և կը վստահացնէ թէ Սամսոն զինուոր հանուիլը երբէք զրաւման նըպատակ չունի, այլ Մըստաֆա Քէմալ փաշային տեղւոյն անդորրութիւնը խանգարելու ձգտող ընթացքին հետեւանքն է. Աշխարհագրական դիրքի տեսակէտով և Մըստաֆա Քէմալի խնդրոյն պատճառաւ ասոր հաւատալ պէտք է. երկրորդ Անգլիացիներու դէմ պաշտպանուելէ ի՞նչ օգուտ կընայ ըլլալ. անոնք կը յայտարարեն թէ, եթէ տեղւոյն մէջ խանգարուած ապահովութիւնը դէպքի մը տեղի տայ անմիջապէս պիտի գրառուին, մեր դիմադրութիւնը անոնք անմիջապէս այս ձեւ պիտի մեկնեն և հետեւանքը այն պիտի ըլլայ որ

անկուշտ կառավարութիւնները զայն պիտի գրաւեն, հետեւաբար նախարարաց խորհուրդի որոշումով Չեզի կը հաղորդեմ Անգլիացիներուն գինուոր ցամաքահանման և յառաջացման երբէք մի դիմադրէք, օգուտ չունի իսկ փաստը ակնբերել է.

Գալով Մրստաֆա Քէմալ փաշայի խնդրոյն, այս խնդիրը շատ վտանգաւոր ձեւ մ'առաւ Մրստաֆա Քէմալ փաշայի մզկիթներուն մէջ բացէ ի բաց ժողովուրդը զրգրելուն համար Անգլիացիները անոր ետ կանչուիլը կը պահանջեն, դուք ալ կընդունիք որ մզկիթներու մէջ բացէ ի բաց ժողովուրդը զրգրել անտեղի է. ուստի գինքը կանչեցինք չեկաւ չի գար, բայց շատ գէշ կընէ, որովհետեւ Անգլիացիները ամէն բան ձգած ասոր վրայ կը պնդեն, փառք Աստուծոյ բանակին մէջ իրմէ ուրիշ հայրենիքին ծառայելիք հրամանատարներ անպակաս չեն, քանի որ իր վերագարձը բաղաբալան խնդիր մը դարձաւ. ուրիշ փոխանորդ մը նշանակելով պէտք էր գառնայ. մանաւանդ որ Անգլիացիներ պաշտօնապէս խոստացան որ վերագարձին իրեն բան մը չպիտի ընեն. հետեւաբար եթէ այսպէս յամառի կեդրոնին և Արեւելեան գաւառներուն իրարմէ բաժանման նշանակութիւնը պիտի տրուի և այս ալ Չեզ ալ չ'փափաքած բաժանման վտանգը պիտի յառաջացնէ, ի՞նչէն կը վախնայ, բաժանումէն չ'է, մինչդեռ այս յամառութեամբ, Աստուած հեռու ընէ, ինքը այս բաժանման առիթ տուած պիտի ըլլայ. ինքը չ'պի-

տի գայ, Անգլիացիներ զինուոր դրկելով բերել
պիտի ուզեն և մտած տեղերէն չ'պիտի ելլան,
մինչդեռ ցարդ բաժանումը որոշ չէ, Արեւելեան
խնդիրներու լուծումը յետաձգուեցաւ և մենք այս
յետաձգումէն ոչ թէ վնաս, այլ օգուտ կ'ակնկա-
լենք, ուստի եթէ Մըստաֆա Քէմալ իր հայրենի-
քը կը սիրէ, անոր սիրոյն անմիջապէս պէտք է
վերադառնայ, դուք ալ ինչպէս նախապէս յիշե-
ցի. երբէք Անգլիացիներուն դէմ մի շարժիք և
այդ տեղերուն գրաւման պատճառ մի ստեղծեք
Ձեր կարողութեան և խոհեմութեան կը վստահինք:
Բաֆէթ փաշա կը պատասխանէր՝

— Կ'ստիպուիմ այն համոզումը ունենալու,
որ երեք օրէ ի վեր կանոնաւոր կերպով պատե-
րազմական նախարարութեան ներկայացուցած
ընդարձակ տեղեկագիրներս չեն ստացուած, Մըս-
տաֆա Քէմալ փաշա 10 օր առաջ Սերաստիայէն
դէպի Կարին մեկնեցաւ, բանակատեղիէն Սերաստ-
իա մնացած մարմինն տուած հեռագիրէն տեղե-
կացայ որ հազիւ 5 օրուան մէջ հոն հասած է,
գրաւման հաւանականութեան դէմ պաշտպանուե-
լու համար իրմէ ուէ հրահանգ չ'ստացայ, միայն
խնդիրը տեղեկանալուս առաջին գործս եղաւ
Ճանիկ գտնուող տեղական կառավարութեան և
զինուորականութեան միջոցաւ Անգլիական ներ-
կայացուցիչին հաղորդել թէ առանց ուէ տեղե-
կութեան զինուոր ցամաքահանման պատճառ մը
չեմ տեսներ, թէ տակաւին իր գոյութիւնը պա-

հող գօրաբաժնիս շրջանակին մէջ իրողութիւնը
կրնայ խանգարուիլ և ասոր պատասխանատու-
ութիւնը չպիտի կրնամ ընդունիլ, թէ եթէ այս
ցամաքահանումը և յառաջխաղացումը տեղի չու-
նենայ տեղական անդորրութեան համար կեդրո-
նական կառավարութեան հանդէպ անձնապէս
պատասխանատու կրնամ ըլլալ, թէ ստիպողական
պարագաներու տակ խաթարուած խաղաղութեան
համար պատասխանատուութիւն չեմ ստանձներ,
թէ առանց կեդրոնական կառավարութեան հաւա-
նութեան ցամաք հանուած զինուորներուն յառաջ-
խաղացումը արգիլելու պիտի ստիպուիմ և թէ
նոյն պատճառներով ալ նոր ցամաքահանութեան
պիտի հակառակիմ, և ասոնք անմիջապէս պատե-
րագմական նախարարութեան տեղեկացուցի, ինչ-
պէս որ յաջորդական տեղեկագիրներովս ալ ներ-
կայացուցի, իմ ընթացքին ուղղութիւնը և ձեռ-
նարկներուս անկողմնակալութիւնը Անգլիացի ըս-
պաններուն վստահութիւն ներշնչելով խօսքերուն
օրինականութիւնը և անկեղծութիւնը ընդունած
և այսօր խնդիրը կատարելապէս լուծուած է. և
ինձի տեղեկացուցին թէ, չեն կարծեր որ ցամաք
հանուող մէկ վաշտէն ուրիշ զինուոր գայ, թէ
եկող մէկ վաշտն ալ առաջուրնէ Սամսոն և մա-
սամբ Մերզիֆոն գտնուող զինուորները փոխարի-
նելու համար բերած են, թէ հին զինուորները
այն պահուս նաև կը դրուին և թէ խաղաղութիւ-
նը անվթար պահելու համար Մերզիֆոն առաջ

քանի գինուոր որ կար միայն այսչափ պիտի զըր-
կուի և մնացեալը Սամսոն պիտի պահուի: տուած
սոյն տեղեկութիւններուս վրայ խնդիրը լաւ կեր-
պով լուծել և Իզմիրի գրաւումէն և հոն տեղի
ունեցած սղանութիւններէն քաջալերուող Հայե
Յոյներուն մօտ օրէն ներքին գաւառներուն ալ
գրաւուելուն մասին ըրած գիտումնաւոր տարա-
ձայնութիւնները. ժողովուրդին վախ ներշնչած և
ասոր հետեւանքով խաղաղութեան խաթարուելու
հաւանականութիւնը այստեղի ներկայացուցիչին
պարզեցի և տրուած ղիւրութիւններու շնորհիւ
հարթել յաջողեցայ. կը կարծեմ որ շրջանի մը
ապահովութենէն պատասխանատու և այդ պա-
տասխանատութեան գիտակցութիւնը ունենալը
զայն ստանձնել պատիւ համարող զօրաբաժնի
մը հրամանատարին ամենակարեւոր պարտակա-
նութիւնը այս էր. ես երբէք հոսանքներէն տար-
ուելով դէպքի տեղի տալու նպատակով չի գոր-
ծեցի, ասկէ զատ կեդրոնական կառավարութեան
հաւանութեան չենթարկուող գրաւումներու ար-
գելք ըլլալ ալ նախարարաց խորհուրդին որոշման
համաձայն գինուորական պարտականութիւն մըն
էր. իբրեւ գինուոր և ան ալ ընդհ. ապահովու-
թենէն պատասխանատու բարձրաստիճան պաշ-
տօնեայ ասոնք խորհելու և ըստ այնմ գործելու
պարտաւորուած էի. միայն Ձեր վսեմութենէն
կը խնդրեմ որ այսօրուան ստեղծուած կացութեան
պահպանութիւնը կեդրոնական կառավարութեան

կողմէ իւրացուի: Շրջանակիս ապահովութենէն
թագաւորիս և կառավարութեանս հանդէպ պա-
տասխանատուն Մըստաֆա Քէմալ փաշան և ես իմ
և այս պատասխանատուութիւնը ընդունելս կեդ-
րոնական կառավարութիւնն ալ վկայ ցոյց տա-
լով Անգլիացի ներկայացուցիչին կը կրկնեմ, իբ-
րեւ Ձեր մէկ հին ընկերը կընդունիք որ անկա-
խութեան նպատակին ազդեցութեան տակ չեմ իյ-
նար նախապէս այս շրջանակին ապահովութիւնը
չատխանգարուած էր. նոյնիսկ Անգլիացի սպա-
ներ կը վկայէն թէ, այս խանգարուած խաղա-
ղութիւնը շատ կարճ ժամանակի մը մէջ և ան
ալ անբաւարար ոյժով ինչպէս ապահովեցի, յա-
ջողութիւնը ոյժէն աւելի անձնական հեղինակու-
թեան արդիւնք է. կրկին խանգարել մեղք է. և
այս խանգարման պատճառներուն արդեւք ըլլա-
լը յանցանք պէտք չէ նկատուի, դուք պէտք է
նկատի առնէք որ, եթէ ներկայ խաղաղ վիճակը
չի պահպանուի և նոր ոյժեր բերուի պատաս-
խանատու ո՛վ պիտի ըլլայ. եթէ պէտք տեսնամ,
իրաւասութեանս սահմանին մէջ և ի վերջոյ թա-
գաւորական հաւանութեան ենթարկելու պայմա-
նաւ Սերաստիոյ կարգ մը տեղերու մէջ պատե-
րազմական վիճակ յայտարարել կը խորհիմ:

Գալով Մըստաֆա Քէմալ փաշայի խնդրոյն
այս մասին իմ ունեցած բոլոր տեղեկութիւնս այն
է, որ յիշեալը ժամանակ մը առաջ կարգ մը կա-
Սամ. Յեղփ.

ընդ որ խնդիրներու շուրջ խորհրդակցութեան հա-
մար Պօլիս կանչուած է և ան ալ այդ խնդիրնե-
րուն ի՞նչ ըլլալը հարցուցած է, սակայն այս
պատմութիւնը բաւական հին է և յիշեալին իմ
շրջանակիս մէջ գտնուած պահուն կը վերաբերի,
չեմ գիտեր թէ Մըստաֆա Քէմալ վաշա կարնոյ
մէջ ի՞նչ կրնէ, իմ շրջանակիս մէջ գտնուած ժա-
մանակ իր գործունէութենէն և մզկիթներու մէջ
քարոզելէն անտեղեակ եմ, ան ոչ թէ գրգռելու
այլ խողողեցնելու աշխատեցաւ: հանդիպում ե-
ղաւ որ ան իզմըրի գրաւման միջոցներուն հոս գրտ-
նուեցաւ և ժողովուրդը արդէն գրգռուած էր՝
Մըստաֆա Քէմալ միշտ միտքերը հանդարտեցնե-
լու աշխատած և յաջողած էր: Վարչական սխալ
կարգադրութեամբ մը միթիւնկին տուած հեռա-
գիրներուն Պօլիս շքնդունուելը ժողովուրդը ալ
աւելի գրգռած էր. և ասկէ ազգուող Մըստաֆա
Քէմալ ուղղակի միտքերը հանդարտեցնելու նպա-
տակաւ և սակայն ճարպիկութեան և քաղաքա-
վարութեան հակառակ ըլլալով և քիչ մըն ալ
դառն խօսքերով ժողովուրդին հեռագիրներուն
մերժուելը ամէն կողմ յայտարարեց. Մըստաֆա
Քէմալ վաշային սխալ քայլը ասկէ կը բաղկանայ
և այս ալ ըստ իս ժողովուրդը խողողեցնելու հա-
մար էր, ուրեմն իմ առած քայլերս Մըստաֆա Քէ-
մալէն հրահանգուած չեն և անոր հետ ոչ մէկ
կապ ունին, առած տեղեկութիւններովս կացու-
թիւնը շատ փափուկ գտայ և ոչ մէկէն հրահանգ

խնդրելով շուտով որոշեցի և գործադրեցի, նա-
խապէս ալ յիշեցի որ յիշեալը 10 օրէ ի վեր Սե-
բաստիա չի գանուիր:

Գ. ըդ Զօրաբաժնի հրամանատար
Բաֆէթ

Բ. դռնէն տրուած պատասխանը.

Ցամաքահանման լուրը առնուելուն պէս հոս
ալ Անգլիացի ներկայացուցիչին դիմուելով հա-
ղորդուեցաւ որ, զրկուած այժերը ոչ թէ խաղա-
ղութիւնը ապահովելու, այլ խանգարելու պիտի
ծառայեն և խնդրուեցաւ որ այդ ծրագրէն հրա-
ժարին, մեզի ալ Չեզի պէս պատասխանեցին,
չենք կարծեր որ խնդիրը բարեացակամօրէն կար-
գադրուած ըլլայ, պատերազմական վիճակ յայ-
տարարելու խնդիրը վաղը նախարարած խորհուր-
դին մէջ կը քննենք և արդիւնքը Չեզի կը տեղե-
կացնեմ, սակայն պէտք է ընդունիլ որ Սամսո-
նի մէջ Անգլիացիներուն հակառակիլ վերջին ծայր
մասաւոր է. ասկէ բացարձակապէս խուսափիլ
պէտք է: Եթէ կարելի է մեր նախարդ հեռագիր-
ներուն պարունակութիւնը Մըստաֆա Ֆէմալ փա-
շային հաղորդեցէք և հոս վերադառնալը յանձնու-
րարեցեք և վստահացուցէք թէ երկրին ներկայ
և ապագայ խաղաղութեան համար վերադառնալը
պէտք է. աչքերնիդ կը համբուրեմ. եթէ ինձի
ըսելիք մը ունենաք անմիջապէս կանչեցէք:

Պատերազմական նախարար

Ֆէրիտ

Գնդապէտ Մըստաֆա Քէմալ փաշա Սերաստիայէն Կարին մեկնած և հոն հասնելուն «Սրեւելեան նահանգներու իրաւանց պաշտպան» միութեան համաժողովը գումարած էր:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա ի ձեռին ունեցած թագաւորական հրովարտակը և նախարարաց խորհուրդին տուած լայն իրաւասութեան հրամանագիրը ցոյց տալով ժողովին նախագահութեան անցած էր:

Համաժողովը իր օրակարգը պատրաստած և անոնց լուծման համար յանձնախումբերնշանակած էր, Մըստաֆա Քէմալ փաշա ալ ազգային պաշտպանութեան յանձնախումբին կը նախագահէր:

Համաժողովին ազգային պաշտպանութեան յանձնախումբը Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտէթթին Խան Զ. ին Մըստաֆա Քէմալ փաշային տրւած հրովարտակէն և նախարարաց խորհուրդին լայն իրաւասութեան հրամանագրէն ներշնչուելով ի հարկին Սրեւելեան նահանգներու պաշտպանութեան հանար քաղաքային կազմակերպութեան մը պէտքը զգացած և յանձնախումբին անդամներէն Տրապիզոնի պատուիրակ Օմար Ֆէվրի պէյն ալ այս ցեղը պաշտպանելով առաջարկած էր, որ այս կազմակերպութիւնը բանակին հետ աւրնշուլթիւն չունենայ և հրամանատարները զինւորականութենէ հրաժարած Սրեւելեան նահանգ

ներու սպաներէն ընտրուին:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա Օմար Ֆէվզի պէյին այս առաջարկը չէր հաւնած և կազմակերպութեան քանակին Քատրին մէջ ընդունուելուն վրայ պնդած և մեծամասնութեամբ որոշում առնել յաջողած էր:

Բ. դուռը այս որոշումը տեղեկանալուն, Մըստաֆա Քէմալ փաշային հանդէպ Հանդէյէն սկըտեալ ստեղծուած անվստահութիւնը աւելցած, մանաւանդ որ «Ազգային ուխտ» անունով համաժողովին վաւերացման ենթարկուած և մերժուած ծրագրիս համար թագաւորն ալցաւ զգացած էր:

Այս դէպքերուն վրայ պատերազմական նախարար Քէրիտ փաշա Մըստաֆա Քէմալ փաշան հեռագրական մեքենային վրայ հրաւիրելով տեղը փոխանորդ մը նշանակելով վերադարձը խընդրած և զայն վստահացուցած էր թէ Անգլիացիներուն կողմէ իրեն հանդէպ վատ վերաբերում չ'պիտի ըլլայ:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա. Ֆէրիտ փաշային խնդրանքէն հասկցած էր թէ կեդրոնական կառավարութիւնը տկար և անկարողութեան մատնուած էր և իր տուած պատասխան հեռագրին մէջ նոյնութեամբ հետեւեալ խօսքերը գործածած էր:

«Կատարելապէս վստահ եղէք որ, եթէ հայրենիքին փրկութիւնը և ապահովութիւնը իմ գործէ քաշուելովս կարելի է, առանց ուէ պայմանի և մարդկութենէն առանց ուէ անկալութեան»

զիջանելու ինքզինքս գոհելու չափ պարզ գործ մը չի կրնար գանուիլ, հետեւաբար մեր մէջ եղած տարակարծութիւնը իրական կացութեան Չեր կողմէն չ'մբռնուիլէն կը ծագի. և կաւելցնեմ որ իմ կարծիքս և համոզումիս կատարեալ ճշմարտութիւն ըլլալուն վրայ երբէք չեմ կասկածիր» և խօսքը պատերազմական նախարար Ֆէրիտ փաշային ուղղելով ըսած էր «պատմութեան անաչառ էջերէն պատուաբեր կերպով դուրս գալու համար ձեր աթոռէն հրաժարելուն կ'սպասեմ»:

Սակայն պատերազմական նախարար Ֆէրիտ փաշա Մըստաֆա Քէմալ փաշային այս խօսքերը չի լսել ձեւանալով միշտ կը կրկնէր և կը խնդրեր որ տեղը փոխանորդ մը նշանակէ և ինք Պօլիս վերադառնայ և համոզել կը ջանար թէ Անգլիացիներուն կողմէ իրեն փրսս մը չ'պիտի հասնի:

Ասոր վրայ Մըստաֆա Քէմալ փաշա ներքին նախարար Ալի Քէմալ պէյին և Փօսթ-հեռադրատան ընդհ. տնօրէն Րէֆիգ Խալիա օւէյին պատժուիլը խնդրած էր, որովհետեւ կը կարծեր որ իր պաշտօնազրկման հեռագիրը ասոնց կողմէն յերիւրուած էր, և ըսած էր որ եթէ այս պահանջքըս ընդունուի և այս մասին ինծի տեղեկութիւն տրուի, առողջական վիճակին մասին տեղւոյն ըրժիշկներէն առնուելիք տեղեկագիրը անմիջապէս Չեզ պիտի հաղորդեմ, ջերմապէս յաջողութիւն կը մտադրեմ:

Այս հեռագրական խօսակցութիւնը ժամե-

րով շարունակած և վերջապէս Մըստաֆա Քէմալ
փաշային կտրուկ պատասխանին վրայ ընդհատ-
ուած էր:

Բոլոր այս դէպքերը, վարչապետ Տամատ
Ֆէրիտ փաշային Փարիզ գտնուած և Շէյխ-Իւլ
Իսլամ Մըստաֆա Սապրի էֆէնտիյէն անոր փո-
խանորդած ժամանակին կը կատարուէր:

* * *

Երբ Մըստաֆա Քէմալ փաշա այսպէս դժուար
կացութեան մը մատնուած էր, Իթթիհատ և Թէ-
րագորի մարդիկն ալ Իզմիրի Յոյներուն կողմէ
զբաւման վրայ պրօպականտ կը մղէին և հրա-
պարակը կաղմկէին թէ «ղինադադարի պայման-
ներուն գործադրութեան մէջ կառավարութիւնը
տկարութիւն ցոյց կուտայ և կը վախնայ, երկիրը
Անգլիացիներուն քմահաճոյքին կը յանձնէ. ազգը
ինքզինքը պէտք է պաշտպանէ», և «Թրակիա-Փաշա
էլի» ու «Իզմիրի վերագրաւում և կցում» միու-
թիւնները հիմնելով Սալճիլի մէջ Չէրքէզ էտհէմ
պէյին, Տէմիրճի լեռներուն մէջ Տէմիրճիլի էֆէ
Մուհամմէտին, Ադ-Հիսարի մէջ ալ Սարը էֆէ-
յին ղեկավարած շէթեական խումբերը «Իզմիրի
վերագրաւում և կցում» միութեան անունով
գործի մղած և Յոյն յառաջապահներու հետ ընդ-
հարումի սկսել տուած էին, և Սեքաստիոյ մէջ
ալ մեծ համաժողովի մը դուժարման ձեռնարկած
և խնդիրը կարին գտնուող «Արեւելեան նահանգ-
ներու իրաւանց պաշտպան» միութեան պատ-

ուիրակներուն ալ տեղեկացնելով Սեբաստիա հը-
րաւիրած էին:

Արեւելեան նահանգներու իրաւանց պաշա-
պան միութեան անունով Կարնոյ համաժողովին
մասնակցելու իրաւասութիւն ունեցող պատուի-
րակները, Սեբաստիոյ մէջ աւելի ընդհանուր նպա-
տակի մը համար գումարուելիք համաժողովն մաս-
նակցելու իրաւասութիւն չունէին, միայն նոր
պատուիրակներ նշանակել տալ ժամանակ կոր-
սընցնել ըլլալուն և միեւնոյն ժամանակ Մըստա-
ֆա Քէմալ փաշային կողմէ ալ անգործնական
նկատուելուն, Կարնոյ համաժողովը կազմող մար-
մինը որոշած էր որ Մըստաֆա Քէմալ փաշային
նախագահութեամբ նախկին ծովային նախարար
Րէուֆ պէյ, Կարնոյ նախկին երեսփոխան Սօճա
Րաիֆ էֆէնտի, Թրապիզոնի նախկին երեսփոխան
Իզզէթ և Սերվէթ պէյեր, Պիթլիսի նախկին ե-
րեսփոխան Սաուտալլահ էֆէնտի, Մութքի ցե-
ղախումբին պետ հաճի Մուսա պէյ, Երզնկայի
շէյխ Ֆէվզի էֆէնտի և նախկին կուսակալներէն
Չէրքեզ Մուսա զատէ Պէքիր Սամի Գունտուխ
պէյ պատուիրակ նշանակելով Սեբաստիա զրկուին:

Այս որոշման վրայ Մըստաֆա Քէմալ փաշա
իր կարգ մը ընկերներովը Սեբաստիա երթալու
համար Կարինը լքելով Երզնկա մեկնած էր:

Բ. գուռը Մըստաֆա Քէմալ փաշային Սե-
բաստիա երթալու հարար Երզնկա հասնիլը տե-

ղեկացած և ասոր վրայ պալտաան աւագ քարտուղարը պաշտօնանկութեան հետեւեալ թաղաւորական հրամանը հեռագրով անոր հաղորդած էր:

Հեռագրին պատճէնը

Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ Փաշային

ԵՐԶՆԿԱ

Գործերու բերումով Ձեր բարձր պաշտօնին վերջ տրուած ըլլալուն, առանց յապաղումի Ձեր Պօլիս վերադարձը թագաւորին հրամանն է:

Աւագ Քարտուղար

Ալի Ծուատ

Մըստաֆա Քէմալ փաշա պաշտօնանկութեան այս հեռագրին վրայ Աւագ քարտուղարին միջոցաւ թագաւորին տեղեկացուցած էր թէ ղինուորական ասպարէզէն կը հրաժարի, ասոր վրայ տարակործութիւնը, սուր հանգամանք մը ըմբոստութեան ձեւ մը առած էր:

Հեռագրին Պատճէնը

Պօլիս Աւագ քարտուղարութեան միջոցաւ յոյս նորին կայսերական բարձրութեան՝

Մինչեւ այսօր թէ Ձերդ կայսերական բարձրութեան և թէ պատերազմական նախարարութեան ուղղած խնդրանքներուն մէջ հայրենիքին և ազգին, ինչպէս նաև Ձեր բարձր գահուն ենթարկուած ցաւալի փորձանքներուն տոթիւ ազգին ցաւն ու վիշտը մանրամասնօրէն պարզեցի՝ այս ընելով խղճին թելադրած ամենէն բարձր պարտականութիւններէն մին կատարած եղայ:

Կը տեղեկացուի թէ փափաք և գործունէութեանս Անգլիացիներուն կողմէ տարբեր ձեւով մեկնուելուն կառավարութիւնը նեղգրութեան մը մատնուած էր. ծառանիդ և ամբողջ ազգը լազիտենք թէ Ձեր կառավարութիւնը և բարձր գահը արգէն ի՞նչ տեսակ ճնշում և ցաւալի պայմաններու տակ կը գտնուի, ուստի այս ճնշումին աւելի ստատկանալուն, մանաւանդ կատարեալ հաւատարմութիւն և երախտագիտութիւն սնուցած Ձեր բարձր անձին այսպէսով ստրկանալուն երբէք չեմ կրնար համակերպիլ, ուրեմն ոչ թէ միայն պաշտօնէս, այլ և ազգին և հայրենիքին պաշտօն և իմ աւելի սիրած զինուորական ասպարէզէն հրաժարելով զոհողութիւնս ցոյց կուտամ, և Ձեզ կը վստահացնեմ թէ մինչեւ վերջին շունչս թէ Ձեր բարձր գահուն և թէ ազնիւ ազգին իբր հաւատարիմ զաւակը պիտի մնամ, զինուորականութենէն հրաժարելս պատերազմական նախարարութեան ալ տեղեկացուցիւ:

Կը խնդրեմ Բարձրեալէն որ Ձեզ արեւշատութիւն պարգեւէ և ամէն փորձանքներէն վրկէ:

Ծառանիդ

Մըստաֆա Քէմալ

Տամատ Ֆէրիտ փաշային Փարիզ գտնուած պահուն ազատականներու ղեկավարներուն մէջ խոր անհամաձայնութիւններ սկսած էին. ասոնք իրարու դէմ լարուած և կուսակցութիւնը երկու մասի բաժնուած և իր պատիւը, վարկն ու հե-

զինակու թիւնը կորսնցուցած էր:

Յառաջիկային նկարագրուելիք զէպքերը լա-
ւապէս ըմբռնելու համար այս անհամաձայնու-
թիւններուն ներքին ծալքերն ալ ներկայացնել
հարկ է:

Տեղակալ-վարչապետ նշանակուած Շէյխ-Իււ
Իսլամ Խօճա Մըստաֆա Սապրի էֆէնտի Ֆէրիտ
փաշային բացակայութենէն օգտուելով թագաու-
րական պալատին հանդէպ իր անհամակրութիւնը
աւելցուցած և միայն վարչապետ ըլլալու, «Խօճա
փաշա» յորջորջուելու փափաքը կը սնուցանէր:

Այս միջոցներուն Աղատական կուսակցու-
թեան բուն հիմնադիրը և հանգստեան կոչուած
գնդապետ Սատրգ պէյ Եզիպատօէն վերադառ-
ցած և հին ու նոր ընկերներուն զինք մտացու-
թեան տուած ըլլալը տեսնելով վշտացած և վրէժ
լուծելու ետեւէն ինկած էր:

Որովհետեւ Խօճա Մըստաֆա Սապրի էֆէն-
տի և Շէյխ Զէյն էլ Ապիտին էֆէնտի համաձայ-
նելով և Սատրգ պէյին Պօլիս ներկայութիւնը շա-
հագործելով թագաւորին տեղեկացնել տուած էին
որ կուսակցութիւնը իրենց անուան հիմնած են
և անոր բարոյական տկարութենէն օգտուիլ սրո-
շած էին:

Սուլթան վահիտտէթտին, գլխավոր, գրա-
կան և բանախօսութեան մէջ հռչած հանած և նա-
խապէս Սուլթան Ապտիւլ-Համիտի շրջանին պա-
լատին բարիքներովը սնած Մըստաֆա Սապրի

էֆէնտիյին հանդէպ մեծ համարում և վստահութիւն ունէր, ասոր յանձնարարութեան վրայ նախապէս նպարավաճառութեամբ զբաղող և դիպուածով իր կարգ մը նմաններուն պէս առաջին երեսփոխանական ընտրութեան ժամանակ Գոնեայէն երեսփոխան ընտրուած և ապա սահմանադրութեան 35 ըդ յօդուածին տրամադրութեամբ լուծուած երեսփոխանական ժողովին նորին ընտրութեան ժամանակ Իթթիհատ և Թէրազզը կուսակցութեան կամքին հակառակ նորէն իբր շեզոք երեսփոխան ընտրուած Շէյխ-Ջէյն-էլ-Ապիտին էֆէնտի Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտէթտինի կողմէ իբր պատուաւոր մէկը ճանչցուած էր:

Շէյխ Ջէյն էլ Ապիտին էֆէնտի ալ այս դերը շատ լաւ լսողցած էր. Սուլթան-Ապտիւլ Համիտին Շէյխ Ջաֆէրիյէն և անոր նմաններէն աւելի յաջողութիւն գտած, Ռուսիոյ ցար Նիկոլային ժամանակի Ռասբուլթինի աստիճանին հասած և այս տաղնապալի օրերուն կառավարութեան քաղաքականութեան միջամուխ ըլլալով կարգ մը տղէտ և յիմարները պետական պաշտօններու նշանակել տուած էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշա վարչապետական աթոռը զբաւելուն, Իթթիհատ և Թէրազզըի դէմ ոյժ մը ապահովելու նպատակով Սօճա Մըստաֆա Սապրի և Շէյխ Ջէյն էլ Ապիտին էֆէնտիներու ազդեցութեամբ շէյխ և հօճաններէն կարգ մը տնօճերն ալ ծերակոյտի անդամութեան բարձրացու-

ցած էր:

Այս կերպով ծերակուտական նշանակուած շէյխ և հօճաներ հետեւեալներն են, խօճա Մըստաֆա Սապրի էֆէնտի, Շէյխ Չէյն էլ Ապիտին էֆէնտի. խօճա Վասֆի էֆէնտի, Նըսուսի դատէ խօճա Մըստաֆա Ասըմ էֆէնտի, էլմալուցի Սօճա Համտի էֆէնտի.

*
* * *

Գնդապետ Սաարգ պէյ Եզիպտոսէն վերադարձին տեսնելով որ իր հին ու նոր ընկերները զինք այս պարարտ պատաններէն զրկած են. ցաւած էր, երբ կուսակցութեան նախագահութիւնը ստանձնելով ընտանեօք կուսակցութեան կեդրոնատեղինը հաստատուի և կը տեսնէ որ վարչական ժողովը առանց քուէարկութեան և առանց համագումարի որոշման կազմուած է և նոր համագումարի համար ալ կացութիւնը և ժամանակը անորպատ է, իր պանդխտութեան և քաղաքականութեան ընկեր կիւմիւլճինացի Իսմայել պէյին թելադրութեամբ Աղատական կուսակցութեան մասնաճիւղերուն նամակներ կը գրէ և կ'ըսէ թէ, մինչեւ որ նոր համագումարի համար կացութիւնը և պայմանները ձեռնտու ըլլան, կուսակցութիւնը իր ուղտծին պէս կառավարելու և ընդհ. կեդրոնի գործերը հարթելու համար զինք լիար նշանակեն և իրաւասութիւն տան:

Սաարգ պէյին այս պահանջքին Պօլսոյ և Անատօլուի մասնաճիւղերը գոհացում տուած և

Սատրգ պէյ լիտր դարձած էր:

Սատրգ պէյ լիտրն դառնալու պէս, իրենց պէս զինքն ալ ծերակուտական նշանակել շտուող ընկերներէն վրէժ լուծելու նպատակով մասնաւոր որոշումով մը Աղատական նախարարներուն հաղորդած էր որ, կամ պեասական գործերէն քաշուին և կամ կուսակցութենէն հրաժարին:

Այս որոշումը ստացող նախարարներ տազնապի մատնուելով և Սիւլեյմանիյէ Շէյխ-իւլ Իսլամութեան շէնքին մէջ բնակող վարչապետական տեղակալ Շէյխ-իւլ Իսլամ Մըստաֆա Սապրի էֆէնտիյին քով գումարուելով այս կացութեան դէմ ձեռք առնուելիք միջոցները խորհրդակցած և արդիւնքը՝ նախարարները կուսակցութեան որոշումին հպատակելով հրաժարիլը յարմար դատած են, սակայն Շէյխ-իւլ-Իսլամ Սապրի էֆէնտի ուրիշ նպատակներ հետապնդելուն, Պօճա Փաշա ըլլալ փափաքելուն, հրաժարումը անյարմար գըտած և վարչապետին բացակայութեան ինքը տեղակալ ըլլալով հրաժարելու պարագային նախարարութեան տազնապը անխուսափելի ըլլալը և թէ Սատրգ պէյին դահլիճին մէջ պաշտօն մը տրուելու ըլլայ. սոյն որոշման յետս կոչման հաւանականութիւնը բացատրելով սոյն առաջարկը ընկերներուն ալ ընդունիլ աալէ վերջ Սատրգ պէյին հետ համաձայնելու համար կեսարացի Շապան էֆէնտիյին պաշտօն տուած էր:

Սատրգ պէյի ի պատասխան այս առաջարկին

յայտնած էր որ նախարարաց խորհուրդին մէջ
իրեն տրուելիք պաշտօնը ծերակուտական դառ-
նալէ յետոյ կրնայ ընդունիլ, սակայն Շապան էֆէն-
տի տեղեկացուցած էր, թէ զինուորականներէն
միայն բանակի հրամանատարութիւն ընողներ
կրնան ծերակոյտին անդամակցիլ և թէ գնդապետ-
ներէն ծերակուտական նշանակումը նախընթաց
չունի, թէ առ այժմ նախարարաց խորհուրդին
մէջ իրեն տրուելիք պաշտօնը ընդունելով դահ-
լիճին մէջ ընդունուած կը նկատուի և ծերակու-
տական նշանակուելը կը դիւրանայ, հետեւաբար
յարմար է որ իր առաջարկը առայժմ յետաձգէ և
այս գաղափարը ընդունել տալէ ետք Սատրգ պէ-
յին տրուելիք պաշտօնը թագաւորին հաւանու-
թեան ներկայացուած եւ հրամանը ստացուած էր:

Այս միջոցին իր մասին քննութիւն կատա-
րուելու համար Պօլիս կանչուած Խիւտա վէնտի-
կեարի կուսակալ Կիւմիւլճիւնացի Իսմայէլ պէյ
իր օձիքը ազատելու համար նախարարաց խոր-
հուրդին մէջ տազնապ մը ստեղծել կուզէր. հե-
տեւաբար Սատրգ պէյին միամտութենէն օգտը-
ուելով անոր ըսած էր:

Ձեր քաղաքական կուսակցութեան մը լիտըը
գտնուելով գոյնը և ձեւը անյայտ դահլիճի մը մէջ
եւ այն ալ անաթոռ նախարարի մը հանգաման-
քով մտնել մեծ անպատուութիւն է. կամ կառա-
ւավարութիւնը ամբողջութեամբ Ձեր կուսակ-
ցութենէն կազմելով դուք վարչապետ պէտք էր

ըլլայիք և կամ կուսակցութիւնը կառավարութե-
նէն քաշուելով ընդդիմադիր դիրք մը պէտք էր
բռնէր. երրորդ կերպ չկայ:

Այս ձեւ արտայայտութիւնը Սատրգ պէյին
մէջ վարչապետ ըլլալու փափաքը արթնցուցած և
իր նախարարական պաշտօնին վերաբերեալ հրա-
մանազիրը իրեն հաղորդուելուն պէս ուղղակի
Թագաւորական պալատ գացած և Ս. Սենեկապետ
Օմար Եավեր փաշայի միջոցաւ այդ պաշտօնէն
հրաժարիլը Թագաւորին ներկայացուցած էր:

Սատրգ պէյ իր հրաժարականը Թագաւորին
ներկայացնելով վարչապետարանն ալ տեղեակ
պահած էր. ասոր վրայ Թագաւորը բարկանալով
վարչապետական տեղակալ Շէյխ-Իւլ Իսլամ Մըս-
տաֆա Սապրի էֆէնտին կանչել տուած և անոր
ըսած է:

Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ մէկու մը հաւանու-
թիւնը չառած դայն նախարարաց խորհուրդին մէջ
պաշտօնի նշանակել կուտաք. Սատրգ պէյին այս
կերպ նշանակումէն և հրաժարականէն ցաւ զգացի:

Մըստաֆա Սապրի էֆէնտի Թագաւորին այս
կերպ յանդիմանութենէն եւ Սատրգ պէյին առանց
նախապէս իրեն տեղեկացնելու հրաժարականը
ուղղակի Թագաւորին ներկայացնելէն շատ զգաց-
ուած էր: Այս զգացման ջերմ մէկ պահուն «Իտ-
րաք» թերթի տնօրէն ընկերվարական Հիւսէյն
Հիւմի էֆէնտի այցելութեան եկած էր:

Մըստաֆա Սապրի էֆ. խօսակցութեան մի-

Չոցին Սատրգ պէյի հասցէին շատ ծանր կերպով արտայայտութեան «Իտրաք» թերթի մէջ հրատակումը խնդրած եւ թերթն ալ հետեւեալ օր հրատարակած էր:

Իտրաք թերթի մէջ լոյս տեսած այս արտայայտութիւնը աղատական կուսակցութեան շըրջանակը շղայնացուցած էր, Սատրգ եւ Կիւմիւլճինացի Իսմայել պէյերուն համակիրները կուսակցութեան Փարմագ Գափուի մէջ գտնուող կեդրոնը գումարուելով երկար խորհրդակցութենէ վերջ կիւմիւլճինացի Իսմայել պէյին զրի առած մէկ յայտարարութիւնը իր փոխադարձ հետեւեալ օր բոլոր թերթերու մէջ լոյս տեսած էր:

Սատրգ պէյ սոյն յայտարարութեամբ Մըստաֆա Պապրի էֆէնտին փառասիրութեամբ կ'ամբաստանէր եւ վարչապետական աթոռը գրաւելու համար խաղացած դերերը կը թաւեր եւ զայն Քարտինայ Ռիշիօյի կը նմանցնէր:

Աղատականներու անձնաւորութիւնները այսպէսով աթոռի համար զիրար խժբժելու ժամանակ Իթթիհատ եւ Թէրազզըին դարան մտած անձնաւորութիւններն ալ կամայ կամայ Անատօլուի եւ Պօլսոյ մէջ իրենք զիրենք ցոյց տալ սկսած էին:

* * *

Սոյն գիրքին առաջին մասի մէջ Իթթիհատ եւ Թէրազզըի կազմութենէն, որոնցմէ բաղկացած ըլլալէն և ծրագրէն, նոյնպէս Աղատական կուսակցութեան Յեղի.

ցութեան Սատրգ պէյի կողմէն հիմնուելով տար-
րերու համերաշխութեան հիման վրայ կազմած
ծրագրին մասին բացատրութիւն տուած և յարգոյ
ընթերցողները լուսաբանած էի:

Սոյն Ազատական կուսակցութիւնը Արնա-
վուտներուն «Պաշգիւմ» Յոյներուն «Սահմանադ-
րութեան» և Հայերուն «Հնչազ» կուսակցութիւն-
ներուն հետ համաձայնելով իթիհատ և թէրագգըն
տապալելու և կառավարութեան դեկը ձեռք առ-
նելու կ'աշխատէին:

Նոյնպէս բացատրած էի որ Բ. դռան վրայ
կատարուած յարձակումին և Նազըմ փաշայի ըս-
պաննութեան վրայ կազմը լուծուելով երեք խում-
բերու, Իշխան Սապահնէտտինի պէյի, Քէմալ
փաշայի և Սատրգ պէյի խումբերուն բաժնուելով
տկարացած և Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպան-
նութեան պատճառաւ ալ անդամներէն ոմանց
աքսորուելուն, ոմանց վախուստին վրայ բոլորո-
վին լուծուած էր:

Այս մասին մէջ ալ նոյն շէյխ և հօճաներուն
կողմանէ զինադադարի շրջանին վերակազմուած
և ապա Սատրգ պէյին երբ լիտը դեկավարած
ի վերջոյ ալ դեկավարներուն մէջ ծագած անհա-
մաձայնութեան պատճառաւ չափաւոր և ծայրա-
հեղ երկու մասի բաժնուած և իր վարկն ու հե-
ղինակութիւնը կորսնցնելով Օսմանեան դահա-
կալներուն հետ պատմութեան սեփականութիւնը
դարձած Ազատական կուսակցութեան մասին պի-

տի խօսիմ:

* * *

Յարգելի ընթերցողներուն ծանօթ է որ Օսմն. հայրենիքին մաս կազմող Մակեդոնիան և Արաբեան, Պալքանեան և ընդհ. պատերազմէն վերջ առանձինն առանձինն անկախութիւն ստացած և թիւրք կառավարութեան հետ յարաբերութիւննին խզած էին, Քրիստոնեայ շարրերն ալ յաղթական տէրութեանց պաշտպանութեան ապաւինելով իւրաքանչիւրը զատ զատ նպատակներ կը հետապընդէին:

Յոյները Սեւ ծովուն եզերքը Պոնտոսի անկախութեան, Հայերն ալ Քիւրտիստանը և կիլիկեան ալ պարունակելու պայմանաւ ընդարձակ Հայաստանի մը ստեղծման համար կը խորհէին և կաշխատէին:

Հետեւաբար պատերազմէն առաջ տարրերու համաձայնութեան հիման վրար կազմուած Աղատական կուսակցութեան ծրագիրը անգործադրելի դարձած էր:

Պատերազմէն վերջ զինադադարի ընթացքին շէյխ և հօճաներու կողմէ վերակենդանացուած Աղատական կուսակցութիւնը փոխանակ կացութիւնը ըմբռնելով գործադրելի ծրագրով մը հրապարակ գալու և չեզոք դիրք ունեցող Թէվֆիզ փաշայի կառավարութեան օժանդակելու հակառակը շարժած էր:

Շէյխ և հօճաները Աղատական անունէն և այս

անուան ընդդիմադիր ճանչցուելէն օգտուել ուղած
և իրենց շուրջը ժողոված մտային և քաղաքական
ըմբռնումները իրարու հակառակ ընկերներով ա-
թոռի և պատառի ետեւէն ինկած էին:

Զինադադարէն վերջ այս կերպով շէյխ և
հօճաներուն հին մտայնութեամբ կազմած Ազա-
տական կուսակցութեան քաղաքական գոյն շէր
կրնար տրուելը և ասկէ կառավարութեան և ազ-
գին համար օգուտ և շահ շէր կրնար սպասուել:

Ազատական խառնարանին զինադադարի ըն-
թացքին ներկայացուցած վիճակը շատ զարմա-
նալի և բառին բուն նշանակութեամբ ցաւալի էր:

Ծայրահեղ Ազատականներ, խիստ Պահպա-
նողականներ, անկախութեան, սահմանադրութեան
և հանրապետութեան կողմնակիցներ և յետադիմա-
կաններ մէկ տեղ եկած և հանրային կարծիքը
պղտորող և իթթիհատ-թէրագզըն ամբապնդող
ձեւ մը առած էր:

Ասոնցմէ մէկը՝ շէյխ և հօճաներուն համա-
կրութիւնը շահելու համար Սուլթան Իպրահիմ
շրջանին դէպքերը կը պատմէր և կը գնահատէր
միւսը՝ գահի և թագաւորի ի՞նչ պէտք կայ, հան-
րապետութիւնը մեզի աւելի յարմար է կըսէր, եր-
կրորդը՝ Անգլիան կայսրութիւն է և սակայն սահ-
մանադրութեամբ և շատ մը երկիրներէն աւելի
լաւ կը կառավարուի, խնդիրը ձեւի վար չէ, այլ
կառավարելու մէջէ կը պատասխանէր, ուրիշ մըն-
ալ եթէ տէրութիւնը երկու նահանգիսկ ունենայ,

ազակեզրոնացման դրութեամբ սէտք է կառավարուի կրօնք:

Վերջապէս զինադադարէն վերջ ժողուած Աղատական կուսակցութիւնը բանելիք ուղին չի գիտցող, հետապնդելիք քաղաքականութիւնը չկարենալ որոշող զարմանալի խառնուրդ մըն էր:

Բնական էր որ այս ձեւով և անձերով կառավարուող կուսակցութենէ մը տէրութեան և ազգին համար օգուտ չէր ակնկալուէր:

Ընդդիմադիրի դիրքով և հանգամանքով իրենք իրենց կառավարութիւնը ձեռք ձգելու իրաւունքը տուող այս խառնուրդը յարգելի ընթերցողներուն աւելի լաւ ճանչցնելու համար երեք մասի բաժնել հարկ է. զօր օրինակ:

1. — Իրական Աղատասէրներ և Սահմանադրասէրներ.

2. — Պնակալէզներ,

3. — Յետադիմականներ.

Զինադադարի ընթացքին շէյխ և հօճաներուն կողմէ վերակազմուած Աղատական խառնուրդին մէջ իրական սահմանադրասէրները շատ քիչ էին. այս կազմին մէջ պատահաբար մուտք գտած կարգ մը լուսամիտներէն կը բաղկանար, ասոնք ալ յետադիմականներուն ազդեցութեան ենթարկուած, իրենց խօսքը և արժէքը չի կարենալով ցոյց տալ կորսուած էին:

Պնակալէզներ.

Անկախութենէն, Սահմանադրութենէն և

հանրապետութենէն բան մը չ'հասկցող, վերին հրամանները գործադրելու աշխատող, իրենց ապրուստը միայն կառավարութենէն ստանալիք քանի մը դուրուշով ապահովող պաշտօնեաներ, պաշտօնէ դուրս գործ տեսնելէ և ապրուստը ապահովելու անկարող, անձնական ձեռնարկէ, քաղաքակրթութեան համարձակութենէն գուրկ խեղճեր էին:

Ասոնք իթիհատ-թէրագզրի կառավարութեան կատարած մաքրագործումին ժամանակ անպաշտպան ըլլալնուն համար պաշտօնէ հանուած պաշտօնեաներ էին. ասոնք այն կարծիքով թէ օր մը կրնայ ըլլալ որ յառաջիկային Աղատական կուսակցութիւնը նորէն դիրքի կը տիրանայ և իրենց մէյմէկ պաշտօն կը տրուի, շէյխերուն եւ հօճաներուն շուրջը խմբուած, լոյսին շուրջ դարձող մժեղներու նման կը դառնային և միայն անոնց դիրքը գորացնելու կը ծառայէին:

Յետադիմականներ.

Ասոնք հանգուցեալ Օուլթան Ապտիւլ Համիտի ժամանակ պալատին մէջ մուտք գտած, իրենց կարողութենէն շատ բարձր-լրտեսութիւն ընելով դիրքերու տիրացած և նոյնիսկ իրենց օրօրոցի մանուկներուն համար տիտղոսներ առած անկարող և տգէտներն ու անոնց զաւակներն էին:

Ասոնք սահմանադրութեան հռչակումով իւզոտ և խոշոր պատառներէն զրկուած, իրենց արտաքին վարկը կորսնցուցած մարդիկ ըլլալով, սահմանադրութիւնը հռչակող իթիհատ-թէրագ-

գրին հակառակորդ նկատուող Աղատական կու-
սակցութեան մէջ գաղտագողի մուտք գտած և
ոմանց հին դիրքով և ոմանց նիւթականով ծա-
ռայութիւն մատուցանելու ձեւով խօճա և շէյ-
խերուն մօտ համակրութիւն շահող անձեր էին:

Ձինագաղարին շէյխ և հօճաներու կողմէ
վերակազմուած Աղատական խառնուրդը այս-
պէսով տակն ու վրայ բլլալով միութիւն մը շէր
կրցած կազմել և կարճ ժամանակի մէջ առանձինն
առանձինն մասերու բաժնուած էր գործօրինակ,

1. — Գնդապետ Սատրգ պէյի խումբը.
2. — Կիւմիլճինացի Իսմայել պէյի խումբը
3. — Խօճա Մըստաֆա Սապրի էֆէնտիյի
խումբը:
4. — Շէյխ Չէյն էլ Ապիտին էֆէնտիյի
խումբը:

Արտաքնապէս Գնդապետ Սատրգ պէյի հետ
Կիւմիլճինացի Իսմայել պէյ և Խօճա Սապրի է-
ֆէնտիյի հետ Շէյխ Չէյն էլ Ապիտին էֆէնտի-
միացած կիրեւէին. սակայն ներքնապէս խնդի-
րը տարբեր էր. ասոնցմէ իւրաքանչիւրը ընկե-
րութեան եւ համաձայնութեան դիմակին տակ
միւսը խաբելու եւ խոշոր պատառնները ինքը կլլե-
լու կ'աշխատէր:

Օսմանեան կայսրութեան հետ մարած եւ
պատմութեան անցած սոյն կուսակցութեան այս
չորս պարագլուխներն ալ ընթերցողներուն ծանօ-

Թացնելու պէտքը կ'զգանք:

Գնդապետութենէ հանդստեան կոչուած Սա-
տրգ պէյ:

Սատրգ պէյ ղինուորական վարժարանէն
հեծեալ զօրաց սպայի աստիճանով ելած էր, 1907
ին Մանասթր գտնուող հեծեալ զօրաց զօրաբաժ-
նին մէջ տեղակալ էր. և այդ միջոցներուն կազ-
մուած Իթթիհատ-Թէրազզը յեղափոխական կու-
սակցութեան անդամագրուելով իբր բարձրաստի-
ճան սպայ Մանասթրրի մասնաճիւղին նախագահ
ընտրուած էր. եւ այսպէսով Սատրգ պէյ Իթթի-
հատ-Թէրազզրին այն ժամանակ բանակին մէջ
գտնուող կարեւոր դէմքերէն մէկն է:

Սատրգ պէյ, հեծեալ զօրաց ենթասպայ Աթրգ
էֆէնտին Շէմսի փաշան սպաննելու մղած և ոճի-
րէն վերջ գայն պաշտպանած ըլլալուն համար
Իթթիհատ Թէրազզը կուսակցութեան կողմէ իբր
գործունեայ եւ անվախ մէկը ճանչցուած էր:

Սահմանագրութեան հռչակումէն վերջ Իթ-
թիհատ-Թէրազզը կուսակցութիւնը Գնդապետ
Սատրգ պէյին կարգ մը պաշտօններ տուած և
սակայն ապիկարութեան երեսէն Մանասթրրի մէջ
շահած անունը կորոնցուցած և կամայ կամայ
կուսակցութեան մօտ ունեցած արժէքէն ալ ին-
կած էր:

Ասկէ վերաւորուող Սատրգ պէյ թէեւ Իթ-
թիհատ-Թէրազզրէն բաժնուած են սակայն հան-
գըստեան կոչուած էր:

Այս կերպով հանգստեան կոչուող Սատրգ պէյ
Եէմէնի ապստամբութեան եւ Ափրիկեան Տրիպոլի-
սոյ գրաւման ժամանակ առիթ գտնելով Իթթի-
հատ եւ Թէրազզըին իբր ընդդիմադիր Աղատա-
կան կուսակցութիւնը հիմնել յաջողած էր:

Սատրգ պէյ միջակ դասուն պատկանող ըն-
տանիքի մը գաւակ. հին մտայնութեան տէր եւ
ոչ մէկ եւրոպական լեզու դիտէր:

Աղատական կուսակցութեան լիար եղող Սա-
տրգ պէյ միջակ կրթութիւն եւ ուսում առած
ըլլալով բարձր ժողովներ կառավարելու եւ դիւա-
նագէտ մարդոց հետ յարաբերուելու ձեւերը չէր
գիտէր, վերջապէս Սատրգ պէյ պետական մարդ
չէր կրնար ըլլալ:

Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպանութեան
վրայ Պօլիսը լքելու ստիպուող Սատրգ պէյ, ցա-
ւալի է որ Փարիզ եւ Յունաստանի մէջ Բիւրա Շէ-
րիֆ փաշաի եւ այլ քաղաքական փոխստականնե-
րու հետ գործի խառնուելով իր պատիւը եւ վարկը
արատաւորած էր. ընդհ. պատերազմի ժամանակ
ալ Եգիպտոս գտնուելով ի վնաս իր հայրենիքին
պաշտօններ ստանալու ստորնութիւնն ալ գործած
էր:

Կիւմիւլճինացի Իսմայել պէյ:

Այսօր Փարիզ գանուող Կիւմիւլճինացի Իս-
մայել պէյ իրաւաբանական վարժարանէն շրջանա-
ւարտ էր. առաջին երեսփոխանական ժողովին մէջ
Իթթիհատ Թէրազզըի Կիւմիւլճինայի երեսփոխան

էր:

Կիւմիւլճիւնացի Իսմայէլ պէյ շատ նախանձոտ շատ ստախօս, շատ պառակտիչ եւ միեւնոյն ժամանակ երեւակայութենէ դուրս վախկոտ էր:

Կառավարութեան մէջ իրենաթող մը չարուելուն համար ցաւած եւ Իթթիհատ, եւ Թէրազզըի մէջ պառակտումի սկսած եւ ասոր համար Իթթիհատ Թէրազզըն զինք կուսակցութենէն եւ երեսփոխանութենէն դուրս հանած էր:

Իսմայէլ պէյ ապա Աղատական կուսակցութեան յարելով Սատըզ պէյի միամտութենէն օգտուած եւ կուսակցութեան փոխ նախագահը եղած էր:

Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի դէպքին վրայ փախուստ տուող Կիւմիւլճիւնացի Սատըզ պէյ Ֆրանսա, Յունաստան և Եգիպտոսի մէջ Սատըզ պէյի հետ թափառելով ամէն էնթրիկներու մէջ մտած և միշտ Սատըզ պէյը խաբելով իբր քաղաքաքան խաբերա ապրած էր:

Չինադադարի պահուն Տամատ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութեան ժամանակ Պրուսայի նահանգին կուսակալ նշանակուած և սակայն իբր գործերը զինք նշանակող կառավարութեան հակառակ տեսնուելուն պաշտօնազրկուած և իր մասին քննութեան ձեռնարկուած էր. ի վերջոյ Տամատ Ֆէրիտ փաշան տապալելու համար Քեաղըտ խանէի մէջ Չէրքեզ Պէքիը պէյը համոզելով խաղցած կառակերգութեան և ազգային շարժումի

պետերուն հետ գաղտնօրէն թղթակցելուն համար արգելափակուած և Սատրգ պէյին միջնորդութեան շնորհիւ ազատ արձակուած էր:

«Փէյամ-Սապահ» թերթի խմբակին և նախկին ներքին նախարար Ալի Քէմալ պէյին առեւանգման և սպաննութեան վրայ Պօլիսը լքող կիւմիւլճինացի Իսմայել պէյ Ռումանիա ապաստանած էր. հոն ալ հանգիստ չի նստելով հոն գտնուող փախստականները իրարու դէմ լարած էր:

Վերջապէս Սան-Րէմօ կիւմիւլճինացի Իսմայել պէյ հանգուցեալ Սուլթան Մուհամմէտ վահրտէթթին Խան Զ. ն և շէյխ իւլ Իսլամ Մըստաֆա Սապրի էֆէնտին, Գնդապետ Սատրգ պէյը Մարաշլիսա Վէհիպ փաշան և այլ ընդիմադիր պէյերը համոզելով իրաւագրկուած և անբաղդ թագաւորին վերջին ապրուստէն 500 ոսկի շորթած էր:

Ստացուած վերջին տեղեկութիւններու համաձայն այս վերջին պահերուն ճերմակ Ռուսերուն և անոնց դուքսերուն և հայ յեղափոխական կուսակցութիւններէն մէկուն հետ քաղաքական Փօքէր մը խաղցած և Պլօֆ ընելով շատ մը գումարներ առած էր:

Այս վերջին ժամանակներուն ալ Նիս գտնուող Ապտիւլ Մէճիտ էֆէնտին խաբելու աշխատած, հոն մահափորձի մը ենթարկուած և սակայն չէ մեռած:

Սօճա Մըստաֆա Սապրի էֆէնտի.

Այսօր Յուճաստանի կիւմիւճինա Գաւառա-
կին մէջ բնակող և հոն իր գաւկին Իպրահիմ
պէյի հեր, Եարըն (վաղը) անուճով թերթ մը հը-
րատարակող խօճա Մըստաֆա Սապրի էֆէնտի
Գաթտի Ահմէտ էֆէնտիյի գաւակն է. կրօնական
գիտնականներու մօտ թօգաաի Մըստաֆա էֆէնտի
անուճով ծանօթ է. նախնական կրթութիւնը թօ-
քատի մէջ առնելէ վերջ կեսարիա գացած և հոն
կրօնական գիտութիւնները սորվելով Պօլիս եկած
և Ֆաթենի մէջ ուսուցիչ հանգուցեալ Խալիս
էֆէնտիէն վկայական ստացած էր:

Միապետութեան ժամանակ աներ հայրը ու-
սուցիչ Խալիս էֆէնտիյի աղղեցութեան շնորհիւ
պալատ մուտք գտած և գիտնական եղած էր,
սահմանադրութեան ժամանակ թօգատէն երես-
փոխան ընտրուած և երեսփոխանական ժողովին
մէջ 35 ըդ յօդուածին վրայ 7 ժամ տեւող ճա-
ռը իրեն հռչակ տուած էր:

Մըստաֆա Սապրի էֆէնտի կրօնագէտներու
մէջ հազուագիւտ և լաւ գրող ու լաւ բանախօս
մըն էր, օր մը երեսփոխանական ժողովին մէջ
բանախօսած ժամանակ Իթթիհատ և Թէրազըի
հասցէին աննպաստ խօսած ըլլալուն համար Թա-
լաթին շարոն, պարոն, Չեզ Շէյխ իւլ իսլամ
չի նշանակելու համար մեր հասցէին կը խօսիս»
ըսելնուն պատասխանած է:

«Եթէ կարողութեան հաւասար դիրք պահան-
ջելը ոճիր է. Չեզ նոյն ոճիրին վրայ կը բռնեմ»

Գրեւու և խօսելու մէջ բաւական բարձր կա-
րողութիւն ունեցող Սօճա Մըստաֆա Սապրի էֆէն-
տի զիւանագիտութեան մէջ զէրօյի կը հաւասա-
րէր և իր տարագրութեան միջոցին ունեցած գոր-
ծունէութեամբ ցոյց տուած էր որ պետական
մարդ չէր և չէր կրնար ըլլալ:

Մըստաֆա Սապրի էֆէնտի զինադադարէն
վերջ իր տարագրավայրը եղող Պէլէճիկէն վերա-
դառնալուն Շէյխ Չէյն էլ Ապիտին էֆէնտիյի հետ
Ադատական կուսակցութիւնը վերակազմած և իբր
Շէյխ իւլ Իսլամ Տամատ Ֆէրիտ փաշայի դահլիճին
անդամակցած և արդէն անանկ վիճակ ունեցող
պետական գանձէն իբր վնասուց հատուցում 15
հազար ոսկիի մօտ գումար մը քաշած էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշային Վերսայլի հաշտու-
թեան վեհաժողովին երթալուն վրայ վարչապե-
տական տեղակալի պաշտօնը ստանձնող Մըստա-
ֆա Սապրի էֆէնտի վարչապետ դառնալու փա-
վաքով Տամատ Ֆէրիտ փաշային դէմ դաւել, Սօ-
ճա Փաշա ըլլալ և կարենալ բիշլիոյի դերը խա-
զալ ուզած էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշա Փարիզէն վերադար-
ձին հրաժարած և նոր դահլիճը կազմելու պաշ-
տօնը կրկին անոր տրուելուն վրայ բողոքականիբ
Մըստաֆա Սապրի էֆէնտի նոր դահլիճէն դուրս
ձգուած և այսպէսով շուքի ետեւէն վազելով բեր-
նի ոսկորը կորսնցուցած էր:

Մըստաֆա Սապրի էֆէնտին վարչապետա-

կան տեղակալ եղած միջոցին Եգիպտոսէն եկող
և Աղատական կուսակցութեան լիար դարձող
Սատըզ պէյի հետ ունեցած վէճերը համակիր և
հակակիր թերթերու մէջ ըսի ըսաւներու տեղի
տուած և կուսակցութիւնն ալ չափաւոր և ծայ-
րահեղ անուաններուն տակ երկուքի բաժնելով անոր
ոյժը և ազդեցութիւնը կորսնցուցած էին:

Մըստաֆա Սապրի էֆէնտի քաղաքականու-
թեան մէջ և ոչ մէկ ատեն զետակցութեամբ
քալած էր. իր փեսին Պերկամցի Զէքի խօճային
և անոր սրբւոյն Իպրահիմ պէյին ցոյց տուած
ուղղութեամբ և թելադրութեամբ քալած և միշտ
ալ պարտուած էր:

Հետեւանքը այն եղած էր որ ընդհանուր
միւլթի եղող Մըստաֆա Սապրի էֆէնտին, Թոգա-
տի երեսփոխանի հանդամանքով երեսփոխանական
և 35 ըդ յօդուածի պաշտպան Մըստաֆա Սապրի
էֆէնտի շատոնց մեռած է:

Հիճազ և Եգիպտոսի, Ռուսմանիոյ և Իտալիոյ
մէջ զանազան գոյն հագնող և ամենէն վերջը
Յունաստանի կիւմիւլճինա գաւառակին մէջ Եա-
րըն (վաղը) անունով թերթ մը հրատարակելով
կործանած Օսմն. կայսրութեան դամբանականը
խօսելու տեղ, երբեմն Օսմն. զահակալներուն և
երբեմն կեանքի նշան ցոյց տալու տշխատող ընդ-
դիմագիրներուն դէմ առնող տուող Մըստաֆա
Սապրի էֆէնտի, զինադադարէն վերջ ընդհ. միւլթի-
թի նշանակուող փառատենջ Մըստաֆա Սապրի

էֆէնտին է:

Շէյխ Ջէյն էլ Ապխտին էֆէնտի:

Այսօր Սուրիա գտնուող Շէյխ Ջէյն էլ Ապխտին էֆէնտի Գոնեացի է և մէվլավի աղանդին կը պատկանելով Գոնեայի մէջ Շէյխ գատէ անունով ծանօթ է:

Սահմանադրութեան սկիզբին Գոնեայէն երեսփոխան ընտրուած և ժամանակ մը վերջ Իթթիհատ և Թէրագզըին դէմ հակառակելով նոր կազմուած «էհալի» (ժողովուրդ) կուսակցութեան յարած և ի վերջոյ նոյն կուսակցութեան հետ Աղատական կուսակցութեան միացած էր:

Շէյխ Ջէյն էլ Ապխտին էֆէնտի ուսումով միջակ և վերջին ծայր յամառ մէկն էր. 35 ըդ յօդուածին պատճառաւ առաջին երեսփոխանական ժողովին լուծումէն վերջ երկրորդի ընտրութեան միջոցին հակառակ Իթթիհատ-Թէրագզըի կառավարութեան ընդդիմութեան կրկին երեսփոխան ընտրուելը ընդդիմադիրներու մէջ իրեն վարկ շահեցուցած և սակայն յիշուելու արժանի գործ մը չէր կրցած տեսնել:

Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպանութեան ժամանակ Պօլիս չի գտնուելուն համար ուրիշ ընդդիմադիրներու նման չէր հետապնդուած, սակայն կէմլիտիկ աքսորուած և մինչեւ պատերազմին վերջանալը հոն նպարավաճառութեամբ զբաղած էր:

Զինադադարէն վերջ մախաղը ուսին Պօլիս

եկող Շէյխ Ջէյն էլ Ասլիտին էֆէնտի, խօճա Մըս-
տաֆա Մասլըրի հետ Աղատական կուսակցութիւնը
վերակազմած և պալատան շրջանակին մէջ մտնե-
լով այդ խառնակ ժամանակին բուն նշանակու-
թեամբ ազդեցութեան տէր միասպետ մը եղած էր՝
կուսակցութեան կեդրոնատեղին նստելով
կլկլակը քաշելը, ակնոցին վրայէն դիմացինը դի-
տելը. կառավարութեան քաղաքականութեան մի-
ջամուխ ըլլալով կարգ մը յիմար և տգէտները
կառավարական կազմին մէջ մտցնելը և վերջա-
պէս ինքզինքը ձերակոյտի անդամ նշանակել տա-
լով պետական գործերով զբաղելը, Օսմն. կառա-
վարութեան Ռասիութիւնը ըլլալու կարողութիւ-
նը ցոյց տուած էր:

Ահաւասիկ ըսա կարելւոյն ճանչցուած այս
չորս անձերուն գործունէութիւններն էին որ Ա-
ղատական կուսակցութիւնը անդամ մալ չի վե-
րակենդանանալու պայմանաւ կործանած և վեց
հարիւր տարուան Օսմն. կայսրութիւնը մարած էր:

Աղատական կուսակցութիւնը իրենց ձեռ-
քին մէջ բռնող այս խօճաներուն և շէյխերուն
հետապնդած քաղաքականութիւնը Եգիպտոս հրա-
տարակուող «Միւսավաթ» թերթի տնօրէն Իզմիր-
ցի Հաֆըզ Իսմայէլ էֆէնտի քանի մը բառերով
բացատրելուն, այս խօսքերը աղազային դէպքե-
րու մասին հիմակուրնէ գաղափար մը կազմելու
համար ստորեւ կարտադրենք:

Յարգելի խմբադիրը կըսէ որ.

Ձին ադադարի միջոցին Բ. գուռը մեռելատան վերածող Ձէյն էլ Ապիտիներ, Վասֆիներ, Համիտիներ. Մըստաֆա Ասրմ և Սապրիններ ի՞նչ գործ տեսան, այս սեւ օրերուն բոլոր ամօթալի սխալները, դաւերը Շէյխ իւլ Իսլամութեան սրահներուն մէջ չի որոշուեցա՞ւ, իսլամութիւնը, նպարավաճառի խանութ մ'անգամ կառավարելու անկարող և սակայն դաւ և կեղծիքով կառավարութիւն մը կործանող այս մարդոց քաղաքականութեամբ զբաղուելն՝ վը պիտի տիրապետէ, առիթէն օգտուելով դիրքի տիրացող Սօճա Սապրիյին առաջին գործը իր անձնականին 15-20 հազար ուկի միասուց հատուցում առնել, Մըստաֆա Բօթէզա կոշուող անարգելին խնայողութեան պանգային մէջ տիղաւորել, իր դիրքը ամրացնելու համար դահլիճին մէջ հանգուցեալ Ալի Բէմալի դէմ Իթթիհատականներու. Իզդէթ եւ Բէշիտ Արիֆ փաշաներու հետ միանալ եւ այսօր Անկօրայի եւ Պօլսոյ մէջ Մըստաֆա ստորին տեսակէն պնակալիցութիւն ընող բոլոր Իթթիհատ եւ լթէրագզըի ծառայողները իր շուրջը խմբել չեղա՞ւ, Ամէն բանէ առաջ Ադատական կուսակցութիւնը բաժան բաժան ընելով երկրին երիտասարդութեան եւ ղինուորականութեան երես դարձնող ատելութիւն ցոյց տուող եւ Անատօլուի շարժումը Իթթիհատականներուն ձեռք անցնող, ընդդիմադիրները անօթի ծարաւ ձգող ոք ստորնացողը այս Սամ. Յեղփ.

անօթի ծարաւ ձգող և ստորնացնողը այս խօճա-
ները շե՞ն:

* * *

Վարչապետ Տամատ Ծէրիտ փաշա Փարիզէն
վերադարձին երկու կարեւոր խնդիրներու դէմ կը
գտնուէր, մէկը վարչապետական տեղակալ Շէյխ
Իւլ Իսլամ Մըստաֆա Սապրի էֆէնտիին խօճա
փաշա ըլլալու համար տարած խլրդային աշխա-
տանքներուն վերջ տալ, միւսը Արեւելեան նա-
հանգներու մէջ հայերու դէմ Ազգային կազմա-
կերպութիւն մը ստեղծելու պաշտօնով զրկուած
գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշային Իթթիհաս
Թէրագզը կուսակցութիւնը վերակենդանացնելու
նպատակով ստեղծած հոսանքը կասեցնել:

Տամատ Ծէրիտ փաշա Պօլիս հասնելէն ժա-
մանակ մը վերջ հրաժարած և երբ նոր դահլիճը
կազմելու պաշտօնը իրեն տրուեցաւ. Ազատական
կուսակցութեան պատկանող նախարարներուն հետ
Մըստաֆա Սապրի էֆէնտին ալ դուրս ձգած, ա-
նոր էնթրիկներուն վերջ տուած և Ազատական
կուսակցութիւնն ալ զրկուած վիճակի մէջ ձգած
էր, խեղճ Մըստաֆա Սապրի էֆէնտի վարչապետ
և խօճա փաշա ըլլալուն երեւակայութեամբ կը
տարուէր, այս անգամ Շէյխ-Իւլ-Իսլամութիւնն
ալ ձեռքէ փախցուցած էր:

Սակայն գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փա-
շային ստեղծած հոսանքը կասեցնել Տամատ Ծէ-
րիտ փաշայի համար կարելի չէր եղած, այս մա-

օին ձեռք առնուած յոռի միջոցները խնդիրը բո-
լորովին գծէն դուրս հանած, մեծ հոգ և ըմբոս-
տութեան գոյն տուած և վերջապէս վեց հարիւր
տարուան կայսրութիւնը պատմութեան յանձնած
էր:

* * *

Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշա, «Արեւել-
եան նահանգներու իրաւանց պաշտպան» միու-
թեան համաժողովին քրոշումով, Սերաստիոյ մէջ
«Յրակիւ-Փաշա Էլի» և Իգմիրի վերագրուման
միութիւններու մասնակցութեամբ և բոլոր Օս-
մանեան երկիրը ներկայացնելու պայմանաւ գու-
մարուելիք մեծ Գօնկրէն կառավարելու համար,
առանց Բ. դռան տեղեկացնելու. 29 Օգոստոս
1919 կարինէն Սերաստիա մեկնած էր:

Սուլթան Վահիտէթթին Խան. 2. ին և Բ.
դռան գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշան թա-
գաւորական հրովարտակով և լայն իրաւատութիւն-
ներով Անատոլու զրկելնուն և կարնոյ մէջ գու-
մարուող «Արեւելեան նահանգներու իրաւանց
պաշտպան» միութեան համաժողովը կառավարե-
լու պաշտօնէն յանձնելնէն նշատակնին այս էր:

Մինչեւ հաշտութեան ստորագրումը բանա-
կէն դուրս ազգային ոյժի մը պատրաստութիւնը
ապահովել և եթէ կառավարութիւնը Արեւելեան
նահանգները Հայաստանին ձգելու դաշնագիր մը
ստորագրելու պարտադրուի. ինչպէս 1293 (1878)
Ռուս, թիւրք պատերազմէն Այա-Սթէֆանօյի

դաշնագիրը սրբագրուելով Պէրլինի մէջ ստորագրուած դաշնագրով Գարատաղի կառավարութեան ձգուած Մերտիզացիները Գարատաղի կառավարութիւնը չի ճանչնալով Օսմանեան տիրապետութեան տակ մնալու համար զէնքի դիմելով երկար ժամանակ հետեւաբար իրենց հայրենիքը պաշտպանած և ի վերջոյ Պէրլինի դաշնագիրը ստորագրող տէրութիւնները արիւնահոսութեան վերջ տալու համար Մերտիզացիներուն Օսմանեան տիրապետութեան տակ մնալը ընդունելու ստիպած էին. նոյնպէս Արեւելեան նահանգներու մէջ ալ պատմութեան այս օրինակէն օգտուիլ խորհուած, իրենց հերոսութեամբ և Օսմն. գահուն հաւատարմութեամբը հռչակ հանած Արեւելեան նահանգներու ժողովուրդէն կազմակերպութիւն մը ստեղծել փափաքուած և ասիկա կազմակերպելու և կառավարելու համար Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշա Անատօլու ղրկուած էր:

Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշային, պահանջուած կազմակերպութեան ձեւը, թաղաւորին և Բ. դռան գծած ծրագրէն դուրս, Իթթիհատ Թէրազզըին Օսմն. կառավարութիւնը ուրիշանուան ասկ ձեռք ձգելու մեռած ձեւէն փոխելու աշխատիլը հասկցուած և այս արգիլելու միջոցներ խորհուած և իբրեւ առաջին միջոց նախարարաց խորհուրդին կողմէ որոշուած էր որ ան պաշտօնանկ ըլլայ և Մեքաստիոյ մէջ գումարուելիք ընդհ. քօնկրէն բռնի ոյժով արգիլուի և պաշտօնանկու-

Թեան վերաբերեալ թագաւորական հրամանը նախապէս նկարագրուածին և պատճէնը գրուածին պէս Երզնկայի մէջ հաղորդուած էր:

Միայն թէ Պօլսոյ մէջ ամէն օր փոփոխուող և իրարու հետեւած քաղաքականութենէն անտեղեակ ներքին նախարարները, այս սրտշման գործադրութեան մէջ շատ գէշ վարուած և խնդիրը գծեն դուրս հանելով մեծ ըմբոստութեան գոյն տուած էին:

Տամաա Յէրիտ փաշայի կառավարութիւնը իրականին մէջ չէր կրցած Իթ թիհատ-Թէրադզըին պատկանող պաշտօնեաները պետական կազմէն արմատախիլ ընել և ոչ ալ ընդդիմադիրներուն հարկ եղած դիրքերը տալ և բառին բուն նշանակութեամբ աններդաշնակ կազմ մը ունէր:

Իրաց այս կացութենէն գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշա և իր համախոհները առաւելագոյն շափով օգտուած և իրենց ուզած կազմակերպութիւնը շատ գիւրութեամբ մէջտեղ բերած էին:

Գօճապըյըզ անունով ծանօթ Սերաստիոյ կուսակալ Քէշիտ փաշա, Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշային կարինէն դէպի Սերաստիա մեկնումը լուր առնելուն անմիջապէս ներքին նախարարութեան հետ եւեալ հեռագիրը տուած էր:

«Կը տեղեկանամ որ բանակի քննիչութենէն պաշտօնազրկուած Գնդապետ Մըստաֆա Քէ-

մալ փաշա իր քանի մը ընկերներովը Գոնկրէն Գուճարելու համար Կարինէն Սեբաստիա կուգայ, մեր կողմէ ի՞նչ պէտք է ընել հրամանը կրօպասենք»:

Իթթիհատ-Թէրազզըի ղեկավարներուն երեսէն Օսմն. կայսրութեան ենթարկուած պատուհասներէն ցաւ զգացող Սեբաստիոյ կուսակալ Րէշիտ փաշայէն սոյն հեռագիրը, այն ժամանակ Սրտադրութեան նախարար և ներքին նախարարութեան փոխանորդութիւնը ստանձնող և նախարարաց խորհուրդին որոշումէն տեղեակ եղող Խօճա Վասֆի էֆէնտիյին տրուած էր:

Խօճա Վասֆին ալ դիւանապետ Իհսան պէյի փոխանձած էր որ Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշային և ընկերներուն ձերբակալման և հսկողութեան տակ Պօլիս ղրկուելուն համար հարկ եղած հրաման պատասխանը գրէ:

Ճիշտ նոյն ժամուն նախարարաց խորհուրդին Մըստաֆա Քէմալ փաշային և Սեբաստիոյ Քօնկրէին մասին տուած որոշումէն անտեղեակ էտհէմ պէյ ներքին նախարարութեան փոխանորդութեան նշանակուած էր:

էտհէմ պէյ, Խօճա Վասֆի էֆէնտիյին հրամանով դիւանապետին կողմէ սեւագրուած պատասխանագիրը տեսնելուն զարմացած և իր ձեռքով Սեբաստիոյ կուսակալ Րէշիտ փաշային հետեւեալ պատասխանը գրած և ղրկած էր:

Պատասխանին Պատճէնը

Պաշտօնադրկուած բանակին քն իշի մը հան-
դէս օրէնքի թոյլադրած ընդունելութիւնը կա-
տարել կը յանձնարարուի:

Տամատ Ֆէրիտ փաշային Շէյխ Իւլ Իսլամ
Մըստաֆա Սապրի էֆէնտին և Աղատական կու-
սակցութեան պատկանող նախարարները՝ կառա-
վարութենէն դուրս ձգելու նպատակաւ հրաժա-
րելը և նոր դահլիճին կազմելը այս պահուն կը
գուգահիպէր:

Նոր կազմուած դահլիճին մէջ պալատական
կըթութիւն ստացած և բուն նշանակութեամբ Բ.
դոան վայելող Ատիլ պէյ ներքին նախարար եղած
էր:

Տամատ Ֆէրիտ Փաշա ցուցումով և ձեւա-
կերպութիւններու սիրահար էր. Ատիլ պէյին մաս-
նաւոր խնամքով սափրուած մօրուքը, ճերմակ
շաքիկի՝ լաւ կերպով կապուած փողկապը, վար-
պետ գերձակի մը կողմէ պատրաստուած ըէտին-
կօթը, մանաւանդ գերտնաքարչ յարգանքները
Ֆէրիտ փաշա հաւնած և ասոր համար զայն իր նոր
կազմած դահլիճին մէջ իբր ներքին նախարար
ընդունած էր:

Ատիլ պէյ թէ թագաւորին թէ վարչապետ
Տամատ Ֆէրիտ փաշային խօստացած էր որ իր
բարեկամը եղող Խարբերդի կուսակալ և գինուո-
րական տեղակալ Կեսարացի Ղալիպ պէյի միջո-
ցաւ Մըստաֆա Քէմալ փաշայի խնդիրը քանի
մը օրուան մէջ կրնայ լուզել և առաջին գոր-

Ղալիպ պէյը Սերաստիոյ կուսակալ նշանակել և զինուորական աստիճանը բարձրացնելով փոխ հրամանատար նշանակել տալ, իսկ առաջին հրամանը անմիջապէս Սերաստիա մեկնիլ և Մըստաֆա Քէմալ փաշան և անոր ընկերները ձերբակալելով Պօլիս դրկել և Սերաստիոյ մէջ գումարուելիք Գոնկրէն արգելիչ եղած էր:

Ներքին նախարար Ատիլ պէյին, հեռագրի վերայ Սարբերդի կուսակալ Ղալիպ պէյի հետ խօսակցութեան սկսած ժամանակ, փոսթ և հեռագրական ընդհ. Տնօրէն Րէֆիզ Սալիտ պէյ իրեն ըսած էր, որ Սարբերդի և Պօլսոյ մէջ ըլլալիք խօսակցութիւնը Սերաստիոյ կեդրոնէն պիտի անցնի և տրուած հրահանգներուն Սերաստիոյ կեդրոնը և անուղղակի կերպով կուսակալ և հրամանատարը և նոյնսիկ Մըստաֆա Քէմալ փաշա պիտի տեղեկանան, սակայն Ատիլ պէյ կարեւորութիւն չէր ընծայած և Բ. դռան հեռագրի մեքենային վրայ Ղալիպ պէյի հետ օրերով խօսակցած էր:

Սարբերդի կուսակալ կեօարացի Ալի Ղալիպ պէյ այս գործը գլուխ հանելու կարող մէկը չէր, Ալի Ղալիպ պէյ շատախօս, բարձրէն թռչող եւ սակայն գործ չի տեսնող պոռոտախօս մընէր. Ատիլ պէյի կողմէ տրուած հրաման և հրահանգներուն դէմ կարգ մը երեւակայական եւ անտեղի կարծիքներ յայտնելով խօսակցութիւնը օրերով երկարած էր եւ բոլոր այն խօսակցութիւններուն

Սեբաստիոյ կուսակալ Րէշիտ փաշա, հրամանա-
տար Սալահէտտին պէյ տեղեկացած էին. եւ
առանց բանաւոր պատճառի իրենց պաշտօնազրը-
կումէն վշտանալով խնդիրը Մըստաֆա Քէմալ
փաշային տեղեկացնելով զայն պաշտպանել սկսած
էին:

Ներքին նախարար Ատիլ պէյին առաջին քայ-
լին գործած սխալը Մըստաֆա Քէմալ փաշա մըղ-
ձաւանջը սաստկացուցած էր. կեղծ ոսկիի նմա-
նող եւ սակայն անարժէք իշխան մը եղող Տամատ
Փէրիտ փաշային պետական մարդիկը ընտրելու
մէջ ունեցած ապիկարութիւնը այս մեծ մղձաւան-
ջը ծնած էր:

Գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշա Բ. դռան
այս սխալ քայլերէն առաւելագոյն չափով օգտը-
ւած եւ կեղբոնական կառավարութեան համակիր
Սեբաստիոյ կուսակալ Րէշիտ փաշան և հրամա-
նատար Սալահէտտին պէյը սիրաշահելով ասոնց-
մէ Սեբաստիոյ մէջ շատ մեծ աջակցութիւն գը-
տած էր:

* * *

Ներքին նախարար Ատիլ պէյի կողմէ խար-
բերելի կուսակալ Ղալիպ պէյին կողմէ տրուած
հեռագրական հրաման եւ հրահանգները իրենց
անպետ և անտրամաբան մանրամասնութիւննե-
րովը ցոյց կուտան թէ օրուան կառավարութիւնը
ինչպիսի ձեռքերու մէջ կը գտնուէր. ասոր հա-
մար նոյնութեամբ ներփակել հարկ տեսնուեցաւ:

Ատիլ պէյ հեռագրին վրայ Ղալիպ պէյին կըսէր. ծանօթ է Ձեզ որ Կարնոյ մէջ քօնկրէ անուան տակքանիմը հոգի գումարուելով կարգ մը որոշումներ տրուին, գումարուողները և տրուած որոշումները թէև պաշտօնականութենէ գուրկ են, սակայն ասոնք երկրին մէջ կարգ մը ըսի ըսաւներու տեղի կուտան և չափազանցեալ կերպով Եւրոպա կարձանագրուին և գէշ տրամադրութիւններ կ'ստեղծեն. մէջտեղ կարեւորութիւն ունեցող ոչ ոյժ և ոչ խնդիր կայ, սակայն այս չափազանցութիւններուն և գիմադրութիւններու ազդեցութեան տակ Անգլիացիներ մօտ օրէն Սամսոն կարեւոր ոյժ պիտի հանեն եղեր. եթէ կառավարութեան ի շարս այլոց Ձեզի ալ տրուած հրահանգներուն հակառակ շարժումը շարունակուի, շատ հաւանական է որ Սամսոն հանուելիք օտար ոյժերը մինչեւ Սերաստիա և այնտեղէն աւելի ներսերը յառաջանալով գրաւեն և այս բընականաբար երկրին շահերուն հակառակ է:

Մեզի կը հաղորդուի որ Կարնոյ մէջ գումարուող անձերը ի մօտոյ Սերաստիա ելթալով հոն ալ ալ քօնկրէ մը պիտի գումարեն եղեր. կառավարութիւնը գիտեր որ հոն 5-10 հոգի գումարուելէն բան մը չպիտի ելլայ, սակայն ասիկա Եւրոպային հասկցնել կարելի չէ. անաւասիկ ասոր համար այդ մարդոց գումարումը արգելել հարկ կը տեսնուի և ասոր համար ալ առաջին անգամ Սերաստիոյ մէջ կառավարութեան կատարեալ

վատահուժիւնը վայելող և երկրին ապահովութեան համար տրուած հրահանգները նոյնութեամբ գործադրելու կարող կուսակալ մը նշանակել պէտք է անոր համար Ձեր վսեմութիւնը հոն կը դրկենք, թէև Սեբաստիոյ մէջ Գօնկրէ գումարել փափաքող քանի մը հոգին արդիւել դժուար գործ մը չէ. սակայն կը տեղեկանանաք որ կարգ մը բարձրաստիճան գինուորականներ ասոնց հետ գաղափարակից ըլլալուն. ասոնք կառավարութեան ձեռք առնելիք միջոցները դժուարութեան բաղխեցնել և այդ ծանօթ անձերը ըստ կարելւոյն պաշտպանել պիտի ուզեն, այս նկատուածով և գործի յաջողութեան համար յարմար է որ Ձեր հետ Ձեր վատահուժիւնը վայելող 1-200 գտնուի:

Հետեւաբար Քիւրտերէն վատահելի 100-150 ձիաւորներ առնելով և ո՞ւր և ինչո՞ւ երթալնին առանց մէկուն յայտնելու չ'ակնկալուած մէկ պահուն Սեբաստիա կը հասնիք և կուսակալութիւնն ու հրամանատարութիւնը ձեռք կ'առնէք, հոն գինուորներուն և ոստիկան գինուորներուն թիւը քիչ է և դուք ալ եթէ քիչ մը ճարպիկ վարուելու ըլլաք Ձեր դէմը ուրիշ ոյժ չ'պիտի գտնեք և անմիջապէս հեղինակութիւն ստեղծելով Գօնկրէն գումարման առիթ չ'պիտի տաք և եթէ այդ անձերէն հոն գտնուողներ ըլլան անմիջապէս ձերբակալելով հակողութեան տակ Պօլիս կը դրկէք:

Այս կերպով կառավարութեան ազդեցութիւնը կ'աւելնայ և ներսերը արկածախնդրութեամբ

զբաղողները կը բարոյալքուին և ասանկ վնասաբեր արարքներ չեն կրկնուէր և դուրսն ալ լաւ ազդեցութիւն կը գործէ և կառավարութեան առիթ կուտայ որպէսզի եւրոպացիներուն այդ կողմերը զինուոր հանելով գրաւելու նպատակը ջուրը ձգելու ձեռնարկէ: Արդէն Սեբաստիոյ երեւելիներէն ստոյգ տեղեկութիւն առած ենք որ ժողովուրդը այդ մարդոց գործերէն և դրամ հաւաքելու համար կատարած ճնշումներէն ցաւած եւ այս արգիլելու համար կառավարութեան ոյժ տալու պատրաստ են, հոն ոստիկան զօրաց հրամանատարութեան պիտի պրուի եւ պէտք տեսնուածին չափ ոյժ պիտի տրամադրուի եւ ազդեցիկ մարդոց կողմէ ալ մասնաւոր օգնութիւն պիտի ըլլայ. այս կերպով պէտք եղածին չափ կառավարութեան հաւատարիմ ոստիկան զինուորներուն կազմ մը պատրաստելէ վերջ միասին տարած հեծելազօրքը հետզհետէ տեղերնին կը վերադարձնէք, ահաւասիկ ձեռք առնուելիք միջոցները ասոնք են. եւ կատարեալ գատղնապահութեամբ եւ յաջողութեամբ կատարուելը վերջին ծայր եւ կատարեալ գաղտնապահութեամբ գործելու մէջ է:

Սեբաստիոյ մէջ կատարելիք գործիք եւ նոյն իսկ այդ կողմերը երթալուդ մասին Ձեր ընտանիքին ամենավստահելի մէկ անդամին իսկ բան մը չպիտի յայտնեք եւ մինչեւ Սեբաստիա ժամանելնիդ Ձեզի ընկերացողներուն իսկ բան մը չպիտի խօսիք, ասիկա յաջողութեան հիմն է:

Ասոր համար առայժմ ընտանիքնիդ հոն կը
ձգէք եւ անոնց կըսէք թէ շրջակայ ցեղախում-
բերը քննելու համար քանի մը օր պիտի բացակա-
յիք եւ ասիկա տարածայնելով անմիջապէս նամ-
բայ կելլէք եւ օր առաջ եւ յանկարծակիօրէն
Սեբաստիա կը հասնիք, հոն հասնելնուդ հետեւեալ
հեռագիրը առ որ անկէ կը ներկայացնէք եւ կու-
սակալութիւնն ու հրամանատարութիւնը իսկոյն
ձեռք առնել կաշխատիք և միւս կողմէն ալ դոր-
ծերու մասին հեռագրով նախարարութեան տեղե-
կութիւն կուտաք և առ այդ հարկ եղած հրահան-
գը կատանաք, այսպէսով գործի սկսելէ վերջ Ձեր
յարմար տեսած ժամանակը ընտանիքնիդ ալ բե-
րել կուտաք: Սեբաստիոյ ներկայ կուսակալ Րէ-
շիտ փաշան իրեն պաշտօնանկութիւնը և տեղը
ուրիշի մը նշանակուիլը կերպով մը տեղեկացած
ըլլալով նախարարութեան գիմելուն և Ձեզի ծա-
նօթ մարդոց ի մօտոյ Սեբաստիոյ մէջ գումա-
րումը տեղեկացուած ըլլալուն, սուանց վայրկեան
մը իսկ կորսնցնելու ժամ առաջ մեկնելու պէտք
է աշխատինք:

Հետեւաբար պէտք է փութով մեզ տեղեկա-
ցնէք թէ երբ պիտի մեկնիք և ե՞րբ կընաք հոն
հասնիլ, սեբաստիոյ մէջ ներկայցուելիք հեռագիրը
հետեւեալն է:

«Ձեր վսեմութեան Սեբաստիոյ կուսակալ և
հրամանատարութեան նշանակումը նախարարաց
խորհուրդին կողմէ որոշուած և նորին կայսերա-

կան բարձրութեան կողմէ վաւերացուած ըլլա-
լուն անմիջապէս մեկնելով սոյն հեռագիրը Սե-
բաստիոյ զինուորական և քաղաքային պաշտօն-
եաներէն հարկ եղածներուն կը ներկայացնէք և
կուսակալութիւնն ու հրամանատարութիւնը ձեռք
սոննելով գործի կ'սկսիք և փութով կը տեղեկացնէք
պարզմկն. նախարար ներքին նխար.
3-9 1335 Սիւլէյման Շէֆիզ Ատիլ

Գնդապետ Մըստաֆա Բէլմալ փաշա Բ. դռան
Սարքերդի կուսակալ Սլի Ղալիպ պէյին տուած
բոլոր հրահանգ և հրամաններուն տեղեկացած և
իրապէս մտահոգութեան մատնուած էր, որով-
հետեւ տակաւին շրջանակին իշխելու շափ ոյժի
մը չէր տիրացած:

Տամատ Փէրիտ փաշայի կառավարութեան
այս մասին գործած սխալները շատ մեծ են.
Խնդիրը փոխանակ Սարքերդի կուսակալին նման
յիմար պոռոտախօսի մը յանձնելու, եթէ ուղղա-
կի Սեբաստիոյ կուսակալ Րէշիտ փաշային, որը
այս մասին հրահանգ ալ խնդրած էր, և հրամա-
նատար Սալահէտտին պէյին յանձներ, այսինքն
հանգուցեալ Խօճա Վասֆի էֆէնտիյին բռնած ճամ-
բուն հետեւէր, հարիւրին հարիւր այն տաղնապին
վերջ տրուած կ'ըլլար:

Սեբաստիոյ կուսակալ Րէշիտ փաշան և հը-
րամանատար Սալահէտտին պէյ Պօլսոյ կառավար-
ութեան կատարելապէս հաւատարիմ և տրուե-

լիք հրահանգները գործադրելու ոյժ և կարողութիւն ունէին. միայն թէ Պօլսոյ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութիւնը միշտ փոփոխութեան ենթարկուելուն այս կէտը չէր կրցած խորհիլ և Մըստաֆա Քէմալ փաշայի բաղդը ժպտուն ըլլալուն յաղթած էր:

Մըստաֆա Քէմալ փաշային այս միջոցներուն ունեցած մտավախութեան աստիճանը հասկընալու և դատելու համար «Երզնկայի կիրճին դէպքը» պատմել կը բաւէ:

Երզնկայի կիրճին դէպքը շատ հասարակ ըլլալով հանդերձ պատմութեան առջեւ կարեւորութիւն ունի, այս դէպքը գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշային վրայ գործած ազդեցութիւնը այնչափ զօրաւոր է որ մինչեւ այսօր չէ կրցած մոռնալ և խալք կուսակցութեան մէջ արտասանած և ապա գրքոյկի ձեւով հրատարակուած ճառին մէջ էջեր գրուելու չափ խօսելուն առիթ տրուած էր:

Տեսէ՛ք Մըստաֆա Քէմալ փաշա այս պարզ դէպքը որչա՞փ կը շափազանցէ և կըսէ որ՝

«Երզնկայի կիրճը հասնելնուս հոն հակողութիւն կատարող ոստիկան ղինւորներ և սպաները մտահոգուած վիճակի մէջ մեր ինքնաշարժը կեցընելով ըսին:

Տէրսիմի քիւրտերը կերճը բռնած են, վտանգ կայ, չեք կրնար անցնիլ, կեդրոն տեղեկացուցինք որ օգնական ոյժ ղրկեն. մինչեւ որ հասնին ըսչ

պասել պէտք է:

Ըսել է Ալի Ղալիպ պէյ գործի կ'սկսէր, երբ ըսուեցաւ որ Երզնկայի կէրճը Քիւրտ յելուզակներու կողմէ բռնուած է, կասկած չկար որ Ալի Ղալիպ պէյի կողմէ ճարուած քանի մը յելուզակներու կողմէ բռնուած էր. արդեօք ասոնք ի՞նչ ոյժ կը ներկայացնէին, ո՞ր կողմը և ի՞նչպէս բռնած էին. մանաւանդ որ ասոնք ցրուելու համար կեղրոնէն ուզուած օգնական ոյժը երբ պիտի հասնէր:

Ահա այս խօսքերը Մըստաֆա Քէմալ փաշային մտավախութեան շափը որոշելու կը բաւէ. Ալի Ղալիպ պէյ և թէ ճարպիկ մէկը ըլլար, անկասկած փոքր ոյժով մը, այն ժամանակ միայն այս վտանգը կը փարատէր և ահագին Օսմն. կայսրութիւնը փլուզումէ կ'ազատէր, և ամէն օր դոյն և ձեւ փոխող այս բռնադատեալ և անբնական հանրապետութեան ստեղծուելուն և Անատոլի ժողովուրդին պատիւ և նուիրապետութիւնը արատաւորելու առիթ չէր տրուէր:

Այս պարզ դէպքի մասին Մըստաֆա Քէմալ փաշային շափազանցութիւնները տեսէք կ'ըսէ որ.

Մինչեւ որ այս ստեղծուածը լուծուէր Երզնկա վերադառնալ և ո՞վ գիտէ քա՛նի օր սպասել պէտք էր. մինչդեռ մենք կաճապարէինք. եթէ ես կարնոյ և Սեբաստիոյ մէջ եղած ճամբան սովորական միջոցին կտրելով որոշուած օր Սեբաստիա չի գտնուէի, հոն ու այն պատճառներով

վախցած և կանդ առածս Սերաստիա և ուրիշ տեղեր պիտի սարածայնուէր և դործերը տակն ու վրայ պիտի ըլլային:

Որչա՞ փ մտահոգութիւն և որչափ մտավախութիւն, այս ու այն կերպով և հում դերձանով իրեն կապուած կարգ մը մարդոց հեռանալէն վախցած և վերջապէս Մըստաֆա Քէմալ փաշային այդ միջոցին շատ վախցած ըլլալը կասկած չի վերցրներ:

Տեսէք տակաւին ի՞նչեր կը խօսի և կըսէ որ Սյդ պարագային ընելիքնիս ամէն վտանգ արհամարհելով և դիմակալելով ճամբան շարունակել էր, ուրիշ ճար չունէինք. միայն փոքր միջոցներ ձեռք առնել յարմար տեսայ, թեթեւ գնդաձիւներով զինուած ընկերներէս քանի մը հատը. այս օր զօրաբաժնի մը հրամանատարը եղող և Թօֆան պէյ անունով ծանօթ Օսման պէյի հրամանատարութեամբ ինքնաշարժով մը մեր ինքնաշարժէն առաջ քշեցինք, աջէն ձախէն արձակուելիք գընդակներուն առանց կարեւորութիւն տրուելու ինքնաշարժերը վերջին արագութեամբ խճուղիէն յառաջ պիտի սուրային և եթէ վերաւորուող կամ մեռնող ըլլար անոնցմով չ'պիտի զբաղուէինք, եթէ խճուղիին վրայ և մօտէն անոնց հանդիպէինք, բոլորս ինքնաշարժէն պիտի իջնայինք և անոնց վրայ յարձակելով ճամբան պիտի բանայինք եւ մնացածներս կրկին գործածելի ինքնաշարժերը Օսմ. Յեղփ. Թիւ 26

նստելով և փութով պիտի հեռանայինք և ճամբանիս շարունակէինք. տրուած հրամանը այս էր.

Այս կերպ շարժելը շիտակ և ապահով չի նկատողներ կրնան գտնուիլ. թէև այդ պահերուն Սարգեբրդի կուսակալ Ալի Ղալիպ պէյին Տերսիմերթալը և կարգ մը միջոցներ ձեռք առնելը որոշ էր, սակայն ես ըսեմ որ կիրճին իրապէս գրաւուելուն չի հաւատացի:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա այս դէպքի մասին կը շարունակէ և կըսէ որ.

Ես կենթադրեի որ այս միջոցը միայն զիս կասեցնելու նպատակաւ կեդրոնական կառավարութեան խրտուիլակը եղող կարգ մը մարդոց կողմէ պատրաստուած ծրագիր մըն էր. երկրորդ շատ հաւանական էր որ եթէ Տէրսիմի Քիւրտերը կիրճը բռնած ըլլային, ասոնց ընելիքը միայն հեռու դիրքերէն մեր վրայ կրակել պիտի ըլլար:

Մըստաֆա Քէմալ փաշային Երզնկայի կիրճի դէպքի մասին տուած բացատրութիւններուն վրայ Պօլիս հրատարակուող «Միլլիյէթ» թերթն ալ խընդիրը այսպէսով կը մեկնէ և կըսէ որ.

Ղազի փաշային վերեւ յիշած կէտը շատ կարեւոր է. եթէ ինքը որոշուած օրը Սերասաիա չի գտնուէր և վախնալով հոս հոն սպասելնին տարածայնուէր, բերնէ բերան գերան ըլլալով ամբողջ ժողովուրդը պիտի լսէր և ներքին գաւառները վախ պիտի սկսէր և դուրսն ալ մեր թըշնամիները պիտի ուրախանային:

Երզրնկայի կիրճը ազատ էր. սկէ մէկու կողմէն գրաւուած չ'ըլլալուն ապահով անցած և 2 Սեպր. 1919 ին Սեբաստիա հասած էին:

Կուսակալ Րէշիտ փաշայի և հրամանատար Սալահէտտին պէյի կողմէ ընծայուած զիւրութիւններուն շնորհիւ Սեբաստիոյ մէջ գումարումը որոշուած քօնկրէն 4 Սեպր. 1919 ին Եշ. օր գումարուած. Մըստաֆա Բէմալ նախագահ ընտրուած և Դրդ օրը կարնոյ Գօնկրէին մէջ ընդունուած կանոնադրին կարգ մը յօդուածները սրբագրուելով ընդունուած էր, սրբագրուած յօդուածները հետեւեալ ձեւով բարեփոխուած են:

1. Միութեան անունը «Արեւելեան Անատոլի իրաւանց պաշտպան միութեան» փոխուած էր:

2. Պատուիրակութիւնները («ամբողջ Արեւելեան Անատոլուն կը ներկայացնեն») արձանագրութեան տեղ «պատուիրակութիւնները «ամբողջ հայրենիքը կը ներկայացնեն» արձանագրուած եւ ներկայ անդամներուն վրայ 6 հոգի եւս աւելցուած էր:

3. «Ամէն կարգի գրաւում և միջամտութիւն Յունական կամ Հայկական կառավարութեան մը հիմնումին ի նպաստ ըլլալը ընդունելով միակամ պիտի ընդգիմանանք» արձանագրութեան տեղ «ամէն կարգի գրաւում կամ միջամտութիւն, մասնաւորաբար Յունական կամ Հայկական կառավարութիւն մը հիմնելու նպատակաւ եղածները,

մերժելու համար միակամ պիտի ընդդիմանանք՝
ձեւին փոխուած էր:

4. Եթէ Օսմն. կառավարութեան, օտար տէ-
րութեանց ճնշումին տակ այս կողմերը, այսին-
քըն Արեւելեան նահանգները լքելու ստիպման
տակ գտնուիլը հասկցուի. ձեռք առնուելիք վար-
չական, քաղաքական և զինուորական միջոցները
որոշելու, այսինքն առժամեայ կառավարութիւն
մը հիմնելու խնդիրը:

Այս յօդուածն ալ «այս կողմերը» արձանագ-
րութեան տեղ «մեր հայրենիքին ունէ մէկ մասը
լքել» արձանագրուած և ընդհանուրը ամփոփող
արձանագրութիւն մը եղած էր:

* * *

Գօնկրէի կանոնագրութիւնը վերեւ յիշուա-
ծին պէս սրբազրուելով Մըստաֆա փաշայի կողմէ
հետեւեալ հեռագրով Անատօլուի և Մակեդոնիոյ
բոլոր կողմերը հաղորդուած էր:

Հեռագրին պատճէնը

Գօնկրէի կողմէ ձեռք առնուելիք միջոցներ
պարունակող յօդուածները հետեւեալ կերպով
կը ներկայացուի, այս մասին Ձեր կարծիքը և
թէլադրութիւնները ստացուելէն վերջ ընդհանուր
ժողովի կողմէ խորհրդակցելով պիտի գործադրուի
մինչեւ 15. 9-25 պատասխանի կ'սպասեմ:

Ազգին փափաքները իբր դաւաճանութիւնը
մեկնելով մեր ազգային ձեռնարկները և շարժում-
ները ապօրինի նկատող և Օսմն. գահուն հանդէպ

մեր յաւիտենական հաւատարմութիւնը օրինաւոր միջոցներով յայտնելը սխալ մեկնող և թագաւորին և ազգին միջեւ պատուար քաշող և ժողովուրդը իրարու դէմ բարելով և դինելով զիրար սպաննելու մղող կեղբոնական կառավարութեան հետ յարաբերութիւնը խզելու ստիպման տակ գտնուող ընդհ. քօնկրէն հեռեւեալ որոշումները Չեզի հաղորդելու պարտք կզգայ:

1. Պետական գործերը ըստառաջ նոյն յանուն թագաւորին և ի գօրու եղող օրէնքներու սահմանին մէջ վարել պիտի շարունակուի. առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան բոլոր ժողովուրդին կեանքը ինչքը և պատիւը և բոլոր իրաւունքները պիտի պաշտպանուին:

2. Պետական պաշտօնեաները իրենց ստանձնած պարտականութիւնները ազգին օրինաւոր փափաքներուն համաձայն պիտի կատարեն, հակառակ շարժողներուն և թերացողներուն պարտազանցութիւնները հրաժարական նկատելով ահղերնին յարմարներ պիտի նշանակուին:

3. Պաշտօնավարութեան ընթացքին ազգին փափաքներուն հակառակ շարժողներուն ընթացքը փաստուելէ վերջ յանուն կրօնքի և ազգին ապահովութեան խստիւ պիտի պատժուին:

4. Հրաժարեցուած պաշտօնեաներէն և ժողովուրդէն, ովքեր որ ըլլան, եթէ ազգային որոշումներուն հակառակ շարժերով խառնակութիւններ հանեն, ասոնք ալ խստիւ պիտի պատժուին:

5. Հայրենիքին և ազգին ապահովութիւնը և բարօրութիւնը, արդարութեան և իրաւունքի պաշտպանութիւնը, երկրին մէջ ընդհ. ապահովութեան կայանացումով կարելի է. այս մասին հարկ եղած բոլոր միջոցներուն գործադրութիւնը զօրաբանականներուն հրամանատարներուն, կուսակալներուն և կառավարիչներուն պարտականութիւնն է.

6. Ազգին սոյն խնդրանքները թագաւորին ներկայացուելով մինչեւ ազգին վստահութիւնը վայելող օրինաւոր կառավարութեան մը գործի գլուխ գալը բոլոր դիմումները Սերաստիոյ մէջ ընդհ. ֆօնկրէին վարչութեան պիտի ուղղուին:

7. Սոյն որոշումները բոլոր Ազգ. շարժման կեդրոններուն պիտի հաղորդուի:

* * *

Մըստաֆա ֆէմալ փաշա պատգամաւորական ժողովի նախագահի հանգամանքով Սերաստիոյ ֆօնկրէին որոշումը եզող և պատճէնը նոյնութեամբ վերեւ արձանագրուած հեռագրով Օսմանին կայսրութեան վերջակէտը կը դնէր, որոշ կերպով կը տեսնուի որ այդ կայսրութեան տեղ Անատօլուի մէջ իթթիհատ և թէրագզըի ծրագիրները տեղ կը բռնեն:

Հիմա հարց կ'ուղղեմ, աշխարհի վրայ ուէ քաղաքակրթուած տէրութեան զօրաբանականներու հրամանատարները. կուսակալ ու կառավարիչները եթէ նոյն այդ տէրութեան օրէնքով ապստամբ նկատուած և իր հալատակած կառավարութեան հը-

րամաններու և հրահանգներուն հակառակ շարժի-
լը փաստելով Պօլիս կանչուած և այդ հրաւերին
չանսալուն համար պաշտօնազրկուած և այս գլը-
կուածին վրայ սպառնական ձեւով գինուորական
ասպարէզէն քաշուիլը տեղեկացնող և պաշտօնա-
կան ունէ հանգամանք շունեցող Մըստաֆա Քէմալ
փաշայի նման անձէ մը հրաման ստանան, թէ
ւայլեւս կեդրոնական կառավարութիւնը չպիտի
ճանչնանք և Ձեր գիմումները քօնկրէին նշանակած
եւ իմ նախագահութեանս յանձնած ներկայացուց-
չական ժողովին պիտի կատարէք: Ընականաբար
զայն խելքը կորսնցուցած յիմար մը եւ կամ պե-
տական հարուած պատրաստող մէկը նկատելով
ներկայացուցչական ժողովի անդամներուն հետ
Քօնկրէին մասնակցողներն ալ անմիջապէս ձեր-
բակալելով յետ դատավարութեան կը պատժէին:

Երբ աշխարհի վրայ գտնուող քաղաքակրթը-
ւած տէրութիւններու օրէնքները այսպէս կը
տրամադրեն, ինչո՞ւ ուրեմն Անատօլու գտնուող
զօրաբանակի հրամանատարներուն: կուսակալնե-
ներուն և կառավարիչներու մէկ մասը իրենց այս
պարտականութիւնը չի կատարեցին եւ ինչո՞ւ հա-
կառակը գործելով Մըստաֆա Քէմալ փաշային ոյժ
տուին եւ իրենց հպատակած օրինաւոր կառավա-
րութեան դաւաճանեցին:

Դէպքերու ընթացքը դասաւորելէ առաջ, այս
մասին յարգելի ընթերցողները քիչ մը լուսաբա-
նել պէտք է, այսինքն՝

Այս գիրքին սոս Ը/Ն մսւ/Ն մէջ կազմութիւնը նկարագրուած և Մահմուա Շէվքէթ փաշայի սպանութենէն վերջ առանց մրցորդի Օսմն. կառավարութեան տիրացող եւ ապա այդ կառավարութիւնը ի նպատակներմանիոյ պատեր ազմի մղող եւ պարտուող Իթթիհատ եւ Թէրազզըին պատերազմի պատասխանատուները եւ պատերազմի ընթացքին կատարուող ոճրագործութիւններու հեղինակները անկասկած հաշիւ տալու պիտի հրաւիրուէին:

Ասիկա կառավարութեան եւ ազգին անժխտելի իրաւունքն էր, ասիկա գիտցող Իթթիհատ եւ Թէրազզըն պատասխանատուութենէ ազատելու եւ կրկին իր իշխանութիւնը շարունակելու համար, զինադադար կնքելու հարկը զգացուած ժամանակ, Անատոլուի ներքին մասերուն մէջ, ուր յաղթական տերութիւնները չպիտի կրնային զինուորական սյժ վրկել. նոր կառավարութիւն մը հիմնել խորհած. որոշումը տուած եւ այս որոշումը ի հարկին գործադրելու համար միջոցներ ձեռք առած էր:

Արդէն առաջին մասին մէջ նկարագրեցինք թէ Իթթիհատ եւ Թէրազզըն բանակը յենարան ունենալով, Հրէական հանճարէն ծնած յեղափոխական կուսակցութիւն մըն էր, եւ նպատակ ունէր Օսմն. կայսրութիւնը տապալել եւ հանրապետութիւն հռչակել:

Իթթիհատ-Թէրազզըն երբ սահմանադրութիւ

նը հռչակելու յաջողեցաւ, շատ ջնջին թիւ մը բացարուծիւն ունենալով բոլոր սպաները իր շարքին մէջ առած, դուրս մնացողներն ալ հանգստեան կոչած էր.

Գիտէք որ բանակի կրթութիւնը, տրուած հրամաններուն տուանց առարկութեան հնազանդելու մէջ կը կայանայ. ուստի կուսակցութեան մէջ մտնող և կուսակցութիւնը վերին հրամանատար նկատող սպաները, տրուած հրամանները տուանց ոեւէ առարկութեան կը կատարէին:

Քաղաքային պաշտօնեաները, կուսակալէն մինչեւ յետին դոնապանը, նոյնպէս այս կուսակցութեան մէջ մտած էին. վերջապէս կուսակցութեան չի պատկանողներուն, ոչ բանակի եւ ոչ ալ կառավարութեան մէջ պաշտօն կը տրուէր, այս դրութիւնը այս ձեւով տասը տարի շարունակած էր:

Պատերազմէն պարտուած եւ հողերը բաժանման ենթարկուած Օսմն, կառավարութիւնը, զինադադարի շրջանին մեծ տագնապի մէջ էր. եւ ժողովուրդին սրտին մէջ Իթթիհատ-թէրազզըին հանդէպ մեծ պշգանք տեղ բռնած էր, միայն թէ զինադադարի շրջաններուն իրարու յաջորդող կառավարութիւնները անկարող ըլլալնուն. այս ընդհ. տագնապէն, Իթթիհատ-թէրազզըին շուարումէն օգտուիլ եւ Իթթիհատ-թէրազզը անուան տակ այս փորձանքները ծնող կուսակցութիւնը ցրուել մէջտեղէն վերցնել չկարողացան, ամէն բան, նոյն-

իսկ իրենց ազգային պարտականութիւնը գործադրելու հրամանը յազմական տէրութեանց բարիացակամութենէն կ'սպասէին:

Միևնոյն ժամանակ որոշ էր որ զինադադարի ընթացքին իբր Իթթիհատ-Թէրազզըի ընդդիմադիր, խօճա եւ շէյխերու կողմէ վերակազմուած Աղատական կուսակցութիւնն ալ առանց ծրագրի, պատուոյ եւ դիրքի շուրջ հաւաքուող բազմութիւն մըն էր. եւ ասոնք ալ շպիտի կարողանային բան մը ընել:

Պարտութեան մատնուած Օսմանեան բանակին սպաններն ալ բացը և առանց գործի մնացած էին: Իթթիհատ եւ Թէրազզըին իբր ընդդիմադիր եկող կառավարութիւններն ալ, այս սպաները բանակէն դուրս յարմար գործերու նշանակելով ապրուստի հոգէն չէին կրցած ազատել:

Բացը մնացած և գործ վնասող և շի գտնող սպայի մը խորհելիք գործը ի՞նչ կ'ընայ ըլլալ:

Չէթէսութին.

Ասոր վրայ եթէ «Ազգային պաշտպանութիւն բառին հրնապուրումը աւելնայ և դրամ ու զէնք տրուելով գործի հրաւիրուի, այդ սպան արգիլել կարելի կ'ըլլա՞ր»:

Իթթիհատ և Թէրազզըն Անատոլուի մէջ հիմնել որոշած իշխանութեան համար նախապէս լուխորհած և միջոցներ ձեռք առած էր. նախապէս Պօլսոյ մէջ Մըստաֆա Բէմալ փաշայի նախագահութեամբ «Մահիկ-Աստղ» զինուորական կազմա-

կերպութիւնը ստեղծած և ցոյց տուած էր որ
անպաշտօն սպաները չէր մոռցած» Իզմիրի մէջ

(1) Գարազօյ Տերօթի կօմիտէն սարսափելի կազմա-
կերպութիւն մըն էր. եւ Անասօյուի շարժման վրայ «Մա-
հիկ-Աստղ» զինուորական միութեան կազմալուծումէն
ծնած էր:

Ընդհ, կազմակերպութեան կանոնագրին մէջ հետեւ-
եալ յօդուածը կար. կեդրոնական վարչութեան անդամ-
ները, անոնց թիւը, ժողովասեղիին, ընտրութեան ձեւը
եւ պաշտօնին բացարձակ գաղտնի պէտք է կատարուի,
ամենափոքր տարածայնութիւն եւ կամ միութեան վտանգ
եւ նոյնիսկ փոքր կասկած մը հրաւիրողներ մահուամբ
կը պատժուին: պարտականութեան կանոնագրին մէջ ալ
որոշ կերպով բնուած էր. «Ազգային բանակ մը եւ այս
բանակին ընդհ. հրամանատարն եւ սպայակոյսը. զօրա-
բանակ եւ զօրօրաժիններու հրամանատարները եւ ըս-
պայակոյսերը ընտրուած եւ պաշտօնին հեանակուած եւ
ստկալն գաղտնի պահուած է. ասոնք իրենց պարտա-
կանութիւնները բացարձակ գաղտնի պիտի կատարեն:

«Գարազօյ» Տերօթի կօմիտէի պաշտօն տրուած էր որ
հետապնդուած նպատակին արգելի հանգիստացող բոլոր
սպաները եւ ուրիշները առանց միջոցներու մէջ խտրու-
թիւն դնելու սպաննեն եւ կամ անհետացնեն:

«Գարազօյ» Տերօթի կօմիտէն վտանգաւոր էր եւ բա-
նակի մը կարգապահութեան եւ կամ պետականօրէն քմ-
բրոնած ձեւին հակառակ էր. ասիկա հին ժամանակնե-
րուն Իսայիոյ մէջ հիմնուած «Գարպօնարի» սարսափելի
կուսակցութիւնը կը յիշեցներ:

«Հակագրաւում») Թրակիոյ մէջ «Փաշա էլի» միութիւնները հիմնած և գործելու պատրաստուած էր Մըստաֆա Բէմալ փաշան ալ երբ պաշտօնապէս Անատօլուի մէջ ազգ. կազմակերպութեան համար դրկուեցաւ, «Գարագօլ» (Պահակ) տէրօրի կօմիտէն հիմնած և ուէ մեկու վրայ արդելք հանդիսանալու համարձակութիւն շէր ձգած: (1)

Խօսակցութեան մը պահուն այսօր Հալէպ գտնուող նախկին փոսթ և հեռագրական ընդհ. տնօրէն Րէֆիգ Սալիտ պէյին այս մասին գաղափարներս յայտնած էի. յարգելի բարեկամս հետեւեալ տեղեկութիւններով իմ համոզումս փաստելով ըսաւ որ, զինադադարէն ժամանակ մը առաջ Շիւքրի պէյի (1) կողմէ հրատարակուող Զէման (ժամանակ) թերթին կը գրէի. Շիւքրի պէյը անձամբ չէի ճանչնար, զինադադարին մօտեցած օրերուն յեշեալին հետ ծանօթացայ, խօսակցութիւնը ընդհ. պատերազմին և անոր հետեւանքներուն վրայ դառցաւ. և երբ ես այս ողբալի վերջաւորութենէն սրտի ցաւով կը խօսէի Շիւքրի պէյ ըսաւ:

Կացութիւնը արտաքինով ողբալի է, սակայն իրականութեան մէջ այդպէս չէ, այս վերջաւորութիւնը, պարտուելու հաւանականութիւնը շատոնց նկատի առնուած և հարկ եղած միջոցները խորհուած են. Անատօլուի մէջ գտնուող գէնքերը և ռազմամթերքը հարկ եղած տեղեր պահուած են, ի հարկին Անատօլուի մէջ անկախ թիւրք պետու-

Թիւն մը պիտի հիմնուի:

Յարգելի Րէֆիգ Խալիտ պէյին Շիւքրի պէյի հետ ունեցած խօսակցութենէն և անոր յայանու-
թիւններէն որոշ կերպով կը տեսնուի, որ այս-
օր Անատօլուի մէջ տեսնուող կազմակերպութիւ-
նը շատոնց Իթթիհատ-Թէրազըրի կողմէ պատ-
րաստուած ծրագրի մը ծնունդն է:

Նոյնիսկ այս գործը զինադադարի վաղորդայ-
նին Ռուսիա ապաստանող էնվէր փաշային յանձ-
նուած Ռուսիոյ համայնավար հրէական կառավա-
րութեան օժանդակութիւնն ալ ապահովուած էր-
միայն թէ Մըստաֆա Քէմալ փաշային լայն ի-
րաւասութիւններով և թագաւորական հրամանա-
գրրով ու Քըզ բանակի քննիչի հանգամանքով և
Ազգային պաշտպանութեան կազմակերպիչի պաշ-
տօնով Անատօլու զրկուելուն վրայ մինչեւ Տրա-
պիզոն եկող էնվէր փաշա կրկին Ռուսիա վերա-
դառնաւ էր:

(1) Այս Շիւքրի պէյը Գասթիմուրիի երեսփոխան էր, ընդհ. պատերազմին Քալաթ փաշայի դահլիճին մէջ կրթական նախարար եւ հայկական տարագրութեան եւ սպանդին ժամանակ գործադիր մարմնի անդամներէն էր, զինադադարէն քիչ առաջ հրաժարելով սեղը իր ընկերոջ Տօթը. Նազըմ պէյին ձգած եւ ինքն Ջեման (ժամանակ) անուն թերթ մը հրատարակել սկսած էր:

Իզմիրի մէջ Մըստաֆա Քէմալ փաշայի դէմ կատար-
ուած մահափորձին մէջ նշանաւոր Ալիներու հետ մեղ-
սակցութիւն փաստուելով անկախութեան դատարանին
կողմէ Տօթը. Նազըմի, Ճավիթի եւ ուրիշներու հետ Ան-
գարայի մէջ կախադան հառուած էր:

Մըստաֆա Քէմալ փաշային բաղդը, էնվէր փաշային բաղդին յաղթած և Ռուս համայնավար կառավարութիւնը էնվէրին խոստացած դիւրութիւնները և նիւթական օգնութիւնները Մըստաֆա Քէմալ փաշային ընծայած էր:

Իթթիհատ և Թէրագզըն տարբեր տարբեր անուններով Օսմն. կառավարութիւնը Ռուսիոյ պէտտակն ու վրայ ընելիք մեծ յեղափոխութեան մը կը դիմէր:

Յեղափոխութեան իբր կեդրոն Անատոլուն, մեծ տէրութիւններուն զինուորական ոյժ դրկելով շարժումը զսպելու անկարող գտնուած վայրը՝ Սեբաստիան ընտրուած էր:

Ծրագրուած յեղափոխութեան առաջին քայլը առնելուն համար ալ Սեբաստիոյ մէջ ընդհ. ժողովի մը գումարումը որոշուած և պատրաստութեան ձեռնարկուած էր:

Այս գոնկրէին վարչութիւնը, ծրագրուած յեղափոխութեան յաջողութեան համար, գնդապետ Մըստաֆա Քէմալ փաշայի նախագահութեամբ ներկայացուցչական ժողովի մը յանձնուծը յարմար տեսնուած և Կարին գտնուող Մըստաֆա Քէմալ փաշան և ընկերները Սեբաստիա հրաւիրուած էին:

Ասիկա տեղեկացող Բ. դուռը Մըստաֆա Քէմալ փաշան պաշտօնանկ ընելով Պօլիս վերադարձը հրամայած իսկ Մըստաֆա Քէմալ փաշա հը-

րաւերին շանսալով սպառնական ձեւով տեղեկացուցած էր որ զինուորական ասպարէզէն կը հրաժարի և Սեբաստիա մեկնած:

Բ. գուռը նեղ կացութեան մը մատնուած Անատոլուի մէջ ապստամբութեան մը հաւանակութիւնը արգիլելու համար ներքին նախարար, Ատիլ պէյի յանձնարարութեամբ Մըստաֆա ֆէմալ փաշան և ընկերները ձերբակալելու և Պօլիս դրկելու և Սեբաստիոյ մէջ գուժարու մը ծրագրուած ֆօնկրէն բռնի ոյժով արգիլելու համար Խարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ պէյին պաշտօն տրուած էր:

Ալի Ղալիպ պէյ այս կարեւոր գործը յաջողցընելու համար ձակութիւն և կարողութիւն չունէր, շատ խօսող քիչ գործող, պոռոտախօս, դրամասէր և վախկոտ մէկն էր:

Վերել յիշուածին պէս անմիջապէս ձամբայ ելլելու չի համարձակելով աւելորդ բանակցութիւններով ժամանակ անցնելու և այս առիթով Բ. դռնէն դրամ կորզելու աշխատած էր: Վերջապէս Բ. դռան ստիպումին վրայ մինչեւ Մալաթիա եկած և այն ժամանակ Մալաթիոյ կառավարիչը եղող Պէսիր խանի Խալիլ Րամի պէյի և Քիւրտ ցեղապետներէն Պէտիր աղայի օժանդակութեամբ ոստիկան զինուոր արձանադրել ձեւացնելով կրկին Բ. դռնէն դրամ ուզած էր:

Զինադադարի հետեւանքով յառաջացած կացութիւնը Բ. գուռը նեղ դրութեան մը մատնած

Ալի Ղալիպ պէյին ուղղակի դրամ ղրկելու հրնա-
բաւորութիւն չէր ձգած:

Եթէ Ալի Ղալիպ պէյ ձեռներեց, գործունեայ
և կացութիւնը ըմբռնող պետական անձ մը ըլլար,
Բ. դռնէն դրամ ուղկու պէտք ցոյց չէր տար,
Թանկագին օրերն ու ժամերը կորսնցնելով գոն-
կրէին գումարման միջոց չէր տար և հարկ եղած
դրամը տեղւոյն մէջ կրնար հայթայթել, իր պա-
տասխանատուութեան տակ ըլլայ պետական սըն-
տուկէն, ըլլայ Հանրային պարտուց, ըլլայ Բէ-
ճիի և այլ պաշտօնական և կէս պաշտօնական
պաշտօնատուներու սնտուկներէն կրնար առնել

Բ. դռան ասանկ բացառիկ պարագաներուն
բացառիկ միջոցներու դիմելու կարողութիւն չու-
նեցող անկարողներէն գործ, ան ալ կարեւոր գործ
մը սպասելուն չի վարձանալ կարելի չէ. այս ցոյց
կուտայ որ ան ժամանակ Բ. դռան մէջ ալ պե-
տական մարդ գոյութիւն չունէր:

Ասով հանդերձ ներքին նախարար Ատիլ պէյ,
նախարարաց խորհուրդին որոշումով և հետեւեալ
հեռագիրով Ալի Ղալիպ պէյին տեղեկացուցած
էր որ դրամական խնդիրը Բ^ոնչ ձեւով պէտք է
լուծել:

Հեռագրի պատճէնը

Խիստ ստիպողական

Մալաթիա Խարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ
պէյին, պատասխան 6 Սեպտ. 335 հեռագրին, յե-
լուզակներու հետապնդման համար ղրկուելիք ոյ-

ժերու ծախքերուն, սատիկան զինուորներու յատկացումներու հաշուոյն պետական անտուկէն առնուիլը հարկ է. ծախքերուն գումարը, զրկուելիք սյժերուն թիւը և մեկնումի օրը փութով տեղեկացուցեք:

Ներքին Նախարար
Ատիլ

Թէև որոշ չէ թէ ներքին նախարար Ատիլ պէյի հրամանին վրայ որչափ դրամ առնուեցաւ, սակայն այդ միջոցներուն «Մատօր Նօէլի» դէպքը ծագելուն. Խարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ և Մալաթիոյ կառավարիչ Խալիլ Րամի պէյերը փոխանակ Սերաստիա մեկնելուն, Անգլիական զըրաւման տակ գտնուող Հալէպ փախած և Բ. դրան այս ձեռնարկն ալ ջուրը ձգած էին:

*
* * *

Մատօր Նօէլի դէպքը շատ հասարակ դէպք մըն էր. սակայն Խարբերդի կուսակալին դէպի Սերաստիա մեկնելու համար Բ. դրան կողմէ տրուած և Մըստաֆա Բէմալ փաշայէն տեղեկացած հրամանին զուգագիպելուն, Մըստաֆա Բէմալ փաշայի կողմէ մեծապէս չափազանցուած էր:

Մըստաֆա Բէմալ փաշային այս դէպքի մասին ձեռք առած միջոցները անոր տկարութիւնը և տակաւին կացութեան տիրացած չ'ըլլալը, վերջապէս անոր տագնապը, իսկ Խարբերդի կուսակալին այս առիթներէն օգտուել չի գիտցող տպի-

կար մը և անտեղի առարկութիւններով թանկագին ժամանակները կորսնցող յիմար մ'ըլլալը ցոյց տուած էր:

Պատմութեան մէջ սխալ մը չի սպրթեցնելու համար այս դէպքին շատ պարզ ըլլալը նկարագրելէ առաջ, Մըստաֆա Քէմալ փաշային ձեռք առած միջոցները ներկայացնել կարեւոր է:

Սերաստիոյ Քօնկրէն 11 Սեպտ. ին թէև իր աշխատութեան վերջ տուած և սակայն 12 ին ժողովուրդէն կարգ մը անձնաւորութիւններ հրաւիրուելով դռնբաց ժողով մը գումարել հարկ տեսնուած էր:

Այս դռնբաց ժողովին մէջ արտասանած ճառերով կեզր. կառավարութեան դաւաճանութիւնը և այդ կառավարութեան հանդէպ անվստահութեան պէտքը և կառավարութեան մինչեւ օրինաւոր ձեւ մը ստանալը իշխանութեան Քօնկրէին կողմէ ընտրուած ներկայացուցչական ժողովին արուիլը հասկցնել կուզէր. միւս կողմէ ալ հովանաւորութեան խնդիրը վիճարանութեան նիւթ կը դառնար:

Ամերիկեան հովանաւորութիւնը ընդունելու շուրջ ալ շատ մը ճառեր խօսուած էր. այս ճառախօսներուն գլուխը կը գտնուէր նախկին ծովային նախարար, Մոնտրոսի գինադադարը ստորագրող և Համիտէի զբահաւորին հրամանատար Բէուֆ պէյ:

Բէուֆ պէյին հովանաւորութեան մասին խօսած ճառը, Քօնկրէին և ներկայացուցչական ժո-

դովին հողերանութիւնը ցոյց տալու վիճակին մէջ
գտնուելուն, մէկ մասը հոս ամփոփել հարկ տեսայ:

Րէուֆ պէյ կըսէ որ,

«Զինադադարի սկիզբին երբ կը կարծուէր
թէ Գերմանները հաշտութեան դաշնագիրը չպիտի
ստորագրեն, Անգլիական թերթեր կարգ մը հրա-
պարակութիւններ ըրին, անոր առաջին մասը
Գերմանիոյ հաշտութեան դաշնագիրը ստորագրե-
լուն կը վերաբերէր. ասիկա իրականացաւ: Երկ-
րորդ մասն ալ թուրքիոյ բաժանման մասին էր.
Փառք Աստուծոյ ասիկա չիրականացաւ, այս մա-
սին մէջ հաշտութեան ժողովին որոշման համաձայն
կարմիր գետին Արեւելեան կողմը Հայաստան նը-
կատուելով Ամերիկեան հովանաւորութեան կը
յանձնուէր. թերեւս Վրաստանն ու Ատրպատականն
ալ Ամերիկային ձգուի կ'ըսուէր: Կարմիր գետին
Արեւմտակողմը գտնուող տարածութիւնն ալ, Իզ-
միր և Պոլիսը բացառութիւն ըլլալով և Անտիոքը
ելք ունենալով թուրքիան պիտի կազմէր: Այս
տարածութեան Հիւսիսը Իտալիոյ և Ֆրանսայի.
իսկ Հարաւը Անգլիոյ հովանաւորութեան կը տըր-
ուէր: Իզմիրի գրաւումը ցոյց տուաւ որ այս հը-
րապարակումները շիտակ են. հետեւաբար այս
վտանգին դէմ մեր երկրին հանդէպ չէզոք դիրք
բռնող Ամերիկայի պաշտպանութիւնը ընդունելու
պարտաւոր ենք. ես այս համազումը ունիմ:»

Մըստաֆա Բէմալ փաշա Րէուֆ պէյին կըսէր,

«Այս խնդիրը հիմակուհիմա ստիպողական չէ

առաջին առթիւ մեր դիրքը պաշտպանել հարկ է,
ամէն բանէ առաջ ստացուած կարգ մը կարեւոր
տեղեկութիւնները հաղորդելու և հարկ եղած մի-
ջոցները ձեռք առնելու պարտաւորուած ենք:

Արդեօք տեղեկացած էք. Էսկի Շէհիր և
Աֆիօն Փարահիսար գտնուող Անգլիական ոյժե-
րուն մէկ մասը ետ կանչուած է. Զօրավար Միլըն
Փոնիա եկած է. Փոնիայի կուսակալ Ճէմալ պէյ
և Անկարայի կուսակալ Մուհիտտին փաշա կեդր.
կառավարութեան դէմ շարժելու կերկմտին. Փաս-
թէմունին նոր կուսակալ Ալի Րիզա պէյն ալ ճիշտ
ձէմալ փաշային թիփէն մարդ մ'ըլլալը կը հաս-
կըցուի քաջ գիտնալով որ յարգելի ընկերներս
այս կացութեան հանդէպ խստութեամբ պիտի վար-
ուին Ալի Ֆուատ փաշայէն խնդրեցի որ արագ և
խիստ միջոցներ ձեռք առնէ, Ալի Ֆուատ փա-
շա Փոնկրէին իրեն հանդէպ ունեցած վստահութեան
յենելով, յանուն Փոնկրէին հարկ եղած հաղոր-
դագցութիւնները ըրած միջոցներ ձեռք առած է.
և կը խնդրէ որ իր այս ձեւ շարժումը պատկառե-
լի ժողովիդ կողմէ իւրացուի. Ալի Ֆուատ փաշա
այս կուսակալներուն խիստ ազգարարութիւններ
ըրած է. և կըսէ որ այս շրջանակներուն մէջ գին-
ուորական բարձրաստիճան սպաներէն Ազգ. հրա-
մանատարներ նշանակած և այդ հրամանատարնե-
րուն յանուն ազգին ամէն տեսակ իրաւասու-
թիւններ տուած է, ի՞նչ կըսէք:

Րէուֆ պէյ կը լսէր, իսկ Փոնկրէն միաձայ-

նութեամբ կըսէր շատ աղէկ ըրած է, յարմար է.
Մատթ. Քէմալ փաշա խօսքը շարունակելով կըսէր.
— Պարոններ, այստեղի Սերաստիոյ համար
Ղալիպ անունով կուսակալ մը նշանակուած է և
կուգայ եղեր ցարդչի հասկցուեցաւ թէ այս մար-
դը խարբերդի կուսակալ Ս. ի Ղալիպ պէյն է թէ ոչ
արապիզոնի կուսակալ Մուհամմէտ. Ղալիպ պէյն
է. ուրիշ տեղեկութիւն մըն ալ առինք. շատ կա-
կեւոր է. Մըսթր Նօէլ անունով Անգլիացի հազա-
րապետ մը Պէտիր Սանիներէն Քիամիրան, Ճէ-
լատէթ և Ճէմիլ պէյերու և 15 ի մօտ Քիւրա
ձիււորներու հետ Մալաթիա եկած և կառավա-
րիչ Պէտիրիսանի Սալիլ պէյի կողմէ ընդունուած
է. խարբերդի կուսակալն ալ երեւութապէս փոս-
թայի կողոպտիչները հետապնդելու պատրուակին
տակ օթոյով Մալաթիա եկած և Հիւանի Մանսուրի
ջոկատն ալ ասոնց միացուած է. նպատակնին
Քիւրտիստան մը կազմելու խոստումներով Քիւր-
տերը մեզի գէմ դարձնել և մահափորձ մը կատա-
րելու մղել ըլլալը հասկցայ և փոխադարձ միջոց-
ներու զիմեցի, կուսակալը և միւսերը ձերբա-
կալել տալ կուգեմ, 13 ըդ զօրաբաժնի չըջանա-
կին մէջ գործի անցանք և հարկ եղած միջոցնե-
րը ձեռք առինք, խարբերդէն ղրկուած զինուորա-
կան ջոկատ մը վաղը իրիկուն այդ դաւաճաննե-
րը պիտի փճացնէ, այդ տեղի զօրաբաժնի հրա-
մանատարն ալ հարկ եղած միջոցներուն զիմած
է. Մալաթիա և այլ տեղեր պէտք եղած հրաման-

ները տրուած են. ի՞նչ կըսէք.

Գոնկրէն միաձայնութեամբ պատասխանած էր.

— Շատ լաւ, արդէն միաձայնութեամբ որոշած և ամէն կարգի միջոցներու համար Ձեզ արտօնած էին:

*

* * *

Մըստաֆա Քէմալ փաշա այս խնդիրը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ և կըսէ.

«Մեր ազգային պաշտպանութեան պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ գրաւող Ալի Ղալիպի խնդրոյն շուրջ մի քիչ մանրամասնութիւն տամ:

Տակաւին Յուլիսի սկիզբներուն, կարին գրտնուած միջոցիս տեղեկացուեցաւ որ Ճէլայէթ և Քիամիլրան Ալի անունով երկու հոգի օտարներու կողմէ վարձուած և կարեւոր գումարներով Պօլսէն Քիւրտիստան պիտի դրկուին. անոնց պաշտօնն էր մեզի դէմ դժուարութիւններ հանել և մեզի դէմ հակառակ շարժում ստեղծել. ասոնք մէկ օրուայ մէջ ճամբայ պիտի հանուէին և կամ հանուած են:

Այս տեղեկութեան վրայ այս մարդոց առանց աղմուկի հետապնդումին և ձեռքակալման պէտքը, 3, Յուլիսին Տ. կերտ 13 ըդ գօրաբաժնի հրամանատարութեան և առանձինն ալ սպայակոյտի պետ Սալիտ պէյին և Ճանիկի կառավարիչին տեղեկացուցի. 20 Յուլիսին 13 ըդ գօրաբաժնի հրամանատարին տուած հրամանիս մէջ գրեցի որ

խնդրոյն առարկայ անձերուն Պօլսէն մեկնումը կը տեղեկացուի և ձեռք առնուելիք միջոցներու շարքին Մարտինի կայարանին մէջ խիստ հսկողութիւն մը կատարել յարմար է.

13 ըդ զօրաբաժնի հրամանատարութեան տեղեկատուութենէն կը հասկցուի որ Սեբաստիոյ Գոնկրէին երկրորդ օրը, այսինքն 6 Սեպտ. ին Պէտիր խանի գերդաստանէն Ճէլառէթ և Քիամիրան և Տ. կերտի Ճէմիլ փաշա զատէ էքրէմ անունով երեք անձեր, ժամանակին Տ. կերտի նահանգին մէջ մեզի դէմ փրօպականտ մղող օտար սպայ մը իրենց հետ ունենալով և կարգ մը զինուած Քիւրտերու պաշտպանութեամբ Ալպիսթանի և Արդայի ժամբով Մալաթիա եկած և կառավարիչին ու Քաղաքապետին կողմէ ընդունուած են: 15 ըդ զօրաբաժնի հրամանատար Քեազիմ Գարա պէքիր փաշա այս մասին Գ. ըդ զօրաբանակի հրամանատարին ուղղած 6 Սեպտ. 335 և 529 թիւ ծածկագիր հեռագրով կը տեղեկացնէ թէ 13 ըդ զօրաբանակին տեղեկագրին համաձայն կըսուի որ այդ օտար սպան թիւրքերու, Քիւրտերու, և Հայերու թիւը ճշգելու համար կեդր. կառավարութեան արտօնութեամբ կը շրջագայի, թէ Մալաթիոյ մէջ գտնուած հեծելազունդի պատրաստի թիւը քիչ ըլլալուն չէ համարձակած դանոնք ձերբակալել, այսուհանդերձ անոնց ձերբակալման մասին Պօլիս դիմուած է: Խարբերդի կուսակալէն հարցուցի որ այս մարդիկը ի՞նչ պաշ-

տօն և նպատակով և ո՛ւր տեղեր կը շրջագային՝
Խորքերդի կուսակալը Սլի Ղալիպ պէյն է: 3 Յու-
լիսէն ի վեր մեզի ծանօթ է որ այս մարդիկը
ի՞նչ նպատակով եկած են, և ամէնէն պարմանա-
լի կէտը այն է, որ 5-10 զինեալ քիւրտերու զէմ
հեծելագունդի մը պատրաստը անբաւարար կը
նկատուի և ձերբակալման չի համարձակուիր և
ասոր համար Պօլիս կը գիմուի:

Այս աննշան և անկարեւոր նկատուող ման-
րամասնութիւնները այն ժամանակուայ դէպքե-
րը և մտայնութիւնները ցոյց տալուն համար
կարձանագրեմ:

Տ. կերտ. գտնուող 13 ըդ զօրաբանակի հը-
րամանատարին ստորագրութեամբ 7 Սեպտ. ին
ուղղակի 13 ըդ զօրաբանակի սպայակոյտի պէյին
ուղղուած ծածկագիրով տեղեկացուեցաւ թէ կու-
սակալ Ղալիպին, Մալաթիոյ կառավարիչ Խալի-
լին եւ Քիամիւրան ձէլատէթ եւ էքրէմ պե-
յերուն հետ Անգլիացի հազարապետին անպայման-
օրէն ձերբակալման եւ Սերաստիա զրկուելուն
համար էլ Ազիզ գտնուող 15 ըդ զօրագունդի
հրամանատար էլիաս պէյին ուղղակի հրահանգ
տրուած է. որ 60 ի մօտ հեծեալ զինուորներ
առնելով ամենատուշը 9 Սեպտ. ին անձամբ Խար-
բերդէն Մալաթիայ մեկնի, նոյնպէս խնդրուած է
որ ասոնց մեկնումը փութացուի և տեղեկացուե-
ցաւ նաև որ 8 Սեպտ. ին Սերաստիայէն օթոյով
կարգ մը սպաներ պիտի զրկուին:

Տ. Կերտի սպայակոյտի պետ Խաչիտ պէյ ինձ
ուղղած 7-8 Սեպտ. թուակիր ծածկագիրով կըսէ
որ «ձերբակալման մասին Ձեր փափաքը տեղե-
կացայ երբէք չեմ կարծիր որ այս մասին հրա-
մանատարը հրաման տայ, որովհետեւ գինուորա-
կան արժանիքներուն կատարելապէս տեղեակ եմ,
իմ կողմէն ըլլալիք թելադրութիւններն ալ ըն-
դունելու պիտի վարանի, այս մասին Պոլսոյ հետ
կը բանակցինք, ներկայ կացութեան մէջ հարկ ե-
ղածը կարգադրել Ձեզմէ կախում ունի:

Էլ Ազիշ գտնուող զօրագունդի հրամանատար
Էլիաս պէյ 13 ըդ զօրաբանակի հրամանատարին
հեռագրին ի պատասխան ուղղած 8 ըդ թուա-
կիր հեռագիրով կըսուէր որ «զօրաբանակի հրա-
մանատարութենէն ստացուած հրահանգին վրայ
մեկնումս հետաձգուած է. տուանց զօրաբանակի
համամտութեան այս տեղէն մեկնումս անյարմար
ըլլալուն կը խնդրեմ որ այդ հրամանը այդ խո-
ղովակով տրուի:

Խաչիտ պէյին անմիջապէս տրուած պատաս-
խանը հետեւեալն է. «Ժանօթ անձնաւորութեանց
դաւաճանութիւնը փաստուած է. կեդր. կառա-
վարութիւնն ալ այդ դաւաճանութեան մեղձակից
է. այն տեղէն հրամանի սպասել թշնամիներուն
առիթ տալ է. այս մասին ուէ մէկու կասկաս չի
ներշնջելու պայմանաւ, անմիջապէս հրաման տալ
և ժամանակ չի կորսնցնել պէտք է. հաւանական
կը նկատէք որ հրամանատարը պիտի վտրանի

դուք մեր կողմէն էլ Ազիզի և Մալաթիոյ զօրագուհի հրամանատարներուն տրուած հրամաններուն գործադրութիւնը հրահանգեցէք: Եթէ հարկ կը տեսնուի հրամանատարութիւնը զօրաբանակի հրամանատարներէն Ձեր յարմար տեսած մէկը թող ստանձնէ. զգուշութեամբ շարժելու ժամանակը անցած է. Ձեր գործի սկսելու լուրին կ'ըստասեմ:

Զօրագուհի հրամանատար էլեաս պէյին ալ նոյն թուականին անձամբ հետեւեալ հրամանը տուի:

«Մանօթ անձնաւորութեանց դաւաճանութիւնը երեւան հանուած է. Պօլսոյ կեդր. կառավարութիւնն ալ ասոնց գործակից է հաւանական է որ Ձեր զօրաբաժնի հրամանատարը իր դիմումին պատասխան չ'ստանայ, հետեւօրաբար խնդրոյն կարգադրութիւնը և յաջողութիւնը ձեզմէ կուստանամ. պատասխանը փութացուցէք. Մալաթիոյ մէջ Ձեր գործը լրացնելէ յետոյ եթէ հարկ տեսնուի Սերաստիա եկէք և մեզի միացէք», ստորագրութիւնս ծածկագիր դրի. իսկ բաց ստորագրութիւնը 3 ըդ զօրաբանակի սպայակոյտի պետ Չէքի պէյին էր:

Մալաթիա գտնուող 12 ըդ հեծելագուհի հրամանատարն ալ 7-8 Սեպտ. գիշերը անձամբ հեռագրի վրայ հրաւիրեցի և խօսակցեցանք. զօրագուհի հրամանատար Ճէմալ պէյէն կացութեան և իր ոյժին մասին տեղեկութիւն առի,

ըսաւ որ եկողները իրենց հետ 15-20 գինեալ
Քիւրտեր ունին, իսկ զօրագունդի կեդրոնին մէջ
հազիւ այդ թիւով պատրաստ ունի. ես այս պատ-
րաստը բաւարար անսայ, նույնիսկ, հեծեալ և թըն-
դանօթածիգ զօրագունդերու սպաները պիտի բա-
ւէիք: Միայն ես կացութեան և մասնաւոր հոգեբա-
նութիւններուն տեղեկանալ կուզէի, ասոր վրայ
հեռագրային խօսակցութիւնը շարունակուեցաւ

Ես. — Կուսակալ Ղալիպ պէյին, Անգլիացի հա-
զարապետին և Քիամիրան Ճէլատէթ և Էքրէմ պէ-
յերուն լուրջ կարգադրութեամբ մը այս գիշեր
ձերբակալումը և Սերաստիա զրկուիլը հարկ է.
ասոր համար Ձեր կացութիւնը նպաստաւոր է.
այս տեղէն և Սարբերդէն Ձեզի օգնական ոյժ ալ
պիտի զրկուի:

Ճէմալ պէյ. — Կուսակալն ալ միասին.

Ես. — Մասնաւորաբար, այո:

Ճէմալ պէյ. — Ինչպէս պարզեցի, կացութիւնս
և ոյժս ասոր համար աննպաստ է. Քիամիրան,
Ճէլատէթ և Էքրէմ պէյերուն ձերբակալման հա-
մար 13րդ զօրաբանակի հրամանատարութեան
հետ խօսակցեցանք և հրաման ստացայ որ կացու-
թեան վաւիկութեան պատճառաւ ներկայիս ա-
սոնց ձերբակալումը անյարմար է:

Այլ եւս այդ մադուն վրայ աւելի չէի կրնար
ծանրանալ:

Ես — Առանց իրենց զգացնելու խիստ հսկո-
ղութեան տակ առէք:

Չեր գօրաբանակէն հրաման պիտի ստանաք,
եթէ մեկնելու ըլլան, ի՞նչ ուղղութեամբ և ի՞նչ
միջոցաւ մեկնելնին անմիջապէս տեղեկացուցէք:

Հրահանգը տալով բաւականացայ, իսկ 8
Սեպ. ըին ճէմալ պէյին ծածկագիրով հարցուցի
թէ ծանօթ անձնաւորութիւնները տակաւին հո՞ն
են և հսկողութեան ի՞նչ միջոցներ ձեռք առնուած
են և հրամայեցի որ օրական երկու անգամ տե-
ղեկագրէ:

Խալիտ պէյ ի պատասխան հեռագրիս հետեւ-
օր 8 Սեպտ. ին տեղեկացուց թէ Քարբերդ գօ-
րագունդի հրամանատար էլիաս պէյին հարկ
եղած հրամանը տրուած է և այդ հրամանին պատ-
ճէնն ալ ներբաղած: Նոյնպէս գօրաբանակի հրա-
մանատար Ճէվտէթ պէյն ալ տեղեկացուց որ
էլիաս պէյ 52 հեծեալ զինուորներով և երկու
մեթրայոյններով 9 Սեպտ. ի առտուն ճամբայ ե-
լած է և 10 Սեպտ. երեկոեան Մալաթիա պիտի
գտնուի. սոյն ծածկագիրով ներողութիւն կը
խնդրէր որ ասանկ խառնակ ժամանակ և շրջանի
մը մէջ ասկէ աւելին չէր կրցած ընել:

9 Սեպտ. ին էլիաս պէյի ջոկատէն գատ Ա-
ղիզիէյէն երկու հեծեալ ջոկատներ, իսկ Սեւե-
րակէն ալ Մալաթիոյ գօրագունդին պատկանող
ջոկատ մը դէպի Մալաթիա ճամբայ հանուած էր:

Կուսակալ Ալի Ղալիպին, Պէտիրխանիներուն
և ճէմալ փաշա գատէյին ըրած փրօպականաի
ազդեցութիւնը չէզոքացնելու համար Խարբերդի

և Տէրսիմի շրջաններուն հետ յարարերութիւ ունեցող Քէմախ և գտնուող Հալէթ պէյին 9 Սեպտ.ին գրեցի որ խարբերդ մեկնի և Հայտար պէյին հետ խօսակցի:

Վանայ կուսակալ Հայտար պէյն ալ Խարբերդի կուսակալութիւնը ձեռք առնելու համար կարինէն ճամբայ հանուած էր:

Հայտար պէյ 15 ըդ գորաբանակին պատկանող և Մամախաթուն գտնուող հեծելագունդի մը հետ ալ յարարերութիւն հաստատելով ի հարկին այս գորագունդն ալ Մալաթիոյ ուղղութեամբ ճամբայ պիտի հանէր, նոյնպէս կը յիշեցուէր թէ կարգ մը սպաներ օթոյով Մալաթիա պիտի զըրկուէին:

Արդարեւ մեր ընկերներէն Րէճէպ Զիւհրի պէյ 3 ըդ գորաբանակի թիկնապահն էր և երեւութապէս ինձմէ ստացած մասնաւոր հրահանգներով և կարգ մը մարդոց ընկերակցութեամբ 9 Սեպտ. ին օթոյով Մալաթիա մեկնեցաւ, դժբաղտարար ճամբաներուն տւրուած և ցեխոտ ըլլալուն պատճառաւ օթօն Գանկալի մօտերը կտարած և ժամանակին չէր կրցած Մալաթիա հասնիլ. Գանկալէն վերջ կառքով և ձիով գիշեր ցորեկ ճամբորդելով Սերաստիայէն մեկնելուն շորրորդ օրը կէս օրէն վերջ կրցած էր Մալաթիա հասնիլ:

Րէճիպ Զիւհրի պէյին տուած տեղեկագիրները կացութիւնը պարզելու շատ լաւ ծառայած էր:

10 Սեպտ. ին ուշ ժամանակ հետեւեալ հե-

հեռագիրը ստացայ:

Ա.— 10-9-335 Ժամը երկուքին ասունց միջադէպի Մալաթիա հասանք:

Բ.— դժբաղտաբար ծանօթ անձնաւորութիւններուն ամբողջն ալ Քախսթէի ուղղութեամբ փախուստ տուած են, մանրամասնութիւնները յաջորդին պիտի տեղեկացուի:

Որոշ էր որ Ղալիպ պէյին ձեռնարկին թագաւորը, Տամատ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութիւնը և օտարները մեղսակից էին այս դաւաճանութեան. գործակիցներուն հանդէպ բռնաւելիք դիրքը պարզ է. միայն փոխադարձութեան մէջ ուղղակի ճակատի մը կարելի եղածէն աւելի զգուշանալ օրուան պահանջքը ըլլալուն, այս ճակատումը դանազան կէտեր չուղղել և միայն մէկ կէտի վրայ կեդրոնացնել ամենէն յարմարն էր. և մենք այդ ճակատումը միայն Ֆէրիտ փաշայի դահլիճին ուղղեցինք, թագաւորին մեղսակցութիւնը անտեսեցինք, այնպէս ձեւացուցինք որ, իբր թէ Ֆէրիտ փաշայի դահլիճը իրականութիւնը թագաւորէն պահելով զայն կը խարէ. այնպէս տարածայնեցինք որ եթէ թագաւորը իրականութեան տեղեկանայ, անմիջապէս զինք խափողները պատժելուն վստահ էինք. թէ բնական է որ կառավարութեան դաւաճանութիւնը փաստուելէ վերջ մեր վստահութիւնը պիտի խախտէր և կացութիւնը միայն իրականութեան ուղղակի թագաւորին տեղեկացուելով պիտի բարելաւուէր այս խորհրդածու-

Թեամբ Սեպտ. 11 ին թագաւորին ուղղեալ հե-
ռագիր մը խմբագրուեցաւ և ի մէջ այլոց բնուե-
ցաւ որ «փաստերով հաստատուեցաւ որ կառա-
վարութիւնը կաշարքով Գօնկրէն ցրուելու և իս-
լամներու մէջ արիւն թախելու և Քիւրախտանը
ոտքի հանելով հայրենիքը բաժնելու պաշտօնը
ստանձնած է. ասոր համար կառավարութեան
գործակիցները փախուստի մատնուած են և ձեռք
անցուելուն արդարութեան պիտի յանձնուին և
այս ոճրագործութիւնները Ներքին և Պատերազ-
մական նախարարներուն թելադրութեամբ գոր-
ծող կեդր. կառավարութեան հանդէպ ազգին
վստահութիւնը խախտած է, և խնդրեցինք որ
պատուաւոր անձերէ բաղկացած նոր կեդր. կառա-
վարութիւն մը կազմուի և այս լրտեսներու ցան-
ցը արդարութեամբ պատժուի. և մինչ այդ ներ-
կայ կառավարութեան հետ բոլոր յարաբերու-
թիւնները խզել ազգին որոշումն է:»

Յարմար տեսնուեցաւ որ սոյն հեռագիրը
բոլոր զօրաբանակներու կողմէն Պօլիս դրկուի:

Սեպտ. 11ին հեռագիրով բոլոր զօրաբանակի
հրամանատարներուն հետեւեալ հրահանգը տուի:

Հիմա պատճէն մը պիտի տանք, այս պատճէ-
նին 3 ըդ. 15 ըդ, 20 ըդ, 13 ըդ և 12 ըդ զօրա-
բանակներուն հրամանատարներուն հաւաքական
ստորագրութեամբ տրուելը յարմար տեսանք կար-
գալէ յետոյ միւս հրամանատարներուն հետ միև-
նոյն ժամուն հեռագրելու համար սպասեցէք:

Մաժօր Նօէլին Քիւրտիստան ճամբորդութե-
նէն նպատակը ի՞նչ էր. տախկա հոս բացատրել
հարկ է:

Վերի մասերուն մէջ գրուածին պէս Եւրոպա
և Ամերիկա գտնուող հայկական կօմիտէներ,
մասնաւորաբար Գաշնակցութեան կօմիտէն, Քիւր-
տիստանն ալ մէջն ունենալով ընդարձակ Հայաս-
տան մը կազմութիւնը կէտ նպատակի ունենալով
ընդարձակ գետնի վրայ փրօսականտայի և Փա-
րիզ գումարուող հաշտութեան վեհաժողովին
կրկնակի դիմումներ կատարել սկսած էր. կարգ
մը քաղաքական շրջանակներ, մասնաւորապէս
Ամերիկա, ասոնց պաշտպան կը հանդիսանար:

Փարիզ Վէրօայլի գղեակին մէջ գումարուող
հաշտութեան վեհաժողովը, հետզհետէ կրկնուող և
համաշխարհային մամուլին կողմէ պաշտպանուող
հայկական պահանջներուն հանդէպ դժուար կա-
ցութեան մը մատնուած էր:

Արեւելեան նահանգներ անունով ծանօթ հիւ-
սիտային Քիւրտիստանի նահանգներուն մէջ բնա-
կող Քիւրտ. Թիւրք, և Հայերուն ճշգրիտ մէկ
վիճակագրութիւնը չի գտնուելուն, ասոնց Թիւրք
և գրաւած տարածութիւնները քննել հարկ տես-
նուած և Քիւրտերէն լեզուին տեղեակ Մաժօր
Նօէլ անունով Սնդիխացի հազարապետ մը խնդիրը
տեղւոյն վրայ քննելու նշանակուած էր:

Մաժօր Նօէլի քննութեան արդիւնքը անկաս-

կած ի նպաստ Օսմն. կառավարութեան պիտի
ըլլար. որովհետեւ Արեւելեան նահանգներուն մէջ
բնակող Հայերը շատ ջնջին փոքրամասնութիւն
մ'ըլլալով, ջախջախիչ մեծամասնութիւնը Քիւր-
տերէն կը բաղկանար:

Փարիզէն Պօլիս եկող Մաժօր Նօէլ Բ. դռան
կողմէ ամէն կարգի դիւրութեան արտանայած էր:
Հաշտութեան վեհաժողովին որոշումով Քիւր-
տիստանի մէջ քննութիւն կատարելու նշանակող
Մաժօր Նօէլ իր կատարելիք քննութեան իբր հիմ
առաջին անգամ կեդրոնը այն ժամանակ Պօլիս
գտնուող «Քիւրտիստանի բարձրացման միութեան»
հետ շփման մէջ մտած էր. միութեան ղեկավար-
ներուն հետ ունեցած շփումէն ստացած տպա-
ւորութեան վրայ այս քննական պտոյտի միջո-
ցին միութեան լիտըր եղող Ծերակուտակուն Սէյա
Ապտիւլ Գատիր էֆէնտին և կեդր. վարչութեան
անդամներէն զիս, Մէվլան Զատէ Րիֆաթը միա-
սին ունենալ փափաքած և այս փափաքն ալ Պօլ-
սոյ Անգլի. դեսպանատան միջոցաւ հաղորդած էր,
այս առաջարկը ոչ ես և ոչ ալ նահատակ Ապտիւլ
Գատիր էֆէնտին ընդունեցինք. այսու հանդերձ
սոյն ճամբորդութեան միջոցին Մաժօր Նօէլը
առանձին ձգել յարմար չի տեսներ. կեդրոնի մէջ
գումարուող մէկ նիստին, միութեան Բ. նախա-
գահը եղող Պէտիր խան զատէ հանգուցեալ էմին
Սլի պէյին զաւակներէն Ճէլատէթ և Քիամիրան
Օսմ. Յեղփ. Թիւ 28

Այի պէյերը բոլոր այս ճամբորդութեան միջոցին Մաժօր Նօէլին ընկերանայ որոշեցինք:

Բ. գուռը Մաժօր Նօէլին ճամբորդութեան նպատակին տեղեակ էր. վստահ էր որ այս քըն-նութեամբ Արեւելեան նահանգներու մէջ հայոց փոքրամասնութիւնը և իսլամ ու Քիւրտերու մեծամասնութիւնը երեւան պիտի դար և այսպէսով հաշտութեան վեհաժողովը պիտի լուսաբանուէր և հայ յեղափոխականներուն երեւակայական եղող պահանջները շուրջ պիտի իյնային. և արդէն ինչպէս նախապէս ալ բացատրեցինք Մըստաֆա Քէմալ փաշային Անատօլու դրկուելուն շարժառի-թը այս խնդիրը ըլլալուն, Մաժօր Նօէլին ամէն կարգի դիւրութիւն ընծայելու համար նա-հանգներուն հրահանգ տուած և իրեն ալ բաց ընդ-հանուր յանձնարարական մը տուած էր:

Մաժօր Նօէլ ճէլատէթ և Քիամիւրան Այի պէյերու և Ապտիւլ Բահիմ էֆէնտիի ընկերակցու-թեամբ շոգեկառքով Հայտար փաշայէն մեկնե-լով Անգլիական գրաւման տակ գտնուող Հալէպ եկած էր:

Քանի մը օր Հալէպ մնալէ և Մաժօր Նօէլի օդանաւով Պաղտատ երթ ու դարձէն յետոյ. հոն հանդիպած և Քիւրտիստանի բարձրացման միու-թեան պատկանող Տ. կերտի ճէմիլ փաշա դատէ էքրէմ պէյն ալ միասին առնելով Ալպիսթան Ար-դայի ճամբով Մալաթիա մեկնած էին:

Հիմա պատմութեան պատկանող Մաժօր Նօէլի

ճամբորդութեան մասին Մըստաֆա Քէմալ փաշայի Պալք կուսակցութեան Գօնկըէին մէջ արտասանած և ասլա գըքոյլի վերածուած ճառին մէջ «Քիւրտիստան մը պիտի ստեղծուէր» վերագրուածը և տրուած կարեւորութիւնը այն ժամանակի համար երբէք մտաբերելի չէր կրնար ըլլալ:

Կեդրոնը Պօլիս գտնուող Քիւրտիստանի բարձրացման միութեան միակ նպատակը, մեծամասնութիւնը Քիւրտերի բնակուած այս վայրերուն, ջնջին փոքրամասնութիւն եզող հայերուն տիրապետութեան ենթարկուելուն ամէն գնով արգելք ըլլալ և Քիւրտերու մէջ արթնութիւն և յառաջդիմութիւն ստեղծել էր, արդէն Քիւրտիստանի բարձրացման միութեան աշխատութեան արգիւնքներ որ հաշտութեան վեհաժողովի Սըբէլիեան նահանգներու մէջ քննութիւն կատարել ստիպած էր, այս մասին Սաիտ փաշազատէ Քիւրտ Շէրիֆ փաշա գնահատելի ծառայութիւն մատուցած էր:

* * *

Ահա այս ժամանակներուն էր, որ Բ. դուռը Մըստաֆա Քէմալ փաշային Անատօլուի մէջ իթթիհատ. Թէրագզըի իշխանութիւնը վերականգնելու ձգտող ձեռնարկները արգիւելու և Սեբաստիոյ մէջ գումարումը ծրագրուած Գօնկըէն ցրուելու համար Պարբերդի կուսակալ Կեսարացի Ս. ի Ղալիպ պէյին հրաման տուած էր:

Սլի Ղալիպ պէյ Բ. դռնէն ստացած հրամա-

նին վրայ հարկ եղած ոյժը պատրաստելու համար Մալաթիա եկած էր, ասոր զուգադիպում մը ըլլալով հաւատ չընծայող Մըստաֆա Քէմալ փաշա. խնդրոյն մէջ Անգլիական մատ կայ կարծելով այդ շրջանակի հրամանատարը ձող Քեազիմ Գարա պէքիր փաշայէն պահանջած էր որ Մաժօր Նօէլը և ընկերները ձերբակալէ:

Քեազիմ Գարապէքիր պաշա խնդիրը քննելով փափկութիւնը հասկնալուն Մըստաֆա Քէմալ փաշային սուղղած հեռագիրով ըսած էր:

«Հասկցուած է որ Անգլիացի սպան կեդր. կառավարութեան թոյլատուութեամբ թիւրք. Քիւրտ. և Հայերու թիւը քննելու համար իր ճամբորդէ, ձերբակալման համար Պօլիս հարցուեցաւ և ո՞ր կողմերը այցելելու մասին ալ Խարբերդի կուսակալին տեղեկութիւն պահանջուեցաւ:»

Քեազիմ Գարա պէքիր փաշային ճշմարտութիւնը յայտնող սոյն հեռագիրը. Սեբաստիոյ մէջ մտահոգութեան մատնուած Մըստաֆա Քէմալ փաշան չէր վստահացուցած. և անպայման Մաժօր Նօէլին ձերբակալումը և Սեբաստիա դրկըւիլը կուղէր:

Քեազիմ Գարապէքիր փաշայէն գոհացուցիչ պատասխան չստացող Մըստաֆա Քէմալ փաշա Մալաթիա գանուող հեծելազունդի հրամանատար Ճէմալ պէյը հեռագրի վրայ հրաւիրելով Մաժօր Նօէլ և ընկերներուն ձերբակալումը հրամայած և ասկէ ալ Քեազիմ Գարապէքիր փաշային նման

ազատասխան ստանալուն կասկածը աւելցած և վերջապէս Մաժօր Նօէլի վրայ Տ. կերտի կողմէն 18., 20 հոգինոց հեծեալ շոկատ մը հանելու յաջողած էր. ենթասպայի մը հրամանատարութեան տակ գտնուող այս շոկատ Մաժօր Նօէլին պաշտօնին և դիրքին անտեղեակ էր, անոր հանդիպելուն և անոր դիրքն ու Պօլսոյ կառավարութեան կողմէ տրուած բաց հրամանը տեսնելուն ձերբակալել չէր համարձակած:

Մաժօր Նօէլ Անատօլուի կացութիւնը անանկ խառնակ տեսնելուն, իր պատճառաւ քաղաքական խնդիր մը ծագելուն, առիթ չտալու համար իր ճամբորդութենէն հրաժարած և ընկերներով 10 Սեպտ. 1919 ին ազատ կամքովը Մալաթիա ձգած և Հալէպ վերադարձած էր:

Մալաթիոյ կառավարիչ Պէտիր խանի գատէ Խալիլ Բամի պէյն ալ առանց Բ. դռան տեղեկացնելու եղբօրորդիներով Հալէպ և անկէ ալ Պօլիս եկած էր:

Երբ Մաժօր Նօէլի խնդիրը քննենք, կը հասկըցուի թէ Մըստաֆա Քէմալ փաշա տակաւին կացութեան չէր կրցած իշխել. միևնոյն ժամանակ Խարբերդի կուսակալ Ալի Հալիպ պէյին ալ անկարողութիւնը կը տեսնուի:

Պօլիս հրատարակուող «Միլլիյէթ» թերթն ալ նոյն դէպքը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ և կըսէ որ

«Անգլիական մասնաւոր կազմակերպութեան

տարիներ շարունակ թափած ջանքերով հասցուցած և երբեմն երբեմն հոս հոն գրկելով խառնակութիւններ հանել տուած մարդերէն մէկը կայ:

Հազարապետ Նօէլ երիտասարդ նկատուելու տարիքն ունի. կըսուի որ քրտերէն բանաստեղծութիւններ կը գրէ. այն ժամանակ Պօլիս հաւաքուող «Քիւրտ բարձրացման միութեան» Քիւրտիստանի անկախութեան երեւակայութեամբ միտքերը և խիղճերը կուրացած անդամներուն կողմէ, իբր երկինքէն իջած կուռք մը նկատուող այս Անգլիացի սպան, ժամանակին Տ. կերտ. ալ եկած և թիւրքերուն դէմ փրօպականտ մղող մարդ մըն էր. ահաւասիկ 919 տարուայ Օգս. Սեպտ. ամիսներուն մենք զայն կրկին Անատօլու կը տեսնենք. Պէտիրխանի գերդաստանէն Քիամիրան և Ճէլաւաէթ անուն երկու եղբայրներ Մըսթը Նօէլի ճամբորդութեամբ Ալպեսթան և Ֆրդայի վրայով Մալթիա գացած են. ասոնց կը միանայ նաև Տ. կերտի Ճէմալ փաշա զատէ էքրէմ պէյ. ասոնք զինուած Քիւրտերու պաշտպանութեամբ իրենց ճամբորդութիւնը կը շարունակէին. նպատակնին երեւութապէս շատ բնական կը տեսնուէր. թիւրք, Քիւրտ և Հայերու թիւը պիտի ճշդէին, ասոր համար ալ կեդր. կառավարութեան, այսինքն Տամատ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութեան մտանաւոր արտօնութիւնը առած էին. հարկ է ըսել որ Տամատ Ֆէրիտ Անգլիական խառնակիչ կազմա-

կերպութեան մը Անաստօլուն խառնակելու համար արտօնութիւն տալու շ'պիտի ուշանար: Այսպէսով քրդախօս Անգլիացի հազարապետը իր ընկերներով ազատ համարձակ իրենց ճամբան շարունակելով Մալաթիա հասած ժամանակնին կառավարիչ և Գաղաքապետին կողմէ ընդունուիլը տեսնուած է:

Կացութեան ի՞նչ աստիճան փափուկ ըլլալը կը տեսնուի չ'է, այն մարդիկը գացած տեղերնին իրենց ուզածին պէս ժողովուրդը թունաւորելով Քրտա՛ան, խնդիր մը պիտի հանէին. Ազգ. կառավարութիւնը տակաւին իր նախաքայլին մեծ հոգերով զբաղեցնելով թիւրք ազգին ազատութեան յոյսերն մարելու պիտի աշխատէին. անմիջապէս որոշել և գործադրել հարկ էր Մալաթիա գանուող գինուորական ոյժերը Քիազիմ Գարա պէքիւր փաշայի հրամանատարութեան տակ էր. կատարելիք առաջին գործ Նօէլ և ընկերներուն գործունէութիւնը արգիլելու համար անմիջապէս զանոնք ձերբակալել էր. սակայն երբ այս կէտը Քիազիմ Գարապէքիւր փաշային հաղորդուեցաւ, ի՞նչ պատասխան տայ կը հաւնիք:

Կըսէ թէ Անգլիացի սպային թիւրք, Քիւրա և Հայերու թիւր ճշդելու համար կեղը. կառավարութեան արտօնութեամբ ճամբորդելը կը զրուցուի թէ Մալաթիա գանուող հեծելազունդի պատրաստը քիչ ըլլալուն ձերբակալելու չի համարձակիր. թէ ասոնց ձերբակալման համար Պօլսէն հրահանգ

խնդրած է. և թէ ասոնց ճամբորդութեան նպատակին և այցելելիք վայրերու մասին Խարբերդի կուսակալէն հարցուած է:

Պէտք չէ մոռնալ որ Խարբերդի կուսակալը Տամատ Ֆէրիտին ալ բազուկը Ալի Ղալիպն է, Մալաթիոյ մէջ Անգլիացի սպան դիմաւորող կառավարիչն ալ Պէտիրխանիններէն Խալիլ Բամին է. պէտք է ըսել որ այդ մարդիկը Անգլիացի սպային մասին ի՞նչ պիտի խորհին և ի՞նչ տեղեկութիւն պիտի տան, ոճիրի ցանցին բոլոր անդամները իրարու մօտ եկած են ըսել է. Քեազիմ Գարապէքիր փաշային հեռագիրը ի՞նչպէս պէտք է մեկնել այս մարդոց ճամբորդութեան նպատակը հասկըցուած ըլլալով հանդերձ. տակաւին Պօլիսէն, Տամատ Ֆէրիտի կառավարութենէն հարցնել ի՞նչ ըսել է. աւելի զարմանալին, Նօէլի պաշտպանութեան տրուած 5-10 զինեալ քիւրտերու դէմ հօն գըտնուող հեծելազոււնդի պատրաստին քիչ տեսնուելն է. հեծելազոււնդ մը քանի մը քիւրտերը չի կարենայ ձերբակալել, այս ինչպէ՞ս կարելի է.

Ըսել է որ տակաւին կացութեան կարեւորութիւնը չ'մբռնողներ կային, Մըստաֆա Քէմալ փաշա ըմբռնած էր որ այլեւս զգուշութեան ժամանակը անցած է և հարկ եղած հրամանը տալու չէր ուշացած, այս միջոցին Մալաթիա գըտնուող հեծելազոււնդի հրամանատար Ճէմալ պէյը անձամբ հեռագրի վրայ հրաւիրած է և Նօէլի. անոր ընկերներուն և 15-20 զինեալ քիւրտերու մա-

սին տեղեկութիւն տուած է. այս խօսակցութենէն հասկցուած է որ Մալաթիա զտնուող հեծեալ և թնդանօթածիգ զօրագունդին միայն սպաներն իսկ կրնային այս մարդիկը ձերբակալել, ո՛ւր մնաց որ ա՛րտղ զօրագունդ մը սահմանափակ թիւով քանի մը հողին ձերբակալելու չի համարձակի: Մըստաֆա Բէմալ փաշան ասոր համոզուելէն վերջ գործի անցնել հրամայած է. հարկ եղած միջոցները ձեռք առնելով Խարբերդի կուսակալ Սլի Ղալիպ պէյը, Անգլիացի հազարապետը Բիամիրան Ճէլատէթ և էքրէմը ձերբակալելով Սերաստիա զրկուելը հրահանգած և անոր համար օգնական ոյժ ալ զրկելը աւելցուցած է. սակայն երբ հրամանատար Ճէմալ պէյ տեղեկացուցած է որ կացութիւնը և իր պատրասի ոյժը ասոր համար նպաստաւոր չէ. աւելի ստիպելու հարկ չէ տեսնելով միայն այս մարդիկը հսկողութեան տակ առնել և օրական երկու անգամ տեղեկագրել հրահանգելով գոհացած է:

Միևնայն ժամանակ Մըստաֆա Բէմալ փաշա հարկ եղածներուն հրաման տալով Մալաթիոյ վրայ զինուոր առաքուածը ապահոված էր ոևէ մէկուն չի համարձակած արդիւնքը այս ձեւով ձեռք բերուած և դաւաճաններուն հետապնդած նպատակը ապարդիւն ձգուած է. Նօէլ և անոր ընկերացող մարդիկը Սեպտ. 10ի առաւօտուն Մալաթիայէն փախած են. ասոր վրայ զանոնք հետապնդել հրամայուած է. իսկ Սլի Ղալիպ. Խա-

լի Րամի վերջին ճիգ մընելով Քիւրտերը ոտքի հանել փորձած և սակայն ձեռք առնուած միջոցներուն. մասնաւորապէս. ցոյց տրուած խստութեան շնորհիւ, ասոնց համոզել աշխատած ցեղախումբերը ցրուած և յուսահատութեան մատնուած Ալի Ղալիպն ալ Ուրֆա և այնտեղէն Հալէպ փախած է. իսկ Նօէլ հսկողութեան տակ Ալպիսթանի ճամբով մեկնած է. ընկերներն ալ միասին փախած են:

* * *

Բ. դուռը Մըստաֆա Քէմալ փաշային ձերբակալուամբ և բանտարկուելը, Սերաստիոյ մէջ գումարուամբ ծրագրուած Քօնքրէին արգելուամբ որոշած և ասոր գործադրութիւնը Խարբերդի կուսակալ Կեսարացի Ալի Ղալիպ պէյին յանձնած էր. Ալի Ղալիպ պէյ ներքին նախարար Ատիլ պէյին ստացած հրահանգներուն համաձայն առանց ուէ մէկուն յայտնելու Մալաթիա եկած. Աղճա տաղըի և Պէյ տաղըի ցեղախումբերէն կամաւորներու արձանագրութեամբ զբաղած և միւս կողմէն Բ. դռնէն դրամ պահանջելով գործը ուշացուցած և վերջապէս Բ. դուռը դրամական խնդիրն ալ լուծելով հետեւեալ հեռագիրը ուղղած էր:

Հեռագրի պատճէն

Խարբերդի Ալի Ղալիպ պէյին.

Պատասխան. — Յելուզակներու հետապնդման համար զրկուելիք զինուորներու ծախքերը, ոստիկան. զինուորներու յատկացումին ի հաշիւ

ելեւմտական սնտուկէն պէտք է ծախսուին, ծախ-
քին գումարը և դրկուելիք զինուորներուն թիւը
և առաքման օրը տեղեկացուցէք:

Նախարար Ատիլ

Թէև յայտնի չէ որ Ատիլ պէյ սոյն հեռագրին
վրայ սնտուկէն որչա՞փ դրամ առած է. սակայն
ներքին նախարարութեան սկզբած հետեւեալ հե-
ռագիրով Բ. դուռը ապահոված էր:

Հեռագրի պատճէն

Խիստ ծածուկ ստիպողական Անձնական

Յելուզակներու հետապնդման համար ամսոյն

14 ին բաւարար ոյժով մեկնելու համար հարկ
եղած միջոցները ձեռք առնուած են: Կրնաք վրս-
տահ ըլլալ որ արդիւնքը յաջողութիւն պիտի ըլ-
լայ, միայն պատասխանները և հարկ եղածները
մի յապագեցնեք:

Խարբերդի կուսակալ: Ալի Ղալիպ

Ալի Ղալիպ պէյ սոյն հեռագիրը տալէն վերջ
Մալաթիոյ կողմերը կամաւոր արձանագրելու
դրադած ժամանակ. Մըստաֆա Քէմալ փաշա հա-
զարապետ Նօէլին ձերբակալման համար Տ. կեր-
տի կողմերէն դրկուած հեծեալ ջոկատին հանդի-
պած և եղելութիւնը տեղեկացած էր. Ալի Ղալիպ
պէյ այդ շրջանին կուսակալը ըլլալուն հանգա-
մանքով փոխանակ այս շարժումը արգիլելու,
չէր համարձակած և վերջաւորութեան սպասած
էր:

Մըստաֆա Քէմալ փաշային հազարապետ

Նօէլի վրայ դրկած շնկատը Նօէլին հանդիպելով Պօլսոյ կառավարութեան տուած յանձնարարականը տեսնելուն չէր համարձակած ձերբակալել, սակայն հազարապետ Նօէլ կացութիւնը շատ խառնակ տեսնելուն, քաղաքական միջադէպի մը տեղի չ'տալու համար ճամբորդութիւնը շարունակել անյարմար գտած և ընկերներով Հալէպ վերադարձած էր. ասոնց միացած էր նաև Մալաթիոյ կառավարիչ Պէտիր խանի Սալիլ Բամի պէյ:

Իսկ Ալի Ղալիպ պէյ այս դէպքին խիստ վախնալով և կեանքը վտանգի տակ կարծելով, առանց խորքերդ գտնուող ընտանիքին մասին խորհելու լեռնէ լեռ, գաղտագողի ճամբաներով Անգլիական դրաւման տակ գտնուող Հալէպ ապաստանած էր:

Այսօր պարզուող այն ժամանակուայ դէպքերէն կը հասկցուի որ վախը Մըստաֆա Բէմալ փաշայէն աւելի խորքերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ պէյը պարուրած էր:

Խնդրոյն ներքին ծալքերուն անտեղեակ եղող Բ. գուռը, փախուստին պատճառաւ Ալի Ղալիպ պէյէն քանի մը օր չէր կրցած տեղեկութիւն առնել և կարծելով որ տրուած հրահանգին համաձայն գաղտագողի Սերաստիա մեկնած է, անհամբեր Սերաստիայէն յաջողութեան լուռին կըսպասէր:

Ալի Ղալիպ պէյ Անգլիական դրաւման տակ գտնուող Հալէպ ապաստանելով երբ ինքզինքը

ապահով զգաց, իր բարի սովորութեան համաձայն
կացութիւնը շատ բարդ կերպով Բ. դռան տեղե-
կացնելով նորէն պահանջներ ներկայացուցած էր:

Վարչապետ Տամաս Ճէրիս փաշա և ներքին
նախարար Ատիլ պէյ Մալաթիայէն ստացուած
վերջին հեռագրին վրայ երբ Ալի Ղալիպ պէյին
յաջողութեան լուրը Սերասախայէն կ'սպասէին,
և տեղեկացան որ առանց պատճառի Հալէպ փա-
խած է. ապշեցան մնային:

* *

Մըսաֆա Բէմալ փաշա, հազարապետ Նօէ-
լին քննական ճամբորդութենէն հրաժարելով Հա-
լէպ մեկնումը և Սարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ
պէյին փախուստը տեղեկանալուն լայն շունջ մը
առած և Բ. դուռը շփոթեցնելու նպատակով ներ-
քին նախարար Ատիլ պէյին հետեւեալ հեռագիրը
ուղղած էր:

Հեռագրի պատճէն

Թոյլ չէք տար որ ազգը իր խնդրանքները
իր թագաւորին ներկայացնէ, ստրուկներու, դա-
ւաճաններու և թշնամիներու հետ ի վաստ ազգին
դաւեր կը նիւթէք. կասկած չունիմ որ ազգին
գորութիւնը գնահատելու անկարող էք. սակայն
չեմ փափաքիր որ ազգին և հայրենիքին վասա-
կար օտարներուն խիղճերնիդ ծախելով գործած
դաւաճանութիւննիդ պատասխանատու գործ է,
Ձեր վստահած մարդոց և ոյժին վերջաւորութիւ-
նը տեղեկացած ժամանակնիդ Ձեր վերջաւորու-

թիւնն ալ խորհիլ մի մտռնաք»)

ՄըստաՓա Քէմալ փաշա այս հեռագրով ալ չէր գոհացած, իր կազմակերպութեան ենթակայ որչափ զօրաբանակի հրամանատարներ, կուսակալներ, և անկախ կառավարիչներ որ կային, անոնց ալ հեռագիրի պատճէն մը ղրկելով Բ. դուռ ուղղելնին հրամայած և գործադրել տալով Բ. դուռը կատարելապէս բարոյալքած էր:

Բ. դուռը Ղալիպ պէյին յաջողութեան լուրը Սեբաստիայէն սպասած յամանակ, երբ Հալէպէն անոր առանց ստիպողական պատճառի փախուստի հեռագիրը ստացաւ քարացած մնացած էր:

Ասոր վրայ ՄըստաՓա Քէմալ փաշա իր գործունէութեան շրջանակը ընդարձակելու սկսած էր. Անգարա գտնուող 20 ըդ զօրաբանակի հրամանատար Ալի Ֆուատ փաշային Գօնկրէի որոշումով Արեւմտեան Անատոլուի ազգային բանակի հրամանատարի աստիճանը տուած և հակառակորդի դիրքին մէջ գտնուող կուսակալ և կառավարիչները ձերբակալելով Սեբաստիա ղրկելը հրամայած էր:

Ալի Ֆուատ փաշա իրեն տրուած լայն իրաւասութեան վրայ էսկի-Շէհիր և շրջակայքը ազգային շրջանակ մը նկատելով հրամանատարութեան հեծելագորաց տեղակալ Աթըֆ պէյը, իսկ Աֆլիօն Գարահիսարի շրջանն ալ առանձինն շրջանակ մը նկատելով հրամանատարութեան 23 ըդ զօրաբաժնի հրամանատար Օմար Լութֆի պէյը

նշանակած և յաջորդաբար Անգարայի կուսակալ Մուհիտտին փաշան, Զօրումի կառավարիչ Սամիհ Ֆէթնի պէյը. Նիյտիյի կառավարիչ Մէճիա պէյը և արիշները մէյմէկ դաւերով ձերբակալել տալով Սերաստիա դրկած էր:

Մըստաֆա Բէմալ փաշա երբ այս կերպով Անատօլուի մէջ իր իշխանութիւնը զօրացնելու կ'աշխատէր: միւս կողմէն Պօլիս գտնուող Տամատ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութիւնը կամաց կամաց կը տկարանար և իշխանութեան շրջանակը կը նեղնար:

Այս միջոցին Անգլիացիներ էսկի Շէհիրի շրջանակին Ազգ. ոյժերու հրամանատար Աթըք պէյը ձերբակալելով Պօլիս դրկած էին. այս դէպքին վրայ Ալի Ֆուլատ փաշա ափ յափոյ ժողոված զինուորներով էսկի Շէհիրի մօտ Ճամշիտ գալով էսկի Շէհիրը հեռուէն պաշարած էր.

էսկի Շէհիր գտնուող համաձայնական ոյժերու հրամանատար զօրավար «Սէլլի Գլեր» Ալի Ֆուլատ փաշային նամակ մը գրելով անոր ազդարարած էր, որ այս շարժումը զինք խիստ պատասխանատուութեան կենթարկէ:

Անգլիացիներու և Ալի Ֆուլատ փաշային միջեւ ծագած այս միջադէպին վրայ, Տամատ Ֆէրիտ փաշա Ալի Ֆուլատ փաշան պաշտօնանկ և անոր տեղ Պօլիս գտնուող Ահմէտ Համտի փաշան նշանակելով փութով Անգարա դրկած էր:

Ահմէտ Համտի փաշա իր հետ կարգ մը վըս-

տահելի սպաներ աւնելով Պօլսէն դէպի Անգարա մեկնած և Էսկի Շէհիր հասնելուն տեղեկանալով որ Ալի Յուլատ փաշա մաս մը զինուորական ոյժերով Սարը Քէօյին կողմերը եկած և Սարը Քէօյին շոգեկառքի կամուրջը օդը հանած է. Էսկի Շէհիր կանգ առած և եղելութիւնը Բ. դուռ տեղեկացնելով նորէն հրահանգ խնդրած էր:

Այո կացութեան հանդէպ Բ. դուռը Ահմէտ Համաթի փաշային հրամայած էր որ զօրաբաժնի կեզրոնը առժամապէս Էսկի Շէհիր ըլլայ և բանակատեղին հոն գտնուի:

Ահմէտ Համաթի փաշա Էսկի Շէհիրը բանակատեղի ընելով այն ժամանակ քաղաքին կառավարիչը եղող Սերօզցի Հիլմի պէյին օժանդակութեամբ այդ շրջանի ժողովուրդէն և այդ շրջանին մէջ բնակող Չէրքէզներէն շատ մը կամաւոր զինուորներ հաւաքած էր:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա Էսկի Շէհիրի շրջանակին ազգային ոյժերու հրամանատար Աթըֆ պէյին Անգլիացիներուն կողմէ ձերբակալուելով Պօլիս զրկուելուն, Ալի Յուլատ փաշային ալ Էսկի Շէհիրը պաշարելուն համար հոն գտնուող Անգլիացի հրամանատար զօրավար Սէլի Գլէրին Ալի Յուլատ փաշային սպառնալուն վրայ, Սերաստիոյ ներկայացուցչական ժողովին անունով Պօլիս համաձայնական տէրութեանց ներկայացուցիչներուն բողոքագիր մը գրելով Զօրավար Սէլի Գլէրը ներքին գործերու խառնուելու յանձանքով

ամբաստանած էր: Մըստաֆա Քէմալ փաշային սոյն բողոքողէրը նկատի առնելով 25 Սեպտ. ին Զօրավար Սելիի Գլեր իր ստացած հրահանգին վրայ Ալի Ֆուատ փաշային մօտ պատուիրակութիւն մը դրկած էր. սոյն պատուիրակութիւնը հազարապետէ մը և քննիչ սպայէ մը կը բաղկանար, ասոնք Ալի Ֆուատ փաշային հաղորդած էին որ Անգլիացիներ ներքին խնդիրներու և Ազգոյժներուն չափտի միջամտեն, և ժամանակ մը վերջ էսկի Շէհիբ դոնուող Անգլիական ոյժեր իրենց բոլոր գոյքերով Պօլիս քաշուած էին:

Այս միջոցին էր որ տարածայնուեցաւ թէ զօրաբանակի հրամանատարութենէն պաշտօնանկ Ալի Ֆուատ փաշա կարեւոր ոյժերով էսկի Շէհիբին մօտակայ Մաթլապ գիւղը եկած էր:

Ալի Ֆուատ փաշային տեղ նշանակուող Ահմէտ Համտի փաշա այս լուրին վրայ մտահոգուելով իրականութիւնը հասկնալու համար անմիջապէս յառաջապահ գունդ մը հանած էր. այս գունդին՝ եղած պրօպականտայի ազդեցութեամբ Համտի փաշային բերած լուրերը շատ չափազանցուած և իրապէս մտահոգիչ էին:

Ահմէտ Համտի փաշա յառաջապահ գունդին բերած չափազանցուած լուրերէն վախ զգալով, առանց խորքը քննելու գործին մեջէն դուրս գալու դատ և խնդիրը անձամբ տեղեկացնելու և նոր հրահանգ ստանալու համար Պօլիս մեկնելու թոյլ-Օսմ. Յեղի. Թիւ 29

տողութիւն խնդրած էր:

Նոյն օրը կառավարիչ Հիլմի պէյ տուն երթալու ժամանակ անծանօթի մը կողմէ գնդակով և վտանգաւոր կերպով վիրաւորուած էր:

Սոյն Մահափորձը տեղեկացող Ահմէտ Համտի փաշա կառավարիչին տունը փութացած, զայն անյոյս և վերջին շունջի վրայ տեսած և քանի մը ժամ վերջ անոր մեռնիլը տեսնելով բարոյական ոյժը բոլորովին կորած էր:

Համտի փաշա կառավարիչին տունէն իր բընակարանը վերադարձին, անծանօթի մը կողմէն իր հասցէին ձգուած նամակ մը գտած էր. սոյն նամակով կազդարարուէր թէ. եթէ անմիջապէս Էսկի Շէհիրը լքելով Պօլիս չի վերադառնայ, ինքն ալ կառավարիչ Հիլմի պէյին բաղդին պիտի արժանանայ:

Սոյն նամակը, կառավարիչին մահը և Մաթլապ գիւղը դր՛նուած յառաջապահ գունդին բ'րած շափագանցուած լուրերը իրարու վրայ գալով Ահմէտ Համտի փաշան բոլորովին բարոյալքած և առանց Պօլսոյ սլատասխանին սպասելու նոյն իրիկունն իսկ իր սպայակոյտով Պօլիս վերադարձած էր:

Ահմէտ Համտի փաշային այսպէսով Էսկի Շէհիրը լքելուն վրայ Ալի Ֆուատ փաշայի ոյժերէն գունդ մը Էսկի Շէհիր մտնելով ազգային բանակի անունով իշխել սկսած էր:

Յետագային ստացուած ստոյգ լուրերուն

համաձայն Մաթլապ գիւղը գտնուող Ալի Թուլասի
փաշային բոլոր ոյժը ասդիէն անդիէն բերուած
100-150 հոգիէ կը բաղկանար և գիւղին շրջա-
կայքը փորուած դիրքերուն մէջ տրուած և Ահմէտ
Համաթի փաշային յառաջապահ գունդին կողմէ
թնդանօթ կարծուած բաները, գիւղերէն քաղուած
վառարանի խողովակներ էին:

Վերջապէս Ահմէտ Համաթի փաշային, Մալաթի-
իոյ մէջ փոքր դէպքէ մը խրաչող Խարբերդի կու-
սակալին հետեւելուն, գնդապետ Մըստաֆա Բէ-
մալ փաշային անունը Անաստուլի մէջ հռչակուած
էր:

Ահաւասիկ այս և նման դէպքեր Մըստաֆա
Բէմալ փաշան քաջալերած և Պօլսոյ կառավարու-
թեան իշխանութեան շրջանակը միայն Պօլիս և
Իզմիրի շրջանը մնացած էր:

Մըստաֆա Բէմալ փաշա այս անցուդարձերը
նկարագրելու ժամանակ կ'ըսէ որ:

Կեդրոնական կառավարութեան հետ մեր
յարաբերութիւնը ձգտուելէ յետոյ, ազգային ու-
րոշումներու դէմ հակառակ դիրք բռնող կարգ
մը վայրեր, կամայ ակամայ մեզի հպատակելու
ստիպուեցան, կեդր. կառավարութեան ծառայող
կարգ մը պաշտօնեաներ կամ փախան և կամ կա-
ցութեան հետ հաշտուեցան:

* * *

Պօլսէն և ամէն կողմերէն ամէն օր կեդր.
կառավարութեան անկումը պահանջող հազարա-

ւոր հեռագիրներ տեղալ սկսած էր. համաձայնա-
կան տէրութեանց Անատոլուի մէջ շրջող սպայ և
պաշտօնեաները կը յայտարարէին թէ ազգ. շարժ-
ման հանդէպ իրենք չէզոք են և ներքին խըն-
դիրներու չեն միջամտեր:

Այո կացութեան մէջ թագաւորը և փեսան
Ֆերիտ փաշա ըմբռնելով որ ազգ. կառավարու-
թեան ղեկավարներուն հետ համաձայնելէ ուրիշ
ճարչէ մնացած. իրենց դիրքը բարձր պահելու
պայմանաւ համաձայնութեան ճամբայ մը որոնե-
լու սկսած էին:

Վերջապէս Մըստաֆա Քէմալ փաշայի և զըն-
դապետ Ապտիւլ Քէրիմ փաշայի միջեւ 27-28
Սեպտ.ի գեշերը ժամը 11 էն (ը. ե.) սկսելով 8 1/2
ժամ տեւող հեռագրային խօսակցութիւն մը կա-
տարել տալ յաջողած էին:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա «Ազգային տան»
մէջ խօսած ընդարձակ ճառին մէջ Ապտիւլ Քէ-
րիմ փաշան այսպէս կը նկարագրէ և կ'ըսէ. Ապ-
տիւլ Քէրիմ փաշա իմ վաղեմի բարեկամս էր
չատ պատուաւոր, անձնուէր և մաքուր սրտով
հայրենասէր մըն էր. Սելանիկի մէջ ես դեր հա-
ղարապետ, ան ալ հաղարապետ ըլլալով միևնոյն
գրասենեակին մէջ կաշխատէինք և տարիներով
բարեկամութիւն ունեցած էինք. հանդուցեալին
ընթացքէն և խօսքերէն կը հասկցուէր, որ ան
Մէվլավի աղանդին հետեւողներէն էր և երբեմն
անոնց աղօթատեղիները կը յաճախէր, սակայն չեմ

գիտեր թէ որ մէկ շէյխը կը պաշտէր:

Քէրիմ փաշան իրեն յատուկ գրութեան ձև և ոճ մը ունէր. շատ ձեւակերպութիւններով կարտայայտուէր, մեր Սելանիկ գտնուած պահուն, հոն բանակի հրամանատար և Քննիչի պաշտօնով գտնուող Հատի փաշա Քէրիմ փաշան իմ նկարագրածիս պէս. ընկերներու մէջ յարգելի և համակրելի գտած էր:

Յէրիտ փաշային դահլիճի պաշտօնակիցը եղող Հատի փաշա նեղը մտայած թագաւորին և Յէրիտ փաշային օգնութեան այս միջոցաւ կը հասնէր. Քէրիմ փաշան ալ Սլի Ֆուատ փաշան սելանիկէն կը ճանչնար:

Սեպտ. 25ի երեկոյեան Սնգարա գտնուող 20 ըդ զօրաբանակի փոխ հրամանատար Մահմուտ պէյէն ստացած ծածկագիր հեռագիրին ամփոփումը հետեւեալն էր:

Այս գիշեր Պօլսոյ հերոագրատունէն Սլի Ֆուատ փաշան կանչեցին. ներքին նախարարութեան նահանգներու յատուկ ծածկագիր մը գրել տուին. ասոր ամփոփումն էր. թէ հայրենիքի փրկութեան միակ միջոցը թագաւորին յայտարարութեան մէջ ցոյց տրուած ճամբան է, Ազգային շարժումը քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ շատ աննրպաստ կերպով նկարագրուեցաւ, կառավարութեան և ազգին մէջ եղած լարուածութիւնը օտար միջամտութիւններու տեղի պիտի տայ, այս տարակարծութիւնը լաւ հետեւանք չպիտի ունենայ

ի վերջոյ կըսէին թէ շարժման ղեկավարներուն հետ բանակցութիւն մը ունենալ ստիպողական դարձած է և ժամանակի սղութեան պատճառաւ պատասխանի կ'սպասէին. միևնոյն ժամանակ կաւելցնէին թէ գաղափարի ազատութիւնները և անձնական արժանապատուութիւնները պիտի յարգուին, սոյն հեռագիրը գրողը գնդապետ Ապտիւլ Քէրիմ փաշան է. սոյն հեռագրին պատասխանին Արեւտրական և երկրագործական նախարար Հատի փաշային միջոցաւ և նոյն ծածկագիրով կ'սպասէ. յիշեալը այս ձեւով կուզէ տարածայնել թէ դիմումը մեր կողմէն կը կատարուի, հեռագրի վրայ սպասելուն, վայրկեան առաջ տրուելիք պատասխանը տեղեկացնելնիդ կը խընդրուի. Ալի Տուատ փաշային ալ գրեցի:

Նոյն օրը ժամը 7 ին Մահմուտ պէյին հետեւեալը տեղեկացուցի:

Քէրիմ և Հատի փաշաներուն պատասխանեցէք թէ Ալի Տուատ փաշան Անգարայէն կը բացակայի և գբադուած է. բայց եթէ երբէք խօսակցիլ կը փափաքին՝ Սերաստիա գտնուող ներկայացուցչական ժողովին և սոյն ժողովին մէջ դըտնուող Մըստաֆա Քէմալ՝ փաշային հետ ուզած ժամանակնին հեռագրային խօսակցութիւն կարելի է. եթէ անոնք բանակցիլ կուզին պէտք է խօսեմութեամբ շարժիլ:

27-28 Սեպտ. ի կէս գիշերուան մէկ ժամ մնա-

ցած հեռագրի վրայ Ապտիւլ Բէրիմ փաշայի և Մըստաֆա Բէմալ փաշայի միջև հետեւեալ խօսակցութիւնը տեղի ունեցած էր:

Մերաստիոյ հեռագրատունը Պօլսոյ հեռագրատան:

— Մըստաֆա Բէմալ փաշա հեռագրի վրայ է Ապտիւլ Բէրիմ փաշային ըսէք թող հրամանեն.

Պօլսոյ հեռագրատունէն Ապտիւլ Բէրիմ փաշա կը պատասխանէ.

— Մըստաֆա Բէմալ փաշա՞ն էք հոգիս.

Մըստաֆա Բէմալ փաշա

— Այո, յարգելի Բէրիմ փաշա.

Ապտիւլ Բէրիմ փաշա.

— Եղբայրս կը յուսամ հանգիստ էք. հայրենիքի փրկութեան համար մեծ հայրենասէր եղբորս և ներկայացուցիչ եղբայրներուն հետ գաղափարի փոխանակութիւն ունենալ կուզեմ. Ձեզի ներկայացնելու համար Ալի Ֆուատ փաշայի միջոցաւ հեռագիր մը ղրկած էի. Ձեզ յանձնուող այդ հեռագրի հիման վրայ լաւ ելք մը կրնանք գտնել և կը յուսամ որ հայրենիքը ներկայ աագնապալի վիճակէն փրկել, խորհելով խորհրդակցելով մեր նպատակին հտանինք չ'ըլլա՞ր, շատ ուշիմ և խոհեմ եղբայրս, ի՞նչ կ'ըսէք հոգիս, մեր սիրելի հայրենիքին աչք տնկող շարագործերուն շար նպատակները ջուրը ձգենք և զանոնք յուսախափ ընենք. և միայն հայրենիքին և ազգին փրկութեան համար ձեռք առնելիք միջոցները փնտր-

րենք ասոր համար փափաքնիս միենոյնն է ի սէր
հայրենիքէն ցոյց տրուած այսչափ ազնիւ զգա-
ցումները և քաղաքակիրթ աշխարհի առջեւ սուրբ
նկատուող մեր երկրին պաշտպանութեան համար
մեր կարողութիւնը ի սպաս դնելով այս զժուա-
րութիւնները բարնանք: և ասոր ճար մը գտնելու
համար գաղափարի փոխանակութեան սկսինք. ա-
ւելցնեմ նաև որ այս ձեռնարկին հանդէպ կառա-
վարութիւնն ալ շատ բարիացակամ է:

Մրստաֆա Քէմալ— Որեւի և ազնուասիրտ
եղբայրս Ապտիւլ Քէրիմ փաշա. փառք Աստուծոյ
առողջ եմ. մեծ և ազնիւ ազգին օրինաւոր իրա-
ւունքներուն պաշտպանութեան համար բոլոր ոյժով
ջանք թափուելը տեսնելով ուրախ եմ, գաղափարի
փոխանակութեան համար ցոյց տրուած փափաքին
բոլոր սրտովս շնորհակալ եմ. Յսւատ փաշայի մի-
ջոցաւ զրկուած հեռագրին պարունակութեան տեղ-
եակ եմ. թագ սւրին խորունկ ցաւ ազգոյ
պատճառները ազգին կողմէ չէ. այլ Ֆէրիտ փա-
շան. ներքին նախարար Ատիլ պէյը, պատերազմա-
կան նախարար Սիւլէյման Շէֆիզ փաշան և ասոնց
գործակիցները Խարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ
պէյը. Անգարայի կուսակալ Մուհիտտին փաշան,
Տրապիզոնի կուսակալ Ղալիպ պէյը, Գասթէմու-
նիի կուսակալ Րիզա պէյը, Գոնեսայի կուսակալ
Ճէմալ պէյը ստեղծած են: Մալաթիոյ, Չօրումի և
Գոնեսայի դաւերը եթէ իրենց բոլոր մանրամաս-
նութիւններով Չեզի ծանօթ չեն Չեր այդ ենթադ-

րութեան համար, թէ ասիկա զուգադիպութիւն է
չեմ մեղադրէր, օտարներուն կարծիքը ի նպաստ
մեզի դառնալը իրականութիւն է. միայն թէ այս
փոփոխութիւնը, երբ և իցէ Ֆէրիտ փաշայի կառա-
վարութեան հետեւած քաղաքականութեան ար-
դիւնքը չէ. այս արդիւնքը մեր ազգին ցոյց տը-
ւած գոյութեան պայքարին պատուն է. անա
այս մասին թագաւորը կը խարեն, մեր գո-
յութեան և յաջողութեան միջոցը միակ և միակ
ազգային ոյժէն եւ ազգային փափաքին իշխելու
մէջ կը կայանայ, այս օրինաւոր հիմէն կէտ մը
իսկ շեղել, Աստուած հեռու ընէ, տերութեան
ազգին եւ հայրենիքին մեծ կորուստ պիտի պատ-
ճառէ, մեր աղնիւ ազգին սոյն շարժումը սխալ
մեկնելէ չի քաշուող դաւաճանները բաւական
շատ են. սակայն շատ ցաւալի է որ այս անիծ-
եալներու գլուխը կառավարութեան պետը Ֆէրիտ
փաշայի և նախարարական աթոռ գրաւող Ատիլ
պէյի, Սիւլէյման Շէֆիզ փաշայի նման պետական
մարդիկ կը գտնուին, այս թշուառականներն են
որ կը տարածայնէն թէ մեծ թիւով համայնավար-
ներ ամէն օր մեր երկիրը կը մտնէն և այս շար-
ժումը ասոնց գործն է:

Ասոնք են որ պաշտօնապէս թերթերուն և
աշխարհի կը տեղեկացնէն թէ մեր այս շարժումը
Իթթիհատի կողմէ և Իթթիհատի դրամով կը ղե-
կավարուի. ասոնք են որ պաշտօնապէս կը յայ-
տարարեն թէ Անատօլուի մէջ խառնակութիւն:

հեր ծագած են և մեր սրբազան հայրենիքը օտար-
ներուն գրաւել կուտան. այս թշուառներն որ
Մալաթիոյ և Սեբաստիոյ ժողովուրդը զիրար ըս-
պաննելու մղած են. այս տգէտներն են որ ազ-
գային շարժումը կանխելու համար Սեբաստիան և
այս շարժման զգացուած վայրերը օտարներուն
գրաւելը կուղեն, Ձերինին պէս մեր ալ ջերմ փա-
փաքն այն է որ մեր սիրելի հայրենիքին վրայ
չար աչք տնկող վատերուն հետապնդած նպատա-
կը ջուրը ձգելով և գանոնք յուսախափ ընելով
կառավարութեան ազգին ջանքերը միայն հայրե-
նիքին բարօրութեան յատուկ գործերու վրայ կեդ-
րոնացնենք, փառք Աստուծոյ այս նպատակին
հասնելուն համար ազգը այս շարամիտներուն ամէն
տեսակ գործունէութիւնը արգիլած և իր կամքը
պարտադրած և միևնոյն ժամանակ հասկցած է որ
կեդր. կառավարութիւնը ի՞նչ աստիճանի կաշ-
կանդուած և անկարող կազմ մը ունի: Մերգի-
ֆունը պարպեցին. Սամսոնն ալ պարպել սկսան
և կը յայտարարեն թէ մեր ներքին գործերուն և
ազգ. շարժման հանդէպ չէզոք պիտի մնան. ահա-
ւասիկ մեր շարժման ազգ. անկախութեան համար
առաջին յաջողութիւնը այս է. մեր շարժումը Պօլ-
սոյ մէջ սահմանադրութեան գործադրութեամբը
պիտի վերջանայ, ներկեցէք ինձ ըսելու որ ներկայ
կառավարութեան մեր շարժման հանդէպ բարիա-
ցակամ գտնուելու կարծիքնիդ սխալ է. ես տա-
կաւին կարին գտնուած պահուս իրական կացու-

Թիւնը Ֆէրիտ փաշային պարգելով տեղեկացու-
ցած էի որ ազգին կամքին հակառակ շարժելիք
ոչ մէկ ոյժ մնացած է և ազդարարած որ մեզ
արգելք և հակառակ ըլլալու մէջ չի շարունակէ
այս մարդուկը չպատասխանելէ զատ յայտարարեց
թէ ազգ. շարժումը քանի մը հոգիի դրդումին
արդիւնքն է. և քանի մը փառասէր. շահասէր և
իրենց դիրքը ահեկու համար երկու կողմերուն
ժպտող տգէտ և կոյր կսւսակալներուն տեղեկա-
գիրները, իմ հայրենասիրական ցուցմունքներէս
աւելի նախընտրեց, և երբ այսօր ամէն տեսակ
դաւաճանական և ազգակործան սկարութեան և
գործունէութեան մէջ մխրճուեցաւ և ազգն ալ
բոլոր ճշմարտութիւններուն տեղեկացաւ, մեզի
ինկած պարտականութիւնը արագ շարժումով մը
ազգին փափաքներուն ընդառաջող նոր դահլիճի
մը կազմութիւնը ապահովելէ. և եթէ ներքին դահ-
լիճին անձերուն և ապահովութեանը մասին վախ
կ'զգան նման գործերով զբաղելու ստորնութե-
նէն շատ բարձր եղող ազգին անուշով իրենց
հարկ եղած խոստում և ապահովութիւնը աալ
ազգին շահերուն պահանջներէն է. և եթէ իրենց
բռնած շեղ ճամբէն շարունակելու ըլլան, յառա-
ջիկային ծագելիք դէպքերուն պապասխանատու-
ութիւնը իրենց պիտի վերաբերի:

Ահաւասիկ Ձեր բարենպատակ միջամտութեան
բերումով, Ձեզի պէս սիրտը հայրենիքին եւ ազ-
գին սիրով տրոփող և թագաւորին հանդէպ հաւա-

տարմութեամբ՝ առլցուն եւ անոր բարեկամական յիշատակները յարգանքով յիշած եղբօրս՝ Ապտիւլ Քէրիմ փաշային ալ վերջին անգամ հաղորդել պատիւ եւ պարտականութիւն կը համարեմ, ազգ- շարժումը իր բոլոր թափով դէպի Պօլիս կը յա- ռաջանայ, Ֆէրիտ փաշան եւ ընկերները ասոր տեղեակ են, խնդրեմ դուք ալ այս տեղեկութիւն- ները հաղորդեցէք, բոլոր այս շարժման կացու- մը միայն մէկ բանով կարելի է. ան ալ դահլի- ճէն նախագահութիւն բառին բուն նշանակու թեամբ ազգին փափաքներուն հպատակող մէկու մը յանձ- նել եւ այդ անձն ալ ըստ այնմ միջոցներուն պէտք է դիմէ. ամբողջ այս բացատրութիւններուն մա- սին եթէ կարծիք խնդրեմ տեղեկացուցէք:

— Ապտիւլ Քէրիմ փաշա — Խնդրեմ հաճեցէք նախ Ձեր վսեմութեան հետ գտնուող յարգելի անձներուն բոլորին բարեւներս հաղորդել: Սկսած կարճ խօսակցութեանս բոլոր վուրերը դուք պար- փեցեք. ներկայ վիճակին դիպուածի արդիւնք չըլլալը բացատրելով ներողամտութիւն յայտնե- ցէք. թէև առանց բոլոր մանրամասնութեանց տեղեկանալու խնդրոյմը համար վճիռ տալ դժուար է. սակայն կուզէի պարզել որ հայրենիքին ճա- կատագրին տիրանալու այս վայրկեանին, ազգին եւ կառավարութեան համերաշխաբար տեսնելիք գործին բարիքները նկատի առնելով այս ուղղու- թեամբ շարժիլ լաւ կըլլար, ի՞նչ կըսէք կարելի է որ թագաւորական գրութեան մեկնութեան մէջ

սխալած ըլլամ. սակայն ներէցէք որ բուն խնդրոյն շուծման ծառայելիք սոյն թագաւորական գրութեան ընդհանուր գոծերը բացատրելով կը կարծեմ որ մեր զագաւորը ...:

Մըստաֆա Քէմալ. — (հոս Ապտիւլ Քէրիմ փաշային խօսքը ընդմիջելով) Քէրիմ փաշա, աւելորդ մանրամասնութիւններ մեզ նպատակէն կը հեռացնէ. եւ թագաւորական գրութեան բացատրութիւններով աւելի դժբաղիլ անօգուտ է խնդրեմ բուն խնդրոյն մասին տեսակցինք.

Ապտիւլ Քէրիմ. — Բուն խնդրոյն մասին, պիտի տեսակցինք, ներէցէք որ շարունակեմ:

Մըստաֆա Քէմալ. — Խնդրեմ վերջի խօսքի եւ առաջարկի մասին խօսինք:

Ապտիւլ Քէրիմ. — Այո, հոն պիտի գանք:

Մըստաֆա Քէմալ. — Քէրիմ փաշա. չենք կրնար թոյլ տալ որ մեր օրինաւոր պահանջները և ազգային բաղձանքները աւելի երկար սխալ մեկնուին. և սրբազրութեան կարօտ նկատուին. և այս սրբազրութեան և բարեփոխման համար ալ ոճիրը և դաւաճանութիւնը տկնեցել դահլիճի մը անդամներուն ապօրինի փաստարկութիւնները իրր հիմ ծառայեն մենք վերջին կացութիւնը պարզելով ազգին մեկին պահանջները ներկայացուցինք. չեմ գիտեր որ կրկնել հա՞րկ է. եթէ դուք գոհացում արուելիք սոյն ազգային բաղձանքներուն դէմ տակաւին Ֆէրիտ փաշայի դահլիճին նախարարական աթոռները աղտոտելուն մէջ շա.

բունակման համար միջնորդել կուզէք. Ձեր այս ջանքերը ապարդիւն մնալէ զատ կը վախնամ որ Ձեր մասին ունեցած շատ հին եղբայրական ըզգացումներս ալ պիտի տկարանան:

Հիմա եթէ վստահ էք որ Ֆէրիտ փաշա առանց վայրկեան մը իսկ կորսնցնելու իր աթոռը պատուաւոր մէկու մը պիտի թողու, լուծուելիք ոչ մէկ կէտ կը մնայ, հակառակ պարագային Ձեր միջնորդութիւնը Ձեզի ցաւ և յոգնութիւն պատճառելէ զատ ոչ մէկ բանի պիտի ծառայէ, Ֆէրիտ փաշա եթէ իր դիրքը պահել շարունակէ, ինքզինքը ցաւալի վերջաւորութեան մը պիտի ենթարկէ. մեր վերջին և կտրուկ խօսքը այս է. մեր նպատակը այս անշեղ ճշմարտութիւնը թագաւորին հասկցնել է. եթէ այս պաշտօնը դուք ստանձնէք, հայրենիքին և ազգին Ձեզմէ ակնկալած կրօնական և ազգային պարտականութեան ամենամեծը կատարած կ'ըլլաք:

Ապտիւլ Բէրիմ. — Մեր բուն նպատակը խօսքը երկարել չէ. հայրենիքի սիրոյն կատարած սոյն միջնորդութիւնս բնական է Աստուծոյ և ազգին կողմէ կը գնահատուի. և խնդրոյն իրական տէրը եղող Ամենակարողը ազգին և հայրենիքին բարօրութիւնը ապահովելիք միջոցները կը շնորհէ. Բարձրեալը դժուարութիւնները կը լուծէ չէ՞ անուշա:

Մըստաֆա Բէմալ. — Մեր և Ձեզի նման անձնուէր և հայրենասէրներու ջանքերուն նպա-

տակը ի՞նչ պէտք է ըլլայ. պաշտօնավարութեան
ամէն վայրկեանին ազգին համար, մեր ճակա-
տագրին համար նոր փորձանքներու պատճառներ
ստեղծելէ զատ ծառայութիւն չ'ակնկալուող Ֆէ-
րիտ փաշայի դահլիճին և ազգին միջեւ հաշտու-
թիւն գոյացնելու պարապ աշխատանքներով ըզ-
բաղի՞լ, թէ ոչ վայրկեան առաջ սոյն ապօրինի
կառավարութեան տեղ հայրենիքին և ազգին պա-
հանջներուն գոհացում տալիք իշխանութեան մը
գործի գլուխ հրաւիրուելուն պէտքը թագաւորին
հաղորդելու միջոցները փնտռել է. եթէ այս եր-
կու կէտերէն ոնէ մէկուն համար այս կամ ոչ պա-
տասխանէք. Աստուծոյ և ազգին կողմէ մեծապէս
գնահատուելիք Ձեր ծառայութեան մեղի վերա-
բերեալ մասը վերջացուցած կ'ըլլաք

Ապտիւլ Քէրիմ. — Թագաւորական գահը
օրինաւոր կառավարութեան մը մէջ ազգին բո-
լոր անհատներուն համար մատչելի է. ինծի ըսին
որ Անատօլուի բոլոր դէպքերը և պահանջները
թագաւորին ներկայացուած են, ուրեմն թագաւորը
բոլոր անցուղարձերուն տեղեակ է. Բարձրեալն
Աստուած պատճառներ ստեղծելով այս դժուար
հանգոյժը պիտի լուծէ. բնական է որ Աստուած
միշտ բարին կը կամի. անոր ձեռքը ամենաբար-
ձրը է. մեր ապագան անոր օգնութեամբ փայլուն
պիտի ըլլալ սիրելիս:

Մըստաֆա Քէմալ Թագաւորական գահուն
ամենուս համար մատչելի ըլլալու գաղափարին

հետեւանքն էր որ, ազգին փափաքները ներկայաց-
նելէ չի դադրեցանք միայն Չեզ մեծ սխալէ մը
փրկելու համար ըսեմ որ տակաւին ազգը չէ հա-
մոզուած որ Անտառօլուի բոլոր անցուղարձերը և
խնդրանքները թագաւորին ներկայացուած ըլլան
որովհետեւ ազգը վստահ է որ թագաւորը իրենց
դաւաճանութիւնները փաստուած այս քանի մը
անձերը ունէ ժամանակ ազգէն վեր չի դաօեր,
կ'սպասենք որ Ամենակարօղը մօտ ատենէն մեր
խեղճ ազգին փրկութիւն և Պօլիս գտնուող քանի
մը անհեռատես մարդոց գործերուն վերջ կուտայ,
ազնիւ ազգը այսպէս կը յուսայ, ներեցէք որ կրկ-
նեմ թէ այո կամ ոչ պատասխանելու մեր խնդ-
րանքը անպատասխանի մնաց: Այո բարեկամս
Աստուծոյ ձեռքը ամենազօր է, սակայն դժուա-
րութիւններ լուծել փափաքողներն ալ որոշ նպա-
տակակէտ մը ունենալու են, ազգը Աստուծոյ
կամքը կատարելու պատրաստ է. և մենք ալ Չե-
զի պէս վստահ ենք որ մեր ասլադան փայլուն
պիտի ըլլայ. աշխատութիւնը մեզմէ իսկ յաջողու-
թիւնը Աստուծմէ է:

Ապտիւլ Բէրիմ. — վերջին երկու խօսք ազ-
գին պահանջներուն հիմերը գնահատելով կ'աղօ-
թեմ որ Տէրը յաջողութիւն պարգեւէ:

Առ այժմ մնաք բարի, նորէն պիտի տեսնուինք:

Մըստաֆա Բէմալ. — Չեզի վերջին խօսք
մ'ալ յիշեմ, ազգը զօրաւոր, ըմբռնող և իր կամ-
քին մէջ անյողդողդ է, ազգային շարժումը իր ուժ-

գին թափը ստացած է. ժամանակը եկած է որ նորին վեհափառութիւնը իր որոշումը աայ եւ խընգիրը լուծէ:

Ապտիւլ Բէրիմ եւ Մըստաֆա Բէմալ փաշաներու միջեւ կատարուած այս խօսակցութիւնը նոյնութեամբ Սուլթան Վահիտէթտինի տեղեկացուած եւ երրորդ օրը թագաւորը Տամատ Ֆէրիտ փաշային հասկցուցած է որ հրաժարիլը պէտք է, ասոր վրայ Ֆէրիտ փաշա հրատարած և նոր դահլիճի կազմութիւնը ծերակուտական Ալի Րիզա փաշային յանձնուած էր:

Մըստաֆա Բէմալ և Ապտիւլ Բէրիմ փաշաներու միջեւ կատարուած և նոյնութեամբ վերելարձանագրուած հեռագրային խօսակցութեան վրայ Սուլթան Վահիտէթտին Խան կարծելով որ Անատօլուի մէջ ծայր տուած և իշխանութիւնը նորէն գրաւելու նպատակ ունեցող Իթթիհատ և Թէրագզըի ապստամբութիւնը դահլիճին փոփոխութեամբ կասեցնել կարելի պիտի ըլլայ. նոր դահլիճին կազմութեան համար 3 Հոկտ. 1919 ին ծերակուտական Ալի Րիզա փաշային պաշտօն յանձնած էր:

Պօլսոյ մէջ կատարուած այս փոփոխութիւնը հեռագրական պաշտօնեաներու կողմէ անմիջապէս Մըստաֆա Բէմալ փաշային տեղեկացուած էր:

Մըստաֆա Բէմալ փաշա սոյն լուրը Պօլսոյ Օսմ. հեղփ.

կառավարութեան դէմ յաղթանակ մը նկատելով
այս յաղթութիւնը աւելի զօրացնելու համար
Ալի Ռիզա փաշային ուղղած և պատճէնը ստորեւ
արձանագրուած հեռագրով զայն շփոթեցնել ու-
ղած էր:

Ալի Ռիզա փաշա իր աթոռը գրաւելով տա-
կաւին պաշտօնեաներուն շնորհաւորութիւնները
ընդունելով զբաղած ժամանակ Մրստաֆա Քէ-
մալ փաշային ուղղած հեռագիրը իրեն յանձնուած
էր:

Հեռագրի պատճէն

Ազգը մինչեւ այսօր իշխանութեան գլուխ
անձողներուն հակասահմանադրական և ազգ. բաղ-
ձանքներուն հակառակ ընթացքէն ցաւեցաւ և ս-
տոր համար իր օրինաւոր իրաւունքները ճանչցնել
տալու և իր ճակատագիրը կարող և վստահելի
ձեռքերու յանձնելու որոշումը տուաւ և հարկ
եղած միջոցներու դիմեց և կանոնաւոր կազմա-
կերպութեան ենթակայ Ազգ. բանակը ազգին կամ-
քը պարտադրելու կարողութիւնը ցոյց տուաւ:

Ազգը, թագաւորին վստահութիւնը վայելող
Ձեր վսեմութիւնը և յարգելի ընկերները դժուա-
րին կայութեան մը մատնել չի փափաքիր. ընդ-
հակառակը ամենայն անկեղծութեամբ թիկունք
ըլլալու պատրաստ է. միայն թէ ներկայ դահլի-
ճին մէջ Ֆէրիտ փաշային դահլիճին անդամակցող
նախարարներուն ներկայութեան մասին Ձեր և
մեր կարծիքին միջեւ եղած բաղդատութիւնը

դիտնալ կուզենք. աղգին կողմէ կատարեալ վրաստահութիւն չի գոյացած ատնուած առաջին բարեփոխութեան քայլով և թերի միջոցներով գահացում յարմար չի տեսնուիր, հետեւաբար սրոշ կերպով դիտնալ կուզենք թէ հետեւեալ կէտերը ըստ Ձեզի ընդունելի են կամ ոչ:

1. — Եթէ նոր դահլիճը կարնոյ և Սեբաստիոյ համագումարներուն որոշումները ընդունի, աղգային բանակն ալ իրեն թիկունք պիտի ըլլայ:

2. — Նոր դահլիճը՝ մինչեւ ազգ. ժողովին բացումը և գործերուն հսկելը. աղգին ճակատագրին հետ կապ ունեցող ոսէ յանձնառութիւն չի պիտի ընէ:

3. — Հաշտութեան ժողովին համար նշանակուելիք պատուիրակները, աղգին բաղձանքները իրապէս ըմբռնող և վստահութիւնը վայելող կարող անձներէն պէտք է ընտրուին:

Մըստաֆա Բէմալ փաշա սոյն հեռագրով ոչ թէ Պօլսոյ կառավարութեան ենթարկուիլ, այլ գայն ենթարկել կուզէր:

Իսկ Ալի Բիղա փաշա իր դիրքին և արժանապատուութեան վայել լրջութենէն չի հրաժարելով սոյն հեռագրին միայն հետեւեալ օր յետագայ կարճ պատասխանը տուած էր:

Պատասխանի պատճէն

Դահլիճը՝ կարնոյ և Սեբաստիոյ համագումարներուն տուած որոշումները և ճշգամ կէտերը որու մասին հեռագրով կը խօսիք, Ձի գիտեր-

ասոնք ի՞նչ կէտերէ կը բաղկանան, ուստի առ ի քննութիւն առաջին առթիւ սոյն համագումարնե-
րուն որոշումներուն տեղեկացուիլը կը խնդրուի:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա միևնոյն օրը ազգ-
բանակին ենթակայ բոլոր զօրաբանակներու հրա-
մանատարներուն, կուսակալ և կառավարիչնե-
րուն շրջաբերական մը դրկելով ըսած էր:

«Մինչեւ որ կեդր. կառավարութեան և ազ-
գին միջեւ կատարեալ համաձայնութիւն գոյա-
ցած ըլլալը շրջաբերականով մը տեղեկացուի. ըստ-
առաջնոյն Պօլսոյ կառավարութեան հետ հաղոր-
դակցութիւնը խզուած պէտք է մնայ:

Եւ միևնոյն օրը բոլոր զօրաբանակներու
հրամանատարներուն և ազգ. շարժման համակիր
կուսակալ և փոխանորդներուն, պատերազմական
և ներքին նախարարներուն, ուղղելու համար
հետեւեալ հեռագրի պատճէնը դրկած էր:

Պատճէն

Ներքին նախարարին դաւաճանութիւններուն
գործիք ըլլալով ժողովուրդը գործնականապէս
զինող և զիրար սպաննելու մղող Գոնեայի կուսա-
կալ ճէմալ, Խարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ-
Մալաթիոյ կառավարիչ Խալիլ Բամի պէյերուն
ձերբակալումը և զինուորական Ատեանին յանձ-
նումը և Տրապիզոնի կուսակալ Ղալիպ Գասթէ-
մունիի նախորդ կուսակալները Իպրահիմ և Ալի
Րիզա պէյերուն և Անգարայի կուսակալ Մուհիտ-
տին փաշային պաշտօնէ հեռացումը, իսկ Ազգ

իրաւանց շանսատելնուն և ազգ. շարժման համա-
կիր գըտնուելնուն համար պաշտօնանկ եղողՍե-
րաստիոյ կուսակալ Րէշիտ փաշային իր հին պաշ-
տօնին վրայ մնալը. Պիթիսի նախկին կուսակալ
Մաղհար Մուճիտ և Վանայ նախկին կուսակալ
Հայտար պէյերուն անմիջապէս բաց նահանգնե-
րուն վրայ նշանակումը կը խնդրուի»

Իսկ Վարչապետին ուղղելու համար ալ հե-
տեւեալ պատճէնը գրկած էր.

Պատճէն

Իսլամ ժողովուրդը զինելով զիրար սպաննե-
լու մղող և բանակը կազմալուծելով հայրենիքը
անպաշտպան ձգել հրամայող և բանակին գաղտ-
նիքները և ծածկագիրները գողցող և հրապարա-
կող և սահմանադրութեան տրամադրութեանց
համաձայն հետապնդումէ գերծ մասնաւոր թըղ-
թակցութիւնները արգելող նախկին նախարարնե-
րէն Ալի Բէմալ պէյին, Սիւլէյման Շէֆիզ փաշա-
յին, ներքին նախարար Ատիլ պէյին, երեսփ, ժո-
ղովին բացումին բարձրագոյն Ատեանին յանձ-
նելու համար. ունէ կերպով փախուստին տեղի
չի տրուիլը և հեռագրական ընդհ. տնօրէն Րիֆիզ
Խալիտ պէյին ալ նոյն պատճառներով անմիջա-
պէս ձերբակալումը և պատկան դատարանին
յանձնումը յանուն օրէնքի կը խնդրենք:

Պատերազմական նախարարութեան նշանակ-
ուող Ձէմալ փաշային ալ ըստ օրէնքի բանակին
ուղղելիք պաշտօնական հաղորդագրութեան հա-

մար ալ հետեւեալ պատասխանը խմբագրուած
և պատճէնը 3, 20, 12, 15, 13 ըդ գորարանակ-
ներու հրամանատարներուն և նոյնպէս 20րդ գո-
րարաժնի հրամանատար Ֆուլտո փաշային և
Գոնիա գտնուող Րաֆէթ պէյին ղրկուած էր:

Տրուելիք պատասխանին պատճէնը

Ձեր վսեմութեան Ազգ. շարժման հանդէպ
սկիզբէն ի վեր ունեցած համակրութեան տեղեակ
ենք: Ձեր պատերազմական նախարարութեան
նշանակումը գոհունակութեամբ ընդունուած է:
Ձեր յաջողութեան համար բոլոր բանակէ և ազգ.
ոյժերը թիկունք պիտի ըլլան, սակայն այդ յա-
ջողութեան համար հետեւեալ խնդիրներուն շու-
տափոյթ կարգադրութիւնը կը խնդրենք:

1. — Ճէվատ փաշան և կամ նախկին Ա. բա-
նակի քննիչ Ֆէվզի փաշային ընդհ. սպայակոյտի
նախագահութեան:

2. — Կալաթացի գնդապետ Շէվքէթ պէյին
և կամ Եուսուֆ Իզզէթ փաշային Պօլիս գտնուող
գորարանակի հրամանատարութեան, իսկ Պօլսոյ
կառավարիչ Եուսուֆ Իզզէթ փաշային նորէն Պօլ-
սոյ կառավարչութեան և Գալաթացի Շէվքէթ պե-
յին 25րդ գորարանակի հրամանատարութիւն:

3. — Գնդապետ Իսմէթ պէյին պատերազ-
մական նախարարութեան խորհրդականութեան:

4. — Չորարաժնի հրամանատար դեր-
գնդապետ Քէմալ պէյին ոստիկանական ընդհ. տնօրէ-
նութեան նշանակման համար միջնորդել:

5. — Իրենց նախկին վիճակին վերադարձումը այն հանգստեան կոչուող պաշտօնեաներուն, որոնք բանակին վրայ գէշ տպաւորութիւն ձգած և պատերազմական նախարարութիւնը անկանոն և անհեղինակ վիճակի մը բերած են, և որ առանց երեսփ. ժողովի հաւանութեան պաշտօնի և մասնաւոր քաղաքական նպատակներով գործի հրաւիրուած են, և կարեւոր բարձր պաշտօններուն վրաստահելի անձերու յանձնումը:

6. — Քրդ զօրաբանակի նախկին հրամանատար Գնդապետ Րաֆէթ պէյ առանց պատճառի հրաժարեցուցուած ըլլալուն. այս որոշման սըրբագրումը և յիշեալին Գոնիա գտնուող 12րդ զօրաբանակի հրամանատարութեան նշանակումը և Ֆուատ փաշային մասին տրուած որոշումը բարեփոխելով կրկին 20րդ զօրաբանակի հրամանատարութեան պաշտօնին վրայ մնալը:

7. — Ալի Ֆուատ փաշային տեղ նշանակուող Ահմէտ Համտի և 12րդ զօրաբանակի հրամանատարութեան նշանակուող Սաիտ փաշաներուն անմիջապէս ետ կանչուելը:

8. — Առաջին առթիւ քննիչութեան պաշտօններուն վերստեղծումը և Արեւելեան Անատոլու գտնուող զօրաբանակներուն, 13 րդ զօրաբանակն ալ մէջն ունենալով, քննիչութիւնը Բեազիմ Գարա Պէքիը փաշային, և Արեւմտեան Անատոլու գտնուող զօրաբանակներուն, Պօլիս և Էտիքնէն ալ մէջն ունենալով, քննիչութիւնը Ալի Ֆուատ փա-

շային յանձնել և առ այժմ երկու քննիչով բա-
ւականանալ յարմար տեսած ենք:

Իրարու յաջորդող այս եւ նման պահանջ եւ
միջամտութիւններուն վրայ վարչապետ Ալի Քիզա
փաշա, Սերաստիա գտնուող ներկայացուցչական
ժողովին հետեւեալ հեռագիրը ուղղել հարկադ-
րուած էր:

Պատասխան. — Նախագահութեանս տակ կազ-
մուած նախարարաց խորհուրդը, ազգին բաղձանք-
ներուն համաձայն, հայրենիքին եւ ժողովուրդին
բարօրութիւնը եւ անկախութիւնը ապահովելու
համար կորովի կամքով աշխատելու մէջ միաձայն
եւ միակամ է. անցասկած որ Օսմն. ամբողջա-
կանութեան ապահովութիւնը եւ Ազգ. անկախու-
թեան պաշտպանութիւնը եւ արքայական զահուն
յարատելութիւնը եւ անձեռնմխելիութիւնը, ըստ
սահմանադրութեան, ամբողջ ազգին ոյժին եւ
կամքին լեռնելով կարելի է. ներկայ կառավարու-
թեան ալ բաձարձակ նպատակն է զինադադարի
ժամանակ մեր սահմաններուն մէջ մնացող բոլոր
Օսմն. հողը, զինադադարի սկզբունքը եղող Վիլ-
սընեան ծրագրի համաձայն. ուղղակի արքայական
կառավարութեան տակ պահել եւ մեր սահման-
ներուն մէջ մնացող եւ մեծամասնութեամբ իս-
լամներէ բնակուող հողին ամբողջականութիւնը
բաժանումը զերծ պահելով այս հողերուն վրայ
մեր ունեցած պատմական, տղգակրական, կրօ-

նական և աշխարհագրական իրաւունքներուն պաշտպանութեան համար միջոցներ ձեռք առնել եւ մինչեւ ազգ. ժողովին բացումը ազգին ճակատագրին հետ կապ ունեցող ոեւէ յանձնառութիւն չի կատարել եւ հաշտութեան ժողովին ղրկուելիք պատուիրակները ազգին բաղձանքները ըմբռնող վստահելի եւ կարող անձերէ ընտրել:

Մեր երկրի մէջ, ըստ սահմանադրութեան, իշխանութիւնը ազգին կը պատկանի, ուստի իր պարտականութեան գիտակից ներկայ կառավարութիւնը, առանց ազգին որոշման, չպիտի կրնայ հայրենիքին ճակատագրին հետ կապ ունեցող ոեւէ խնդրոյ մասին որոշում տալ հետեւաբար ընտրութեանց օր առաջ կատարուելուն համար հարկ եղած միջոցները ձեռք առած եւ Ազգ. ժողովին շուտով գումարման համար ալ հարկ եղած դիւրութիւնները ընծայելու կը ջանայ, սակայն ներկայ կառավարութեան ուզեցիժը, օրէնքի տրամադրութիւնները յարգելով պայն չեզոքացնող ազգականները բառնալ ըլլալուն, սոյն ապօրինի եւ անբնական վիճակին շարունակութիւնը Օսմն. տէրութեան կեդրոնին եւ Անատոլիոսին իրարմէ բաժանումը յառաջացնելով դժբաղդութիւններ պիտի ծնին և Աստուած հեռու ընէ մայրաքաղաքը վտանգի տակ պիտի ձգէ եւ հետեւանքը այն պիտի ըլլայ որ երկիրը գրաւման տակ պիտի առնուի եւ հողային ամբողջականութիւնը պիտի խանգարուի, ուստի ներկայ կառավարութիւնը կը պա-

հանչէ, որ ձեր գրուած պաշտօնատեղիները պար-
պէք և կառավարական գործերուն տուած արգելք-
ները բառնաք եւ կառավարութեան հեղինակու-
թիւնը բարձրացնէք, օտարներուն հետ դիւանա-
դիտական յարաբերութիւններ չի մշակէք եւ ըն-
տրութեանց միջոցին ժողովուրդին ազատութիւնը
չի բռնաբարէք:

* * *

Մըստաֆա Քէմալ փաշա, Վարչապետ Ալի
Րիզա փաշային սոյն խնատ պատասխանէն բար-
կացած էր. 5 Հոկտ. ին Անատօլուի եւ Րուսէլիի
իրաւանց պաշտպան միութեանց ներկայացուցչա-
կան ժողովին անունով տուած պատասխանին
կարեւոր կէտերը արձանագրել պատմութեան ծա-
ռայութիւն մը մատուցանել պիտի ըլլայ:

Պատասխանին Պատճէնը

Ապօրինի և անբնականօն վիճակին ստեղծի-
չը և պատճառը Ծէրիտ փաշայի դահլիճն էր, եթէ
դուք անոր կողմէ ստեղծուած պատճառները և
տրուած առիթները բառնալու համար միջոցներ
ձեռք առնէք, կայութիւնը ինքնին կը բարելաւուի:

Մեր միութեան ներկայ դահլիճին կարենալ
թիկունք կանգնելուն համար պայման է որ նախ
կառավարութիւնը մեր ազգ. կազմակերպութիւն,
ընդունած ըլլալը որոշ լեզուով մը յայտարարէ
հակառակ պարագային փոխադարձ վստահութեան
և անկեղծութեան գոյացումը կասկածելի պիտի
մնայ և իրարու հակառակ գործեր պիտի շարու-

նակուին:

Սահմանադրութիւնը որոշ կերպով կը տրամադրէ որ Երեսփ. ժողովին լուծումէն 4 ամսուան ընթացքին պէտք է վերընարուի և վերաբացուի. սակայն մինչեւ այսօր ընտրական ցանկերն անգամ չեն պատրաստուած. այս թերացումը Ֆէրիտ փաշայի դահլիճին բացէ ի բաց սահմանադրութեան տուած մէկ հարուածը և անսաստումը ցոյց կուտայ և պատժական օրէնքի մասնաւոր տրամադրութեան համաձայն ոճիր կը նկատուի ուստի ազգ. գերիշխանութիւնը ճանչցող և օրէնքի տրամադրութիւնները գործադրել ուղեգիծ ընդունող ամէն օրինաւոր կառավարութեան առաջին նուիրական պարտականութիւնն է ասոնց մասին օրէնքի տրամադրութիւնները գործադրել:

Հետեւաբար կը խնդրենք որ հետեւեալ առաջարկները ընդունիք:

1. — Պաշտօնական գրութեամբ մը յայտարարէք, թէ երկրին մէջ կատարեալ ապահովութիւն կը տիրէ. թէ ազգ. բողոքները կատարելապէս օրինական են և ցոյց տաք թէ կառավարութիւնն այ սոյն Ազգ. միութեան կը յարի:

2. — Անկեալ կառավարութեան դաւադրութիւններուն գործիք եղող կարգ մը բարձրաստիճան պաշտօնեաներ կան. ասոնք պատկան դատարաններուն յանձնէք և Ազգ. շարժումին արգելք հանգիսացող կարգ մը նախկին կուսակալներուն ալ յետ այսու պետական պաշտօններու չի հը-

բաւիրուելնուն համար հարկ եղածը կարգադրէք
և Ազգ. շարժման ծառայելնուն համար պաշտօ-
նանկ եղողներն ալ իրենց պաշտօնին վերադարձ-
նէք:

3.— Նախապէս հանգստեան կոչուած և ներ-
կայիս իրենց նախկին աստիճանին վերադարձուի-
լը Երեսփ. ժողովին հաւանութեան չենթարկուած
և անոնց պաշտօնի հրաւիրուիլը միայն քաղաքա-
կան նպատակով եղած պաշտօնեաները նորին հան-
գստեան վերադարձուցեք և զինուորական կարե-
ւոր դիրքերը կարող ձեռքերու յանձնեցէք:

4.— Յանուն օրէնքի և Ազգ. նուիրական
իրաւունքի կը պահանջենք որ երեսփ. ժողովին
վերաբացումին բարձրագոյն Ատեանին յանձնուե-
լու համար նախկին նախարարներէն Ալի Քէմալ
և Ատիլ պէյերուն և Սիւլէյման Շէֆիզ փաշային
փախուստին տեղի չի տաք և Փոստ և հեռագրա-
կան ընդհ. տնօրէն Րէֆիզ Խալիլ պէյը անմիջա-
պէս ձերբակալելով պատկան դատարանին յանձնէք:

5.— Ազգ. շարժման մասնակցող և կամ
համակրողներուն հանդէպ սկսած դատական հե-
տապնդումներուն վերջ տուէք:

6.— Մամուլը օտար գրաքննութենէ ազատեցէք
Արդ. բոլոր նահանգ և շրջաններէ ստացուած
որոշումներու յենլով որոշ կերպով կը յայտարա-
րենք որ մինչեւ վերոյիշեալ առաջարկներուն մա-
սին ազգին վստահութիւն ներշնչող որոշ պա-
տասխան մը տրուիլը, ազգ նպատակներուն ի-

քաղործման համար ձեռք առնուած միջոցներուն
գործադրութեան մէջ շարունակել ստիպուած
պիտի մնանք:

Ալի Րիզա փաշա սոյն հեռագրին շէր պա-
տասխանած և ժամանակին ու կացութեան փափ-
կութիւնը նկատի առնելով մեզմ միջոցներու դի-
մել նախընտրած էր, նոյնիսկ սերաստիա գտնուող
և իրենք իրենց Անատոլուի և Րումէլիի իրաւանց
պաշտպան միութեան ներկայացուցչական ժողով
մակդիրը տուող անձերու հետ. ժամանակի բե-
րումով, միասնաբար գործել և աշխատակցելու
հնար-սւորութիւնները և պայմանները խորհրդակ-
ցելու համար ալ Ծովային նախարար Սալէհ փա-
շայի նախագահութեան տակ պատուիրակութիւն
մըն ալ մինչեւ Ամասիա դրկած էր:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա ալ ներկայացուց-
չական ժողովի կողմէ Պէքիր Սամին, Համիտիյէ
գրահաւորին հրամանատար Րէուֆ և գնդապետ
Գարա Վասըֆ պէյերը միասին առնելով Ամասիա
եկած էր:

Սոյն պատուիրակութիւններ Ամասիոյ մէջ
երկու օր խորհրդակցելէ յետոյ հետեւեալ կէ-
տերու շուրջ համաձայնած էին.

1. — Բ. դուռը անմիջապէս երեսփ. ժողովի
ընտրութեանց պիտի սկսի:

2. — Նշանակուելիք կուսակալ, կառավարիչ,
տեղակալ և ասոնց նման բարձր պաշտօնեաները

ներկայացուցչական ժողովին հակակիր չեղողներէն պիտի ընտրուի և նախքան ասոնց նշանակումը անունները իրաւանց պաշտպան միութեան ներկայացուցչական ժողովին պիտի տեղեկացուի և անոր հաւանութիւնը պիտի առնուի:

Այս կետերու շուրջ Բ. դաւոր և Սեբաստիա գտնուող ներկայացուցչական ժողովը համաձայնած, յարաբերութիւնները վերսկսած և Ազգ. շարժման հակառակ գտնուելու ամբաստանութեամբ իրենց պաշտօնէն հեռացուելով Սեբաստիա արգելափակուած Թրապիզոնի կուսակալ Իպրահիմ և Ալի Րիզա պէյերուն և Անդարայի կուսակալ Մուհիտտին փաշային, յետ այնու պաշտօն շատանձնելու պայմանաւ, Պօլիս վերադառնալուն թոյլ տրուած էր,

* * *

Սալեհ փաշայի պատուիրակութեան և Մըստաֆա Քէմալ փաշայի և անոր պատուիրակութեան միջեւ Ամասիոյ մէջ բանակցութիւն կատարուած միջոցին Սեբաստիոյ երեւելիներէն յանձնախումբ մը Մըստաֆա Քէմալ փաշային գործունէութեան մասին Սուլթան Վահիտէթթին Խանին բողոքել սկսած և հետեւեալ հեռագիրները ուղղած էին.

Հեռագրի Պատճէն

Պօլսոյ կեդր. տնօրէնութեան,

Ընդհանուրի կողմէն հայրենիքին և ազգին փրկութեան համար ներկայացուած հեռագիրները արգելողը տէրութեան և կրօնքին թշնամին է

և արիւն թափուելուն պատճառ պիտի ըլլայ, թագաւորին լսել տալու համար ուխտած ենք. պատասխանի կ'սպասենք:

Հեռագրի պատճէն

Կայսերական դիւանի պետին.

Ձեր միջոցաւ ներկայացուած մեր խնդրանքին պատասխանը հայրենիքի և ազգին փրկութեան սիրոյն հեռագրի վրայ կ'սպասենք:

Հեռագրի պատճէն

Մեր քաղաքին մէջ Անատոլուի և Րումէլիի իրաւանց պաշտպան միութեան անունով գումարուած Գօնկրէին նախագահը Մըստաֆա Քէմալ փաշա, Ձեր վստահութիւնը վայելող գրութիւնը ի ձեռին ունենալը տարածայնելով Սերաստիոյ մէջ անիշխանութիւն ստեղծել ուզող աննշան կուսակցութեան մը հետ համաձայնելով ինքզինքնին ազգին ներկայացուցիչը ցոյց կուտան, մինչդեռ մեր սիրելի թագաւորին ամէն կերպով հնազանդել մեր կրօնական պարտականութիւնն է. տեղեկացանք որ ծովային նախարար Սալեհ փաշա և առաջին թիկնապահ Հաճի պէյ Ամասիա դրկըւած են, ժողովուրդին մէջ առաջ եկած գրգռութիւնը մեղմելու համար գիտնականներէ, երեւելիներէ և վաճառականներէ 200 է աւելի ստորագրութեամբ դրկուած մեր հրաւիրադիր հեռագրին պատասխան չի կրցանք ստանալ, հանրային կարծիքին նպաստաւորութիւնը հասկնալու համար անոնց Սերաստիա դրկուելը շեքմապէս կը խըն-

րենք:

Հեռագրի պատճէն

ժամանակէ մ'ի վեր մեր քաղաքին մէջ աեղի
 ունեցող անցուղարձերուն և իրական կացութեան
 տեղեկանալու համար հայրենիքին և ազգին սի-
 րոյն կը խնդրենք որ Սերաստիա գալ հաճիք. նոյն-
 պէս կը խնդրենք որ հեռագրի վրայ գտնուիլ հաճիք,
 էլիաս դատէ Զարացի Սերաստացի Շէմսէտտին
 Ահմէտ Քէմալ Ճէլալ գերդաստանէն
 Րէճէպ Քեամիլ

Հեռագրի պատճէն

Ամասիա Մըստաֆա Քէմալ փաշային.

Մինչեւ որ թագաւորին և կառավարութեան
 նպատակը Սալէհ փաշային և կամ վստահելի բեր-
 նէ մը չի լսենք մէջտեղ եղած տարակարծութիւն-
 ները լուծուած չի կրնար համարուիլ. հետեւա-
 բար երկու եզրներէն մին ընտրելու պարտաւոր էք՝
 էլիաս դատէ Զարացի Շէմսէտտին գրդտ.
 Ահմէտ Քէմալ Ճէլալ Րէճէպ Քեամիլ

Սերաստիա անցած այս միջադէպին մեկնու-
 թիւնը Մըստաֆա Քէմալ փաշայի բերնէն լսել և
 ըստ այնմ դատել աւելի շիտակ է:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա այս դէպքը հետեւ-
 նալ կերպով կը մեկնէ. մենք ամբողջ հայրենիքը
 առաջնորդել և լուսաւորելու համար կաշխատինք
 սակայն մեր թշնամիներն ալ մեզի դէմ ամէն կողմ
 նոյնիսկ մեր իշխանութեան տակ գտնուող Սե-
 րաստիոյ մէջ անգամ իրենց դաւերը գործադրելու

ստորին միջոցներ գտնելու կը յաջողին:

Բոլոր մեր զգուշութիւններուն և ազդարարութիւններուն հակառակ և հնազանդութիւն յայտնելով հանդերձ, Սեբաստիա գանուող անձնաւորութիւններուն անուշադրութիւնը, ամէն կողմ կատարուած կողմնակցութիւններուն լաօրինակ մը կը համարուի: 19 Հոկտ. ին մեր Սեբաստիա գանուող ընկերները ներկայացուցչական ժողովի անունով ինձ հետեւեալը կը հեռագրէին:

Պատճէն

Ամասիա Մըստաֆա Քէմալ փաշային:

Շէյխ Րէճիպ և ընկերներուն Ձեր վսեմութեան ուղղեալ և հիմա հեռագրատան բերած հեռագիրներուն պատճէնները կը ներփակենք:

Սեբաստիոյ հեռագրատան անօրէնն ալ միևնոյն օրը հետեւեալը կը հեռագրէ:

Մըստաֆա Քէմալ փաշային:

Սեբաստացի Շէմսէտտին գերդաստանին կողմէ Րէճիպ, Էլեաս գոտէ Ահմէտ Քէմալ և Ձարացի, ձեւալ ստորագրութեամբ գրուած հեռագիրները կը ներկայացնեմ:

Ամէն մարդ օրէնքի սահմանին մէջ հեռագրելու իրաւունք ունի. սակայն ամէն մարդու հեռագրի սենեակը մտնելը արգիլուած ըլլալէն զատ, պաշտօնեաներուն սպառնալ և պետական հեղինակութիւնը անսաստել օրէնքը անարգել ըսել է:

Օսմ. հեղփ.

Թիւ 31

Խնդիրը կուսակալութեան տեղեկացուցի,
երկիրը բարեկարգելու աշխատող Ձեր վսեմու-
թեան ալ կը ներկայացնեմ:

Հաճեցէք անկեղծ յարգանքներս ընդունիլ
Տնօրէն
Լուսթֆի

Այս դէպքը պատմած միջոյին Մըստաֆա
Քէմալ փաշա կըսէ.

Ամբողջ ազգին միութենէն և Ազգ. կազմա-
կերպութեան երկրին ամէն անկիւնը տարածուած
ըլլալէն ճառող և ազգին հաւաքական բաղձան-
քին յենեցով հակառակ դիրք բռնող պատուիրա-
կութեան մը նախադահին մասին, նոր դահլիճի
ներկայացուցչին հետ բանակցութեան սկսուած
պահուն և այս նպատակով Սերաստիայէն մեկնու-
մին վաղորդայնին, ամբողջ Սերաստիոյ ժողովուր-
դին անունով ըմբոստութեան գոյն ունեցող սոյն
հեռագիրներուն պաշտօնեաներուն սպառնալով
գրուիլը բնականաբար նշանակելի է:

Երբ նման պատուիրակութեան մը մասին,
նոյնիսկ իր իշխանութեան աակ գտնուող Սերաս-
տիոյ ժողովուրդին կողմէ բողոք կը յայտնուի,
բոլոր ազգին միեւնոյն զգացում եւ նպատակ չու-
նենալը փաստել շատ դժուար է, ուրեմն ինչո՞ւ
չի կարծուի որ նման ներկայացուցչական ժողո-
վի մը նախադահին յենած ոյժը խախտու է:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա այս դէպքին վրայ
Սերաստիոյ հեռագրատունը գտնուող ներկայա-

ցուցչական ժողովի անդամներէն հետեւեալը հարցուցած է:

1. — Շէյխ Րէճէպ. Սինէտ ֆէմալ եւ Ճէլալ ստորագրութեամբ կայսերական դիւանատան ուղղուած հեռագիրները տեսա՞ք:

2. — Հեռագրատան մէջ պահակ սպայ շկա՞յ:

3. — Չեր ամբողջին ներկայութեան հակառակ նման համարձակութիւն մը ինչպէ՞ս կարելի կ'ըլլայ:

Սոյն հարցումներէն վերջ հետեւեալը հրամայած է:

1. — Հեռագրատունը կատարեալ հսկողութեան տակ առնուելու է. սպայի մը հրամանատարութեամբ շնչատ մը զինուոր դրուելու է. դէպք մը պատահելուն պէս հեռագրատունը գրաւող և պաշտօնեաներուն վրայ ճնշում բանեցնեցընելով Ազգ. ընդհանուր միութեան մասին մըտքերը պղտորող և ընդհ. ապահովութիւնը խանգարել փորձող դաւաճանները պէտք է արգիլեն, նման դէպքի մը պահուն երբ օրէնքի սահմանէն դուրս ելլելով զինուորներու վրայ ալ յարձակում գործուի, առանց մտմտալու և ո՞ւր որ ալ ըլլայ դէնքի ախտի դիմուի:

* * *

Սալէհ փաշայի պատուիրակութիւնը, Ազգ. բանակին ներկայացուցիչի հանգամանքով զնդապետ Գարա Վասըֆ պէյը Ամասիայէն Պօլիս միասին բերած էր:

Ազգ. բանակին այս նոր ներկայացուցչէն
զատ դահլիճին մէջ պատերազմական նախարար
գտնուող Մերսինցի Ճէմալ փաշան ալ ներկայա-
ցուցչական ժողովին պատուիրակի հանգամանքը
ունէր:

Ներքին նախարար Տամատ Շէրիֆ փաշա.
Սերաստոյ մէջ ներկայացուցչական ժողով անու-
նով գումարուող այս մարդոց պետական գործե-
րուն բացէ ի բաց միջամտելուն չէր կրնար հան-
դուրժել: Սերաստիոյ մէջ գումարուողները, նախ-
կին իթթիհատ և Թէրազզըի ընդհ. կեդրոնին պե-
տական գործերուն միջամտելէն շատ ու շատ
աւելի միջամտել սկսած և այսպէսով պետութեան
մէջ պետութիւն մը ստեղծուած էր:

Այս խառնակ կացութեան մէջ կառավարու-
թիւնը իր օրինաւոր ձեւը առնելու և Անատոլոյի
միջամտութեանց վերջ տալու համար ընտրու թիւնը
փութացնելու սկսած էր:

Ներքին նախարար Շէրիֆ փաշա այս անթիւ-
հրատարակած յայտարարութեան մէջ կըսէր:

Ներկայ դահլիճը խառն է. ընդհ. գիծերու
մէջ համախոհ է, ոչ մէկ կուսակցութեան կը պատ-
կանի. հակառակ քաղաքական կուսակցութեանց
ոչ մէկուն կը միտի. բոլորէն ալ բարոյական աջակ-
ցութիւն կ'սպասէ, տնոր ջերմ փափաքն է հայ-
րենիքին ճակատագիրը ազգին ներկայացուցիչ-
ներուն միջոցաւ վարել:

Այս պարբերութիւնները Մըստաֆա Բէմալ

փաշան կատրեցուցած էր և այս խօսքերուն դէմ
կրսէր:

Այս պարբերութիւններուն նշանակութիւնը
որոշ է. կառավարութիւնը Ազգ. կազմակերպու-
թեան և զայն վարող ներկայացուցչական ժողո-
վին հետ չի քալեր, նոյնիսկ չի նախընտրէր, Ազա-
տական կուսակցութենէն, Անգլիասէրներու միու-
թենէն, կարմիր դաշոյնի պատկանողներէն և ու-
րիշներէն որչափ աջակցութիւն որ կսպասէ մեզ-
մէ ալ միայն այնչափ, և յետոյ կաւելցնէ:

«Մեր ջերմ փափաքն է որ երկրին ճակատա-
գիրը ազգին ներկայացուցիչներուն միջոցաւ վա-
րուի:»

Ասկէ սա կը հետեւցուի թէ՛

Սերաստիոյ մէջ քանի մը հողի ժողուած ազ-
գին անուհով կը խօսին և ազգային գործերով կը զ-
բաղին. և ներկայացուցչական ժողով անունը կը-
րելով, իրենց պարտականութենէն դուրս, անոր
գործերուն կը խառնուին, ասոնց մի հետեւիք,
որովհետեւ ասոնք ազգին ներկայացուցիչները
չեն:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա խօսքը շարունակե-
լով կրսէ՛

Ալի Րիզա փաշային գահլիճը, ընտրութեան
միջոցին իր բռնելիք ընթացքը չէզոք ցոյց տալ
կուզէր, սակայն երբ հետաքրքրուիք այս խօսքե-
րուն ի՞նչ նպատակով գործածուելը պիտի հաս-
կընաք, թէ Ալի Րիզա փաշայի գահլիճը Ազգ. կազ-

մակերայութեան հակառակորդներուն հանդէպ, նոյնիսկ ասոնց ազգին բաղձանքները մարելու համար Անատօլուի մէջ դիմելիք տեսակ տեսակ միջոցներուն հանդէպ ալ չէզոք պիտի մնար, հա՛րկ է ըսել որ այս չէզոքութենէն որո՞նք պիտի օգտուէին, երբ կառավարութիւնը դիտողի դիրքին մէջ մնայ, անոր տկարութենէն առաջին օգտուողները Անգլիտսէրները և Ազատականները պիտի ըլլային. Ալի Րիզա փաշայի դահլիճը չէր ընդունէր որ Ազատականները և Անգլիտսէրները հայրենիքի թշնամիներն են:

* * *

Պատերազմական նախարար Մերսինցի Ճէմալ փաշա Պօլսոյ կառավարութեան մօտ Ազգբանակի ներկայացուցիչը ըլլալով հանդերձ. Ազգ. շարժման անունով կատարուած ներքին և արտաքին միջամտութիւններուն և ծայրահեղութիւններուն չեր կրնար համբերել և նախարարաց խորհուրդին որոշման հետեւելով պատճէնը ստորեւ արձանագրուած հեռագիրը Մըստաֆա Քէմալ փաշային ուղղել խղճի պարտք համարած էր:

Հեռագրի պատճէն

Ինչպէս ծանօթ է. կառավարութիւնը հաշտութեան ժողովին հրաւիրուելու համար պահանջ ներկայացուցած է. հաշտութեան նպաստաւոր կերպով գոյացումը, ղրկուելիք պատուիրակութեան ազգին վստահութիւնը վայելող և նեքնին գործերու մէջ հեղինակութիւն ունեցող կառավարու-

Թիւն մը ներկայացնելովը կարելի կըլլայ, օտար
ներկայացուցիչները շերմապէս կը կը յանձնարա-
րեն որ գաւառներու մէջ ապահովութիւնը և խա-
ղաղութիւնը վերահաստատուի, խիստ և նկատի
առնուելիք լեզուող մը կը խօսուի որ Անատօլուի
մէջ ընդհ, ջարդէն վախցող քրիստոնիայ ժողո-
վուրդը խուժք խուժք գրաւուած վայրեր կապաս-
տանին:

Թէև իրականութեան մէջ գրաւուած վայրեր
մասնաւորապէս Ատանայի կողմերը գացողներ, այդ
կողմերը հայ տարրը ստուարացնելու նպատա-
կով կերթան, սակայն ասիկա Անատօլուի մէջ ա-
պահովութեան խանգարուելովը կը մեկնուի և կա-
ռավարութեան կողմէ տրուած հերքումները ազ-
դեցութիւն չեն ունենար. ներկայացուցչական
ժողովին տուած հաւաստիքներուն հակառակ,
գաւառներու մէջ կարգ մը մարդոց իրենց վստա-
հելի չի տեսնուած սլաշտօնեաները ըստ կամ պաշ-
տօնանկ ընելուն և կամ փոխելուն և պետական
գործերը կաղացնելուն, նոյնպէս բռնութեամբ
հանգանակութիւն կատարելուն և տուրք գանձե-
լուն նման գործեր քանի շարունակուին. մեր ցա-
մաքային և ծովային ներկայ կացութեան մէջ
կառավարութեան մեր ճակատագիրը որոշելիք տէ-
րութեանց հանդէպ սպառնական դիրք մը առնե-
լը ամէն պարագայի տակ փրասակար է. ասկէ պատ-
ճրանսական ներկայացուցիչը որոշ կերպով յայ-
տարարեց թէ ներկայացուցչական ժողովի անու-

նով օտար ներկայացուցիչներուն հեռագիրներ
տրուիլը ցոյց կուտայ թէ երկրին մէջ երկու կա-
ռավարութիւն գոյութիւն ունի, ասոնցմէ սկէ մէ-
կուն զէմ անարգական խօսքերով սրսայայ-
տուիլը լուրջ և քաղաքավար մարդոց չի վայլեր,
վատնգաւոր ժամանակներուն մեր լրջութիւնը և
պաղարիւնութիւնը պահել և վիշտերուն առթած
ծայրահեղ մտածումները հայրենիքի բարձր շա-
հուն գոհել պէտք է. ներկայ կացութեան մէջ
միայն ներկայ քաղաքական վիճակին յարմար
ընթացքով մը կրնանք պաշտպանուիլ, թէև այս
խորհրդածութիւններս Ձեզի ալ ծանօթ է. սակայն
պէտք է որ ասոնք Ձեր ընկերներուն և մասնա-
ճիւղերուն ալ հայրենասիրական յանձնարարու-
թեամբ հաղորդէք, կ'սպասենք որ մօտ ատենէն
գումարուելիք երեսփոխանական ժողովին, մեր
սուրբ հայրենիքին փրկութեան և բարօրութեան
համար ձեռք առնուելիք միջոցները գնահատելով
այս բարձր նպատակին իրագործուելուն համար
դուք ալ աշխատիք:

Պատերազմական նախարար Մերօինցի Ճէմալ
փաշային սոյն հեռագրին Մըստաֆա Քէմալ փա-
շա հետեւեալ հեռագրով պատասխանած էր.

Հեռագրի պատճէն

Ի դիմաց դահլիճին մէջ արուած 9 Գեկա.
35 թուակիր հեռագիրը մեր ժողովին մէջ կ'որդա-
ցուեցաւ, սոյն հեռագրին պարունակութիւնը,
հակառակ մեր կողմէ տրուած լուսաբանութիւն

և բացատրութիւններուն, նախորդին եղած թե-
լադրութիւններուն կրկնութիւնն է. մեր ներկա-
յացուցչական ժողովին հետապնդած նպատակը,
կառավարութեան հեղինակութիւնը բարձրացնել
և ազգային վստահութեան արժանացնել ըլլար
կրկին կրկին տեղեկացուցինք, ցաւով կը յայտնենք
որ այն համոզումը կունենանք թէ մեր ըսածները
ըստ արժանւոյն նկատի չեն առնուիր:

1. — Շիտակ չէ որ Անատոլուի մէջ ապա-
հովութիւնը խախտած է միայն թէ ներքին նա-
խարարութիւնը ազգային շարժման դէմ հակառակ
դիրք բռնած. անկեալ դահլիճն ալ անունները
բոլորին ծանօթ պաշտօնեաներուն նշանակումին
մէջ յամառելով կասկածելի ընթացք մը ունեցաւ,
Ազգը շատ իրաւամբ կզգայ թէ ներքին նախարար
Ատիլ պէյին հոգին տակաւին ներքին նախարար-
ութեան մէջ կապրի. Նոյն խորհրդականին նոյն
գործունէութեան և նոյն պաշտօնեաներուն իրենց
պաշտօնին վրայ մնալը թէ Չեղ և թէ ազգին հան-
դէպ պարտականութիւն ստանձնող մեր ներկայա-
ցուցչական ժողովը դժուարին դիրքի մը մէջ կը
ձգէ. մեր նախապէս հեռագրով ներկայացուցած
ժողովը դժուարին դիրքի մը մէջ կը ձգէ. մեր
նախապէս հեռագրով ներկայացուցած Տէրսիմի
կառավարիչին խնդիրը ուշագրաւ է, այլեւս մեր
կողմէ կատարուելիք գործ չէ մնացած և յետ այ-
սու ալ ներքին նախարարին բռնած ընթացքէն
ծագելիք անպատեհութիւնները բառնալու համար

ալ ունէ ինդրանք չպիտի ներկայացնենք, որովհետեւ ընդունելութիւն չպիտի գտնէ:

2. — Վերջին անգամ ըլլալով յիշենք որ Ձեր վսեմութեանց կառավարութիւնը, եթէ կը փափաքի որ ազգին վատահուժիւնը շահի և այս ազգին և հայրենիքին օգտակար ըլլայ. ինչ որ կասկած չունինք. ազգին զգացումին և կայութեան փափկութեան համապատասխան ընթացք մը բռնելու է. դարմանը ինքն իր մէջ բնուէ և եթէ ոչ ներկայացուցչական ժողովը նշանակէա բռնելով և հին գրութեամբ գրել շարունակելով նպատակը շիրագործուի:

3. — Գարեկի է որ անկեալ կառավարութեան ազգին թշնամի. թշնամիներուն բարեկամ ըլլալու ձեւով հետապնդած դաւաճանական քաղաքականութեան հետեւանքն ըլլալով Այսլանի կողմերը դրամական դանձումներու միջոցին անկարգութիւններ պատահած ըլլան, սակայն այն ալ Սերասափոյ համաժողովին մէջ որդեգրուած ազգային միութեան և պատերազմական նախարարութեան ընծայած աշակցութեան շնորհիւ բարւոքած է:

4. — Ազգը՝ զինադադարի մէջ գտնուած թշնամի տէրութեանց ունէ մէկուն դէմ սպառնական դիրք չէ բռնած. միայն թէ ի պահանջել հարկին, իր օրինաւոր իրաւունքներուն միջամտութեան պարագային դէնքով արգիլել ուխտած է:

5. — Գալով ներկայացուցչական ժողովին

օտարներկայացուցիչներուն հեռագրելու խնդրոյն, ասոնք միայն բողոքագիրներ էին, ինչ որ Չեր բարձր դահլիճին հաւանութեան ալ արժանացած է:

Իրականութեան մէջ ազգային միութեան ներկայացուցիչի հանգամանքով ներկայացուցչական ժողովին յանուն ազգին նման զիմումներ կատարելը օրինաւոր իրաւունք մըն է:

Եթէ կառավարութիւնն ալ նոյն զգացումը և նման պատեհութիւններուն ազգին հետ դադարակէց ըլլալը ցոյց տալ փութայ, անկասկած որ ոչ թէ քաղաքական միաս, այլ մեծ օգուտներ ձեռք կրնայ բերուիլ:

Մինչդեռ Ֆրանսացիները կը խօսին որ Ատանայի գրաւումին նման ակներեւ անխրատութեան մը դէմ կառավարութիւնը չի կրցաւ բողոքել, հետեւաբար Ֆրանսական ներկայացուցչին նախորդ յայտարարութեան նշանակութիւնը այս կէտին մէջ փնտռելու է. վերջապէս սա ալ աւելցնենք որ ներկայացուցչական ժողովը ոչ յուսահատած է և ոչ ալ իր նուիրական պարտականութեան մէջ ազգին փրկութեան և հայրենիքին համար հարկ եղածները չի հասնալու շափ յիմար է. ազգին փրկութեան համար ձեռք առած միջոց և իր բոլոր գործունէութեան մէջ լրջութիւն և արժանապատուութիւնը ստորնութեան նախընտրել իրեն ըսկըզբունք ընդունած և հաստատած է որ միայն այս կերպով կարելի է յաջողուիլ. հետեւաբար

ներկայ ցաւալի իրականութեան հանգէպ հեռա-
տես ազգին հողիէն քաղած այս սկզբունքներէն
չի կրնար շեղիլ և հաստատ յոյս ունի որ մօտերը
գումարուելիք երեսփոխանական ժողովն ալ նոյն
ոգիով և զգացումով վարակուած պիտի ըլլայ:

6. — Մեր նեկայացուցչական ժողովին նպա-
տակակէտը վերեւ պարզեցինք և իբր մեր Պօլսոյ
ներկայացուցիչը Ձեր վոեմութենէն կը խնդրենք
որ դուք ալ նախարարական խորհուրդը լուսաբա-
նէք և անգոյ դէպքերը անոնց բացատրեք:

Մըստաֆա Քէմալ փաշային պատճէնը վերեւ
արձանագրուած հեռագիրը կրկին կրկին կարդալ
և լուծել հարկ է:

Ինքնիրեն ներկայացուցչական ժողովի նա-
խագահի տիտղոսը տուող Մըստաֆա Քէմալ փա-
շայանուն ազգին խօսելու և գործելու իրաւա-
սութիւնը ո՞ր տեղէն, ի՞նչ ձեւով և ի՞նչ միջոցաւ
առած է: հայրենիքին և ազգին անուան և հաշ-
ուոյն գործելնին յայտարարող ներկայացուցչա-
կան ժողովը, արդեօք ազգին 000/1 ին անուան
ըլլայ խօսելու իրաւունք ունի՞, այս հեռագրով
թէ յայտարարեն թէ պետական գործերուն չնն
միջամտեր և թէ ալ ազգային շարժման, այսինքն
իբենց և իրենց փափաք և հրամաններուն կտրե-
ւորութիւն չընծայուելուն համար կառավարու-
թիւնը կը քննադատեն այս հեռագրին նման ա-
ռաջին պարբերութիւնը երկրորդով հերքող հակա-
սութեան հաւաքածոյ մը չի կրնար տեսնուիլ:

Պատերազմական նախարար Ճէմալ փաշա Մըստաֆա Քէմալ փաշային սոյն հեռագրին հետեւեալ կարճ հեռագրով պատասխանել հարկադրուած էր:

Հեռագրի պատճէն

Կառավարութեան ներքին գործերուն մի խառնուիք, յետոյ մենք կը քաշուինք կերթանք, հետեւեանքը դու խորհեցէք:

Մըստաֆա Քէմալ փաշային շափը անցնող հեռագրին դէմ պատերազմական նախարար Միրսինցի Ճէմալ փաշային տուած այս պատասխանը թէև շատ կարճ, սակայն շատ իմաստալից է:

* * *

Ընտրութիւնները սկսած էին, Պօլսոյ ընտրութիւնը ատամնաբոյժ էստտ փաշային նախագահութեան տակ («պին պիր տիրէկ») հաւաքուած և նախկին իթթիհատականներէն ըողկացած Ազգային պլօքը կը կառավարէր, գաւառներուն մէջ ալ ներկայացուցչական ժողովի կողմէ կառավարուելով Ազգային բանակի անուան տակ իթթիհատ և թէրազզըի թիկնածուները շահած էին, Մըստաֆա Քէմալ փաշա և Ռէուֆ պէյալ Սերաստիոյ երեսփոխան ընտրուած էին:

Ընտրութեան այս տաք շրջանին Մըստաֆա Քէմալ փաշա և ընկերները Սերաստիան լքելով Անգարան կեդրոն ընտրած էին. որովհետև Պօլսոյ կառավարութիւնը Անգարայէն աւելի լաւ հսկողութեան տակ պիտի կրնային առնել:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա Անգարա հասնելուն ժողովին հոն գումարումը փափաքած էր, Բ. դուռը սահմանադրութեան հակառակ այս պահանջը պատճառաբանութեամբ մերժած էր:

Ներկայացուցչական ժողովին Անգարա փոխադրութիւնը նոր ծրագիր մը չէր, շատ առաջ խորհուած սակայն այս ծրագրին դէմ կարգ մը անձնաւորութիւններ առարկած էին, առարկողներու գլուխը կը գտնուէր Քեաղիմ Գալա Պէքիր փաշա. նոյնիսկ երբ այս խնդրոյն մասին իր գաղափարը հարցուեցաւ, հետեւեալ հեռագրով պատասխանած էր:

Հեռագրի Պատճէն

Ազգային բանակը ներկայացնող բարձր ժողովիդ ոչ թէ Անգարա, նոյնիսկ Սեբաստիոյ Արեւմտակողմը փոխադրութեան հակառակ եմ. որովհետեւ Արեւելեան նահանգներուն Ազգային բանակը ներկայացնող մարմինը բոլորովին հեռանալուն, այս նահանգներուն մէջ կազմալուծում պիտի յառաջացնէ և մինչեւ այսօր շատ կանոնաւոր կերպով կառավարուող ազգային շարժման ամէն ձեռնարկները վատ տեսնալ և ցոյց տալ փափաքող մեր թշնամիներուն ըստ առաջնոյն առիթ տուած կըլլանք. հետեւաբար ներկայացուցչական ժողովին Սեբաստիոյ Արեւմտակողմը անգամ անցնելուն հակառակ ըլլալս կը տեղեկացնեմ:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա այս մասին հետեւեալ խորհրդածութիւնը կընէ և կըսէ որ:

Ներկայացուցչական ժողովին Արեւելեան նահանգներէն աւելի Արեւմտեան նահանգներուն, Պօլսոյ մօտ ըլլալը յարմար և արդար տեսնող խելահասաներ արդարեւ շատ էին, նախ Արեւմտեան և հարաւ Արեւմտեան նահանգներէն շատերը գործնականապէս գրաւման տակ առնուած էին, այս նահանգները գրաւող թշնամիներուն դէմ պաշտպանողական դիրքեր բռնել և դանոնք հսկել պէտք էր. մինչեւ Արեւելեան նահանգներուն մէջ նման պարագաներ գոյութիւն չունէին և մօտալուտ վտանգ մըն ալ հաւանական չէր նկատուէր:

Ենթադրինք որ Արեւելեան կողմէն Հայերուն յարձակումը կարելի նկատուի, ասոր դէմ ալ ազգային բանակին 15 ըդ զօրաբանակը կազմ ու պատրաստ էր:

Մինչդեռ Իզմիրի ճակատներուն վրայ զանազան հրամանատարներ. զանազան ձեւերով զինուորական սյօեր կային, Ատահային գրաւման դէմ ալ տակաւին ճակատ չէր կազմուած:

Այդ օրէնքը և կանոնը այն է որ ընդհանուր կացութիւնը կառավարելու պատասխանատուութիւնը ստանձնողներ, ամենէն կարեւոր նշանակակէտին, ամենէն մեծ վտանգին կարելի եղածին շափ մօտ կը գտնուին, որպէսզի այսպէսով ընդհանուր կացութիւնը մօտէն հսկեն, Անգարան այս պայմանները լրացնող կեդրոն մըն էր. անպայման ճակատներով պիտի գրադինք. ըսելով Պալքէսիը Նաղէլի և կամ Գարա Հիսար չպիտի երթայինք:

այլ ճակատներուն և Պօլսոյ երկաթուղիով կապուած և ընդհանուր կացութիւնը կառավարելու տեսակէտէն Սեբաստիայէն շտարբերող Անգարա պիտի գայինք. երեսփոխանական ժողովին Պօլսոյ մէջ գումարումը ստիպողական տեսնուելուն վրայ Անգարա փոխադրուիլ ի՞նչ աստիճան օգտակար պիտի ըլլար, ասիկա բացատրել հարկ չեմ տեսնար:

Ներկայացուցչական ժողովին Անգարա փոխադրութեան մասին ցոյց տրուած պատճառներու շարքին «մեր ամէն ձեռնարկները միշտ վատ տեսնող և ցոյց տուող թշնամիներէն» ճառելը չի կրցայ մեկնել, արդարեւ անոր ըսածին պէս թըշնամիները մեր ո՞ր ձեռնարկը, ո՞ր ընթացքը, լատեսած էին և կամ կրնային տեսնել. որ անոր համեմատ շարժէինք. եթէ այս գաղափարը յղացողը ըսեր թէ «Պօլսոյ մէջ Ազգային բաղձանքներու համամիտ Ալի Ռիզա փաշային կառավարութիւնը կայ. երեսփոխանական ժողովն ալ հոն գումարուելով ազգին և հայրենիքին ճակատագրին վրայ հակելէն յետոյ, ներկայացուցչական ժողովին Արեւմտեան ճակատներով զբաղուելուն և երեսփոխանական ժողովին հետ յարաբերուելուն ի՞նչ հարկ կը մնայ, այս պարագային օգտակար չըլլա՞լը որ ներկայացուցչական ժողովը միմիայն Արեւելեան նահանգներու կազմակերպութեամբ զբաղուելով բաւականանայ». թերեւս այս առաջարկը մասամբ արդարացի ըլլայ, սակայն պէտք է ընդունիլ որ ընդհանուր և իրական կա-

ցութիւնը և պայմանները տեսնելու և ըմբռնելու մէջ ներկայացուցչական ժողովին և Քիազիմ Գարս Պէքիրի միջեւ ահագին տարբերութիւն կայ:

Նախապէս նկարագրուածին պէս դարձուածքով մը Տամատ Թէրիտ փաշայի դահլիճը տապալուող և Ալի Րիզա փաշային դահլիճը իրենց հանդէպ մեղմ տեսնող և ընդդիմադրութիւնը ներկայացնող Ազատական կուսակցութեան ընտրութեան չմասնակցելուն հրապարակը կատարելապէս ազատ տեսնող և երեսփոխանները իր ուզածին պէս ընտրել տալ չէ. նշանակել տուող Մըստաֆա Քէմալ փաշա, ինքն ալ երեսփոխան ըլլալով հանդերձ Պօլսոյ մէջ գումարուելիք երեսփոխանական ժողովին չէր մասնակցած և սակայն իր ուզածին պէս դեր խաղալու համար Պօլսոյ մօտ և երկաթուղիով կապուած Անգարա հաստատուելի նախընտրած էր:

Անոր նպատակն էր Անգարայէն ուզածին պէս պետական գործերու միջամտել. Բ. դռան իր ուզած ձեւը տալ և Պօլսոյ մէջ պետ. տազնապ մը ստեղծել և ասկէ օգտուելով երեսփոխանական ժողովը ցրուել և Անգարա փոխադրել եւ այսօր իր նախագահութեան տակ հիմնելու յաջողած զինուորական Հանրապետութեան հիմը Անգարայի մէջ դնել:

* * *

Իիրք եւ պատառ հետապնդող Ազատական
Օսմ. հեղփ. Թիւ 32

կուսակցութիւնը իր ձեւը կորսնցուցած ըլլալուն ընտրութեան չէր մասնակցած, կառավարութեան տուած յայտարարութեան մէջ հետեւեալ պատճառաբանութիւնը ցոյց տուած էր:

«Կենտրոնութիւն մէջ կարգ, մը բարձրաստիճան պինտորականներուն ապստամբութեան դրոշ պարզելով պետական ղեկը ձեռք առած էւ Բ. դրան ալ ասոնք արգիլելու անկարող գտնուելուն եւ այս պայմաններու մէջ ազատ ընտրութիւն մը կատարել անկարելի ըլլալուն չպիտի կրնային ընտրութեան մասնակցիլ»:

Այս յուշագիրը կուսակցութեան լիարը եղող Սատրգ պէյի կողմէ վարչապետ Ալի Րիզա փաշային յանձնուած էր:

Վարչապետ Ալի Րիզա փաշա թէև յայտարարած էր թէ Ազատական կուսակցութեանց ընտրութեան շմասնակցիլը պետական շահերուն հակառակ է. և թէ անպայման պէտք է մասնակցիլ. սակայն Սատրգ պէյ ընտրութեան շմասնակցելու համար տուած որոշման վրայ պնդելով Բ. դռնէն մեկնած էր:

Ազատական կուսակցութեան շմասնակցիլը ընտրութեան յետաձգման պատճառ չէր կրցած ըլլալ, ընտրութիւնը ամէն կողմ կատարուած էր.

Ընտրութեան արդիւքը այն եղած էր. որ գրեթէ ամէն կողմ ներկայացուցչական ժողովին թիկնածուները մեծամասնութիւն շահած էին. միայն Արեւելեան Գարա Հիսարի երկու երեսփոխաններէն մէկը ընդդիմադրութեամբ ծանօթ Ազատա-

կան կուսակցութեան կեդր. ժողովի անդամներէն
Օմար Ֆէյզի էֆէնտի և Քէօթահիոյ Ազատական
կուսակցութեան մասնաճիւղի նախագահ Սօճա
Ջատէ Րասըխ էֆէնտի միայն իրենց անձնական
ազդեցութեամբը ընտրուած էին. Քէօթահիոյ ե-
րեսփոխան Սօճա Րասըխ էֆէնտի թէև քաղաքին
մէջ ազդեցիկ մէկն էր. սակայն զարգացած չէր, իսկ
Արեւելեան Գարա Հիսարի երեսփոխան Օմար Ֆէյ-
զի էֆէնտի քաղաքին մէջ բոլոր ընդդիմադիրնե-
րու մէջ նշանաւոր մէկը և իրաւագէտ էր. լաւ կը
խորհեր, իր երկրին ոճը պահելով հանդերձ լաւ
խօսող համարձակ մէկն էր:

Պօլսոյ մէջ գումարման ձեւը ստորին ներ-
կայացուելիք ժողովի մէջ Օմար Ֆէյզի էֆէնտի
միակ ընդդիմադիրը ըլլալով հանդերձ բանախօ-
սութեան և քաղաքական համարձակութեան շը-
նորհիւ ներկայացուցչական ժողովին երեսփոխան-
ները շուարեցնելու աստիճան փարլամենթական
խաղեր խաղցած և նոյնիսկ Ալի Րիզա փաշային
ոահմանադրութեան տրամագրութեան հակառակ
ըլլալով նախահաշիւը իր օրինական շրջանին ներ-
կայացուցած չըլլալուն համար Բարձրագոյն Ատ-
եան զրկուելը պահանջելու նման շատ օրինա-
ւոր պահանջ մը ներկայացուցած էր. ահաւասիկ
Օմար Ֆէյզի էֆէնտիյին ըրած և ընելու համար-
ձակութիւնը ցոյց տուած գործերէն կերեւի որ
Ազատական կուսակցութիւնը ընտրութեան չի
մասնակցելով լաւ չէր ըրած և հայրենիքին մինչև

այսօր զինուորական Տիքթատուրայի տակ մնալուն և կայսրութեան տապալելուն պատճառ եղած էր:

Ընտրութիւնները վերջացած և ժողովը գումարուելու հրաւիրուած էր, այս հրաւերին վրայ Մըստաֆա Բէմալ փաշա երեսփոխաններուն առանձինն առանձինն հեռագրելով Պօլիս մեկնելու պահուն Անգարա հանդիպելին խնդրած էր:

Երեսփոխաններէն մէկ մասը այս հրաւերին պատասխանելով Անգարա հանդիպած, սակայն շատերը կարեւորութիւն չի տալով ուղղակի Պօլիս գացած էին:

Մըստաֆա Բէմալ փաշա Անգարա եկող երեսփոխաններուն, ժողովին Պօլսոյ մէջ գումարումը վտանգաւոր ըլլալը պատճառաբանելով Անգարայի մէջ գումարման համար Բ. դունէն արտօնութիւն խնդրել տուած. սակայն Բ. դունը բուն կերպով մերժած էր:

Ժողովին Անատօլուի մէջ գումարումը անկարելի տեսնող Մըստաֆա Բէմալ փաշա, այս անգամ Իրաւանց պաշտպան միութեան ներկայացուցչական ժողովի նախագահի հանգամանքով Պօլիս գումարուելիք ժողովին նախագահ ընտրուելը ուղած էր:

Մըստաֆա Բէմալ փաշային այս փափաքն ալ նկատի չէր առնուած: Պօլիս Ծընարդը ապարանքին մէջ գումարուող ժողովը. Պօլսոյ երեսփո-

խան Ռէշատ պէյը նախագահ ընտրած էր:

Պօլսոյ երեսփոխան Ռէշատ Հիքմէթ պէյին նախագահ ընտրուելուն վրայ՝ այդ միջոցին Մըստաֆա Բէմալ փաշային թեւ ու թիկունքը եղող Համիտիյէ գրահաւորին հերոս Ռէուֆ պէյ Մըստաֆա Բէմալ փաշային հետեւեալ մխիթարական հեռագիրը տուած էր:

Հեռագրի պատճէն

Ձեր վսեմութեան նախագահ ընտրուելու մասին յայտնուած փափաքներուն դէմ երբ յայտարարեցի թէ ազգին գլուխը մնալով ժողովին պաշտպան ըլլալ կը նախընտրէք. ծափահարութիւններով Ձեր մասին համակրական ցոյցեր յայտնուեցան, ընդհանուր ժողովին մէջ Ռէշատ Հիքմէթ պէյ Ա. նախագահ, Հիւսէյն Քիաղիմ առաջին օգնական և Սօճա Ապտիւլ Ազիզ Մէհտի էֆէնտին Բ. օգնական ընտրուեցան:

* * *

Ալի Ռիզա փաշա ժողովին ներկայացած և վստահութեան քուէ խնդրած էր. մէկ ձեռնպահ և մէկ դէմ քուէով կառավարութեան վստահութիւն յայտնուած էր:

Ալի Ռիզա փաշայի կառավարութիւնը այս կերպով ժողովին վստահութեան արժանանալէն քաջախերուելով նահանգներուն հետեւեալ շրջաբերականը դրկած էր:

Շրջաբերականի պատճէն

Այս անգամ երեսփոխանական ժողովին մէջ

կարգացուած և ջախջախիչ մեծամասնութեամբ
յարմար տեսնուելով կառավարութեան վստահու-
թիւն յայտնուած ծրագրին կարեւոր կէտերէն մէ-
կը «ընդհանուր ժողովը գումարուելով ամէն
տեսակ ազգային բաղձանքներուն միակ դիմում-
նաւայրը, փառք Աստուծոյ գործի սկսած ըլլալուն
սահմանադրութեան տրամադրութիւններուն ա-
մէն տեսակ խոջնդոտներէն ազատ ըլլալով գոր-
ծադրութիւնը հարկ եղած ներքին գաւառներու
մէջ երեսփոխանական ժողովէն գատ. մէկ ալ Ազ-
գային կամքի անունով խօսելու և գործի խառ-
նուելու պէտք և կարելիութիւն մնացած չըլլա-
լուն, պետական գործերու միջամտելու ձեւով
ամէն տեսակի գործ և շարժման պատժոյ ենթա-
կայ ըլլալը ներկայ շրջաբերակունով կը յայտա-
րարուի»:

Ալի Ռիզա փաշային այս շրջաբերականը ժա-
մանակին համեմատ խիստ էր, Մըստաֆա Գէմալ
փաշա այս խնդիրը բացատրելու ժամանակ կըսէր:

Նման շրջաբերականի մը ի՞նչ պէտք կար-
ներկայացուցչական ժողովը յաջս ժողովուրդին
ստորնացնելէն եւ անոր կարենալ պատժուելէն
ճառելէն ի՞նչ օգուտ կար, եթէ երբէք ներկայա-
ցուցչական ժողովը երբեմն կառավարութեան ու-
շադրութիւնը գրաւելու հարկ կը տեսնէր. արդեօք
այս ընթացքին սրշտփ մաքուր և բարձր նպատակ-
ներով և ստիպողականութեան մը բերումով եղած
ըլլալուն տակաւին կը կասկածուէ՞ր: Ներկայա-

ցուցչական ժողովը և անուղղակի կերպով Ազգային միութիւնը շէգոքացնել կէտ նպատակի ունեցող կառավարութիւնը Այտրն, Ատանա, Մարաշ, Ուրֆա և Այնթապի կողմերը պատահած ընդհարումներէն ալ երբէք ազգուած չէր երեւար օտար տէրութիւններուն ուղղակիօրէն իրենց դահլիճին դէմ եղած սահմանազանցութիւններէն ալ չէր դժգոհէր. սա ալ որոշ կերպով պէտք է յիշեմ որ ամէն տեսակի ազգային բաղձանքներուն միակ դիմումնավայրը ըլլալը հարկ եղած Ազգային ժողովին ալ, ինչպէս Վարչապետ փաշան փառաբանութեամբ կըսէ, տակաւին գործի ըսկսած ըլլալը ցաւ ի սիրտ չէր տեսնուէր:

* * *

Ալի Ռիզա փաշայի կառավարութիւնը ժողովէն վստահութեան քուէ առնելէն յետոյ նահանգներու մէջ խաղաղութիւնը ապահովելու և իր դիրքը զօրացնելու աշխատած. սակայն չէր յաջողած ամէն քայլին Մըստաֆա Բէմալ փաշային կողմէ յարուցուած դժուարութիւններուն հանդիպած էր. Անաաօլուի մէջ Ազգային բանակ անունով ծնած չէթէներուն և անոնց ծախքերուն համար ժողովուրդին պարտադրուած տուրքերուն գանձման ժամանակ կատարուած ամէն տեսակ բռնութիւն ժողովուրդին բողոքին տեղի տուած և Պօլսոյ կառավարութիւնը ձանձրացուցած էր:

Պետութեան ներքին գործերէն սւղղակի պատասխանատու եղող ներքին նախարար Տամատ

Շէրիֆ փաշա, նահանգներու մէջ ազգային բանակ
անուանով ծնած այս կողոպտիչներուն դէմ բան մը
չէր կրնար ընել, նոյնիսկ ուզած պաշտօնեաները
նշանակելու և գործի լծելու մէջ անկարող կը
մնար:

Իսկ պատերազմական նախարարը, ներկա
յացուցչական ժողովին պատուիրակը եղող Ճէ-
մալ փաշա ներքին նախարարին մասին Մըստա-
ֆա Քէմալ փաշայէն անոր ուղղած ամբաստանա-
գիր հեռագրին բացատրութիւնը պահանջելու,
տրուած պատասխանը ներքին նախարար Տամտտ
Շէրիֆ փաշային արժանապատուութիւնը խոր
կերպով վիրաւորած էր:

Տրուած պատասխանին պատճէնը

Պատերազմական նախարար Ճէմալ փաշային.

Ներքին նախարարին կասկած արթնցնող
ընթացքէն և գործերէն հետեւեալները կը ներ-
կայացնեմ:

1. — Անգարայի նման կարգ մը նահանգնե-
րու մէջ քաղաքային գլխաւոր պաշտօնեաները
հեռագրի գլուխ հրաւիրելով սպառնական ձեւով
կը հարցնէ թէ Ֆէրիա փաշայի դահլիճին հանդէպ
բռնուած դիրքին պատասխանատուներուն վիճակը
և եղած ամբաստանութեան շարժառիթները ի՞նչ
են և օրէնքի տրամադրութեանց կը համաձայնի՞ն:

2. — Երկար ժամանակ անկողնի ծառայող
և ապա Թիֆուսէն մեռնող Թոգստի կառավարի-
չին մահը խորհրդաւոր նկատելով ծածկագիրով

Սեբաստիոյ կուսակալութենէն կը հարցնէ:

3. — Դատական նախարարին հետ միասին Պալը քէսերի կողմ եկող ազգային պատուիրակներու հետ գաղտնի տեսակցութեան միջոցին յիշեալէն կը հարցնէ թէ ազգային շարժման դէմ գործելու հնարաւորութիւն ունի՞:

4. — Հայրենիքին հանդէպ դաւաճանութիւնը գործնականապէս հաստատուած նախկին ներքին նախարար Ստիլ պէյին մտերիմը և գործակիցը եղող ներքին խորհրդական Քէշֆի պէյը, նախարարութիւնը ստանձնած ժամանակն իսկ առաջին ազգասիրական գործ ըլլալով պաշտօնէ հեռացնելը պէտք էր. սակայն մինչեւ հիմա պայն պաշտօնի վրայ պահել, ուստի բնական է որ անոր թելադրութեամբ նշանակուած պաշտօնեաները չեն կրնար ազգին վստահութեան արժանանալ, օրինակի համար ազգային շարժման հանդէպ սկիզբէն մինչեւ վերջը հակառակ դիրք բռնող և վերջապէս ժողովուրդին կողմանէ պաշտօնէ հեռացուող և հիւանդ ըլլալուն պատճառաւ չի ձերբակալուող կեսարիոյ նախկին կառավարիչը Ալի Ուլվի պէյին հակառակ անվարչագետ մէկը ըլլալուն, Պորտու նշանակումը:

Նոյնպէս ապիկար և ճանիկի նահանգին համար անյարմար տեսնուող և իր իսկ հաւանութեամբ Պօլիս դրկուող էտհէմ պէյ Մէնթէշէ նըշանակուած է. Այալնի համար ալ Նիյտէյի նախկին կառավարիչ ըլլալով Սեբաստիա բերուած

Ճավիտ պէյ նշանակուած է. միւս կողմէն ալ Գոն-
եայի նախկին կուսակալ և հայրենադաւ ճէմալ
փաշային գործակիցը եղող Անթալիացի կառա-
վարիչը հակառակ մեր կրկնակի դիմումներուն և
ժողովուրդին բողոքներուն տակաւին գործի վրայ
կը մնայ:

5. — Պաշտօնեաներու տնօրէնութեան նը-
ման կարեւոր պաշտօն մը հայու մը ձեռք կը
գտնուէր:

6. — Մամուլի տնօրէնութեան մէջ ոչ մէկ
փոփոխութիւն կը տեսնուի:

7. — Որոշ է որ հայրենիքին ճակատագիրը
վճուելիք միակ ոյժը ազգային միութիւնն է և
այս իրագործողը միայն ազգային կազմակեր-
կերպութեան է. այս միութեան և կազմակեր-
պութեան, հայրենիքը բաժանումէ փրկելու և ազ-
գին և պետութեան անկախութիւնը ապահովելու
նման նուիրական ծրագիրը ջուրը ձգելու աշխա-
տողներն ալ Պօլսոյ խառնակիչներն են, ասոնց
չնգոքացումը միայն զօրաւոր և իրական կար-
գապահութեամբ կարելի է. ասոր ալ առաջին
միջոցը պէտք է որ ոստիկանական տնօրէնու-
թիւնը պատուաւոր, հայրենասէր և կարող ան-
ձերէն ընտրուի և նշանակուի. մինչդեռ Ձեր վը-
սեմութեան ծանօթ է որ ներկայ ոստիկանական
ընդհ. տնօրէնը հայրենադաւ դահլիճին և անոր
արբանեակներուն միակ նեցուկն է. Սախտ Մուլ-
լային Մըսթըր Զրոյին զրած նամակներուն պա-

ըստնակութենէն կը հասկցուի որ այս մարզը ընդիմադիրներու, այսինքն ազգին թշնամի եղողներուն պաշտպան կը հանդիսանայ, Ամասիոյ մէջ Սալէն փաշան ալ ասիկա հաստատած էր. մինչդեռ ներքին նախարարը հայրենիքին և ազգին ճակատագիրը այս մարդուն ձեռքը պահելուն մէջ անպատեհութիւն մը չի տեսնար, թերեւս օգուտ կը տեսնէ: Ոստիկան զինուորներու հրամանատարը Քէմալ փաշային ալ թէ ազգային բողոքներուն և թէ Չեզի համար փաստակար մէկը ըլլալը ակնբերել ըլլալով հանդերձ մինչև այսօր պաշտօնին վրայ մնալն ալ ներքին նախարարութեան բարեացակամութեան վերադրելու է:

Մըստոֆա Քէմալ փաշային այս պատասխանագիրը, անոր Պօլսոյ կառավարութեան գործերուն միջամտութեան չափը ցոյց տուող պատմական փաստ մըն է. ասկէ կը հասկցուի որ Ալի Ռիզա փաշայի դահլիճը տիրող անիշխանութիւնը բառնալու աշխատած, սակայն չէր յաջողած:

Պետութեան հեղինակութիւնը վերադարձնելու, տիրող անիշխանութիւնը բառնալու նպատակով ներքին նախարարութիւնը ստանձնող Տամատ Շէրիֆ փաշա այս աստիճան միջամտութիւններուն չի կարենալ հանդուրժելով հրաժարած էր:

* * *

Ազգային բանակին լիազոր պատուիրակի հանդամանքով Ալի Ռիզա փաշայի դահլիճին մէջ պատերազմական նախարար եղող Մերսինցի կիւ-

ճիւղք ձէմալ փաշան ալ այս միջոցին հրաժարեցուցուած էր:

Ձէմալ փաշա Չանազ Գալէի մէջ Աղթաշ կոչուած վայրը գտնուող և Մուհարրասի գինադադարին պայմանագրութեան տրամադրութեան համաձայն համաձայնական տէրութեան, մասնաւորապէս Անգլիոյ և Ֆրանսայի հսկողութեան և պաշտպանութեան յանձնուած միթերանոցին մէջ գտնուող բոլոր գինամիթերքները Անատոլու փախսցրելու ձեռնարկած էր. գրաւուած զէնքերուն քանակը հետեւեալն էր:

8000 Ռուսական հրացան, 20 Ռուսական գնդաձիր և 20 հազար սնտուկ փամփուշտ:

Ձէմալ փաշա բանակային սպաներուն և գինուորներուն ալ գաղտնի հրաման տուած էր որ միթերանոցին վրայ յարձակին, և իսկ համաձայնականները այս գաղտնի հրահանգը տեղեկացած էին:

Այս դէպքին մաս մը Անգլիական և Ֆրանսական գինուորներ մեռած ըլլալուն Պօլիս գտնուող համաձայնական տէրութեանց ներկայացուցիչները հաւաքաբար Բ. դռան բողոքած և վերջնազիր մը-տուած էին:

Տրուած այս հաւաքական վերջնազրով պատերազմական նախարար Ձէմալ փաշային և ընդհասպայակոյտի նախագահ Ձէվաս փաշային պաշտօնանկութիւնը պահանջուած և հետեւեալ պատճառաբանութիւնները ցոյց տրուած էին:

1. — Մասնաւոր կերպով ընտրուած սպանե-
րուն Ազգ. բանակի սպայակոյտին առաքումը:

2. — Արձակման ձեւով 14 բոլորաբանակէն
Ազգ. բանակին զինուոր առաքումը:

3. — Չէնքի և թնդանօթի զործիքներու փախ-
ցըւիլը:

4. — Չօնկուլտագէն Պօլիս եկող վաշտին վե-
րադարձին յապաղումը:

5. — ԱՖիօն Կարա Հիսարէն Ալա շէհիբ զին-
ուորական փոխադրութիւն:

Այս պատճառներով և Պատերազմական նա-
խարարին և ընդհ. սպայակոյտի նախադահին անձ-
նապէս մեղսակից ըլլալուն 48 ժամուան ընթաց-
քին պաշտօնէ հեռացուիլնին պահանջուած էր:

Կացութեան ստացած փափկութիւնը աեռ-
նող և դահլիճին մէջ մնալ յամառելու պարագա-
յին կառավարութեան համար վտանգաւոր խըն-
դրոյ մը ստեղծուելուն պատճառ ըլլալը հասկը-
ցող Մերսինցի ձէմալ փաշա, արդէն պորտու-
լէն երեսփոխան ընտրուած ըլլալուն իբր երես-
փոխան ժողովին մէջ աշխատիլ նախընտրած և
Ալի Րիզա փաշայի դահլիճը խիստ փափուկ կա-
ցութենէ մը փրկելու յաջողած էր:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա անպայման Պօլսոյ
մէջ պետական տազնապ մը ստեղծել կուզէր. և
այս տազնապի հետեւանքով ժողովը ցրուել և իր
ազգեցութեան տակ Անգարայի մէջ գումարել և
այսպէսով իրեն երախտագէտ ըլլալիք ժողովը իրեն

ենթարկել և իր բոլոր փափաքները գոհացնել տալ
կը փափաքէր:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա այս նպատակը հե-
տապնդած, ամէն առիթներէն առաւելագոյն շա-
հեր որոնած և նոյնիսկ շատ մը վտանգներ ալ աշ-
քի առջեւ ունեցած էր:

* * *

Անատոլոսի մէջ անապահովութիւնը շափը
անցած էր, ասոր վրայ Պօլիս գտնուող համաձայ-
նական բանակներու ընդհ. հրամանատար Զօրա-
վար Հարինկթըն Գօճա էլիի թերակղզին ազգա-
յին բանակ կոչուած յելուգակներու յարձակումին
գէմ պաշտպանելու և Պօլիս գտնուող բանակին
պաշտպանութիւնը զօրացնելու համար Իզմիթի
ծովախորշը և անոր շրջակայքը մաս մը Ա.հ.զ-
լիացի զինուորներ դրկած և Իզմիթը զինուորական
գրաւման տակ առած էր:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա այս դէպքը Պօլսոյ
մէջ պետական տագնապ ստեղծելու և այսպէսով
ժողովը ցրուելու համար յարմար առիթ նկատած
և անմիջապէս Ատափագարի շրջակայքը գտնուող
չէթեներուն հրամայած էր որ Իզմիթ գտնուող
գրաւման զինուորներուն վրայ քալին և գիշերա-
յին յարձակում մը ծրագրել տուած էր:

Մըստաֆա Քէմալ փաշային՝ այս հրամանը
գործադրուած և գիշերային յարձակումն ալ խիստ
ճարպիկ կերպով կատարուած և բաւականաչափ
Անգլիացի զինուորներ մեռած էին:

Մուկնարոսի մէջ զինադադարի կնքումէն վերջ
յաղթական տէրութեանց գրաւման սյժերուն գէմ
կատարուող առաջին յարձակողականը Իզմիթի
յարձակողականն էր:

Գրաւման բանակի ընդհ. հրամանատար զօրա-
վար Հարինկթըն, ազգային բանակի անունով դոր-
ծող այս շէթէնիբուն յարձակողականին վերջին
ծայր կարեւորութիւն տուած և անմիջապէս Ալի
Րիզա փաշային կառավարութեան խիստ սճով
վերջնագիր մը տալով Բ. դուան Անատոլուի մէջ
շարունակուող յելուզակային շարժումներու հան-
դէպ անոնց իրենց կացութեան ինչ ըլլալը հար-
ցուցած էր:

Անկարողութեան և շուարման վիճակի մէջ
գտնուող Ալի Րիզա փաշային պատասխանը ուշա-
ցած և ասոր վրայ 920 Մարտ 16ի առաւօտեան
Պօլիս Անգլիական զինուորական գրաւման տակ
առնուած էր:

Գրաւման բանակի ընդհ. հրամանատար զօ-
րավար Հարինկթընին այս գրաւման մասին հրա-
տարակած պաշտօնական հաղորդագրութիւնը,
գրաւման աշտճառը ըացատրող պատմական
փաստ մըլլալուն նոյնութեամբ կարճանագրենք:

Պաշտօնական հաղորդագրութեան պատճէն

Հինգ ու կէս տարի առաջ ձեւով մը Օս-
մանեան տէրութեան ճակատագիրը ձեռք անցնող
Իթթիհատ և Թէրազզը կուսակցութեան զեկավար-
ները Գերմանիոյ խոստումներէն տարուելով Օսմն.

տէրութիւնը և ազգը ընդհանուր պատերազմի մղեցին. այս վատ քաղաքականութեան հետեւանքը ծանօթ է:

Օսմանեան տէրութիւնը և ազգը հազար ու մէկ փորձանքներ անցնելէ յետոյ անանկ պարտութեան մը մատնուեցան որ Իթթիհատ և Թէրազգը կուսակցութեան ղեկավարներն անգամ ղինագաղար մը կնքելով փախչեցէ ուրիշ ճար շի գտան:

Ձինագաղարի կնքումէն վերջ համաձայնական տէրութեանց պարտականութիւն մինկաւ, այն է Օսմանեան տէրութեան բոլոր հպատակներուն, առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան, ապագայ բարօրութիւնը, յառաջդիմութիւնը, հանրային և անտեսական վիճակին բարելաւումը ապահովելիք հաշտութեան մը հիմերը գնել: Երբ հաշտութեան ժողովը այս պարտականութեան լրացումը կաշխատէր, փոխատական Իթթիհատ և Թէրազգը կուսակցութեան ղեկավարներուն, գաղափարակիցները եղող կարգ մը մարդիկ ռզգային կազմակերպութիւն անուան տակ կազմակերպութիւն մը ստեղծելով և թագաւորին և կեզր, կառավարութեան հրամանները առ ոչինչ համարելով պատերազմին հետեւանքով բոլորովին հիւժած ժողովուրդը կրկին զինուորագրել, ցեղերու մէջ հակառակութիւն յառաջացնել և Ազգ-հանգանակութիւն անունով ժողովովուրդը կեղեքելու նման գործեր ըրին և այսպէսով ոչ թէ հաշտութիւն, այլ գործնականապէսնոր պատերազմի մը սկսուե-

լուն ձեռնարկեցին. բոլոր այս շարժումներուն հակառակ հաշտութեան ժողովը իր պարտականութիւնը շարունակեց եւ վերջապէս Պօլսոյ թիւրք իշխանութեան տակ մնալը որոշեց, այս որոշումը բոլոր Օսմանցի սրտերը պիտի ցնծացնէ. սոյն որոշումը Բ. դռան հաղորդուած ժամանակ տեղեկացուցած էին նաեւ որ ասոր գործադրութիւնը ինչ պայմաններու կը կարօտի. այս պայմաններն էին Օսմանեան նահանգներու մէջ գոնուող քրիստոնեաներուն կեանքի ապահովութիւն եւ այսօր համաձայնական տէրութեանց եւ անոր դաշնակիցներուն զինուորական ոյժերուն դէմ դիւականօրէն կատարուող յարձակումներուն վերջ տալու կեդրոնական կառավարութիւնը թէեւ այս ազդարարութեան դէմ մասամբ բարիացակամութիւն ցոյց տուաւ, սակայն ազգային կազմակերպութիւն անուան տակ՝ գործող մարդիկ, ցաւալի է որ իրենց ընթացքէն շեղել չուզեցին ընդհակառակը կառավարութիւնը իրենց գործակից ընել աշխատեցան. ամենուն ակնդէտ սպառած հաշտութեան համար մեծ խոչնդոտ մը եղող այս վիճակին դէմ համաձայնական տէրութիւնները, մօտերս որոշուելիք հաշտութեան պայմաններուն գործադրութիւնը կարենալ յաջողցնելու համար պէտք եղած միջոցները խորհելու ստիպուեցան, եւ ասոր համար մէկ միջոց գտան, այս ալ Պօլիսը առժամեայ կերպով գրաւել էր. այս որոշումը Օսմ. Յեղփ.

այսօր գործադրութեան տրուած ըլլալուն հանրա-
յին կարծիքը լուսարանելու համար հետեւեալ կէ-
տերը կը բացատրուի:

1 — Գրաւումը առժամեայ է:

2. — Համաձայնական տերութեանց նպատա-
կը ոչ թէ Օսմանեան գահուն հեղինակութիւնը
կտարել այլ ընդհակառակը Օսմանեան վարչու-
թեան տակ մնալիք հողերուն վրայ այդ հեղինա-
կութիւնը բաձրացնել եւ զօրացնել է:

3. — Համաձայնական տէրութեանց նպատա-
կը նոյնպէս թիւրքերը Պօլսէն զրկել չէ, սակայն
եթէ գաւառներու մէջ խառնակութիւն եւ ընդհա-
հանուր ջարդի նման դէպքեր պատահին այս որոշ-
ման փոփոխութիւնը հաւանական է:

4. — Այս փափուկ կացութեան ժամանա-
նակ իսլամ եւ ոչ-իսլամ, բողոքին պարտականու-
թիւնն է իրենց առօրեայ գործերով զբաղիլ,
խաղաղութեան ապահովման ծառայելը Օսմանեան
տէրութեան փլատակներէն նոր թիւրքիա մը ըս-
ած զծելու յիմարական ցնորքներով զայն փճացնել
ուզողներէն չի խաբուիլ եւ ներկայիս կայսրու-
թեան կեդրոնը եղող Պօլսէն տրուած հրահանգ-
ներուն հնազանդիլ. վերել յիշուած շարժումնե-
րուն մասնակցող անձերէն ոմանք Պօլսոյ մէջ
ձերբակալուելով բնական է իրենց գործերէն եւ
ապագային այդ գործերու եղող հաւանական դէպ-
քերէն պատասխանատու պիտի նկատուին:

Պօլսոյ այսպէսով զբաւման վրայ Ալի Րիզա

փաշա հրաժարելու ստիպուած և անոր տեղ Սալէն փաշա նշանակուած էր:

Սալէն փաշա ալ համաձայնականներու կողմէ տրուած վերջնագրին խուսափողական պատասխան մը տուած և այս պատասխանի յաղթական տէրութեանց ներկայացուցիչները չէր դոհացուցած և երկրորդ և աւելի խիստ վերջնագրով մը Ռ. դռան Անատոլուի մէջ Մըստաֆա Քէմալ փաշայի կազմակերպութեան և անոր ընթացքին դէմ ունեցած դիրքին որոշ կերպով տեղեկացուիլը պահանջուած էր:

Սալէն փաշայի կառավարութիւնը այս երկրորդ վերջնագրին չի կարենալով պատասխանել հրաժարելու ստիպուած էր:

* * *

Այս կերպով ստեղծուած տագնապը Օսմանեան տէրութիւնը իրապէս դժուար կացութեան մը մատնած էր. Օսմանեան կայսրութեան փլուզումը յառաջացնելիք այս ընթացքը ո՞վ պիտի կրնար կասեցնել:

Կացութիւնը ըմբռնող, ժամանակին ու պէտքին համաձայն միջոցներ ձեռք առնող կարող անձերու պէտք կար. մինչդեռ այս տեսակ անձեր տասը տարի տեւող բռնապետութեան հետեւանքով իթթիհատ թէրագրին իշխանութեան մէջ մտած էին իթթիհատ. թէրագրին ալ պատերազմէն պարտուած դուրս գալէն յետոյ ինքզինքը պատասխանատուութենէ փրկելու կաշխատէր. Անատոլուի

մէջ տարբեր տարբեր անուններով նորէն կառա-
վարութիւնը հիմնելու ջանքեր կը թափեր. ա-
սոնց համոզել և պօրաւօր փրօպակասները, տէ-
րութեան ներքին և արտաքին կացութիւնը տակն-
ու վրայ ըրած էին.

Հանգուցեալ Սուլթան Մուհամմէտ Վահի-
տէթթին կացութիւնը կ'մբռնէր. փրկութեան մի-
ջոցներ կը փնտռէր, սակայն իր շուրջը վստահե-
լի և կարող անձեր չէր կրնար գտնել:

Սալեհ փաշայի հրաժարականին վրայ թա-
գաւորը ստիպուած գործի համար անկարողու-
թիւնը երեւան եկած փեսան Տամատ Ֆէրիտ փա-
շան կրկին գործի լծած էր:

* * *

Տամատ Ֆէրիտ փաշա այս անգամ կրօնական
հրամանագիրներով զինուած ըլլալով գործի ան-
ցած էր. ժամանակին փափկութիւնը չէր կրցած
ըմբռնել. սոյն գիրքին առաջին մասին մէջ բա-
ցատրուածին պէս Օսմանեան տէրութեան Գեր-
մանիոյ հաշուոյն պատերազմի մտած ժամանակ
ալ կրօնական հրամանագիրներու յենլով Ս. Պա-
տերազմ յայտարարուած և այս քաղաքական և
կրօնական իշխանութիւնը իր անձին վրայ կեդրո-
նացնող Օսմանեան գահակալութեան դէմ Յւրոպա-
յի հանրային կարծիքին, մասնաւորապէս մեծ
թիւով իսլամ հպատակ ունեցող տէրութիւններու
մէջ վտանգաւոր ազդեցութիւն ձգած էր:

Երբ կացութիւնը այսպէս էր. կրօնական հը-

բամանազիրներով գործ տեսնալ կարծելը վերջին
ծայր միամտութիւն էր. ստեմանազրական վար-
չաձեւ ունեցող Օսմն. տէրութիւնը այսպէսով ցոյց
կուտար թէ կրօնական անկախութիւն հետապըն-
դելէ շէր դադրած, մինչդեռ Մուստրոսի զինադա-
դարով Վիլսընեան ծրագրի հիման վրայ իշխա-
նութիւն հիմնելու սկզբունքը ընդունուած էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշայի այս առաջին փորձը
քաղաքակիրթ աշխարհի հետեւած սկզբունքներու
բոլորովին կը հակառակէր:

Կրկին աթոռ բարձրացող Տամատ Ֆէրիտ
փաշայի մասին տրուած և մասնաւոր հանդիսու-
թիւններով Բ. դրան մէջ կարդացուող թագա-
ւորական հրամանագիրը պատմական կարեւոր
փաստաթուղթ մըլլալուն, կցուած կրօնական հը-
յամանագիրներով միասին ամփոփել հարկ տե-
սանք:

Թագաւորական հրամանագրի պատճէն

Մեծ Եպարքոս Ֆէրիտ փաշային.

Ձեր նախորդին Սալեհ փաշային հրաժարե-
լուն պատճառաւ վարչապետութիւնը իբրեւ փոր-
ձառու Ձեզի. իսկ Շէյխ-Իւլ-Իսլամութիւնը Տէ-
տէ գատէ Ապտալլա պէյին յանձնուած է. Սահ-
մանազրութեան 27րդ յօդուածին համաձայն Ձեր
կողմած նոր դահլիճը մեր կողմէ վաւերացման
արժանացած է. զինադադարի սկիզբէն ի վեր հե-
տդհետէ դէպի բարւոքում յառաջացող մեր քա-
ղաքական կացութիւնը «Ազգութիւն» անուան

տակ տեղի ունեցող խառնակութիւններուն պատ-
ճառաւ վտանգաւոր վիճակի մը հասցուած և ասոր
դէմ մինչեւ այսօր ձեռք առնուած հաշտարար
միջոցները ապարդիւն մնացած են: Նկատի առնել-
լով որ, որոշ է թէ այս ապստամբութեան շարու-
նակութիւնը, Աստուած հեռու ընէ, աւելի վտան-
գաւոր վիճակի մը պիտի յանգի, կը փափաքինք
որ այս խառնակութիւններուն ծանօթ հիդիսակ-
ներուն մասին արժանի պատիժը տնօրինուի, իսկ
խարուելով ասոնց հետեւողներու մասին ալ բնոր-
ներում յայտարարուի և մեր կայսրութեան բո-
լոր մասերուն մէջ խաղաղութիւնը վերադարձ-
նելու և ապահովելու համար շուտափոյթ միջոց-
ներ ձեռք առնուին և կատարուին, և մեր բոլոր
հպատակներուն դէպի մեր գահը ունեցած հաւա-
տարմութիւնը վերահաստատուի և ասոնց հետ
միասին Համաձայնական մեծ տէրութիւններու
հետ անկեղծ յարաբերութիւններ մշակուին, և
տէրութեան ու ազգին շահերը արդարութեամբ
պաշտպանելու ջանք թափուի և պատուաւոր հաշ-
տութեան մը կնքումը փութացուի և մինչ այդ
ելեւմտական և տնտեսական բոլոր միջոցներու
դիմելով ժողովուրդին վիճակը բարւոքուի:

Աստուած յաջողութիւն պարգեւէ:

Կրօնական հրամանագրի պատճէններ

Նորին կայսերական բարձրութեան իշխա-
նութեան տակ գտնուող իսլամական երկիրներու
մէջ կարգ մը շար մարդիկ համաձայնելով եւ

միանալով իրենց պետեր նշանակած և թագաւո-
րին հաւատարիմ հպաատակները ստորին միջոց-
ներով խարած և առանց բարձրագոյն հրամանի
զինուոր հաւաքելու ձեռնարկելով երեւութապէս
զինուորները կերակրելու և պատսպարելու, իսկ
իրակ սնութեան մէջ հարստութիւն զիգելու նպա-
տակով և կրօնական օրէնքներու և բարձր հրա-
մանի հակառակ կարգ մը տուրքեր գանձելու
գիմած և դանապան բռնութիւններով ժողովուր-
դին դրամը և ինչքը կողոպտելով աստուածապաշտ-
ները կեղեքած և կայսրութեան կարգ մը քա-
ղաք և գիւղաքաղաքներուն վրայ յարձակելով
քանդած և հիմնայատակ կործանած ըլլալնին և
հաւատացեալներու պետին կողմէ նշանակուած
կարգ մը կրօնական, զինուորական և քաղաքա-
յին պաշտօնեաները ըստ կամս պաշտօնանկ և ի-
րենց հետեւորդները նշանակելնին և կեղր. կառա-
վարութեան և նահանգներու յարաբերութիւնները
խզելնին և կառավարութեան կողմէ տրուած հը-
րահանգներու գործադրութեան արգելք և կեղրո-
նը նահանգներէն անջատելով փոխ մարզարէու-
թեան հմայքը նուաստացնելու նպատակով դա-
ւաճանելնին և պետութեան օրէնքն ու կանոնը
և երկրին ապահովութիւնը խանգարելու համար
ցնորական հրատարակութիւնները և սուտերով
ժողովուրդը դէպի շարը մղելնին տեսնուած և
հաստատուած վերոյիշեալ անձերու հետ անոնց
արբանեակները ցրուելու մասին տրուած բարձրա-

գոյն հրամանէն վերջ երբ տակաւին անոնք իրենց վտանգաւոր ընթացքին մէջ կը յամարեն, հայրենիքը ասոնց փորձանքներէն և հաւատացեալները ասոնց մշասնհրէն ազատելու համար «Անոնք, որոնք իրենց պետերուն շէն հնազանդիր և կը հակառակին, պէտք է մեռցուին») Ս. զրութեան համաձայն, ասոնց մեռցուիլը օրինական կը համարուի:

Պատասխան. — Աստուած ամենագէտ է:

Տէտէ Զատէ Սէյտ Ապտուլլա

*

* *

Ուրեմն կայսերական երկիրներու մէջ բնակող և պատերազմելու ընդունակ իսլամներուն մեր մարզարէի փոխանորդ նորին բարձրութիւն Սուլթան վահիտտէթթինի շուրջը խմբուելով սպաննելու համար տրուած հրամանին հնազանդելնին և այս տեսակ մարդիկը սպաննելնին օրինական կ'ըլլա՞ր:

Պատասխան. — Աստուած ամենագէտ է:

* *

*

Ուրեմն, այս տեսակ հտկառակորդները պատերազմելու և սպաննելու համար նշանակուած զինուորները երբ իրենց պարտականութեան մէջ թերանան, այս աշխարհի մէջ պատժոյ և հանգերձեալի մէջ դժոխքի կարժանանա՞ն:

Պատասխան. — Աստուած ամենագէտ է:

Տէտէ Զատէ Սէյտ Ապտուլլա

* * *

Ուրեմն, այն զինուորները որոնք այս պատերազմի միջոցին կսպաննուին, նահատակ և վարձատրելի կը համարուին:

Պատասխան. — Աստուած ամենագէտ է.

Տէտէ Զատէ Սէյտ Ապտալլա

Ուրեմն, այն հաւատացեալները, որոնք այս ըմբոստները սպաննելու համար տրուած հրամանին ընդ առաջ չեն երթար, կրօնական պատիժներու կ'արժանանան:

Պատասխան. — Աստուած ամենագէտ է:

Տէտէ Զատէ Սէյտ Ապտալլա

Տամատ Քէրիտ փաշայի կառավարութեան հրատարակած պաշտօնական յայտարարութիւնն ալ առանձինն յիշատակութեան արժանի ըլլալուն ըստորին կ'ամփոփենք:

Տամատ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութեան յայտարարութիւնը

Օսմանեան կառավարութիւնը այսօր աննախընթաց վտանգի մը մէջ է. բառին բուն նըշանակութեամբ հայրենիքը վտանգի մէջ է. ազգը անգիտակցօրէն և ակամայ մտած այդ սոսկալի պատերազմին մէջ հողուով և մարմնով ամենամեծ զոհողութիւնները կատարելով հանդերձ բացարձակ պարտութենէ չէր կրցած ազատիլ և այն ժամանակուայ կառավարութեան կողմէ կնքուած զինադադարով յաղթական տէլութեանց յանձնուած էր. անկէ վերջ պէտք է որ ցաւալի արդիւն-

քէն խրատուելով գոնէ յետ այնու տրամաբանական
և փրկութեան ճամբու հետեւէր, կարգ մը մար-
դոց միայն հարստութեան նպատակով և Ազգ-
կազմակերպութիւն անուան տակ մէջտեղ բերած
խառնակութիւնները մէկ կողմէն մեր քաղաքական
գոյութիւնը վտանգաւոր վիճակի մը հասցուցին
միւս կողմէն ալ պատերազմի ընթացքին ենթար-
կուած միասններէն և մասնաւորապէս պատերազ-
մի տարիներուն կատարուած զանազան ոճիրնե-
րէն խորապէս վիրաւորուած մեր հայրենիքին նոր
վերքեր բացին. կարգ մը տգեղ դէպքերով Եւ-
րոպայի և Ամերիկայի հանրային կարծիքին մէջ
մեզի աննպաստ հոսանք մը ստեղծուելուն և
հաշտութեան պայմաններուն աւելի սաստկանա-
լուն պատճառ եղան:

Վերջապէս այս վիճակին բերումով մեծ տէ-
րութիւնները Պօլիսը առժամեայ գրաւման տակ
առնելով զինադադարի պայմանը գործադրեցին,
ասոր հակառակ ըմբոստներուն Մայրաքաղաքին և
Անատօլոսին յարաբերութիւնները խզելնին ամե-
նամեծ հայրենադաւուրութիւն է, այսպէսով Ազգա-
յին կազմակերպութիւն կոչուած ըմբոստական
շարժումը թէ Անատօլոսն գրաւել տալու և թէ կա-
ռավարութեան գլուխը մարմնէն անջատելու վը-
տանգը կը պատրաստէ: Այսօր Օսմն. ազդին ամե-
նամեծ թշնամիները սուտ ազգասիրութեամբ
հայրենիքը և ազգը իրենց շահուն զոհողներն են,
ասոնց վտանգաւոր ապագայ մը պատրաստելու

համար դիմած միջոցներն ալ ոճիրներու շարք մը. սահմանադրութիւնը և պետական օրէնքները ոտնակոխ ընելով ժողովուրդին բռնի դրամ հաւաքելով ապօրինի զինուոր կարձանագրեն, դրամ շտուողներուն և ասանկ գէշ նպատակի համար շի զինուորագրուողներուն նեղութիւն կուտան, սպաննելու, գիւղերուն վրայ յարձակելու և աւերելու նման ոճիրներ կը կատարեն. մինչդեռ նման գործեր ներփակ կրօնական հրամանագրի համաձայն Աստուծոյ և կրօնքին հակառակ են:

Օսմանեան հայրենիքին ենթարկուած փաստները դարմանել և անձի և նիւթականի տէսակէտով տուած կորուստները լեցնել հարկ ըլլալուն, ներկայ կառավարութեան մօտ այսօր ամէն անհատի կեանքը և աջակցութիւնը աւելի քան թանկագին է. ասոր համար կառավարութիւնը իր փափաքած բարի նպատակին առանց արիւն թափելու հասնիլը նախընտրելով հանդերձ կառավարութեան և ազգին իրական վտանգի մէջ եղած գոյութիւնը փրկելու համար անսաստողները համաձայն կրօնական օրինաց և թաղաւորական հրամանագրի պատժելու ալ չպիտի երկմտի:

Հետեւաբար, նախ անոնք, որոնք ներկայ ապստամբական շարժման հեղինակ և առաջնորդներուն խաբէութենէն և սպառնալիքէն տարուելով և իրենց ըրածին հետեւանքը ինչ աստիճան վտանգաւոր ըլլալը առանց խորհելու անոնց գործակցած են, եթէ մէկ շարթուայ ընթացքին զըզ-

ջուժ յայտնելով թագաւորին հաւատարմութիւն
ուխտեն, ներման պիտի արժանանան: Երկրորդ
հեղինակ և առաջնորդները և անոնց հետ գործակ-
ցելու յամառող ըմբոստները օրէնքով և կրօնքով
պիտի պատժուին. և երկրին ամէն կողմերը, ուր
որ ըլլայ. իսլամ ժողովուրդին կողմէ ուրիշ տար-
րերու, կամ ոչ իսլամներու կողմէ իսլամներու
դէմ նախատինք կամ յարձակում ըստ կառավա-
րութեան ունիցէ կերպով ներելի չըլլալուն, նման
դէպքի մը պարագային համարձակողները և անոնց
մասին կողմնակցութիւն ցոյց տուող կամ գոր-
ծակցողները անձնապէս և խստիւ պիտի պատ-
ժուին:

* * *

Պատճէնները վերել արձանագրուած թա-
գաւորական գրութիւնը, կրօնական հրամանադիր-
ները և կառավարութեան յայտարարութիւնը Պօլ-
սոյ թերթերուն մէջ հրատարակուած էր. ասկէ
զատ հազարաւոր օրինակներ տպուելով հնարաւոր
միջոցներով Անատօլուի ամէն կողմերը ցրուած.
Անատօլուի ժողովուրդին մէջ գուզութիւն և տեղ
տեղ հակաշարժումը սկսած էր:

Այս կացութեան հանդէպ Մըստաֆա Քէմալ
փաշա և համախոհները ամէն բանէ առաջ իրենք
պաշտօնական ձեւ մը տալուն համար կատարե-
լապէս լիազօր հիմնադիրներուն ժողովի մը բաց-
ման ձեռնարկած և Անատօլուի և Բուժմ էյլի ի-
րաւանց պաշտպան միութեան ներկայացուցչա-

կան ժողովի անունով հետեւեալ հեռագիրը Մըս-
տաֆա Քէմալ փաշայի ստորագրութեամբ շրջա-
բերած էին:

Պատճէն

Պօլսոյ երեսփոխանական ժողովը ցրուած է.
որով կառավարութեան կեդրոնին անձեռնմխելի-
ութիւնը և ազգին անկախութիւնը և տէրութիւնը
փրկելիք միջոցները գտնելու և գործադրելու հա-
մար ի դիմաց ազգին կատարելապէս լիազօրուած
ժողովի մը Անգարայի մէջ գումարումը և ցրուած
երեսփոխանական ժողովէն Անգարա գալ ուզող-
ներուն ալ սոյն ժողովին մասնակցութիւնը ըս-
տիպողական դարձած է. հետեւաբար ստորեւ
ամփոփուած հրահանգին համաձայն ընտրութեան
կատարումը իսեր հայրենիքին կ'սպասենք:

1. — Կատարելապէս լիազօրուած ժողով մը,
պետական գործերը վարելու և հսկելու համար
Անգարայի մէջ պիտի գումարուի:

2. — Սոյն ժողովին անդամակցելու համար
ընտրուելիք անձերը, երեսփոխաններու վերաբեր-
եալ օրէնքին ենթակայ են:

3. Ընտրութիւններու ժամանակ ենթանա-
հանգները կեդրոն պիտի նկատուին:

4. Ամէն ենթանահանգէն հինգ անդամ պիտի
ընտրուի:

5. Ընտրութիւններէ, նահանգային և ենթա-
նահանգային Բ. կարգի ընտրելիներու և քաղա-
քապետական և վարչական ժողովի անդամներուն

կողմէ միևնոյն օրը և նոյն ժողովին մէջ պիտի կատարուին:

6. — Սոյն ժողովին անդամակցութեան, ամէն կուսակցութիւն, հատուած և միութիւններ կրնան թեկնածու ներկայացնել, ասկէ զատ սոյն նուիրական պայքարին գործնականապէս մասնակցելու համար ամէն անհատ իր անկախ թեկնածութիւնը կրնայ ունէ վայրի մէջ յայտարարել:

7. — Ընտրութիւններուն ամէն կեդրոնի ամենամեծ քաղաքային պաշտօնեան պիտի նախագահէ և ընտրութեան ազատութենէն պատասխանատու պիտի նկատուի:

8. — Ընտրութիւնները գաղտնի քուէով և բացարձակ մեծամասնութեամբ պիտի կատարուին, իսկ քուէահամարը ժողովին կողմէ նշանակուելիք երկու անձերու կողմէ և ժողովին ներկայութեան պիտի ըլլայ:

9. — Ընտրութեան վերջաւորութեան երեք օրինակ տեղեկագիր պիտի պատրաստուի և այս տեղեկագիրները բոլոր անդամներու ստորագրութիւնը կամ անձնական կնիքները պէտք է կրեն, մէկ օրինակը տեղւոյն մէջ պիտի մնայ, մէկը ընտրուած անձին պիտի յանձնուի իսկ երրորդը ժողովին պիտի դրկուի:

10. — Անդամներուն ամսականները ի վերջոյ ժողովին կողմէ պիտի որոշուին, իսկ ճամբորդութեան ծախքերը ընտրական ժողովի կողմէ որոշուելով տեղական կառավարութիւնները պիտի

վճարեն:

11. — Ընարութիւնները, ամենաուշը մինչեւ 15 օր Անգարայի մէջ գումարուելու պայմանով լրացուելով, անդամներուն անուանները և անոնց մեկնումը անմիջապէս պէտք է տեղեկացուին:

12. — Հեռագրին ստացուած ժամը պէտք է տեղեկացուի:

Յ. Գ. Զօրարանակներու հրամանատարներուն կուսակալներուն և անկախ կառավարիչներուն հաղորդուած է:

Պօլսոյ կառավարութեան հանած և շրջաբերած կրօնական հրամանագիրներուն ալ ազդեցութիւնը կոտրելու համար ալ սկսած էին շերմեռանդ և հաւատացեալ լեզուով պրօպականտ մղել թէ թագաւորը և իսլամներու մարգարէին փոխանորդը Պօլսոյ մէջ թշնամիներուն ձեռքը գերի կը դնուի. թէ Պօլիս կազմուած Տամատ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութիւնը թշնամիին ծախուած հայրենադաւներ են. թէ կրօնական հրամանագիրները թշնամիներուն կողմէ պատրաստուած է եւ միեւնոյն ժամանակ կը խնդրէին որ թագաւորը բաժանման ենթակայ հայրենիքին ազատագրումին համար ընդունելիք ժողովին. մինչեւ այս գերագոյն պահուն անհեաանալը, պետական գործերը վարելու համար իրաւասութիւն տար, նոյն իսկ Ազգին մայրը անունը ստացող Խալիտէ հանրմ. կրօնափոխ հրեայ Էտիպին աղջիկը կանաչ ծածկոցով եւ դեղին մոյկերով գիւղ գիւղ պտտե-

լով կրօնական քարոզչութիւններով այս հոսանքը
գործացնելու կաշխատէր:

Տրուած հրամանները կատարուած, փրօպա-
կանտները իրենց ազդեցութիւնը ցոյց տուած էին
ընտրութիւնները փութով եւ պահանջուած պայ-
մաններով լրացուած եւ ժողովին Ապրիլ 23ին
բացումը որոշուած եւ բացման պարագաները ժո-
ղովուրդին կրօնական զգացումները շոյելու ձեւով
խմբագրուած եւ յայտարարուած էին:

Ներկայացուցչական ժողովի անունով Մըս-
տաֆա Քէմալ փաշայի ստորագրութեամբ շրջա-
բերուած հետեւեալ հեռագիրը ժողովին բացման
մասին ձեռք առնուած միջոցները ներկայացնող
պատմական փաստաթուղթ մըլլալուն նոյնու-
թեամբ կ'ամփոփենք:

Պաշտօնական յայտարարութիւն

1. — Աստուծոյ օգնութեամբ Ապրիլ 23 Ուր-
բաթ կէսօրուայ աղօթքէն յետոյ անմիջապէս վերջ
Անգարայի մէջ Ազդ. մեծ ժողովը պիտի բացուի:

2. — Հայրենիքին անկախութիւնը եւ թա-
գաւորական գահը փրկելու նման ամենակարեւոր
եւ կենսական պարտազանութիւնը կատարելիք
այս մեծ ժողովին. բացումը Ուրբաթ օր կատա-
րելու նպատակն է նոյն օրուան սրբութենէն օգ-
տուիլ եւ բոլոր երեսփոխաններու հետ Պայրամ
Վէլի մզկիթին մէջ աղօթել եւ կուրանէն ներշնչ-
ւուիլ, աղօթքէն վերջ նուիրական դրօշակի աւազ-
նորդութեամբ մասնաւոր պաշտօնատուներ պիտի

ուղղուին, հոն հասնելնուն ներս չի մտած աղօթք մը պիտի կարգացուի եւ զօհեր պիտի մատուցուին այս հանդիսութեան միջոցին մզկիթէն մինչեւ մասնաւոր պաշտօնատունը զինուորական ջոկատներ դիրք պիտի բռնէն:

3. — Նոյն օրուան նուիրականութիւնը շեշտելու համար այս օրուրնէ սկսեալ նահանգի կեդրոններուն մէջ կուսակալներու կարգադրութեամբ աղօթքս պիտի սկսուի եւ այդ աղօթքին վերջին մասը բացման օրը Ուրբաթի աղօթքէն յետոյ մասնաւոր պաշտօնատան առջեւ պիտի լրացուի:

4. — Մեր սուրբ եւ նուիրական հայրենիքին ամէն անկիւնը նոյն ձեւով եւ այս օրուրնէ սկսեալ աղօթքէն առաջ մինարէնէրու վրայ փառաբանութիւն պիտի ըլլայ եւ վերջաւորութեան թագաւորին բարձր անունը յեշատակելու ժամանակ նորին կայսերական բարձրութեան եւ անոր բոլոր հպատակներուն ժամ առաջ աղատագրումին համար մաղթանքներ պիտի ըլլան եւ Ուրբաթի աղօթքը վերջանալէն յետոյ թագաւորին եւ հայրենիքին փրկութեան նպատակով կատարուած ջանքերուն կարեւորութեան եւ նուիրականութեան եւ ամէն տնձի. իր փոխտնօրդներէն կազմուած Ռզգ. մեծ ժողովին երեսն յանձնելիք հայրենական պարտականութիւնը կատարելու ստիպողականութեան մասին քարոզութիւններ պիտի ըլլան. վերջը թագաւորին, կրօնքին, տէրութեան, հայրենի-
Օսմ. Յեղփ. Թիւ 34

քին եւ ազգին փրկութեան, բարորութեան եւ անկախութեան համար պիտի աղօթուի Այս կըրօնական և հայրենական հանդիսութիւններէն և մզկիթէն ելլելէն վերջ Օսմանեան երկրին ամէն կողմերը կառավարչատան մէջ շնորհաւորութեան ընդունելութիւններ պիտի կատարուին:

5. — Սոյն հաղորդագրութեան անմիջապէս հրատարակուելուն համար ամէն միջոցներու պիտի դիմուի և փութով ամենատհեռու գիւղերուն և ամենափոքր զինուորական ջոկատներու և բոլոր հաստատութիւններուն պիտի հաղորդուի Առանձինն խոշոր նշանատախտակներով ամէն կողմ պիտի կախուի և կարելի վայրերու մէջ բազմազրուելով ձրիօրէն պիտի բաժնուի:

6. — Տիրոջմէն յաջողութիւն կը խնդրուի:

* * *

Ժողովին բացումէն օր մը առաջ հետեւեալ փոքր և սակայն խիստ նշանակալից հաղորդագրութիւնն ալ հրատարակուած էր. այս յայտարարութեան մէջ ուշադրութեան արժանի կէտը. «գործագիր իշխանութեան և կատարուած իրողութեամբ մը» ժողովին յանձնուած ըլլալն է:

Հաղորդագրութեան պատճէն:

Աստուծոյ օգնութեամբ Ապրիլ 23ին Ուրբաթ օր Ազգ. մեծ Ժողովը բացուելով գործի պիտի ձեռնարկէ. այդ օրուրնէ սկսեալ ամբողջ քաղաքային և զինուորական պաշտօնատուներուն և աղգին զիմումնավայրը յիշեալը ժողովը պիտի

ՇՐՈՒՄ:

Յանուսն ներկայացուցչական ժողովի
Մըստաֆա Քէմալ

1336 «1920» տարուան Ապրիլ 23ի Ուրբաթ
օր գրուած ձեւ և հանդիսութիւններով Անգարա-
յի մէջ Ազգ. մեծ ժողով անունով ժողով մը բա-
ցուած էր: Հետեւեալ օրուան նիստին ժողովին
նախագահութեան խնդիրը արծարծուած էր. Ճէ-
լալէտտին Արիֆ պէյ Պօլսոյ ժողովին նախագահը
ըլլալու հանգամանքով առանց վիճարանութեան
նախագահական աթուր որպէս կատարուած իրո-
ղութիւն. գրաւել ուզած. սակայն չի յաջողելով
նախագահութիւնը համաձայնութեամբ Մըստաֆա
Քէմալին տրուած էր. Ճէլալէտտին Արիֆ պէյին
այս համարձակութենէն Մըստաֆա Քէմալ փաշա
վիրաւորուած, Ճէլալէտտին Արիֆ պէյ ալ չի յա-
ջողելուն համար ցաւած էր:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա այս ժողովին նոր
ձեւ մը տալ, գաղտագողի հանրապետութեան հի-
մերը դնելու համար տուած մէկ տեղեկագիրով
հետեւեալ ուխտերը պատիկ վիճարանութենէ մը
վերջ ընդունել տալու յաջողած էր:

Ժողովին ընդունած ուխտերը

1. — Պետութեան կազմութիւնը ստիպողա-
կան է.
2. — Նոյնիսկ առժամեայ կերպով կառավա-
րութեան պետ մը ճանչնալ և կամ թագաւորի

տեղակալութիւն մը ստեղծել ընդունելի չէ:

3. — Ժողովին վրայ կեդրոնացած ազգային կամքը, գործնականապէս հայրենիքին ճակատագրին գերիշխող ճանհնալ ուխտին հիմն է, Թիւրքիոյ մէջ Ազգ. մեծ ժողովէն վեր ոյժ մը գոյութիւն չունի:

4. — Թիւրքիոյ Ազգ. մեծ ժողովը կրօնական և քաղաքային իրաւասութիւն ունի. ժողովին անդամներէն նշանակուած յանձնախումբ մը պետական գործերը կը վարէ, ժողովին նախագահը այս յանձնախումբին ալ նախագահն է:

Մասնաւոր յեշատակութիւն թագաւորը՝ Մարգարէի փոխանորդը երբ ազատ ըլլայ, ժողովին որոշելիք օրէնքներու հիման վրայ իր դիրքը կը գրաւէ:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա այս ուխտերուն մասին խօսած ժամանակ կըսէ.

Այս հիմերու վրայ կազմուած կառավարութեան մը ձեւը շատ շուտով կրնայ հասկցուիլ. նրման պետութիւն մը ազգային գերիշխանութեան հիման վրայ տրուած ժողովրդային պետութիւն մը. հանրապետութիւն է:

Եւ այս ուխտերու մասին խօսքը շարունակելով կ'ըսէ՝

Իրականութիւնը, Օսմանեան վեհապետութեան և մարգարէի փոխանորդութեան մարած և ջնջուած ըլլալը խորհելով նոր հիմերու վրայ նոր պետութիւն մը ստեղծել էր, սակայն այս պարա-

գան իր մերկութեամբ ցոյց տալ, կրնար ծրագի-
րը բոլորովին ջուրը ձգել, որովհետեւ ընդհանուր
կարծիքը այն էր որ թագաւորը տակաւին ան-
պարտ է նոյնիսկ տռաջին նիստին Օսմանեան
գահուն և վեհապետութեան ենթարկուիլ և կեդր-
կառավարութեան հետ համաձայնութեան մը եզր
գտնելու կարծիքները յայտնուած էին:

Պօլսոյ պայմաններուն թագաւորին հետ ոչ
գաղտնի և ոչ ազատ յարաբերութեան թոյլատու
չըլլալը բացատրել աշխատեցայ, հարցուցի թէ նը-
ման յարաբերութիւն մը ի՞նչ նպատակով պիտի
ըլլայ. եթէ հասկցնելու համար է որ ազգը իր ան-
կախութեան և իր հողային ամբողջութեան հա-
մար կը պայքարի, ասոր հարկ չկայ որովհետեւ
կը կարծե՞ք որ թագաւորն ալ ասկէ ուրիշ փա-
փաք կրնայ սեննալ: ասոր հակառակը եթէ իր
քեռնէն յսեմ շեմ հաւատար, այլ կընդունիմ որ
անիկա ճնշման տակ կը խօսուի, բացատրեցի որ
մեր մասին տրուած հրամանագիրները շինծու և
կեդր. կառավարութեան հրաման և հազորդագ-
րութիւնները մեկնուելու կարօտ են. և ըսի որ
կարգ մը վախկոտ և տրամաբանութիւնը տկար
մարդոց վերապահումները անտեղի են:

Ըսել կուզեմ որ պետութիւն մը հիմնելու
առաջարկը չըրած պայցումները նկատի առնելու
պէտքը կար:

* .

Մըստաֆա Բէմալ փաշա բոլոր այս գործերը

իր պատկանած գաղտնի կազմակերպութեան մը հաշուոյն կը կատարեր, նախապէս պատրաստուած ծրագրի մը տառացի գործադրութեան կաշխատէր այս ծրագիրը գիրքին առաջին մասին մէջ Իթթի-հատ և Թէրագգը կուսակցութիւնը նկարագրելու ժամանակ բացատրուած էր. Սեղանիկի 1325. 1909 ի համագումարին որոշուած էր. նպատակակէտը Օսմն. կայսրութիւնը տապալել, կրօնքի ազգեցութիւնը ջնջել. հայրենիքին հարստութեան աղբիւրներն ընկերներու մէջ բաժնել և Օսմն. գահը կործանելով հանրապետութիւն հռչակել էր:

Մըստաֆա Քէմալ փաշա իր ճառին մէջ այս կէտերը խոստովանելէ չի քաշուիր, գաղտնի կուսակցութեան մը անուան և հաշուոյն աշխատիլը որոշ կերպով կը խօսի և կըսէ որ.

Բոլոր այս գէպքերու ընթացքին. Թիւրքիոյ ազգ. մեծ ժողովի և պետութեան նախագահի, ընդհ. հրամանատարի և հանրապետութեան նախագահի տիտղոսները ստանալէ աւելի, մեր կազմակերպութեան նախագահի հանգամանքով այս պարտականութիւնը կատարելու ստիպուած էր:

Աղա Օզլու Ահմէտ պէյ ալ այս յայտարարութիւնը շեշտած է. ան ալ «Միլլիյէթ» թերթին մէջ «Նոր դասերու աւթիւ» վերնագրով զրած յօդուածին մէջ կըսէ:

Այս գործերուն կատարումովը անգամ մըն ալ կը հաստատուի որ, մեր յեղափոխութեան ընթացքը շատ առաջ մշակուած ծրագրով մը նա-

խատեսուած էր. այս ծրագրին հետզհետէ գործադրութիւնը այս անգամ իր ամենակարեւոր հանգրուանը կը հասնի:

* * *

Սարի մէջ Մարէշալ Փօշի ստորագրած ընդհանուր զինադադարը համաշխարհային պատերազմը վերջացուցած, թնդանօթի ձայները լսած, մարդկութիւնը զիրար սպաննելէ դադրած էր. սակայն տնտեսական, ընկերային և քաղաքական տագնապներ, բռնադատեալ յեղափոխութիւններ յառաջացուցած էր: Պատերազմէն պարտուած դուրս եկող Գերմանական և Աւստրիական կայսրութիւնները, ընդհ. պատերազմին փլած Ռուսական կայսրութեան նմանած էին. Այս երկու տէրութիւններու փլատակներուն վրայ կարգ մը հանրապետութիւններ հիմնուած էին, այս փոփոխութեան և բաժանումին բնական հետեւանքը ըլլալով հնչուն դրամները հաւաքուած և պահուած էին. փոխանակութեան միջոց ըլլալով մեջտեղ փոխարժէքը շունեցող միլիառներով դրամաթուղթ մնացած էր. և իր արժէքը չի կարենալով պահել ռուսկալի անգործութիւն. խոր թշուառութիւն մը տիրած և խառնակութեան առիթները աւելցուցած էր:

Անանկ օրեր անցան որ Ռուսիոյ մէջ մէկ օխա հացի համար մէկ միլիօն ռուբլի. Գերմանիոյ մէջ մէկ նամակադրօշմի համար կէս միլիօն մարք վճարել հարկ եղած էր:

Այս սոսկալի տազնապ և փոփոխութիւնը ազգերու կրօնական կապերը, ընտանեկան կարգ ու սարքը և բարոյականը խաթարած. ամէն բան, փոխած էր. Սմերիկացիները Եւրոպացիներուն Եւրոպացիները Սփրիկեցիներու, բանւորները, դրամատէրներուն, Պրահմանիները Պուտտայականներուն, Պուտտայականները Քրիստոնեաներուն, Քրիստոնեաները Իսլամներուն, Թիւրքերն ալ Պոլիզեիկներուն խառնուած, կեանքի նախկին հաւասարակշռութիւնը հիմէն տապալած էր:

Զինադադարի շրջանը սոսկալի փոթորիկի մը նմանած էր. ազգերը մէյ մը առաջ մէյ մը ետ կը տարուբերուէին, նախկին աւանդութիւններ օրէնքներ և քաղաքական վարչաձեւեր փտտած. մարդկութեան մէջ տարբեր զգացումներ ծնած, ընդհանուր փոփոխութիւն մը սկսած էր:

Այս մեծ փոփոխութեան դէմ անմիջական բարեկարգութեան չի դիմող և փութով չի կատարող պետութիւններ փճացած էին, այս մեծ փոփոխութեան շրջանը կառավարելու համար կացութիւնը ըմբռնող, հարկ եղածը տնօրինող և փութով կատարող անձերու պէտք կար:

Օսմանեան վեհապետը, պետական մարդիկը այս մեծ և բռնադատեալ փոփոխութիւնը կառավարելու կարողութիւն և համարձակութենէն զուրկ էին:

Իթթիհատ և Թէրազզըն պատերազմի պարտութենէն սմբած Օսմանեան կայսրութեան փլա-

տակներուն վրայ տարբեր ձեւով իր իշխանութիւնը հիմնելու համար առիթի կսպասէր, իսկ Ազատական կուսակցութեան ղեկավարները եղող Շէյխեր և հօճաներ կացութեան ահաւորութիւնը, ժամանակին պահանջները չէին կրնար ըմբռնել, իրականին մէջ ծագած յեղափոխութիւնները այս հատուածներուն համար աննշատ էին:

Եւ կացութիւնը իր ամբողջ մերկութեամբ տեսած, տէրութեան և հայրենիքին հանդէպ ունեցած սիրոյն պատճառաւ փրկութեան միջոցներ խորհած, պետական հաստատութեան մէջ անյետաձգելի փոփոխութեան մը պէտքը զգացած էր և այս կառավարելու և գործադրելու համար ալ քաղաքական կուսակցութիւն մը հիմնած էր, «Ռատիզալ» անունով հիմնած այս քաղաքական կուսակցութեան ալ իբր պաշտօնաթերթ «Ինգիլապը Պէշէր» անունով թերթ մըն ալ հրատարակել ըսկսած էր:

Օսմանեան ամբողջականութիւնը վտանգուած էր. Վելաշինին յղացած ազգային սկզբունքները իսլամ և ոչ իսլամ տարրերու միջեւ բաժանումի զգացումները արթնցուցած էր, Հայեր, մասնաւորապէս Յոյներ տարօրինակ պահանջներու սկըսած էին: Նահանգային և ենթանահանգային վարչական խորհուրդներու մէջ ինչպէս որ գատըն, միւֆթին, առաջնորդը, միթրօպօլիտը և խախամպաշին իրաւական անդամի պէս կը գտնուին: այնպէս ալ նախարարաց խորհուրդին մէջ, ինչպէս

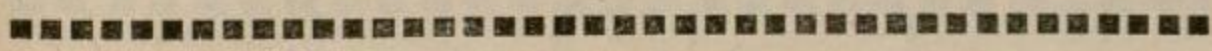
Շէյխ-Իւլ-Իսլամ, Հայ, Յոյն, Կաթոլիկ պատրիարք-
ներուն հետ Սախամպաչըին ալ անդամակցու-
թեան պէտքը կը պնդէին և զօրաւոր պատճառներ
ցոյց կուտային:

Այս. Իսլամներու մարգարէին փոխանորդու-
թիւնը ունեցող Օսմանեան դահակալութիւնը Շէյխ
Իւլ-Իսլամութեան պաշտօնատուն մ'ունէր, Շէյխ
Իւլ-Իսլամն ալ դահլիճը կազմող նախարարներուն
մէջ վարչապետէն յետոյ ամենաընտրեալ մէկ
անդամն էր:

Բայց քաղաքակիրթ աշխարհը կրօնքի պետու-
թենէն բաժնած, Օսմանեան պետութիւնն ալ
սահմանադրական ձեւի մը մտած էր. այս կրօնա-
կան պաշտօնատունը անկասկած պետութեան
ընդհ. քաղաքականութեան մէջ օժանդակողի դիր-
քին մէջ չի կրնար մնալ: Չինադադարէն վերջ ինչ-
պէս ըսի, աշխարհի կացութիւնը փոխուած, կի-
ներն ալ ընկերային կեանքէ զրկելու հնարաւո-
րութիւն չէր մնացած. Իրենց կողոպուտները զը-
րաւումը ազատել և իրենց զաւակներուն և
թոռներուն ապագայ մը ապահովել ուզող հին
և կաշառակեր պ ե տ ա կ ա ն մարդիկը, իրենց
ազգէն գողցած միլիօնները կարենալ պահելու
համար կրօնական դպրոց, աղօթատեղի և նման
բարենպատակներու նուիրած, իրենց զաւակ-
ներն ալ մատակարար նշանակած էին: Իմ պատաս-
խանատուութեանս և վարչութեանս տակ, իբր
Ռատիգալ կուսակցութեան պաշտօնաթերթ հրրա-

տարակուսող «ինգիլապը պէշիր» թերթը այս խըն-
դիրը խիստ կերպով պաշտպանած էր, շատ հաս-
կընալի լեզուով մը պահանջած էր որ Շէյխ իւլ
իսլամու թիւնը պետական կազմէն անջատելով ոչ
պաշտօնական իսլամական հաստատութեան մը
վերածուի, էվգաֆը շնչելով ժողովուրդին մատա-
կարարութեան յանձնուի. կիներուն ընտրութեան
իրաւունք տրուի, կրօնական դպրոցներուն վար-
ժարանի ձեւ տրուի և անոնք իրենց կալւածական
հասոյթներով կրթական նախարարութեան փոխան-
ցուին, անկելանոցները իրենց կերակրումի յատ-
կացումներով քաղաքապետութեանց յանձնուին և
ասոնց պատկանող կալուածային հասոյթներով
որբանոցներու, ծերանոցներու նման բարեգործա-
կան հաստատութիւններ հիմնուին, ինչ օգուտ որ
ապագան տեսնող աչքեր, պետութեան պաշտպա-
նութիւնը փափաքող միտքեր. թագաւորական
պալատ մտնող շէյխերու և հօճաներու կազմէ կը
շէգոքացուէին և այսպէսով դարերու տիրապե-
տութիւն ռենեցող Օսմանեան կայսրութիւնը հիմ-
նայատակ կործանած և պատմութեան անցած էր:

Վ Ե Ր Զ

ՅԱԶՈՐԴ ԹՈՒՈՎ ԼՈՅՍ ՊԻՏԻ ՏԵՍԷ
ՊՐԱԿ ԱՌ ՊՐԱԿ

(32 էջ մէկ պրակ Գին 5 Ս. Դ.)

ԷՆՎԵՐ ԹԱԼԱՐ ԶԷՍԱԼ ԾԵՐԼՈՔՅՕԼՍՍ

ԿԱՅԾ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՅԻՒՆՆԵՐ

1. — ԴԱՏԱՍՏԱՆ. Ազգ. յեղափոխական պատմական իրավեպ-հեղինակ Ասօ (Տիգրան Օսեան) 54 էջ
գին Ս. Գ. 15

2. — ՌԻՆԱ կամ ԱԼՊԵԱՆՅ ՀՐԵՇՏԱԿԸ Սիրային արկածախնդրական եւ բարոյալից վեպ Իսայերեհեք բարգմանուած եւ առաջին անգամ հայերէն տպագրուած (900-էջ) հեղինակ ՔԱՐՈԼԻՆԱ ԻՆՎԵՐՆԻՑԻՈՅ
2 հատր
գին 200

3. — ԳԱԼ ԵՒ ՍԵՐ

Սիրային պատմական վեպ, Ռուսիոյ 5 ռդ Պետրոս ցարի թագուհի Կատարինէի խիստ հետաքրքրական պատմութիւնն է բարգմանութիւնն հունգարեհեք հեղինակ ԳՕԹՈՆԱՅԻ ԼԱՍԼՕ էջ 736
գին 150

4. — ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈՒՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄՈՒԹԾԱԼՔԵՐԸ, պատմական եւ դիւանական փաստեր քրական Իթթիհաս Թերագր կուսակցութեան ռեփրմերը ապացուցանող հեղինակ ՄԷՎԼԱՆ ԶԱՏԷՐԻՅԱԹ բարգմանուած քրեհեք էջ 539
գին 150

5. . ԴԻԻՅԱԶՆՈՒԼԻ. — հեղինակ Ասօ (Տիգրան Օսեան) վեպ յեղափոխական կեանքէ, անձնուէր հերոսուհի Մարուսայի կեանքը 61 էջ
գին 15

Տպարան, Գրատուն Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ

Rue Nahr (St. Michel)

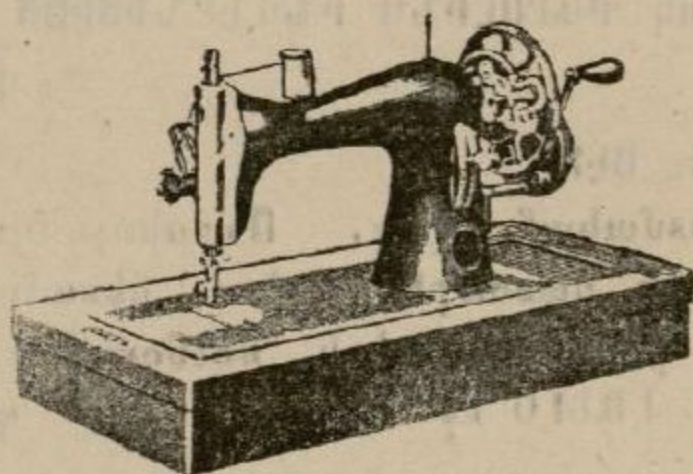
Beyrouth - Liban

ՉԱՏ ՄԵԾ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՅ

ԼՍԵԼՈՒ ԵՒ ՈՒՂՂԱԿԻ ԱԶՔՈՎ ՏԵՍՆԵԼՈՒ ՄԷՋ

կասարեալ համոզում գոյացնելու համար

թէ ՈՐՔԱՆ գեղեցիկ եւ ածան

ԿԱՐԻ ՄԵՔԵՆԱՆԵՐ ԵՆ Մ.ՆՈՆՔ

Անձնուպէս պէտք է երթաք եւ այցելէք

Ն. Ն. ՍԻՒԼԱՅԵԱՆ

Վ. Ա. Ճ. Ա. Ռ. Ա. Տ. Ո. Ի. Ն. Ը.

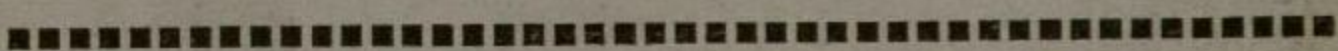
Կուրօ փողոց, Պուրնէն դէպի Քրէրներ թիւ 119

ԻՍԿ ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԿԸԼԼԱՆ ՀԱՄԵՍՏ

ԳԻՆԵՐՈՎ ԵՒ ՄԱՆԱԻԱՆԴ ԽՆԱՄՔՈՎ

Գին Ս. Դ.

ԴԱՏԱՍՏԱՆ	15
ՌԻՆԱ ԿԱՄ ԱԼՊԵԱՆՑ ՀՐԵՇՏԱԿԸ	200
ԳԱՀ ԵՒ ՍԷՐ	150
ԴԻԻՑԱԶՆՈՒՀԻ	15
ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ	150
ԱՐԱՐԱՑ ԳՐՊԱՆԻ ԵՐԳԱՐԱՆ (Ա. ՀԱՏՈՐ)	75

Կեդրոնատեղի՝

Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆ

Rue Nahr (St. Michel)

Beyrouth Liban

ԳԻՆ 150 Ս. Դ.

ԵԳԻՊՏՈՍ 15 Ե. Դ., ԱՄԵՐԻԿԱ ՄԷԿ ՏՕԼԱՐ